ISSN 2637-1960 (Print)
ISSN 2637-1944 (Online)

19. Naučno-stručni skup

Studenti u susret nauci – StES 2026

ZBORNIK RADOVA

Društvene nauke

19th scientific conference

Students encountering science – StES 2026

PROCEEDINGS

Social Sciences

Banja Luka
2026.

Izdavači:
Univerzitet u Banjoj Luci,
Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci

Za izdavača:
Prof. dr Aleksandar Ostojić
Milan Stupar

Urednik/ci:
Dunja Babić
Simona Stojanović

Lektor za srpski jezik:
Ana Čugalj Matić

Lektor za engleski jezik:
Milica Guzijan
Dejan Milinović

Naučni odbor:
Prof. dr Milica Balaban, prof. dr Kristina Pantelić Babić, prof. dr Aleksandar Ostojić,
prof. dr Dalibor Kesić, prof. dr Milenko Krajišnik, prof. dr Ranko Škrbić, prof. dr Saša Čvoro,
prof. dr Goran Trbić, prof. dr Ranka Perić-Romić, prof. dr Biljana Babić

Recenzenti:
prof. dr Aleksandar Bogdanić, prof. dr Darko Simović, prof. dr Dragana Šćepanović,
prof. dr Darko Radić, prof. dr Bojan Baškot, prof. dr Dragana Vasiljević,
prof. dr Branka Zolak Poljašević, prof. dr Matej Savić, prof. dr Tajana Serdar Raković,
prof. dr Zoran Vasiljević, prof. dr Boris Tučić, prof. dr Sanja Bijakšić,
prof. dr Dijana Marković Bajalović, prof. dr Vlade Simović, prof. dr Bojan Vlaški,
prof. dr Velibor Lalić, prof. dr Adnan Duraković, prof. dr Predrag Ćeranić,
prof. dr Dalibor Savić, prof. dr Žana Vrućinić, prof. dr Zoran Borović, doc. dr Nataša Tešić,
doc. dr Milica Sikimić, doc. dr Vladan Mirković, doc. dr Radovan Subić,
doc. dr Dražen Miljić, doc. dr Nataša Rajić, doc. dr Sonja Stančić, doc. dr Biljana Srdić Gojković,
doc. dr Ilija Milosavljević, doc. dr Dragana Preradović Kulovac, doc. dr Ljubiša Mićić,
doc. dr Maja Arslanagić Kalajdžić, viši asis. dr Igor Mišić, viši asis. ma, Aleksandra Jandrić,
viši asis. ma Nikolina Babić, viši asis. ma Nikola Vidović, viši asis. Filip Matić,
viši asis. ma Milica Kostovski, asis. ma Andrej Ševa

SADRŽAJ

RADOVI:

LUKA KRSTIĆ, Milica Hrvač, Željka Piljagić, KRIMINALISTIČKO-OBAVJEŠTAJNI RAD KAO INSTRUMENT UNAPREĐENJA BEZBJEDNOSTI U REPUBLICI SRPSKOJ 7

STEFAN MILIĆ, PRAVNA I POLITIČKA ODGOVORNOST NOSILACA JAVNIH FUNKCIJA 21

RADA ŠORMAZ ĐAKOVIĆ, PRIMJENA DETERMINISTIČKIH MODELA U ŽIVOTNOM OSIGURANJU RADI ZADOVOLJENJA ZAHTJEVA SOLVENCY II..... 43

BOJAN RADOJEVIĆ, FINANSIJSKI EFEKTI PRELASKA SA MRS 17 NA MSFI 16 - KOMPARATIVNA ANALIZA TELEKOMUNIKACIONIH KOMPANIJA 59

STEFAN MILIĆ, Nikola Prelo, DRŽAVA IZMEĐU GLOBALIZACIJE I KRIZE DEMOKRATIJE..... 75

IVANA SIMIĆ, Jovana Rodić, IZAZOVI USPOSTAVLJANJA STUDENTSKE PRAKSE NA STUDIJU POLITIČKIH NAUKA UNIVERZITETA U BANJOJ LUCI..... 97

DARIA KONDRATEVA, CULTURAL IDENTITY AS A FACTOR IN THE ECONOMIC POTENTIAL GROWTH OF A TERRITORY: THE ROLE OF YOUTH ECONOMIC PATRIOTISM 117

MARIA DOMBROVSKAIA, INFORMATION AND COMMUNICATION CULTURE OF YOUTH IN THE DIGITAL AGE: GENERATIONAL ANALYSIS, TRENDS, FACTORS AND MODELS OF FORMATION..... 133

NIKOLA PRELO, PRIVATIZACIJA SEKTORA BEZBJEDNOSTI: ULOGA PRIVATNIH VOJNIH KOMPANIJA U SAVREMENIM ORUŽANIM SUKOBIMA..... 145

NIKOLA PRELO, Stefan Milić, POLITIČKI SEKTOR BEZBJEDNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI 157

ALEN MILAKOVIĆ, MARKETINŠKE STRATEGIJE KAFE: KOMPARATIVNA STUDIJA SLUČAJA KOMPANIJA „STARBUCKS" I „LUCKIN COFFEE" NA KINESKOM TRŽIŠTU 171

TEODORA RISTIĆ, MUŠKARAC KAO ŽRTVA NASILJA U PORODICI..... 193

VANJA VUKOVIĆ, USKLAĐENOST RASTA PLATA I PRODUKTIVNOSTI RADA U REPUBLICI SRPSKOJ PO DJELATNOSTIMA, 2015–2024..... 217

JOVAN CONIĆ, Natalija Todorović, NAČERTANIJE ILIJE GARAŠANINA KAO PROGRAM SRPSKE DRŽAVNE POLITIKE 239

ŽELJANA ĐAJIĆ, MEDIJSKO UOKVIRAVANJE IZBORNE KOMUNIKACIJE: KOMPARATIVNA ANALIZA NASLOVA PORTALA RTRS I BN TOKOM VANREDNIH IZBORA 2025. GODINE U REPUBLICI SRPSKOJ 249

MARIJANA MARJANOVIĆ, ZAŠTITA PODATAKA O LIČNOSTI KAO PARAMETAR TRŽIŠNE KONKURENCIJE NA DIGITALNIM TRŽIŠTIMA: PRAVNO-EKONOMSKA ANALIZA 283

VANJA VELJANČIĆ, FROM REACH TO AWARENESS: ONLINE BRAND AWARENESS OF A NICHE HUNGARIAN SKINCARE BRAND – THE CASE OF ELYN'S LAB 301

APSTRAKTI:

BOŽIDAR SUDŽUM, RAZVOJNI URBANI REŽIM U OPŠTINI INĐIJA KAO DEOBA RASTA I RAZVOJA 317

ANA ORLOVIĆ, USTAVNE PROMENE U OBLASTI IZBORA SUDIJA U REPUBLICI SRBIJI 319

MAJDA STARČEV, NARODNA RADIKALNA STRANKA U PANČEVU OD 1918. DO 1929. 321

DANILO ROGIĆ, OD SEO KA GEO: GENERATIVE ENGINE OPTIMIZATION KAO NOVA PARADIGMA DIGITALNOG MARKETINGA 323

RADOVI

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.001 УДК 351.78:351.74/.76(597.6RS)

KRIMINALISTIČKO-OBAVJEŠTAJNI RAD KAO INSTRUMENT UNAPREĐENJA BEZBJEDNOSTI U REPUBLICI SRPSKOJ

Autori: LUKA KRSTIĆ, Milica Hrvač, Željka Piljagić
e-mail: luka.krstic@student.fbn.unibl.org
Mentor: prof. dr Predrag Ćeranić
Fakultet bezbjednosnih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Bezbjednosne prijetnje postaju umrežene, prekogranične i digitalne, pa se od policije traži da djeluje prije nego što posljedica nastane. Kriminalističko-obavještajni rad je usmjeren proces prikupljanja, provjere, obrade i analize podataka o kriminalnim pojavama, licima i grupama, čiji je rezultat dobijena informacija upotrebljiva za odlučivanje. Bosna i Hercegovina nalazi se na pravcima prekograničnog kriminaliteta, a sistem unutrašnje bezbjednosti podijeljen je na više policijskih agencija.

Cilj: Odrediti sadržaj ovog oblika policijskog rada, prikazati pravni i institucionalni okvir u Republici Srpskoj, uporediti ga sa rješenjem Republike Srbije i ukazati na ograničenja primjene.

Materijal i metode: Analiza sadržaja literature; normativno-pravna analiza domaćih propisa i međunarodnih sporazuma; uporedna i deskriptivna metoda.

Rezultati: Normativne pretpostavke postoje, ali su rasute: analitički poslovi su u Zakonu o policiji i unutrašnjim poslovima svrstani među ostale unutrašnje poslove, elementi obavještajno zasnovanog rukovođenja prepoznaju se u nadležnostima direktora policije, Krivični zakonik u čl. 123 definiše organizovanu kriminalnu grupu, a Zakon o zaštiti ličnih podataka BiH u čl. 60–95 postavlja granice obrade; posebne istražne radnje iz čl. 234–240 Zakona o krivičnom postupku nisu dio ovog modela, nego dokazni instrument pod sudskom kontrolom. Ograničenja su kadrovska, tehnička i međuinstitucionalna. Zajednička kontakt tačka za saradnju sa Europolom počela je da radi 2023. godine, iako je sporazum na snazi od 2017.

Zaključak: Normativni i teorijski potencijal kriminalističko-obavještajnog rada u Republici Srpskoj nadmašuje nivo njegove praktične primjene. Napredak traži modernizaciju informacionih sistema, razvoj analitike kao prepoznatljive funkcije, standardizovane procedure razmjene i evidencije usklađene sa novim režimom zaštite podataka.

Ključne riječi: kriminalističko-obavještajni rad; bezbjednost; Republika Srpska; obavještajna analiza; organizovani kriminalitet

UVOD

Bezbjednost ne predstavlja samo odsustvo neposredne prijetnje, već obezbjeđuje skup uslova koji građanima omogućava ostvarivanje prava, a institucijama nesmetano funkcionisanje. Kako savremene bezbjednosne prijetnje postaju sve više umrežene, prekogranične i digitalizovane, mijenjaju se i zahtjevi postavljeni pred policijske organe. Od njih se očekuje da djeluju i preventivno, a ne samo represivno. Procjena prijetnje od teškog i organizovanog kriminaliteta Evropske unije za 2025. godinu upravo tu promjenu stavlja u prvi plan, opisujući kriminalne mreže koje se oslanjaju na tehnologiju, brzo mijenjaju oblik i djeluju istovremeno u više jurisdikcija (Europol, 2025).

Kriminalističko-obavještajni rad predstavlja direktan odgovor na ove izazove. On obuhvata sistemsko prikupljanje, provjeru, obradu i analizu podataka o kriminalnim pojavama i akterima, sa ciljem stvaranja obavještajnih proizvoda na osnovu kojih se donose operativne i strateške odluke (Fatić, 2011; Šikman, 2012). Za razliku od klasičnog kriminalističkog rada koji polazi od već izvršenog krivičnog djela, obavještajni rad polazi od prikupljenih podataka kako bi prepoznao i neutralisao prijetnju u fazi njenog nastajanja (Šikman, 2011).

Razlozi zbog kojih je ova tema značajna za Republiku Srpsku su višestruki. Prvo, Bosna i Hercegovina se, zbog svog geografskog položaja, nalazi na pravcima prekograničnog kriminaliteta, prije svega krijumčarenja opojnih droga, ali i ljudi (UNDOC, 2025). Drugo, savremeni oblici kriminaliteta zahtijevaju analitički pristup i razmjenu informacija koje klasična kriminalistička metodika ne pokriva. Treće, policijski sistem u Bosni i Hercegovini je podijeljen na više policijskih agencija, pa od kvaliteta i brzine razmjene podataka direktno zavisi i ukupna bezbjednost (Pena & Šikman, 2008).

Predmet ovog rada je kriminalističko-obavještajni rad posmatran kao teorijski koncept i kao praktični instrument u pravnom i institucionalnom okviru Republike Srpske. Cilj rada je da se odredi sadržaj ovog oblika policijskog djelovanja, analizira okvir u kojem se sprovodi, uporedi sa normativnim modelom Republike Srbije, te da se identifikuju ograničenja koja stoje na putu njegove pune primjene. Osnovno istraživačko pitanje ovog rada glasi: na koji način i u kojoj mjeri kriminalističko-obavještajni rad doprinosi unapređenju bezbjednosti, te koji ga faktori u praksi ograničavaju?

Odgovor na to pitanje sadržan je u osnovnoj hipotezi rada: kriminalističko-obavještajni rad doprinosi unapređenju bezbjednosti u onoj mjeri u kojoj je analitička funkcija normativno uobličena i organizaciono izdvojena, pa je u Republici Srpskoj njegov domet ispod onoga što postojeći pravni okvir dopušta. Iz osnovne hipoteze izvedene su dvije posebne. Prva je da pravni okvir Republike Srpske sadrži pretpostavke za sprovođenje kriminalističko-obavještajnog rada, ali ga ne uređuje kao model rada policije, za razliku od Republike Srbije, koja je taj model propisala izričito. Druga je da ograničenja primjene nisu prvenstveno normativne, nego organizacione i kadrovske prirode, jer se analitika obavlja bez propisanih vrsta obavještajnih proizvoda i bez određenih korisnika tih proizvoda.

Rad je zasnovan na kvalitativnoj analizi sekundarnih izvora i primijeni četiri komplementarne metode.

Analiza sadržaja obuhvata domaću i stranu literaturu o kriminalističko-obavještajnom radu, obavještajno vođenom policijskom radu i organizovanom kriminalitetu, uz izvještaje Evropskog policijskog ureda i Kancelarije Ujedinjenih nacija za drogu i kriminal.

Normativno-pravnom analizom obuhvaćeni su: Zakon o policiji i unutrašnjim poslovima Republike Srpske, Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, Krivični zakonik Republike Srpske, Zakon o oduzimanju imovine koja je proistekla izvršenjem krivičnog djela, Zakon o zaštiti ličnih podataka Bosne i Hercegovine, te međunarodni sporazumi Bosne i Hercegovine sa Europolom, Eurojustom i Evropskom agencijom za graničnu i obalsku stražu.

Komparativnom analizom rješenje Republike Srpske stavljeno je uz rješenje Republike Srbije, koja je istu materiju uredila drugačije – podzakonskim aktom i posebnom organizacionom jedinicom. Poređenje je ograničeno na normativni i organizacioni nivo, jer uporedivi podaci o obimu i kvalitetu obavještajnih proizvoda nisu javno dostupni ni u jednoj od ove dvije jurisdikcije.

Deskriptivnom metodom prikazani su institucionalni okvir i konkretne oblasti primjene.

Takođe, neophodno je naglasiti i ograničenja ovog istraživanja. Rad se oslanja isključivo na javno dostupne izvore. Nije sprovedeno empirijsko istraživanje, niti su korišćeni interni podaci Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske o broju analitičara, obimu

obavještajnih proizvoda ili broju predmeta u kojima su primijenjene posebne istražne radnje. Zaključci o kapacitetima zato počivaju na normativnim izvorima, javnim izjavama nadležnih organa i akademskoj literaturi, te ih treba posmatrati imajući u vidu ovo ograničenje.

POJAM I PROCES KRIMINALISTIČKO-OBAVJEŠTAJNOG RADA

Određenje pojma

Kriminalističko-obavještajni rad je usmjeren proces prikupljanja, provjere, obrade i analize podataka o kriminalnim pojavama, licima i grupama, čiji je proizvod obavještajna informacija namijenjena donošenju odluka u suzbijanju kriminaliteta (Šikman, 2011). Dvije stvari određuju ovaj pojam: proces je unaprijed usmjeren, dakle polazi od utvrđene obavještajne potrebe, a njegov rezultat nije dokaz nego osnov za donošenje odluka.

Tako određen, ovaj pojam je blizak drugim pojmovima, ali se ni sa jednim ne poklapa. Najbliži mu je obavještajno vođen policijski rad, koji nije proces nego model upravljanja policijskom organizacijom, u kojem obavještajni proizvod usmjerava prioritete rukovodstva i raspodjelu resursa (Ratcliffe, 2016). Odnos je jednosmjeran: obavještajno vođen policijski rad pretpostavlja kriminalističko-obavještajni rad, ali obrnuto ne važi, jer policijska agencija može imati analitičare i redovno izrađivati procjene, a da te procjene ne utiču na odluke. Upravo se u tom razmaku ogleda jaz između normativnog okvira i prakse, koji jeste predmet ovog rada.

Drugi srodan pojam je klasičan kriminalistički rad. Razlika je u smijeru: klasičan kriminalistički model ide unazad, od izvršenog djela ka učiniocu. Suprotno tome, obavještajni rad ide unaprijed, od prikupljenih podatka ka predviđanju prijetnji (Pena & Šikman, 2008). On povezuje preventivnu i represivnu funkciju policije, ali ne zamjenjuje ni jednu od njih. Kriminalistika u osnovi ostaje nauka o otkrivanju, razjašnjavanju i dokazivanju krivičnih djela (Simonović, 2004), s tim što se toj osnovi dodaje analitička komponenta. Vodinelić (1990) je sličnu razliku postavio između otkrivanja i razotkrivanja: dok obrada konkretnog slučaja razjašnjava već poznat događaj, obavještajni rad teži da uoči pojavu i njene aktere prije nego što uopšte postanu predmet postupka.

Treći pojam od kojeg ga treba razlikovati jeste bezbjednosno-obavještajni rad, usmjeren na prijetnje ustavnom poretku i nacionalnoj bezbjednosti. Razlika nije samo u predmetu nego i u pravnom režimu, pa miješanje ta dva pojma vodi ka pogrešnim zaključcima o nadležnostima i ovlašćenjima.

Proizvod kriminalističko-obavještajnog rada je informacija, a nju treba razlikovati od podatka na osnovu kojeg se do nje dolazi. Podaci su sirove činjenice prikupljene iz operativnih, tehničkih, sudskih ili otvorenih izvora i same po sebi nemaju operativnu vrijednost. Informacija nastaje tek kada se podaci provjere, uporede, stave u kontekst i analitički obrade, i tek ona može poslužiti kao osnov za odluku (Šikman, 2012). Ta transformacija je suština kriminalističko-obavještajnog rada, a ciljevi koji se njome ostvaruju obuhvataju prepoznavanje prijetnji i pravovremeno upozoravanje nadležnih organa, uočavanje veza između naizgled izolovanih događaja, identifikaciju kriminalnih grupa i njihovog načina rada, te procjenu rizika koja omogućava da se ograničeni resursi usmjere tamo gdje su najpotrebniji.

Obavještajni ciklus

Kriminalističko-obavještajni proces odvija se kroz obavještajni ciklus koji u pravilu obuhvata nekoliko faza: planiranje i usmjeravanje, prikupljanje podataka, provjeru i

obradu, analitičku interpretaciju, dostavljanje gotovog obavještajnog proizvoda i, na kraju, odluku i evaluaciju njenih rezultata. Faza planiranja podrazumijeva precizno definisanje prioriteta i potreba u skladu sa procjenom bezbjednosne situacije. Prikupljanje podataka sprovodi se putem operativnih izvora, primjenom tehničkih mjera, međuinstitucionalnom razmjenom, kao i iz otvorenih izvora. Upravo su otvoreni izvori (OSINT), kao što su internet, društvene mreže, mediji i javni registri, u posljednjoj deceniji postali jedan od najbrže rastućih segmenata obavještajnog rada. Oni omogućavaju sistematsko prikupljanje velikog obima javno dostupnih podataka koji se, nakon procesa verifikacije, transformišu u operativno upotrebljiv proizvod (Dokman, 2022).

Analitička faza je najzahtjevnija. U njoj se primjenjuju analiza veza, vremenska analiza, analiza finansijskih tokova i procjena prijetnji, sa ciljem da se uoče obrasci koje pojedinačni predmet ne pokazuje (Šikman, 2012). Sam ciklus, međutim, ne treba prikazivati kao uredan i zatvoren niz. U savremenoj literaturi se s pravom ukazuje na to da se ove faze u praksi često preklapaju: prikupljanje podataka rijetko čeka formalno postavljen zahtjev rukovodstva, dok donosioci odluka češće reaguju na već pripremljene obavještajne proizvode nego što ih unaprijed naručuju (Ratcliffe, 2016). Ciklus je zato koristan kao teorijski model i kao okvir za organizaciju rada, ali ne i kao vjeran prikaz onoga što se dešava u policijskoj stanici.

MJESTO KRIMINALISTIČKO-OBAVJEŠTAJNOG RADA U SISTEMU BEZBJEDNOSTI REPUBLIKE SRPSKE

Institucionalni okvir

Sistem unutrašnje bezbjednosti u Bosni i Hercegovini je složen. Za razliku od država sa centralizovanom policijskom strukturom, u BiH paralelno djeluju entitetski policijski organi, u Republici Srpskoj – Ministarstvo unutrašnjih poslova RS, u Federaciji Bosne i Hercegovine – Federalno Ministarstvo unutrašnjih poslova i 10 kantonalnih MUP-ova, dok u Brčko distriktu tu funkciju obavlja Policija Brčko distrikta. Na nivou zajedničkih institucija BiH postoje tri policijske agencije: Granična policija BiH, Državna agencija za istrage i zaštitu BiH, Direkcija za koordinaciju policijskih tijela. Efikasnost cjeline zavisi od toga koliko brzo i koliko kvalitetno ti subjekti razmjenjuju podatke (Pena & Šikman, 2008). Pri tome, treba razlikovati bezbjednosno-obavještajni rad, kojim se bavi Obavještajno-bezbjednosna agencija BiH i koji je usmjeren na prijetnje ustavnom poretku i nacionalnoj bezbjednosti, od kriminalističko-obavještajnog rada, koji je predmet ovog rada i koji se vodi radi suzbijanja kriminaliteta. Na te dvije djelatnosti primjenjuju se različiti pravni režimi, pa njihovo miješanje vodi ka pogrešnim zaključcima o nadležnostima i ovlašćenjima.

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske (MUP RS) je nosilac poslova sprečavanja, otkrivanja i rasvjetljavanja krivičnih djela na teritoriji Republike Srpske. Poslove suzbijanja kriminaliteta obavlja Uprava kriminalističke policije, u okviru koje postoje jedinice specijalizovane za pojedine oblasti – opšti, privredni, organizovani, kao i visokotehnološki kriminalitet. Analitičko-obavještajni poslovi unutar MUP-a RS organizovani su ili kao posebne organizacione cjeline ili kao funkcija unutar operativnih odjeljenja, sa zadatkom da prikupljaju i analiziraju podatke značajne za bezbjednosnu situaciju i izrađuju procjene za rukovodstvo (Šikman, 2011). Upravo tu se pojavljuje problem koji se u literaturi redovno navodi: ako se analitički kapaciteti razvijaju izolovano, bez redovne razmjene informacija između kriminalističke policije, policije opšte nadležnosti i graničnih službi, efekat ostaje na lokalnom, operativnom nivou, a cjelovita strateška slika izostaje.

Komparativna analiza pokazuje da postoji i drugačiji način da se ista materija uredi.

Republika Srbija je obavještajno vođeni model propisala izričito, najprije zakonom, a potom i podzakonskim aktom. Član 34. Zakona o policiji[1] propisuje da policija u obavljanju policijskih poslova primjenjuje policijsko-obavještajni model i određuje ga kao način upravljanja policijskim poslovima zasnovan na kriminalističko-obavještajnim informacijama. Pravilnik o načinu obavljanja pojedinačnih policijskih poslova[2] u članu 2. taj model razrađuje, pa među kriminalističko-obavještajne informacije izričito ubraja stratešku i operativne procjene javne bezbjednosti, profil bezbjednosnog problema i profil bezbjednosno interesantnog lica ili grupe, a te informacije određuje kao osnov za definisanje prioriteta, strateških i operativnih ciljeva, uz racionalno angažovanje ljudskih i materijalno-tehničkih resursa. Time su u Srbiji propisane i vrste analitičkih proizvoda i njihova namjena, što je razlika koju vrijedi uočiti: normirana je ne samo obaveza da se model primjenjuje, nego i šta se konkretno proizvodi i čemu služi. Uz to je unutar Uprave kriminalističke policije, internim aktom o unutrašnjem uređenju i sistematizaciji radnih mjesta, uspostavljena posebna služba za kriminalističko-obavještajne poslove. U Republici Srpskoj takvog izričitog normativnog uporišta nema, a obavještajna analitika nije izdvojena kao samostalna funkcija sa utvrđenim proizvodima i korisnicima.

Pravni okvir

Organizaciju, nadležnosti i ovlašćenja policije uređuje Zakon o policiji i unutrašnjim poslovima Republike Srpske.[3] Taj zakon nigdje ne pominje kriminalističko-obavještajni rad niti obavještajni model, ali sadrži nekoliko odredaba iz kojih se njegov pravni osnov može izvesti.

Polazna tačka su policijski poslovi iz člana 5., određeni kao operativno-stručni poslovi kojima se obezbjeđuje, pored ostalog, sprečavanje vršenja krivičnih djela, njihovo otkrivanje i pronalaženje i lišavanje slobode izvršilaca. Značajno je ono čega u tom nabrajanju nema: među devetnaest tačaka ne postoji tačka o prikupljanju, obradi i korišćenju podataka ili obavještenja. Prikupljanje obavještenja zakon uređuje na drugom mjestu, kao policijsko ovlašćenje prema licima za koja je vjerovatno da raspolažu podacima o krivičnom djelu, njegovom izvršiocu ili drugim važnim okolnostima (član 35.), dakle kao radnju u pojedinačnom slučaju, a ne kao trajnu funkciju.

Analitički poslovi u ovom zakonu nisu policijski poslovi. Član 6. ih svrstava među ostale unutrašnje poslove, zajedno sa informaciono-komunikacionim, materijalno-finansijskim i poslovima policijske obuke. Razlika nije samo redoslijedna: prema članu 8. stav 2., policijske poslove obavljaju policijski službenici, dok ostale unutrašnje poslove obavljaju i državni službenici i namještenici. Analitika je, dakle, normativno postavljena kao poslovi podrške, a ne kao dio policijske djelatnosti u užem smislu.

Način obavljanja poslova zakon uređuje posredno. Član 8. stav 3. obavezuje Ministarstvo da pri obavljanju svih nabrojanih poslova obezbijedi primjenu profesionalnih standarda, obradu ličnih podataka u skladu sa zakonom, zaštitu tajnih podataka, međupolicijsku saradnju i vođenje evidencija. Riječ je o blanketnim normama, koje upućuju na druge propise i same ne uređuju ni osnov obrade, ni vrste evidencija, ni rokove čuvanja. Primjena policijskih ovlašćenja podvrgnuta je načelu srazmjernosti iz člana 27., prema kojem ovlašćenje mora biti usklađeno sa ciljem i primijenjeno sredstvima kojima se taj

1 Zakon o policiji, „Službeni glasnik Republike Srbije", br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018

2 Pravilnik o načinu obavljanja pojedinačnih policijskih poslova, „Službeni glasnik Republike Srbije", br. 63/2018 i 72/2018

3 Zakon o policiji i unutrašnjim poslovima Republike Srpske – „Službeni glasnik Republike Srpske", br. 57/16, 110/16, 58/19, 82/19, 18/22 – odluka US, 55/23, 48/24 i 81/25, i „Službeni glasnik BiH", broj 29/26 – odluka US BiH.

cilj postiže sa najmanje štetnih posljedica.

Najbliže pojmu obavještajno zasnovanog rukovođenja dolaze odredbe o direktoru policije. Prema članu 13., direktor rukovodi svim policijskim aktivnostima kao rukovodilac ukupnih operativnih poslova u Ministarstvu. Član 14. razrađuje njegovu nadležnost, pa je direktor dužan da prati i analizira stanje bezbjednosti, a naročito pojave koje uzrokuju nastanak i razvoj kriminaliteta (Tačka 1), da organizuje pripremanje strategija, programa rada, informacija, analiza i izvještaja iz djelokruga jedinica kojima rukovodi (Tačka 6) i da redovno izvještava ministra o preduzetim mjerama i aktivnostima policije (Tačka 7). Posmatrane zajedno, ove tri tačke opisuju niz koji odgovara obavještajnom procesu: praćenje i analiza stanja, izrada analitičkih materijala, dostavljanje rukovodstvu.

To, međutim, nije isto što i normiran model. Zakon ne poznaje pojam kriminalističko-obavještajnog rada, ne propisuje vrste obavještajnih proizvoda, ne određuje njihove korisnike, ne pominje procjenu rizika ni stratešku procjenu i ne predviđa podzakonski akt kojim bi se ta materija uredila. Ono što postoji jeste funkcionalni osnov, a ne model. U tome je razlika u odnosu na Republiku Srbiju, gdje je model propisan izričito, sa imenovanim proizvodima i njihovom namjenom.

Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske[4] u članovima 234. do 240. propisuje posebne istražne radnje, među kojima su nadzor i tehničko snimanje telekomunikacija, pristup kompjuterskim sistemima, nadzor i tehničko snimanje prostorija, tajno praćenje i tehničko snimanje lica i predmeta, prikriveni istražilac i informator, simulirani otkup i nadzirani prevoz predmeta krivičnog djela.

Ove radnje nisu dio kriminalističko-obavještajnog rada i treba ih od njega jasno odvojiti. Određuju se naredbom sudije za prethodni postupak, na prijedlog tužioca, ciljno prema određenom licu i samo za krivična djela iz zakonom utvrđenog kataloga. Njihov proizvod je dokaz u krivičnom postupku, a ne obavještajna informacija: policija ih ne sprovodi radi stvaranja osnova za sopstvene odluke, nego kao podršku radu tužilaštva i suda. Razlika između obavještajnog saznanja i dokaza je pritom suštinska, a ne terminološka. Saznanja iz operativnog rada imaju orijentaciono-eliminativnu vrijednost i usmjeravaju dalje istraživanje, dok dokaznu snagu imaju samo činjenice pribavljene procesnim radnjama, uz propisanu formu (Šikman, 2011). Zato se obavještajni proizvod ne može bez daljeg postupanja koristiti pred sudom, niti se rezultat posebne istražne radnje po automatizmu preliva u obavještajne evidencije.

To ne znači da između ta dva toka nema dodira. Rezultati posebnih istražnih radnji mogu policiji poslužiti kao izvor saznanja i izvan predmeta u kojem su pribavljeni, ali samo u granicama koje postavlja zakon. Prvi je režim takozvanih slučajnih nalaza: saznanje o drugom krivičnom djelu može se koristiti za krivično gonjenje jedino ako to djelo pripada katalogu za koji se mjera i mogla odrediti, a Ustavni sud Bosne i Hercegovine je upotrebu takvog nalaza izvan kataloga ocijenio nezakonitom. Drugi je obaveza postupanja sa prikupljenim materijalom: ono što nije potrebno postupku uništava se pod nadzorom sudije, uz obavještavanje lica na koje se odnosi. Obavještajni rad, dakle, može imati koristi od saznanja do kojih se došlo u postupku, ali ne tako što ih slobodno preuzima, nego tako što ih koristi u zakonom dopuštenom obimu i uz odvojene evidencije.

Ako se posebne istražne radnje posmatraju na ovaj način, one u ovom radu ostaju relevantne iz dva razloga. Prvo, kvalitet prethodne analitičke pripreme određuje da li će prijedlog za njihovo određivanje uopšte biti osnovan i usmjeren na prave aktere. Drugo, njihova primjena podliježe strogim uslovima zakonitosti, srazmjernosti i sudske kontrole, jer se zadire u pravo na privatnost iz člana 8. Evropske konvencije o ljudskim pravima (Šikman, 2017), a ti isti standardi oblikuju i granice u kojima se obavještajni

4 Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske", br. 53/12, 91/17, 66/18 i 15/21.

podaci smiju prikupljati i čuvati.

Materijalnopravni okvir daje Krivični zakonik Republike Srpske.[5] Pojam organizovane kriminalne grupe definisan je u okviru opštih odredaba o značenju zakonskih izraza. Tako prema članu 123. stav 1. tačka 10, organizovana kriminalna grupa je udruženje od tri ili više lica koja su se udružila radi vršenja krivičnih djela za koja je propisana kazna zatvora od tri godine ili teža kazna, pri čemu se u taj broj računa i organizator. Ista odredba, u tački 9., definiše i pojam grupe. Inkriminaciju organizovanja i pripadanja takvom udruženju sadrži član 366., dok pojedine posebne oblike udruživanja zakonik uređuje odvojeno. Tako član 147. propisuje udruživanje radi vršenja krivičnih djela trgovine ljudima i trgovine djecom iz članova 145. i 146. Sistematsko tumačenje ovih odredaba dato je u komentaru zakonika (Jovašević, Mitrović, & Ikanović, 2018) .

Granice obrade podataka postavlja Zakon o zaštiti ličnih podataka Bosne i Hercegovine.[6] Zakon je objavljen 28. februara 2025, stupio na snagu 8. marta 2025, a primjenjuje se od 4. oktobra 2025, uz odloženi rok primjene od 210 dana. Donesen je radi usklađivanja sa Uredbom (EU) 2016/679 i Direktivom (EU) 2016/680. Za policijski rad je posebno značajan njegov treći dio, članovi 60. do 95., kojim je u domaći poredak prenesena tzv. Policijska direktiva i koji uređuje obradu ličnih podataka što je nadležni organi vrše u svrhe sprečavanja, istrage i otkrivanja krivičnih djela. Time je dobijen okvir koji, bar normativno, treba da obezbijedi ravnotežu između efikasnosti policijskog rada i zaštite prava građana (Šikman, 2017).

PRIMJENA OBAVJEŠTAJNE ANALITIKE U SUZBIJANJU SAVREMENIH BEZBJEDNOSNIH PRIJETNJI

Organizovani kriminalitet i finansijska istraga

Organizovani kriminalitet podrazumijeva udruživanje više lica radi trajnog vršenja krivičnih djela, sa definisanom podjelom uloga, hijerarhijom ili mrežnom strukturom i najčešće izraženom prekograničnom dimenzijom (Šikman, 2012). U borbi protiv ovakvih oblika kriminaliteta, reaktivne metode usmjerene na pojedinačni događaj i neposrednog izvršioca pokazuju značajna ograničenja. Upravo zato, kriminalističko-obavještajni rad uz pomoć analitičkog pristupa omogućava da se kroz analizu veza između lica, komunikacija i novčanih tokova utvrdi kako grupa funkcioniše, koji su njeni obrasci djelovanja i koliko je opasna. Iskustva iz kriminalističke i sudske prakse u Bosni i Hercegovini pokazuju da kvalitet prikupljenih i analiziranih podataka u velikoj mjeri određuje uspjeh kasnijeg krivičnog postupka, naročito u kompleksnim predmetima u kojima se dokazni materijal zasniva na rezultatima posebnih istražnih radnji (Šikman, 2019).

U tom kontekstu, poseban značaj ima finansijska istraga. Motiv organizovanog kriminaliteta je sticanje protivpravne imovinske koristi, pa je analiza imovine i novčanih tokova često jedini put do stvarnih vođa kriminalnih grupa. Oni retko sami učestvuju u izvršenju krivičnih djela, ali su krajnji korisnici profita. Zakon o oduzimanju imovine koja je proistekla izvršenjem krivičnog djela[7] pruža okvir za privremeno i trajno oduzimanje takve imovine i time analizu finansijskih tokova povezuje sa krajnjim ishodom postupka.

---

5 Krivični zakonik Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske", br. 64/17, 104/18 – odluka US, 15/21, 89/21, 73/23, 105/24 – odluka US, 19/25, 31/25, 85/25 – odluka US, 25/26 i 78/26, i „Službeni glasnik BiH", br. 9/24 i 14/25 – odluke US BiH.

6 Zakon o zaštiti ličnih podataka Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BiH", broj 12/25.

7 Zakon o oduzimanju imovine koja je proistekla izvršenjem krivičnog djela, „Službeni glasnik Republike Srpske", broj 65/18.

Isti zakon u članu 2. nabraja krivična djela na koja se primjenjuje, među kojima su trgovina ljudima, trgovina djecom, udruživanje radi vršenja tih djela, neovlašćena proizvodnja i promet opojnih droga i pranje novca. Dakle, upravo one oblasti u kojima je obavještajni rad najkorisniji.

Krijumčarenje droga, ljudi i ilegalne migracije

Krijumčarenje droga je jedan od najprofitabilnijih oblika organizovanog kriminaliteta, a jugoistočna Evropa se nalazi na pravcima kojima opijati i metamfetamin iz Avganistana preko Irana i Turske stižu do zapadnoevropskog tržišta (UNDOC, 2025). U suzbijanju ove vrste kriminaliteta, primarna uloga kriminalističko-obavještajnog rada jeste kontinuirano praćenje *modusa operandi*, identifikacija logističkih kanala i aktera uključenih u lanac snabdijevanja, te izrada procjena rizika za kritične granične prelaze i tranzitne pravce (Šikman, 2019). Umjesto usmjeravanja resursa na izolovane zapljene i lišenja slobode posljednjih karika u lancu, obavještajni pristup omogućava fokusiranje operativnih kapaciteta na presijecanje kompletne distributivne mreže.

Uporedo s tim, krijumčarenje migranata obilježilo je bezbjednosnu situaciju na Zapadnom Balkanu u protekloj deceniji, a i dalje se navodi među najbrže rastuće prijetnje. Kriminalne mreže u ovoj oblasti pokazuju izuzetnu prilagodljivost, brzo mijenjaju rute kretanja, naplaćuju visoke iznose za ilegalni transport i intenzivno koriste savremene kriptovane komunikacione tehnologije (Pena & Šikman, 2008). Uloga obavještajne analize ogleda se u ranoj identifikaciji rizičnih lokacija i pravaca kretanja, razotkrivanju organizatora i posrednika, te blagovremenom dostavljanju operativnih informacija nadležnim službama. Efikasno suzbijanje ovih pojava nemoguće je bez kontinuirane i sistemske razmjene podataka između Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Granične policije BiH, Obavještajno-bezbjednosne agencije BiH, te međunarodnih partnera i agencija poput Europola i Frontexa.

Sajber kriminalitet

Sajber kriminalitet postavlja izazove koje klasična kriminalistička obrada teško rješava: digitalni tragovi brzo nestaju, infrastruktura je po pravilu prekogranična, a komunikacija između aktera često šifrovana. Pojava platformi namijenjenih kriminalnim grupama, poput sistema EncroChat i Sky ECC, otvorila je i pitanje pravne valjanosti tako pribavljenih dokaza, o čemu se u regionalnoj literaturi vodi dinamična rasprava (Škulić, 2024). U ovoj oblasti, kriminalističko-obavještajna analiza predstavlja ključni mehanizam za prepoznavanje obrazaca napada, povezivanje lica sa digitalnom infrastrukturom (IP adresama, domenima i digitalnim novčanicima), te rano praćenje novih oblika kriminalnog djelovanja u digitalnom okruženju. Značajan dio tog posla oslanja se na otvorene izvore, koji uz odgovarajuću metodologiju verifikacije daju upotrebljive rezultate (Dokman, 2022). Efikasna primjena ovih metoda uslovljena je postojanjem specijalizovanog kadra i stalnim finansiranjem softversko-tehničke infrastrukture, što od policijskih organizacija zahtijeva kontinuirano ulaganje, a ne jednokratnu nabavku opreme.

Međunarodna saradnja

S obzirom na to da većina savremenih bezbjednosnih prijetnji po svojoj prirodi premašuju nacionalne granice, kriminalističko-obavještajni rad ne može ostvariti puni potencijal izolovano od međunarodne operativne saradnje. Bosna i Hercegovina je 31. avgusta 2016. godine potpisala Sporazum o operativnoj i strateškoj saradnji sa Uredom Evropske policije, koji od Uredbe (EU) 2016/794 nosi naziv Agencija Evropske unije za saradnju u sprovođenju zakona. Sporazum je objavljen u „Službenom glasniku BiH –

Međunarodni ugovori"[8], broj 1/17, i od početka je predviđao i razmjenu ličnih podataka, ali je njegova praktična primjena kasnila. Postupanje domaćih organa najprije je uređeno Instrukcijom iz 2020. godine, koju je zamijenila Instrukcija iz 2021. godine, a Pravilnik o radu Zajedničke kontakt tačke potpisan je u martu, dok je puna saradnja ozvaničena u junu 2023. godine, otvaranjem prostorija Zajedničke kontakt tačke pri Ministarstvu bezbjednosti Bosne i Hercegovine. Navedeno kašnjenje nije bilo tehničke prirode. Delegacija Evropske unije u Bosni i Hercegovini je još u julu 2020. godine javno upozorila da odugovlačenje sa uspostavljanjem funkcionalne zajedničke kontakt tačke ima ozbiljne posljedice po bezbjednost zemlje i da je riječ o ratifikovanom međunarodnom sporazumu koji se mora provesti.[9] Otvaranje kontakt tačke 2023. godine označilo je značajan napredak u razmjeni obavještajnih informacija, ali je istovremeno poslužilo kao podsjetnik u kojoj mjeri unutrašnje međuinstitucionalno povjerenje diktira domete obavještajnog rada.

Osim toga, Bosna i Hercegovina je 28. oktobra 2024. godine potpisala sporazum o saradnji sa Eurojustom. Sporazum još nije stupio na snagu, jer su kao preduslovi navođeni usvajanje novog Zakona o zaštiti ličnih podataka i ratifikacija samog sporazuma.[10] Prvi uslov je ispunjen stupanjem na primjenu Zakona o zaštiti ličnih podataka 4. oktobra 2025, pa preostaje okončanje ratifikacionog postupka. Statusni sporazum sa Evropskom agencijom za graničnu i obalsku stražu potpisan je 11. juna 2025. godine u Briselu i privremeno se primjenjuje od dana potpisivanja do saglasnosti Evropskog parlamenta i Savjeta i okončanja domaćeg ratifikacionog postupka. Frontex u Bosni i Hercegovini djeluje još od 2009. godine, na osnovu radnog aranžmana, ali je prva puna zajednička operacija po statusnom sporazumu svečano otvorena 31. oktobra 2025. godine, čime je zemlja postala peti partner sa Zapadnog Balkana u kojem ta agencija operativno djeluje po takvom pravnom okviru, uz Albaniju, Crnu Goru, Sjevernu Makedoniju i Srbiju.[11] Iako ovi sporazumi značajno poboljšavaju razmjenu podataka sa domaćim agencijama, njihova primjena zavisi od toga koliko su naši zakoni o zaštiti podataka usklađeni sa evropskim.

OD ANALIZE DO ODLUKE

Suština kriminalističko-obavještajnog rada je u tome da se pojedinačni podaci pretvore u pouzdan osnov za donošenje odluke. Taj niz je jednostavan: podatak, analiza, procjena prijetnje, odluka, policijsko djelovanje (Fatić, 2011). Osnovna razlika između savremene, analitički usmjerene policijske organizacije i tradicionalnog reaktivnog modela leži upravo u sposobnosti da se ovaj proces sprovede pravovremeno, pouzdano i kontinuirano. Na osnovu analize i pregleda prikupljenih saznanja, procjenjuje se vjerovatnoća nastanka određene kriminogene pojave, kao i potencijalna težina njenih posljedica. To omogućava rangiranje prioriteta i usmjeravanje o perativnih kapaciteta prema akterima i grupama koje predstavljaju najveću bezbjednosnu opasnost (Pena & Šikman, 2008). Vrijednost ovog pristupa ogleda se i u ekonomičnosti, jer se umjesto ravnomjerne raspodjele ljudi i sredstava, policijske snage koncentrišu tamo gdje je rizik najveći (Šikman, 2011).

---

8 Sporazum o operativnoj i strateškoj saradnji između Bosne i Hercegovine i Ureda Evropske policije, „Službeni glasnik BiH — Međunarodni ugovori", broj 1/17.

9 Radio Slobodna Evropa (2020, 8. oktobar) - Evropska policija teško stiže do BiH. Preuzeto sa: https://www.slobodnaevropa.org/a/evropska-policija-te%C5%A1ko-sti%C5%BEe-do-bih/30882668.html

10 Eurojust (2024) - Agreements on cooperation with third countries. Preuzeto sa: https://www.eurojust.europa.eu/states-and-partners/third-countries/agreements-cooperation

11 Frontex. (2025). Frontex rolls out fully fledged operation in Bosnia and Herzegovina. Preuzeto sa: https://www.frontex.europa.eu

OGRANIČENJA I PRAVCI UNAPREĐENJA

I pored određenog napretka u razvoju kriminalističko-obavještajnog rada u Republici Srpskoj, u praksi se i dalje uočavaju značajna ograničenja.

Prvo ograničenje je kadrovske prirode, i ono nije specifično za jednu policijsku organizaciju. Obavještajno vođen policijski rad pretpostavlja namjensku analitičku funkciju, odnosno određen broj službenika koji se analitikom bave kao svojim jedinim poslom. Tamo gdje analitička radna mjesta nisu sistematizovana, analitika se obavlja uz redovne operativne zadatke, pa u sukobu rokova uvijek gubi od hitnijeg operativnog posla. Bevanda (2009) upravo zato predlaže da se, gdje takvih radnih mjesta nema, određenim službenicima kroz duži period povjeri isključivo analitički posao i da se analitičari oslobode svakodnevnih kancelarijskih poslova.

Uz to ide i pitanje pripremljenosti. Analitički posao traži vještine koje se ne stiču operativnim iskustvom, pa prevođenje administrativnog osoblja u analitičare bez odgovarajuće obuke ne rješava problem nego ga premješta (Peterson, 2005). Potreba za obukom pritom nije jednostrana: ako službenici ne razumiju šta analiza jeste, a analitičari ne poznaju operativni rad, obavještajni proizvod ostaje neupotrebljiv za one kojima je namijenjen.

Treći sloj problema je statusni. Analitičari u policijskim organizacijama po pravilu imaju niži položaj od ovlašćenih službenika, a organizaciona kultura koja vrednuje iskustveno operativno znanje analitičko znanje potiskuje u drugi plan (Atkinson, 2013). Posljedica je poznata i uredno opisana u literaturi: obavještajni izvještaji ostaju unutar analitičke jedinice i ne stižu do donosilaca odluka, čime gube svoju jedinu svrhu (Peterson, 2005).

Kadrovsko ograničenje, dakle, nije pitanje ukupnog broja policijskih službenika. Riječ je o tome koliko ih se bavi analitikom, sa kakvom pripremom i sa kojim statusom u organizaciji, i da li njihov proizvod uopšte dolazi do onoga ko odlučuje..

Drugo ograničenje odnosi se na tehničke kapacitete. Bez savremenih informacionih sistema i analitičkih alata, velike količine podataka se ne mogu obraditi na vrijeme, pa obavještajni proizvod gubi na upotrebljivosti. S tim je povezano i pitanje kvaliteta samih podataka, jer neažurne ili nepovezane baze podataka vode ka pogrešnim zaključcima, bez obzira na to koliko je analitičar dobar.

Treće ograničenje je razmjena informacija. Nedostatak standardizovanih procedura između organizacionih jedinica Ministarstva, drugih policijskih agencija u Bosni i Hercegovini i međunarodnih partnera onemogućava stvaranje cjelovite strateške slike. Iskustvo sa uspostavljanjem zajedničke kontakt tačke pokazuje da je to pitanje koliko tehničko, toliko i političko. Kako pokazuje uporedni prikaz iz prethodnog dijela, tamo gdje je model normativno uređen sa jasno definisanim proizvodima i korisnicima, razmjena postaje rutina, dok tamo gdje je analitika sekundarni zadatak operativaca, ona zavisi od neformalnih relacija i individualne inicijative.

Četvrto je pitanje zaštita podataka, i to je ograničenje koje se od oktobra 2025. godine mijenja iz načelnog u vrlo konkretno. Treći dio Zakona o zaštiti ličnih podataka Bosne i Hercegovine ne postavlja samo opšti zahtjev zakonitosti. On od nadležnih organa traži da razlikuju kategorije lica na koja se podaci odnose (osumnjičene, osuđene, žrtve i svjedoke) i da razdvoje činjenice od ličnih procjena, da vode evidencije o radnjama obrade i da u slučaju obrade visokog rizika sprovedu procjenu uticaja na zaštitu podataka. Za obavještajne evidencije to nisu formalnosti, budući da se obavještajni rad po svojoj prirodi temelji upravo na procjenama, podacima o licima koja nemaju status osumnjičenog i dugotrajnom čuvanju saznanja. Usklađivanje postojećih evidencija sa tim zahtjevima je zato ozbiljan posao koji traži i izmjenu internih procedura i obuku službenika, pa je ovo pitanje koje će u narednom periodu najviše oblikovati praksu kriminalističko-obavještajnog rada u Republici Srpskoj.

Iz ovih ograničenja slijede i pravci unapređenja. Neophodna je modernizacija informacionih sistema, uključujući integrisane baze koje omogućavaju brzo povezivanje podataka

iz različitih izvora, uz poštovanje standarda zaštite. Analitičke kapacitete trebalo bi razvijati kao prepoznatljivu funkciju, sa propisanim vrstama obavještajnih proizvoda i određenim adresatima, a ne kao dodatni zadatak operativnih službenika. Iskustvo Republike Srbije pokazuje da je za to dovoljan i podzakonski akt. Razmjena informacija traži standardizovane procedure i protokole, jer se povjerenje između institucija gradi kroz rutinu, a ne kroz pojedinačne dogovore. Uz to ide i stalna edukacija u oblasti obavještajne analitike, digitalne forenzike i rada sa otvorenim izvorima, kao i oprezno uvođenje novih tehnologija za obradu velikih količina podataka, uz izričito poštovanje načela zakonitosti i srazmjernosti.

Jedan dio tog posla već je institucionalno pripremljen. Prerastanjem Visoke škole unutrašnjih poslova u Fakultet bezbjednosnih nauka Univerziteta[12] u Banjoj Luci 2017. godine, obrazovanje budućih kadrova izdvojeno je iz nadležnosti Ministarstva i postavljeno na akademsku osnovu. Bliža saradnja tog fakulteta sa operativnim dijelovima Ministarstva, kroz predmete posvećene obavještajnoj analitici i kroz praksu studenata u analitičkim jedinicama, mogla bi da olakša prenos analitičkih znanja u praksu.

Nalaze ovog rada treba čitati u granicama primijenjene metode. Rad pokazuje šta normativni okvir omogućava i prepreke identifikovane u javno dostupnim izvorima, ali ne pokazuje koliko se obavještajnih proizvoda stvarno izrađuje, niti kako se oni koriste. Za to bi bilo potrebno empirijsko istraživanje, zasnovano na podacima Ministarstva i na razgovorima sa analitičarima, i upravo to bi bio prirodan nastavak ovog rada.

ZAKLJUČAK

U ovom radu kriminalističko-obavještajni rad analiziran je kao teorijski koncept i kao instrument unapređenja bezbjednosti u Republici Srpskoj. Razmatranjem njegovih osnovnih elemenata pokazano je da je riječ o sistemskom procesu u kojem se sirovi podaci transformišu u informacije upotrebljive za odlučivanje, čime se policijski rad pomjera od tradicionalnog reaktivnog ka proaktivnom modelu. Međutim, taj proces sam po sebi ne znači i obavještajno vođen policijski rad, koji podrazumijeva da analitički proizvod stvarno usmjerava odluke rukovodstva.

Analiza pravnog okvira potvrdila je da osnovne normativne pretpostavke za sprovođenje ovog koncepta postoje. Zakon o policiji i unutrašnjim poslovima propisuje obradu, čuvanje i zaštitu tajnih podataka, Zakon o krivičnom postupku propisuje posebne istražne radnje, koje nisu dio obavještajnog rada nego dokazni instrument pod sudskom kontrolom, ali čija osnovanost zavisi od prethodne analitičke pripreme, Krivični zakonik definiše organizovanu kriminalnu grupu i inkriminiše njeno organizovanje, a Zakon o zaštiti ličnih podataka Bosne i Hercegovine iz 2025. godine postavlja granice obrade usklađene sa evropskim standardima. Ono što nedostaje je neka vrsta norme o samoj analitici: za razliku od Republike Srbije, obavještajno vođeni model u Republici Srpskoj nije izričito propisan niti je analitika izdvojena kao samostalna funkcija.

Pored normativnih praznina, manjak kadra u Ministarstvu, nedovoljni tehnički kapaciteti, neujednačena razmjena podataka između institucija i zahtjevi koje pred obavještajne evidencije postavlja novi režim zaštite podataka pokazuju da normativni i teorijski potencijal ovog koncepta nadmašuje nivo njegove praktične primjene. Slučaj Zajedničke kontakt tačke sa Europolom, koja je sa operativnim radom počela tek 2023. godine iako je pravni osnov postojao znatno ranije, ponajbolje ilustruje razliku između pravnih propisa i stvarne prakse. Uređenje kriminalističko-obavještajnog rada u Republici Srpskoj stoga zahtijeva ne samo normativnu formalizaciju analitičke funkcije, već i sistemsku standardizaciju procedura, tehničku modernizaciju i jačanje međuinstitucionalnog povjerenja.

12 Univerzitet u Banjoj Luci. (n.d.). *Fakultet bezbjednosnih nauka*. Preuzeto sa https://www.unibl.org/sr/clanice/fakultet-bezbjednosnih-nauka

LITERATURA

Atkinson, C. (2013). *Beyond cop culture: the cultural challenge of civilian intelligence analysis in Scottish policing (doktorska disertacija).* Glasgow: University of Glasgow.

Dokman, T. (2022). *Otvoreni obavještajni izvori i protuterorizam.* Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Europol. (2025, May 27). *European Union Serious and Organised Crime Threat Assessment – The changing DNA of serious and organised crime.* Luxemburg: Publications Office of the European Union. Retrieved from https://www.europol.europa.eu/publication-events/main-reports/changing-dna-of-serious-and-organised-crime

Fatić, A. (2011). Kriminalističko-obaveštajni rad i tradicija građanskih i ljudskih prava. In A. Futić, & B. Banović, *Društveni aspekti organizovanog kriminala* (pp. 11–22). Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Jovašević, D., Mitrović, L., & Ikanović, V. (2018). *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srpske.* Banja Luka: Službeni glasnik Republike Srpske.

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije. (2025). Retrieved from Služba za kriminalističko-obaveštajne poslove i prikrivene islednike: https://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/direkcija-policije/ojdpp/!ut/p/z1/fY_JCgIxDEB_pSBzTt0GPHoquCDoQe2lxBok07GtnSri11uFwZunJOS9LKDhANrjgy-YOXhsS33UtdnM1vVQydFSreqRnNfLqVqryVhOJey6ZLY7M1hh9rAA_Z8u47i53fQctA0-0zPDId-5PLVvTlpW-kjFYyh4reeZEznKDJobS54YqGdIFPb_Q

Pena, U., & Šikman, M. (2008). Organizovani kriminalitet u Republici Srpskoj i Bosni i Hercegovini - stanje i mjere suzbijanja. *Politika suprotstavljanja organizovanom kriminalu*, (pp. 47–49). Beograd.

Peterson, M. (2005). *Intelligence-Led Policing: The New Intelligence Architecture.* Washington: Bureau of Justice Assistance.

Ratcliffe, J. H. (2016). *Intelligence-Led Policing.* Abingdon: Routledge.

Simonović, B. (2004). *Kriminalistika.* Kragujevac: Pravni fakultet u Kragujevcu.

Šikman, M. (2011). *Organizovani kriminalitet.* Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova.

Šikman, M. (2012). Organizovani kriminalitet kao predmet naučnog istraživanja. *Defendologija*, 9–22.

Šikman, M. (2017). Zakonitost dokaza pribavljenih posebnim istražnim radnjama u svijetlu odluka Evropskog suda za ljudska prava. *Zbornik radova ‚Reformski procesi i poglavlje 23 (godinu dana posle) – krivičnopravni aspekt"* (pp. 401–406). Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu.

Šikman, M. (2019). Organizovani kriminalitet – kriminalistička i sudska praksa u Bosni i Hercegovini. *Kaznena politika i prevencija kriminaliteta*, 369–392.

Škulić, M. (2024). Dokazni značaj informacija iz komunikacije ostvarene aplikacijama/ modifikovanim uređajima za kriptovanje - kao što su Sky ECC i EnchroChat. *Crimen*, 3–55.

UNDOC. (2025). *Opiates and Methamphetamine Trafficking on the Balkan Route: Drug Flows, Illicit Incomes and Illicit Financial Flows.* Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC).

Vodinelić, V. (1990). *Što je otkrivanje, a što razotkrivanje krivičnog djela i razotkrivanje učinioca? (studija).* Zagreb: Republički sekreterijat za unutrašnje poslove (PSUP) Hrvatske.

Propisi i ostali izvori

Delegacija Evropske unije u Bosni i Hercegovini (2020, 7. jul). *EU u BiH poziva nadležne da podrže uspostavljanje potpuno funkcionalne zajedničke kontakt tačke za Europol.* Preuzeto 7. septembra 2026. sa https://europa.ba/?p=69285

Frontex (2025, 31. oktobar). *Frontex rolls out fully-fledged operation in Bosnia and Herzegovina*. Preuzeto 7. septembra 2026. sa https://www.frontex.europa.eu/media-centre/news/news-release/frontex-rolls-out-fully-fledged-operation-in-bosnia-and-herzegovina-X7ZqC6

Instrukcija o postupanju u cilju provedbe Sporazuma o operativnoj i strateškoj saradnji između Bosne i Hercegovine i Europola, „Službeni glasnik BiH", broj 8/21.

Krivični zakonik Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske", br. 64/17, 104/18 – odluka US, 15/21, 89/21, 73/23, 105/24 – odluka US, 19/25, 31/25, 85/25 – odluka US, 25/26 i 78/26, i „Službeni glasnik BiH", br. 9/24 i 14/25 – odluke US BiH.

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije (2025). *Služba za kriminalističko-obaveštajne poslove i prikrivene islednike*. Preuzeto 7. septembra 2026. sa https://www.mup.gov.rs

Pravilnik o načinu obavljanja pojedinačnih policijskih poslova, „Službeni glasnik RS“ (Republika Srbija), broj 63/18.

Sporazum o operativnoj i strateškoj saradnji između Bosne i Hercegovine i Ureda Evropske policije, „Službeni glasnik BiH — Međunarodni ugovori”, broj 1/17.

Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske”, br. 53/12, 91/17, 66/18 i 15/21.

Zakon o oduzimanju imovine koja je proistekla izvršenjem krivičnog djela, „Službeni glasnik Republike Srpske”, broj 65/18.

Zakon o policiji (Republika Srbija), „Službeni glasnik RS”, broj 6/16 i dr.

Zakon o policiji i unutrašnjim poslovima Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske”, br. 57/16, 110/16, 58/19, 82/19, 18/22 – odluka US, 55/23, 48/24 i 81/25, i „Službeni glasnik BiH”, broj 29/26 – odluka US BiH.

Zakon o zaštiti ličnih podataka Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BiH”, broj 12/25.

Zakon o policiji, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018.

Pravilnik o načinu obavljanja pojedinačnih policijskih poslova, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 63/2018 i 72/2018.

CRIMINAL INTELLIGENCE AS AN INSTRUMENT FOR IMPROVING SECURITY IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Authors: LUKA KRSTIĆ, Milica Hrvač, Željka Piljagić
e-mail: luka.krstic@student.fbn.unibl.org
Mentor: Assoc. Prof. Predrag Ćeranić
Faculty of Security Sciences, University of Banja Luka

Introduction: Security threats are becoming networked, cross-border and increasingly digital, requiring the police to act before harm occurs. Criminal intelligence is a directed process of collecting, verifying, processing and analysing data on criminal phenomena, persons and groups, producing information usable for decision-making. Bosnia and Herzegovina lies on cross-border crime routes and its security system is fragmented.

Aim: To define this form of police work, present the legal and institutional framework in the Republic of Srpska, compare it with Serbia and identify limitations to application.

Material and Methods: Content analysis of literature; normative-legal analysis of domestic regulations and international agreements; comparative and descriptive methods.

Results: The normative preconditions exist, but they are scattered: the Law on Police and Internal Affairs classifies analytical tasks among other internal affairs, elements of intelligence-based management are recognisable in the powers of the police director, the Criminal Code defines organised criminal groups in Article 123, and the Personal Data Protection Act of Bosnia and Herzegovina sets the limits of processing in Articles 60–95; the special investigative measures under Articles 234–240 of the Criminal Procedure Code are not part of this model but are an evidentiary instrument under judicial control. The limitations are related to staffing, technology and interagency cooperation. The Joint Contact Point for cooperation with Europol became operational in 2023, although the agreement has been in force since 2017.

Conclusion: The normative and theoretical potential of criminal intelligence in the Republic of Srpska exceeds its practical application. Progress requires modernised information systems, analysis as a distinct function, standardised data exchange and records aligned with the new data protection regime.

Keywords: criminal intelligence; security; Republic of Srpska; intelligence analysis; organised crime

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.002 УДК 005.96:342.531.1(497.6)

PRAVNA I POLITIČKA ODGOVORNOST NOSILACA JAVNIH FUNKCIJA

Autor: STEFAN MILIĆ
e-mail: stefan.milic@strategije.rs
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci

Uvod: Odgovornost nosilaca javnih funkcija predstavlja jedno od temeljnih pitanja savremene demokratske i pravne države. Vršenje javne vlasti podrazumijeva postojanje institucionalnih mehanizama kojima se obezbjeđuju zakonitost, odgovornost i kontrola nosilaca političke moći. Iako se pravna i politička odgovornost u praksi često međusobno prepliću, riječ je o različitim oblicima odgovornosti koji se razlikuju prema osnovu, postupku utvrđivanja, subjektima koji o njima odlučuju i posljedicama koje proizvode.

Cilj: Cilj rada je analizirati pojam i osnovna obilježja pravne i političke odgovornosti nosilaca javnih funkcija, utvrditi kriterijume njihovog međusobnog razgraničenja i ukazati na njihov odnos u sistemu demokratske kontrole javne vlasti.

Materijal i metode: Rad je zasnovan na pregledu i analizi relevantne pravne i politikološke naučne literature, uz primjenu deskriptivne, normativno-pravne, konceptualne i komparativne metode. Posebna pažnja posvećena je analizi osnova odgovornosti, postupka njenog utvrđivanja, institucionalnih mehanizama kontrole i posljedica koje nastupaju za nosioce javnih funkcija.

Rezultati: Analiza pokazuje da pravna i politička odgovornost predstavljaju samostalne, ali komplementarne mehanizme ograničavanja i kontrole javne vlasti. Pravna odgovornost zasniva se na povredi pravne norme i utvrđuje se u pravno uređenom postupku, dok politička odgovornost proizlazi prvenstveno iz odnosa političkog povjerenja, mandata i procjene načina vršenja javne funkcije. Njihovo razlikovanje posebno je značajno u situacijama u kojima odsustvo pravne odgovornosti ne isključuje mogućnost postojanja političke odgovornosti.

Zaključak: Efikasan sistem odgovornosti nosilaca javnih funkcija zahtijeva istovremeno postojanje pravnih i političkih mehanizama kontrole. Jasno razgraničenje ova dva oblika odgovornosti doprinosi zaštiti vladavine prava, demokratskog legitimiteta i odgovornog vršenja javne vlasti.

Ključne riječi: pravna odgovornost; politička odgovornost; javne funkcije; javna vlast; vladavina prava; demokratski legitimitet

UVOD

Odgovornost predstavlja jedan od temeljnih normativnih korelata javne vlasti. Pravo da se u ime političke zajednice donose obavezujuće odluke, raspolaže javnim resursima i određuju pravci javne politike ne može se, u demokratskoj i pravnoj državi, razumjeti kao samostalna privilegija nosioca funkcije. Javna vlast istovremeno je ovlašćenje i obaveza, mogućnost odlučivanja i dužnost polaganja računa. Zbog toga odgovornost nije samo naknadna reakcija na nezakonitost, zloupotrebu ili politički neuspjeh, već jedno od svojstava legitimnog vršenja javne funkcije.

Korijeni takvog shvatanja nalaze se još u antičkoj političkoj misli. Aristotel političku

zajednicu ne opravdava pukim postojanjem organizovane vlasti, već njenom svrhom. Polis nastaje iz ljudske društvenosti, ali se njegov smisao ne iscrpljuje u fizičkom opstanku zajednice: „država nastaje radi održanja života, a postoji radi srećnog života" (Aristotel, 1984, str. 5). Njegovo razlikovanje ispravnih i izopačenih oblika vladavine počiva upravo na pitanju da li se vlast vrši radi zajedničke koristi ili posebnog interesa vladajućih (Aristotel, 1984). Iako antička teorija, razumljivo, nije poznavala pravnu i političku odgovornost u savremenom institucionalnom smislu, ona je postavila trajno relevantan kriterijum – vlast ne može biti vrednovana samo prema tome ko je posjeduje, već i prema svrsi kojoj služi.

U istoriji srpskog prava moguće je prepoznati i rane normativne pokušaje ograničavanja neposredne volje nosioca najviše vlasti pravom. Dušanov zakonik, proglašen 1349. i dopunjen 1354. godine, u čl. 171. nalaže sudijama da ne postupaju po carevoj naredbi ukoliko je ona protivna Zakoniku, dok čl. 172. određuje da sudije treba da sude prema Zakoniku, a ne „po strahu od carstva". Iako bi bilo anahrono ove odredbe poistovjećivati sa savremenom vladavinom prava, podjelom vlasti ili pravnom odgovornošću nosilaca javnih funkcija, njihov pravnoistorijski značaj nalazi se u ideji da konkretna volja vladara nije sama po sebi dovoljna za pravno valjanu odluku. Savremena pravnoistorijska istraživanja upravo u ovim odredbama prepoznaju svjesno pravno ograničavanje vladarske vlasti i jedan od ranih domaćih izraza zahtjeva da sudijska odluka bude vezana pravom, a ne strahom od političkog autoriteta (Joksić, 2022).

Sa nastankom moderne države težište se postepeno pomjera sa pitanja dobre vladavine prema suverenitetu, ograničavanju vlasti i institucionalnom položaju onih koji je vrše. Žan Boden u *Šest knjiga o republici* republiku određuje kao „ispravno vladanje nad više domaćinstava, kao i nad onim što im je zajedničko, i to s pomoću suverene vlasti" (Bodin, 2002, str. 13). Time se u istoj teorijskoj konstrukciji susreću dva elementa koja će ostati presudna za razvoj savremene države – potreba postojanja vrhovnog političkog autoriteta i zahtjev da se vlast vrši prema određenom standardu ispravnog upravljanja.

Tomas Hobs, čiji je *Levijatan* objavljen 1651. godine u političkom ambijentu engleskih građanskih ratova, snažno je naglasio potrebu za jedinstvenom suverenom vlašću sposobnom da obezbijedi mir i sigurnost. Ipak, za problem ovog rada posebno je značajno to što Hobs istovremeno razlikuje državu od konkretnih lica koja u njeno ime vrše javna ovlašćenja. U poglavlju posvećenom javnim službenicima on navodi da je javni službenik lice kojem je povjereno ovlašćenje da u vršenju službe „predstavlja osobu države" (Hobbes, 2004, str. 165). U toj konstrukciji već je prepoznatljivo razdvajanje privatne ličnosti i javne funkcije, bez kojeg bi kasniji razvoj individualne odgovornosti nosilaca javnih ovlašćenja bio teško zamisliv.

Liberalni konstitucionalizam dodatno mijenja logiku javne vlasti. Džon Lok političku vlast vezuje za zaštitu prava pojedinca, dok Šarl Monteskje njeno ograničavanje institucionalizuje kroz razdvajanje zakonodavne, izvršne i sudske vlasti (Kecmanović, 2010). Žan-Žak Ruso, s druge strane, legitimitet premješta prema suverenitetu građana i odbacuje mogućnost da sama sila predstavlja dovoljan osnov prava, izričito zaključujući da „iz sile ne proizlazi nikakvo pravo" (Ruso, 1993, str. 30). U njegovom *Društvenom ugovoru* politička zajednica postaje izvor suvereniteta, dok je vlast izvedena iz političkog tijela koje je stvoreno zajedničkim ugovorom (Ruso, 1993). Time se postepeno oblikuje pretpostavka bez koje nema savremene političke odgovornosti – nosilac vlasti ne raspolaže funkcijom kao vlastitim pravom, već je vrši na osnovu institucionalno legitimisanog ovlašćenja.

Moderna država ovaj proces dovodi do depersonalizacije vlasti. Funkcija se odvaja od njenog trenutnog nosioca, nadležnost od lične volje, a politički autoritet sve više se vezuje za ustav, zakon, mandat i institucionalnu proceduru. U tom kontekstu Maks Veber racionalno-legalni autoritet povezuje sa pravilima, nadležnostima i profesionalnom upravom, ali istovremeno pravi važnu razliku između činovnika i političkog vođe. Kako pokazuje Pedro Magaljaeš, Veberov političar nije samo izvršilac unaprijed propisanog pravila, već akter

koji donosi odluke u uslovima političke neizvjesnosti i prihvata odgovornost za njihove posljedice (Magalhães, 2021). Dejvid Bitam dodatno upozorava da legitimitet moderne države nije moguće svesti samo na postojanje formalno legalnog poretka, već zahtijeva složeniji odnos pravila, njihovog opravdanja i društvenog prihvatanja (Beetham, 1991).

U približno istom istorijskom periodu Leon Digi razvija solidarističko shvatanje javnog prava, polazeći od društvene međuzavisnosti i solidarnosti kao osnove organizovanja javne vlasti. Nasuprot shvatanju suverenosti kao subjektivnog prava zapovijedanja, težište javnog prava pomjera prema javnoj službi i obavezama onih koji vrše vlast da obezbijede djelatnosti neophodne za funkcionisanje zajednice. Javna vlast u takvoj koncepciji nije sama sebi svrha niti privilegija njenog nosioca, već funkcija čije se opravdanje nalazi u ostvarivanju društvene solidarnosti i kontinuiranom vršenju javnih službi. Takvo solidarističko polazište predstavlja važnu prethodnicu savremenog shvatanja javne funkcije kao institucionalno ograničenog i odgovornog vršenja vlasti (Digi, 1998).

Upravo se ovdje nalazi važna tačka susreta prava i politike. Pravo određuje nadležnost, postupak i granice dopuštenog djelovanja, ali ne može unaprijed normirati svaku političku odluku i svaku okolnost u kojoj će ona biti donesena. Kecmanović to sažima konstatacijom da se društveni život „nikada ne može u potpunosti normirati, jer je uvijek mnogo bogatiji i složeniji od bilo kakvog propisa" (Kecmanović, 2010, str. 87). Zato nosilac političke funkcije nije samo primjenjivač norme. Unutar pravno dozvoljenog prostora on bira između alternativa, određuje prioritete, procjenjuje rizike i snosi političke posljedice odluka koje mogu biti potpuno zakonite, ali istovremeno politički neuspješne, neracionalne ili neprihvatljive.

Savremena demokratska teorija upravo zato razvija više paralelnih mehanizama kontrole vlasti. Volfgang Merkel pokazuje da minimalistički model demokratije u prvi plan stavlja vertikalnu odgovornost izabranih predstavnika prema biračima, koji na periodičnim izborima mogu potvrditi ili uskratiti njihov mandat. Međutim, razvijena ustavna demokratija izbornoj odgovornosti pridružuje vladavinu prava, zaštitu prava i sloboda i horizontalne mehanizme uzajamne kontrole državnih institucija (Merkel, 2014). Time postaje jasno da politička legitimacija i pravna ograničenost vlasti nisu konkurentska, već komplementarna načela.

Sličnu logiku razvija i savremeni koncept javne odgovornosti. Mark Bovens odgovornost određuje kao institucionalni odnos između aktera i foruma u kojem akter mora objasniti i opravdati svoje postupanje, forum ga može ispitivati i ocijeniti, a iz takve ocjene mogu nastupiti određene posljedice (Bovens, 2007). Takvo određenje omogućava da se opšta tvrdnja da je nosilac javne funkcije „odgovoran" rastavi na preciznija pitanja – ko odgovara, kome odgovara, za šta, prema kojem standardu, u kakvom postupku i sa kakvom posljedicom.

Problem je u tome što odgovori na ova pitanja nisu jednaki u pravnoj i političkoj sferi. Sud i biračko tijelo nisu isti forum odgovornosti. Povreda pravne norme i gubitak političkog povjerenja nisu isti osnov odgovornosti. Krivična ili građanskopravna sankcija, izglasavanje nepovjerenja, ostavka i izborni poraz nemaju istu pravnu prirodu ni istu demokratsku funkciju. Istovremeno, obje vrste odgovornosti mogu nastati povodom istog događaja i u odnosu na istog nosioca javne funkcije. Upravo zbog toga njihovo razgraničenje nije jednostavno pitanje terminologije, već problem koji se nalazi na presjeku teorije države, ustavnog prava i demokratske teorije.

U analiziranom korpusu postoje različite tipologije javne, pravne, političke, administrativne, vertikalne i horizontalne odgovornosti, ali se ne izdvaja jedinstven analitički model koji pravnu i političku odgovornost nosilaca javnih funkcija istovremeno posmatra kao normativno autonomne i funkcionalno komplementarne režime, operacionalizuje kriterijume njihovog razgraničenja i sistematizuje moguće modalitete njihovog paralelnog ili odvojenog ostvarivanja (Bovens, 2007; Lührmann et al., 2020; Papadopoulos, 2023; van

Gerven, 2011).

Cilj rada je da se analizom relevantne pravne i politikološke literature utvrde osnovna obilježja pravne i političke odgovornosti nosilaca javnih funkcija, identifikuju kriterijumi njihovog međusobnog razgraničenja i objasni njihov odnos u sistemu demokratske kontrole javne vlasti. Polazi se od pretpostavke da pravna i politička odgovornost predstavljaju normativno autonomne, ali funkcionalno komplementarne mehanizme kontrole. Nepostojanje pravne odgovornosti zato samo po sebi ne isključuje političku odgovornost, kao što ni politička osuda ili gubitak povjerenja sami po sebi ne mogu predstavljati dokaz pravne odgovornosti. Njihovo precizno razgraničenje istovremeno štiti dva osnovna zahtjeva savremene demokratske države – da vlast politički odgovara za način korištenja povjerenog mandata i da se pravna odgovornost utvrđuje isključivo prema pravnim kriterijumima i u pravno uređenom postupku.

MATERIJAL I METODE

Istraživanje je koncipirano kao interdisciplinarna teorijsko-pravna i politikološka analiza odgovornosti nosilaca javnih funkcija. Polazna pretpostavka jeste da se pravna i politička odgovornost ne mogu valjano objasniti unutar samo jedne naučne discipline, budući da se u njihovom odnosu neposredno prepliću pitanja legaliteta, legitimnosti, političkog mandata, institucionalne kontrole, sankcije i odgovornog vršenja javne vlasti. Zbog toga predmet istraživanja nije ograničen na jedan nacionalni pravni sistem niti na pojedinačnu kategoriju javnih funkcionera, već je usmjeren na identifikovanje opštih kriterijuma prema kojima se dva režima odgovornosti mogu razlikovati, ali i posmatrati kao dijelovi jedinstvenog sistema demokratske kontrole vlasti.

Istraživački materijal čini odabrani korpus klasičnih djela političke i pravne misli, savremenih monografija i naučnih članaka iz oblasti teorije države, ustavnog i javnog prava, demokratske teorije, javne uprave i političke odgovornosti. U teorijsko-istorijskom dijelu neposredno su korištena djela Aristotela, Žana Bodena, Tomasa Hobsa i Žan-Žaka Rusoa, dok je razvoj modernih koncepcija legalnosti, legitimnosti i racionalno institucionalizovane vlasti sagledan kroz radove o Maksu Veberu, Hansu Kelzenu i Karlu Šmitu (Beetham, 1991; Magalhães, 2021). Posebno mjesto u domaćem politikološkom korpusu zauzima analiza Nenada Kecmanovića o državi, političkoj moći, legitimnosti i ograničavanju vlasti, koja predstavlja važnu vezu između klasične teorije države i savremenih problema političkog odlučivanja i odgovornosti.

Savremeni teorijski korpus obuhvata radove posvećene javnoj odgovornosti, demokratskoj kontroli vlasti, ministarskoj i parlamentarnoj odgovornosti, pravnoj odgovornosti javnih funkcionera i različitim institucionalnim modelima polaganja računa. Kao polazni konceptualni okvir korišteno je Bovensovo određenje odgovornosti kao odnosa između aktera i foruma u kojem akter mora objasniti i opravdati svoje postupanje, forum može postavljati pitanja i ocijeniti ponašanje, a iz takve ocjene mogu nastupiti određene posljedice (Bovens, 2007). Ovakav pristup posebno je značajan, jer omogućava da se opšta ideja odgovornosti razloži na konkretnija pitanja – ko odgovara, kome odgovara, zbog čega, prema kojem standardu, u kakvom postupku i sa kakvom posljedicom.

Analizirane su i savremene tipologije vertikalne, horizontalne i dijagonalne odgovornosti, jer pokazuju da se demokratska kontrola vlasti ne ostvaruje samo putem izbora, već i kroz međusobnu kontrolu institucija, djelovanje sudova, nezavisnih tijela, medija i civilnog društva. U tom smislu, posebno je značajna koncepcija prema kojoj odgovornost pretpostavlja i mogućnost zahtijevanja obrazloženja i mogućnost sankcionisanja nosilaca vlasti, što omogućava povezivanje pitanja političkog mandata sa institucionalnom kontrolom javnog odlučivanja (Lührmann et al., 2020). Papadopulosova analiza demokratske

odgovornosti korištena je radi objedinjavanja izbornih, parlamentarnih, upravnih i sudskih mehanizama u širi model demokratskog upravljanja (Papadopoulos, 2023).

Pravna dimenzija istraživanja zasnovana je na literaturi koja pravnu odgovornost ne svodi isključivo na krivičnopravnu sankciju. Posebno su razmatrani administrativni, građanskopravni, krivičnopravni i ustavnopravni oblici odgovornosti, kao i razlike u pogledu osnova odgovornosti, vrste sankcije, nadležnog organa i postupka njenog utvrđivanja. Da Ros razlikuje više modaliteta pravne odgovornosti prema težini sankcije, opsegu sankcionisanog ponašanja, institucijama nadležnim za njeno provođenje, stepenu njihove međuzavisnosti i vjerovatnoći da će sankcija biti stvarno primijenjena (Da Ros, 2019). Takvo raščlanjivanje omogućava da se pravna odgovornost posmatra kao složen sistem normativnih reakcija, a ne kao jedinstvena i homogena kategorija.

Politička dimenzija istraživanja obuhvata odgovornost prema biračima, parlamentarnu i ministarsku odgovornost, individualnu i kolektivnu odgovornost, gubitak političkog povjerenja, ostavku, razrješenje i izbornu sankciju. Posebna pažnja posvećena je onim situacijama u kojima politička odgovornost može nastati i bez prethodno utvrđene protivpravnosti. Upravo literatura o ministarskoj odgovornosti pokazuje da nosilac javne funkcije može politički odgovarati zbog načina rukovođenja, neuspješne politike, gubitka povjerenja ili posljedica odluke, iako njegovo ponašanje nije istovremeno osnov za građansku, upravnu ili krivičnu odgovornost (van Gerven, 2011; Lawson, 2011).

U radu su primijenjene deskriptivna, konceptualna, normativno-pravna, komparativna i analitičko-sintetička metoda. Deskriptivna metoda korištena je za sistematizovanje postojećih teorijskih pristupa i klasifikacija odgovornosti. Njena funkcija nije bila puko prikazivanje literature, već identifikovanje elemenata koji se ponavljaju u različitim pravnim i politikološkim koncepcijama – osnov odgovornosti, standard ocjenjivanja, forum pred kojim se odgovornost ostvaruje, postupak, posljedica i funkcija odgovornosti.

Konceptualna metoda primijenjena je radi preciznog razgraničenja pojmova *responsibility* i *accountability*, pravne i političke odgovornosti, političkog povjerenja, sankcije, legitimnosti i polaganja računa. U radu se termin *accountability* ne tretira kao potpuni sinonim pojma odgovornost, već kao širi analitički koncept koji obuhvata institucionalni odnos polaganja računa, obrazlaganja postupanja, kontrole i mogućnosti nastupanja posljedice.

Normativno-pravna metoda korištena je radi utvrđivanja obilježja koja pravnu odgovornost razlikuju od političke. Posebno su analizirani zahtjevi prethodne normiranosti, postojanja pravno relevantnog osnova, nadležnosti organa, pravno uređenog postupka i normativno određene posljedice. Istovremeno su razmotreni i granični instituti, poput opoziva, izglasavanja nepovjerenja i pojedinih oblika ustavnopravne odgovornosti, kod kojih se pravna forma i politička funkcija mogu međusobno preplitati.

Komparativna metoda primijenjena je na dva nivoa. Na prvom su poređene različite teorijske klasifikacije odgovornosti – pravna, politička, moralna, administrativna, građanska, krivična, ustavnopravna, vertikalna, horizontalna i dijagonalna. Na drugom nivou poređene su institucionalne situacije u kojima isti nosilac javne funkcije može istovremeno biti izložen različitim režimima odgovornosti. Posebno su analizirani slučajevi u kojima postoji pravna odgovornost bez odgovarajuće političke posljedice, kao i situacije u kojima nastupa politička odgovornost bez utvrđene protivpravnosti.

Analitičko-sintetička metoda korištena je u završnoj fazi istraživanja, kada su različiti teorijski i normativni nalazi objedinjeni u zajednički model odnosa pravne i političke odgovornosti. Cilj takvog postupka nije bio da se različiti oblici odgovornosti vještački svedu na jednu kategoriju, već da se utvrde njihove granice, tačke dodira i mogući modaliteti istovremenog ili odvojenog ostvarivanja. Na toj osnovi izvedeni su zajednički kriterijumi razgraničenja, koji predstavljaju osnov za dalje oblikovanje modela diferencirane komplementarnosti pravne i političke odgovornosti.

Istraživanje je ograničeno na teorijsko-konceptualni nivo i ne uključuje anketno

istraživanje, statističku obradu niti analizu pojedinačnog nacionalnog uzorka nosilaca javnih funkcija. Pojedinačni ustavni i politički sistemi koriste se isključivo kao komparativne ilustracije teorijskog problema. Takvo metodološko ograničenje odgovara postavljenom cilju rada, jer je primarni istraživački zadatak utvrđivanje kriterijuma razgraničenja i teorijska sistematizacija odnosa pravne i političke odgovornosti, dok bi empirijska provjera predloženog modela na pojedinačnim državama, institucijama ili političkim krizama mogla predstavljati predmet narednih istraživanja.

Istraživanje nije koncipirano kao samostalno empirijsko istraživanje zasnovano na statističkom uzorku ili sistematskoj studiji slučaja. Pojedinačni politički i ustavnopravni slučajevi koriste se kao empirijsko-komparativne ilustracije analitičkog modela i kao sredstvo ilustrovanja njegove eksplanatorne primjenjivosti.

Najvažnija metodološka pretpostavka rada jeste izbjegavanje dva suprotna redukcionizma. Isključivo pravni pristup mogao bi odgovornost javnog funkcionera svesti na pitanje povrede norme i formalne sankcije, dok bi isključivo politikološki pristup mogao zamagliti granicu između političke osude i pravno utvrđene odgovornosti. Njihovim povezivanjem nastoji se izgraditi analitički okvir u kojem pravo i politika ostaju međusobno povezani, ali se njihovi kriterijumi ne poistovjećuju. Upravo u tom prostoru nalazi se osnov za dalje izvođenje rezultata istraživanja.

REZULTATI

Analiza teorijskog i normativnog korpusa pokazuje da pravna i politička odgovornost nosilaca javnih funkcija ne predstavljaju različite stepene jednog istog instituta, niti se njihov međusobni odnos može objasniti prostom podjelom na „strožu" pravnu i „blažu" političku sankciju. Riječ je o dva normativno različita režima vrednovanja javne vlasti koji mogu biti pokrenuti istim događajem i usmjereni prema istom nosiocu funkcije, ali počivaju na različitim osnovima, aktiviraju se prema različitim standardima i proizvode posljedice različite pravne i političke prirode. Upravo činjenica da se oni u praksi često susreću, ne poništava njihovu autonomiju, nego čini njihovo precizno razgraničenje još značajnijim.

Takav zaključak proizlazi već iz strukture savremenog pojma javne odgovornosti. Bovens odgovornost analizira kao odnos između aktera i foruma u kojem akter objašnjava i opravdava svoje djelovanje, forum ga ispituje i vrednuje, a nakon ocjene mogu nastupiti određene posljedice (Bovens, 2007). Iz takve strukture slijedi da odgovornost nije moguće odrediti samo prema tome da li je nastupila sankcija. Jednako su važni identitet foruma, standard prema kojem se ponašanje procjenjuje, predmet polaganja računa i priroda posljedice. Rok na sličan način pokazuje da se konkretni mehanizmi odgovornosti mogu analizirati kroz pitanja ko odgovara, kome, za šta i na koji način, pri čemu različiti mehanizmi mogu služiti različitim svrhama, uključujući popravljanje posljedice, sankcionisanje neprihvatljivog ponašanja i odvraćanje od budućih povreda (Rock, 2019).

Prvi rezultat istraživanja stoga jeste utvrđivanje da pravnu i političku odgovornost nije opravdano razlikovati prema težini posljedice, već prema strukturi odnosa odgovornosti. Na osnovu analizirane literature izdvojeno je šest međusobno povezanih kriterijuma: normativni osnov odgovornosti, osnov njenog aktiviranja, forum pred kojim se odgovornost ostvaruje, postupak u kojem se utvrđuje, vrsta posljedice i dominantna funkcija odgovornosti.

Prvi kriterijum odnosi se na normativni osnov. Pravna odgovornost zasniva se na normi pravnog poretka koja određuje uslove pod kojima određeno ponašanje proizvodi pravnu posljedicu. To ne znači da svi oblici pravne odgovornosti imaju istu strukturu. Da Ros pokazuje da se administrativna, građanskopravna i krivičnopravna odgovornost

razlikuju prema sankcijama, opsegu ponašanja koja mogu biti sankcionisana, institucijama koje odlučuju i vjerovatnoći primjene sankcije, ali im je zajedničko da predstavljaju institucionalizovanu reakciju pravnog poretka na ponašanje koje je pravno relevantno (Da Ros, 2019). Politička odgovornost, nasuprot tome, svoj primarni osnov nalazi u političkom mandatu, povjerenju i posebnoj prirodi javne funkcije. Njeno postojanje ne pretpostavlja nužno povredu pravne norme, jer predmet političke procjene može biti način rukovođenja, kvalitet odluke, uspješnost određene politike, odnos prema parlamentu ili biračima i sposobnost funkcionera da i dalje opravdava političko povjerenje na kojem njegova funkcija počiva.

Drugi kriterijum jeste osnov aktiviranja odgovornosti. Kod pravne odgovornosti mora postojati pravno relevantna činjenica koja se može podvesti pod prethodno određen normativni standard. Upravo zato politička kritika, društvena nepopularnost ili negativan medijski tretman sami po sebi ne mogu zamijeniti utvrđivanje elemenata pravne odgovornosti. Posebno je ilustrativna krivičnopravna sfera, u kojoj Sutopo i Pandžaitan ukazuju na potrebu razgraničavanja greške javne politike, administrativne pogreške i namjerne korupcije. Njihov argument da se subjektivni element krivičnog djela mora pažljivo dokazivati upozorava na rizik da se neuspješna ili sporna politička odluka naknadno kriminalizuje samo zbog negativnih posljedica koje je proizvela (Sutopo & Panjaitan, 2025).

Kod političke odgovornosti osnov aktiviranja je širi. Funkcioner može biti pozvan da odgovara zato što je izgubio povjerenje parlamentarne većine, zato što određena politika nije ostvarila javno postavljene ciljeve, zato što je način upravljanja resorom politički neprihvatljiv ili zato što birači više ne podržavaju njegov mandat. Drugim riječima, politička odgovornost može nastati i kada je postupanje pravno dopušteno. To proizlazi iz same prirode političkog odlučivanja, jer pravo određuje granice dopuštenog, ali u tim granicama često postoji više pravno mogućih odluka. Izbor između njih pripada prostoru političke procjene, a upravo taj prostor stvara potrebu za posebnom vrstom odgovornosti.

Treći kriterijum odnosi se na forum odgovornosti. Pravna i politička odgovornost razlikuju se ne samo prema tome zbog čega se odgovara, nego i prema tome pred kim se polaže račun. U pravnoj sferi to je sud, ustavni sud, upravni, disciplinski ili drugi pravno nadležni organ čija je mogućnost odlučivanja određena propisom. U političkoj sferi forum može biti parlament, biračko tijelo, predsjednik vlade, politička većina ili druga institucija kojoj ustavni i politički sistem priznaje mogućnost ocjene političkog povjerenja. Savremena teorija demokratske odgovornosti pokazuje da ovom odnosu treba dodati i šire mehanizme javne kontrole. Lirman, Markvart i Mečkova razlikuju vertikalnu odgovornost prema građanima, horizontalnu odgovornost između državnih institucija i dijagonalnu odgovornost povezanu sa medijima i civilnim društvom (Lührmann et al., 2020). Time se pokazuje da savremeni nosilac javne funkcije ne odgovara samo jednom centru kontrole, već djeluje unutar mreže različitih foruma čije nadležnosti, sredstva i standardi nisu jednaki.

Četvrti kriterijum jeste postupak. Pravna odgovornost utvrđuje se kroz postupak čija pravila nisu samo tehnička formalnost, nego važna garancija zakonitosti i zaštite pojedinca od arbitrarnog korištenja državne moći. Nadležnost organa, dokazivanje činjenica, pravo na odbranu, pravni lijek i standard dokazivanja predstavljaju sastavni dio samog pojma pravne odgovornosti. Politička odgovornost nema istu procesnu strukturu. Parlament može uskratiti povjerenje vladi ili ministru zbog političke procjene njegovog djelovanja, a birači mogu sankcionisati političku opciju bez obaveze da utvrđuju bilo kakvu protivpravnost. Politički postupak zato dopušta znatno širi prostor za procjenu svrsishodnosti, uspjeha, političkog integriteta i povjerenja.

To, međutim, ne znači da je politička odgovornost pravno neuređena. Upravo granični instituti pokazuju da pravna forma i politička sadržina mogu djelovati zajedno. Izglasavanje nepovjerenja, opoziv, prijevremeno razrješenje ili drugi oblici ustavnopravne odgovorno-

sti mogu biti detaljno normirani ustavom i zakonom, a da njihova dominantna funkcija ipak ostane politička. Melnik pokazuje da se kod najviših organa vlasti političko-pravna odgovornost može ostvarivati kroz ustavnopravne sankcije poput opoziva, prijevremenog prestanka mandata i nepovjerenja, dok političko-moralna odgovornost može dobiti oblik javne osude, gubitka povjerenja ili neizbora (Melnyk, 2020). Otuda proizlazi da pravna uređenost postupka sama po sebi nije dovoljna da neki institut bude kvalifikovan kao isključivo pravna odgovornost.

Peti kriterijum jeste priroda posljedice. Pravna odgovornost proizvodi pravno priznatu posljedicu koja može biti krivična kazna, naknada štete, poništenje ili druga pravna mjera, disciplinska sankcija, prestanak određenog prava ili posebna ustavnopravna posljedica. Politička odgovornost proizvodi drugačiji tip posljedice – ostavku, gubitak parlamentarnog povjerenja, razrješenje, pad vlade, političku marginalizaciju, gubitak podrške ili izborni poraz. Pojedine posljedice, naročito prestanak funkcije, mogu se pojaviti u oba režima, ali njihova pravna priroda zavisi od osnova na kojem su nastale. Nije isto da li je funkcioneru mandat prestao kao pravna posljedica pravosnažne odluke nadležnog organa ili zato što je izgubio političko povjerenje institucije od koje njegov mandat zavisi.

Šesti kriterijum odnosi se na funkciju odgovornosti. Pravna odgovornost prvenstveno štiti legalitet, pravnu sigurnost, subjektivna prava i integritet pravnog poretka. Njena osnovna svrha jeste da javna vlast ostane podređena pravu i da se pravna posljedica ne određuje prema političkoj podobnosti ili trenutnom odnosu političkih snaga. Politička odgovornost prvenstveno štiti demokratsku vezu između vlasti i političke zajednice, odnosno sposobnost institucija i građana da ocjenjuju način vršenja povjerenog mandata. Merkel upravo zbog toga vertikalnu izbornu odgovornost povezuje sa mogućnošću da birači potvrde ili odbace svoje predstavnike, dok horizontalnu odgovornost smješta uz vladavinu prava i institucionalni sistem ograničenja vlasti (Merkel, 2014).

Navedeni kriterijumi omogućavaju izvođenje centralnog rezultata istraživanja – modela diferencirane komplementarnosti pravne i političke odgovornosti. Model počiva na dvije povezane tvrdnje. Prva je da se pravna i politička odgovornost moraju diferencirati prema osnovu, standardu, forumu, postupku, posljedici i funkciji. Druga je da se ta diferencijacija ne smije pretvoriti u njihovu institucionalnu izolaciju, jer oba režima, svaki na svoj način, ograničavaju javnu vlast i čine njeno vršenje podložnim kontroli.

Kriterijumi modela sistematizovani su u Tabeli br. 1.

Tabela br. 1. Kriterijumi razgraničenja pravne i političke odgovornosti nosilaca javnih funkcija

Kriterijum	Pravna odgovornost	Politička odgovornost
Normativni osnov	Pravna norma i pravno utvrđene obaveze	Politički mandat, povjerenje i standard odgovornog vršenja funkcije
Osnov aktiviranja	Pravno relevantna činjenica i ispunjenje normativnih pretpostavki odgovornosti	Politička procjena djelovanja, rezultata, upravljanja ili posljedica odluke
Forum	Sud ili drugi pravno nadležni organ	Parlament, biračko tijelo ili drugi politički forum
Postupak	Formalizovan i pravno uređen, uz procesne garancije	Parlamentarni, izborni ili drugi politički postupak
Posljedica	Pravna sankcija ili druga pravno određena mjera	Gubitak povjerenja, ostavka, razrješenje, gubitak podrške ili neizbor
Primarna funkcija	Zaštita zakonitosti, pravne sigurnosti i pravnog poretka	Demokratska kontrola, politička responzivnost i odgovornost za mandat

Izvor: Autorova sistematizacija na osnovu rezultata istraživanja.

Na osnovu tako postavljenog modela moguće je razlikovati četiri osnovna modaliteta odnosa pravne i političke odgovornosti.

Prvi modalitet predstavlja kumulativnu odgovornost. Ona postoji kada isto ponašanje nosioca javne funkcije proizvodi i pravne i političke posljedice. Funkcioner, na primjer, može odgovarati pred nadležnim pravnim organom zbog povrede pravne norme, dok istovremeno zbog istog događaja gubi političko povjerenje i funkciju. Ovdje dva režima djeluju paralelno, ali svaki zadržava vlastiti normativni osnov. Politička osuda ne dokazuje pravnu krivicu, kao što pravna odluka sama po sebi ne određuje intenzitet političke reakcije.

Drugi modalitet predstavlja pravnu odgovornost bez odgovarajuće političke posljedice. U ovoj situaciji nadležni organ utvrđuje pravnu odgovornost, ali politički sistem ne proizvodi ostavku, razrješenje ili drugi oblik političke sankcije. Ovaj modalitet pokazuje da pravno sankcionisanje i političko povjerenje pripadaju različitim institucionalnim ravnima. Njegovo postojanje istovremeno otvara pitanje kvaliteta demokratske odgovornosti, jer formalno utvrđena pravna odgovornost ne mora nužno dovesti do prekida političke podrške.

Treći modalitet predstavlja političku odgovornost bez utvrđene protivpravnosti. Ovaj modalitet ima posebno značenje za predmet istraživanja, jer najjasnije potvrđuje autonomiju političke odgovornosti. Nosilac funkcije može politički odgovarati zbog lošeg upravljanja, ozbiljne greške u procjeni, neuspješne javne politike, gubitka parlamentarnog povjerenja ili neprihvatljivih posljedica djelovanja, iako se njegov postupak ne može kvalifikovati kao pravno nedopušten. U parlamentarnim sistemima upravo je ministarska odgovornost klasičan primjer takvog odnosa. Van Gerven pokazuje da politička odgovornost može dovesti do ostavke i bez prethodnog utvrđivanja individualne krivične odgovornosti, što jasno razdvaja politički standard povjerenja od pravnog standarda krivice (van Gerven, 2011).

Četvrti modalitet predstavlja odsustvo realizovane pravne i političke odgovornosti. Riječ je o situaciji u kojoj određeno ponašanje nije dovelo ni do pravne sankcije ni do političke posljedice. Ovaj modalitet sam po sebi ne dokazuje postojanje institucionalnog deficita. Moguće je da ponašanje objektivno nije predstavljalo osnov ni za jedan režim odgovornosti. Međutim, ukoliko su postojali ozbiljni razlozi za aktiviranje jednog ili oba mehanizma, njihovo odsustvo može ukazivati na slabost institucija, nedostatak političke konkurencije, neefikasne mehanizme kontrole ili raspad veze između javne moći i odgovornosti.

Ovakva četvoropoljna struktura pokazuje da odsustvo jednog oblika odgovornosti nema nužnu logičku posljedicu za drugi. Upravo je ta činjenica centralna za razumijevanje odnosa prava i politike. Ako se svaka politička odgovornost uslovi prethodnim utvrđivanjem nezakonitosti, demokratska kontrola se redukuje na pitanje minimalne pravne dopuštenosti. Ako se, suprotno tome, politička osuda tretira kao dokaz pravne odgovornosti, pravni poredak prestaje da funkcioniše prema vlastitim pravilima i postaje instrument trenutnog odnosa političkih snaga.

Rezultati analize dodatno pokazuju da savremena javna vlast sve rjeđe funkcioniše kroz jednostavan hijerarhijski lanac u kojem je lako utvrditi ko je donio odluku i ko za nju odgovara. Klizerova analiza koalicionih vlada pokazuje da se ministarska odgovornost može dijeliti između više resora i političkih aktera, naročito kada se javne politike oblikuju kroz koordinaciju koalicionih partnera (Klüser, 2024). Ekersli i saradnici pokazuju da se u savremenim mrežama javnog upravljanja moć i resursi raspoređuju između većeg broja državnih i nedržavnih aktera, zbog čega klasični vertikalni lanci odgovornosti postaju složeniji i ustupaju mjesto horizontalnim i višesmjernim odnosima (Eckersley et al., 2025).

Ovaj nalaz ima važnu posljedicu. Odgovornost nije samo pitanje postojanja formalne sankcije, već i mogućnosti da se identifikuje nosilac odluke. Raspršivanje moći može proizvesti i raspršivanje odgovornosti. Kada odluka nastaje kroz složenu mrežu ministarstava, agencija, ekspertskih tijela, međunarodnih institucija i privatnih aktera, raste mogućnost da svaki učesnik svoj dio odgovornosti predstavi kao ograničen, tehnički ili izveden iz odluke drugog aktera. Cirn je sličan problem uočio kod sistema pregovaračkog

upravljanja izvan nacionalne države, gdje slabljenje transparentnosti i nejasna mogućnost sankcionisanja predstavnika neposredno umanjuju demokratsku odgovornost donosilaca odluka (Zürn, 1998).

Istovremeno, odgovornost nije samo spoljašnji institucionalni pritisak. Overman i Šilemans pokazuju da ponašanje javnog službenika zavisi i od njegove anticipacije buduće evaluacije, odnosno od osjećaja da će za svoj rad morati da položi račun određenom forumu. Koncept takozvane osjećane odgovornosti ukazuje da formalno postojanje mehanizma kontrole nije dovoljno ako sam nosilac funkcije ne smatra vjerovatnim da će njegovo postupanje biti stvarno ocijenjeno i da iz takve ocjene mogu nastupiti posljedice (Overman & Schillemans, 2022). Suprotno tome, de Bur pokazuje da se određeni oblici polaganja računa mogu razvijati i izvan strogo obaveznih mehanizama, kroz dobrovoljno obrazlaganje odluka, konsultacije i druge oblike javne otvorenosti (de Boer, 2023).

Zbirno posmatrani, rezultati pokazuju da je odgovornost nosilaca javnih funkcija slojevita struktura u kojoj se pravni i politički režim mogu podudarati, razilaziti ili djelovati nezavisno jedan od drugog. Njihova autonomija nije nedostatak sistema, nego pretpostavka njegove uravnoteženosti. Pravo treba da spriječi da se politička volja automatski pretvori u pravnu krivicu, dok politička odgovornost treba da spriječi da se javna funkcija vrednuje samo prema minimalnom kriterijumu formalne zakonitosti. Na toj tački model diferencirane komplementarnosti prelazi iz deskriptivnog u problemski okvir, što predstavlja osnov za naredno poglavlje – diskusiju o juridizaciji političke odgovornosti, politizaciji pravne odgovornosti i granicama njihovog legitimnog preplitanja.

DISKUSIJA

Rezultati istraživanja potvrđuju da odnos pravne i političke odgovornosti nosilaca javnih funkcija nije moguće svesti na odnos između „strože" i „blaže" sankcije, niti na linearni slijed u kojem pravna odgovornost nužno prethodi političkoj. Riječ je o različitim normativnim režimima koji djeluju u istom institucionalnom prostoru javne vlasti. Pravna odgovornost prvenstveno ispituje da li je ponašanje pravno relevantno i da li su ispunjene normativne pretpostavke određene pravne posljedice, dok politička odgovornost postavlja šire pitanje opravdanosti načina na koji je povjereni mandat vršen. Zato jedan događaj može istovremeno pokrenuti sud, parlament, biračko tijelo, medije, nezavisna tijela i javnost, a da svaki od tih foruma ispituje različitu dimenziju odgovornosti. Bovensov koncept odnosa između aktera i foruma upravo pokazuje da smisao odgovornosti ne određuje samo konačna sankcija, već i ko zahtijeva objašnjenje, prema kojem standardu i sa kakvim ovlašćenjem da izrekne posljedicu (Bovens, 2007).

Predloženi model diferencirane komplementarnosti polazi zato od autonomije prava i politike, ali ne od njihovog institucionalnog razdvajanja. Ovakav pristup ima uporište i u klasičnoj raspravi o odnosu prava i političke moći. Kelzenova težnja ka odvajanju pravne nauke od političkih vrijednosnih zahtjeva bila je pokušaj sprječavanja da se subjektivni politički ciljevi predstavljaju kao objektivni zahtjevi prava. Magaljaeš pokazuje da je za Kelzena upravo „čisti rez" između pravne nauke i politike bio usmjeren protiv pretvaranja političkih zahtjeva u navodno pravne istine (Magalhães, 2021). Istovremeno, potpuno odvajanje pravnog poretka od političke i društvene stvarnosti nije održivo, jer država ostaje sistem institucionalizovanog pripisivanja odluka i ovlašćenja stvarnim nosiocima vlasti.

Ova napetost između pravne normativnosti i političke moći dodatno se može razumjeti kroz Suganamijevo poređenje Kelzena i Šmita. Iako polaze od gotovo suprotstavljenih koncepcija suverenosti, Suganami pokazuje da oba autora, svaki iz vlastitog teorijskog ugla, osvjetljavaju neraskidivu povezanost prava i politike u samom fenomenu suverene vlasti. Kelzen naglašava normativnu strukturu pravnog poretka, dok Šmit u prvi plan stavlja političku odluku i mogućnost djelovanja vlasti u okolnostima koje pravna norma ne može u

potpunosti anticipirati. Upravo ta teorijska napetost potvrđuje osnovnu pretpostavku ovog rada: pravo i politika u vršenju javne vlasti ne mogu biti potpuno razdvojeni, ali se njihove funkcije i kriterijumi odgovornosti zbog toga ne smiju poistovjetiti (Suganami, 2007).

Na drugoj strani, politika se ne može iscrpiti u pukoj primjeni unaprijed propisanih normi. Kecmanovićeva konstatacija da se društveni život nikada ne može potpuno normirati posebno je važna upravo za analizu političke odgovornosti: između onoga što zakon izričito nalaže i onoga što zabranjuje postoji širok prostor dopuštenog političkog izbora. U tom prostoru funkcioner određuje prioritete, bira između više mogućih rješenja, procjenjuje rizike i preuzima odgovornost za posljedice odluke. Zakonitost je zato donja granica legitimnog djelovanja javne vlasti, ali nije potpuni standard njenog političkog kvaliteta (Kecmanović, 2010).

Iz toga proizlazi prva deformacija odnosa dva režima, koju ovaj rad označava kao reduktivnu juridizaciju političke odgovornosti. Ona nastaje kada se politički problem prevodi isključivo na pitanje postojanja protivpravnosti. Ukoliko se od ministra, predsjednika vlade ili drugog nosioca političkog mandata zahtijeva odgovor zbog ozbiljne greške u procjeni, neuspjele politike ili gubitka povjerenja, odgovor da „nije prekršen zakon" nije nužno dovoljan politički odgovor. Ukoliko bi bio, politička odgovornost bila bi svedena na minimalni standard pravne dopuštenosti, a izbori, parlamentarna kontrola i političko povjerenje izgubili bi dio vlastitog smisla.

Van Gerven upravo na ovom mjestu upozorava na potrebu razlikovanja političke i krivične odgovornosti. Njegova analiza francuskog slučaja kontaminirane krvi pokazuje koliko se njihov odnos može zaoštriti kada veliki društveni neuspjeh traži personalizovani odgovor. U Francuskoj je sredinom osamdesetih godina, prema podacima koje navodi Van Gerven, približno 1.200 hemofiličara zaraženo HIV-om preko krvnih preparata, a oko 250 je umrlo. Pred Sudom pravde Republike našli su se bivši premijer Loran Fabijus, bivša ministarka socijalnih pitanja Žoržina Difoa i bivši državni sekretar za zdravstvo Edmon Erve. Presudom od 9. marta 1999. Fabijus i Difoa oslobođeni su, dok je Erve oglašen krivim, ali oslobođen kazne. Van Gerven upravo ovaj predmet navodi kao primjer kritike prelaska težišta sa političke na penalnu odgovornost (van Gerven, 2011; Cour de justice de la République, 1999). Francuski institucionalni izvori potvrđuju da je postupak pred Sudom pravde Republike otvoren u februaru 1999, a presuda donesena 9. marta iste godine.

Ovaj primjer je značajan, jer pokazuje da ozbiljnost političkog ili društvenog ishoda ne rješava sama po sebi pitanje individualne pravne krivice. Što je posljedica dramatičnija, politička potreba za utvrđivanjem odgovornosti može biti veća, ali se pravni standard dokazivanja time ne smije sniziti. Isto upozorenje nalazi se u analizi Sutopa i Pandžaitana, koji insistiraju na razlikovanju greške u javnoj politici, administrativnog propusta i namjerne korupcije. Negativan rezultat državne politike nije dokaz kriminalne namjere, a naknadno posmatranje odluke kroz posljedice koje u trenutku donošenja nisu bile potpuno poznate može otvoriti prostor kriminalizaciji legitimnog političkog odlučivanja (Sutopo & Panjaitan, 2025).

Suprotna deformacija jeste politizacija pravne odgovornosti. Ona nastaje kada politička osuda počne da funkcioniše kao zamjena za pravni dokaz. Javna nepopularnost, parlamentarna većina, politička kampanja ili medijski pritisak mogu biti relevantni za političku sudbinu funkcionera, ali ne mogu sami dokazati elemente krivičnog djela, građanskopravnu odgovornost ili drugi pravno određeni osnov sankcije. Upravo u tome leži zaštitna funkcija načela zakonitosti, nezavisnosti suda, prava na odbranu i odgovarajućeg standarda dokazivanja.

Ovakvo razgraničenje dobija dodatnu težinu u savremenom kontekstu demokratskog nazadovanja, političke polarizacije i jačanja populističkih obrazaca vlasti. Koliba odgovornost u liberalnoj demokratiji ne svodi na tehnički postupak polaganja računa, već je

povezuje sa širim skupom institucionalnih standarda koji obuhvataju zakonito vršenje autoriteta, zaštitu individualnih prava, toleranciju i uzdržanost, provjerljivost tvrdnji o činjenicama i uvažavanje profesionalnih standarda. Poseban značaj imaju ustavne kočnice i ravnoteže, procesne garancije i vladavina prava, jer upravo one sprječavaju da politička moć sama određuje standard prema kojem će biti pravno ocijenjena (Koliba, 2025). U tom smislu, autonomija pravne odgovornosti nije samo zaštita pojedinca koji je predmet postupka, već i institucionalna zaštita liberalno-demokratskog poretka od pretvaranja političke većine u konačnog arbitra pravne krivice.

Problem nije samo teorijski. Činibajeva i saradnici, analizirajući ustavnopravnu odgovornost najviših organa u Kirgistanu, ukazuju da nejasno definisani osnovi za pokretanje odgovornosti i nedovoljno precizirane procedure stvaraju prostor za političko tumačenje pravnih kategorija. U odnosu na predsjednika i poslanike posebno upozoravaju na mogućnost da nedovoljno precizna pravila o krivičnoj odgovornosti i razrješenju budu podložna političkoj manipulaciji. Autori navode da je u periodu 2021–2024. krivičnim postupcima bilo obuhvaćeno 15 poslanika sedmog saziva Jogorku Keneša, što dodatno naglašava značaj jasnih proceduralnih granica između političkog sukoba i pravnog progona (Chynybaeva et al., 2024).

Zbog toga pravna institucionalizacija političke odgovornosti ne smije biti poistovjećena sa njenom potpunom juridizacijom. Ustav može propisati postupak izglasavanja nepovjerenja, opoziva ili razrješenja, odrediti potrebnu većinu i nadležni organ, a da sadržina odluke i dalje ostane dominantno politička. Melnik s pravom ukazuje na postojanje političko-pravne i političko-moralne odgovornosti najviših organa vlasti, pri čemu opoziv, prijevremeni prestanak mandata i nepovjerenje mogu istovremeno imati čvrstu pravnu formu i političku funkciju (Melnyk, 2020). Time se potvrđuje opravdanost pristupa prema kojem se priroda odgovornosti ne određuje prema samo jednom obilježju.

Ministarska odgovornost najbolje pokazuje zašto je takva višekriterijumska analiza potrebna. U klasičnom parlamentarnom modelu ministar politički odgovara parlamentu čak i onda kada sporni događaj nije rezultat njegovog ličnog protivpravnog ponašanja. Međutim, savremena javna uprava postaje toliko organizaciono složena da pretpostavka o jednom jasno identifikovanom nosiocu odgovornosti često više ne odgovara stvarnosti. Loson pokazuje da razvoj javne uprave komplikuje tradicionalni odnos ministra i administracije, dok Klizer empirijski demonstrira da se odgovornost u koalicionim vladama može namjerno raspoređivati između resora različitih stranaka (Lawson, 2011; Klüser, 2024).

Klizerova baza obuhvata više od 30.000 pojedinačnih ministarskih nadležnosti u pet danskih, četiri njemačke i sedam holandskih vlada u periodu približno od sredine devedesetih do 2013. godine. Rezultat pokazuje da se politički osjetljiva i konfliktna pitanja češće dijele između koalicionih partnera kako bi se ograničila autonomija jednog ministra ili stranke (Klüser, 2024).

Posebno slikovit primjer pruža prva velika koalicija Angele Merkel od 2005. do 2009. godine. Kada su neželjeni komercijalni telefonski pozivi postali ozbiljan politički problem, zakon nije pripremao samo jedan „odgovorni" resor. Socijaldemokratsko Ministarstvo pravde pokrenulo je zakonodavnu inicijativu, ali su u njenom oblikovanju učestvovala i dva ministarstva pod kontrolom CDU/CSU. Razlike između resora odložile su donošenje rješenja približno godinu dana, a konačni akt nosio je potpise troje ministara. Klizer taj slučaj koristi da pokaže kako formalno pitanje „ko je nadležan" ponekad ima nekoliko istovremeno tačnih odgovora (Klüser, 2024).

Takvi slučajevi otvaraju problem raspršene odgovornosti. Ekersli i saradnici pokazuju da u mrežama javnog upravljanja odnos moći i odgovornosti postaje višesmjeran. Privatizacija, ugovaranje usluga, agencifikacija i međuinstitucionalna saradnja zamagljuju klasični odnos principala i agenta, dok difuzija moći otežava primjenu tradicionalnih vertikalnih mehanizama kontrole (Eckersley et al., 2025).

Isti problem postaje izraženiji kada se odlučivanje premješta izvan klasičnog nacionalnog institucionalnog lanca. Cirn ukazuje da u međunarodnim pregovaračkim sistemima politička odgovornost slabi ukoliko građani ne mogu dovoljno jasno utvrditi ko je donio odluku niti imaju forum preko kojeg takvog aktera mogu sankcionisati (Zürn, 1998). Džajasurija pokazuje da se u globalnom regulatornom upravljanju državne agencije, privatni akteri i međunarodne mreže povezuju u strukture koje mogu biti znatno udaljenije od tradicionalne zakonodavne odgovornosti. Njegov primjer međunarodnih regulatornih mreža pokazuje da upravo oni koji oblikuju pravila tržišta mogu djelovati izvan neposrednog parlamentarnog lanca odgovornosti (Jayasuriya, 1999).

To ipak ne znači da globalizacija ukida državu. Vajs, polazeći od Mana, pokazuje da nacionalna i transnacionalna moć mogu istovremeno rasti i međusobno se dopunjavati. Država ostaje glavni proizvođač velikog dijela pravila potrebnih tržištu i važan nosilac regulatornog kapaciteta, ali način na koji se njena vlast ostvaruje postaje složeniji (Weiss, 2006). Za teoriju odgovornosti posljedica je jasna: savremeno pitanje nije samo ko formalno potpisuje odluku, nego ko je imao stvarnu moć da je oblikuje, spriječi ili promijeni.

Odgovornost, osim toga, nije djelotvorna samo onda kada sankcija zaista nastupi. Overman i Šilemans razvijaju koncept osjećane odgovornosti i pokazuju da ponašanje javnog službenika zavisi od očekivanja da će u budućnosti morati da objasni i opravda svoje postupanje relevantnom forumu. Formalno moćan mehanizam koji se gotovo nikada ne koristi može imati slabiji učinak od institucionalnog odnosa za koji akter razumno očekuje da će se aktivirati (Overman & Schillemans, 2022).

De Bur opravdano proširuje ovu sliku konceptom dobrovoljne odgovornosti. Javna institucija može omogućiti polaganje računa i kada je pravni poredak na to izričito ne prisiljava, na primjer kroz javna obrazloženja, konsultacije ili dobrovoljno izlaganje radu spoljnog foruma. Takvi mehanizmi ne mogu zamijeniti sud, parlament ili izbore, ali mogu popuniti prostor između formalne institucionalne obaveze i šire potrebe za transparentnošću (de Boer, 2023). U tom smislu, odgovornost treba shvatiti, ne samo kao sankcionisanje već nastalog neuspjeha, nego i kao preventivni institucionalni odnos.

Ovo je naročito značajno u kontekstu savremenih rasprava o krizi demokratije i postdemokratiji. Merkel podsjeća da demokratija nije iscrpljena postojanjem izbora: vladavina prava, horizontalna odgovornost i zaštita prava čine nužne sastavne elemente razvijene ustavne demokratije (Merkel, 2014). Erkan i Ganjon među karakteristikama savremenih demokratskih problema navode rast moći aktera bez neposredne izborne odgovornosti, transnacionalnih institucija, centralnih banaka i regulatornih tijela, kao i složene aranžmane upravljanja koji mogu izmicati transparentnosti i klasičnim mehanizmima odgovornosti (Ercan & Gagnon, 2014).

Još u ranijoj formulaciji postdemokratije Krauč pravi distinkciju koja je neposredno značajna za problem političke odgovornosti. Formalne institucije demokratije mogu ostati netaknute – izbori se održavaju i vlast se može promijeniti – dok građani postepeno prelaze iz uloge aktivnih učesnika u ulogu posmatrača profesionalizovanog političkog takmičenja, a stvarno oblikovanje javnih politika sve više postaje predmet interakcije političkih i ekonomskih elita (Crouch, 2000). Krauč pritom upozorava i na paradoks kulture odgovornosti koja se iscrpljuje u traženju pojedinca kojeg treba javno okriviti. Ukoliko se politička katastrofa ili institucionalni neuspjeh smatraju razriješenim samim tim što je jedan ministar ili funkcioner podnio ostavku, odgovornost se može personalizovati do mjere koja prikriva strukturu moći, proces odlučivanja i odgovornost drugih učesnika. Politička odgovornost zato ne bi trebalo da bude samo potraga za licem koje će snositi posljedicu, već i mehanizam kojim se javnosti otkriva ko je raspolagao stvarnom moći, kako je odluka nastala i zbog čega je institucionalni sistem proizveo određeni ishod (Crouch, 2000).

Kolin Krauč ide korak dalje tvrdnjom da formalne demokratske institucije mogu

nastaviti da funkcionišu dok se realna politička moć premješta prema užim krugovima političkih i ekonomskih elita. U njegovom modelu postdemokratije izbori nisu ukinuti, ali građani sve više postaju posmatrači profesionalizovanog političkog takmičenja, dok se važan dio oblikovanja politike odvija u interakciji političkih i poslovnih elita (Crouch, 2016). Čambora i Holcer sličan problem prepoznaju u tehnokratizaciji politike, kada se javno odlučivanje predstavlja kao domen stručnog upravljanja iz kojeg se politički sukob i građanska kompetencija postupno potiskuju (Čambora & Holzer, 2024).

Upravo zato formalno postojanje mehanizama odgovornosti nije dovoljno. Sistem može imati izbore, parlamentarne odbore, sudove, revizorske institucije i procedure razrješenja, a da mogućnost stvarnog pozivanja nosilaca moći na odgovornost ostane slaba. Odgovornost je djelotvorna tek kada postoji spoj informacije, foruma, mogućnosti obrazloženja, nezavisne ocjene i realne posljedice. Na toj tački pravna i politička odgovornost ponovo se susreću, ali se ne stapaju.

Empirijsko-komparativne ilustracije modela

Najjasniju empirijsko-komparativnu ilustraciju predloženog modela pružaju konkretne političke i ustavnopravne krize, jer upravo krizne situacije posebno jasno pokazuju da li određeni sistem razlikuje političku odgovornost od pravne krivice ili ih pokušava svesti na isti kriterijum.

Predloženi model prepoznatljiv je i u savremenoj domaćoj političkoj i pravnoj praksi. Posebno ilustrativan primjer predstavlja slučaj Dade Dogana, kojeg je Narodna skupština Republike Srpske 21. decembra 2022. izabrala za ministra porodice, omladine i sporta. Nakon što je u javnosti otvoreno pitanje njegove ranije osuđivanosti zbog saobraćajne nesreće, Dogan je 23. decembra podnio ostavku. U naknadnom obrazloženju predsjednik Vlade Republike Srpske Radovan Višković naglasio je upravo razlikovanje pravnog statusa od moralne i političke odgovornosti: raniji događaji više nisu predstavljali prepreku u službenim evidencijama, ali je ocijenjeno da postoji moralna i politička odgovornost koja opravdava prestanak ministarske funkcije (Narodna skupština Republike Srpske, 2022; RTRS, 2022). Slučaj pokazuje da prethodno ostvarena pravna odgovornost, pa čak ni odsustvo aktuelne pravne prepreke za obavljanje funkcije, ne iscrpljuju pitanje političke prihvatljivosti njenog daljeg vršenja.

Srodan, ali institucionalno drugačiji primjer predstavlja slučaj ministra odbrane Republike Srbije Bratislava Gašića. Nakon njegove neprimjerene i seksističke izjave upućene novinarki u decembru 2015. godine uslijedila je snažna javna i parlamentarna reakcija. Ženska parlamentarna mreža Narodne skupštine osudila je izjavu i naglasila da naknadno izvinjenje ne uklanja pitanje odgovornosti (Narodna skupština Republike Srbije, 2015). Narodna skupština je 5. februara 2016. godine, na prijedlog predsjednika Vlade, sa 195 glasova „za" usvojila prijedlog za Gašićevo razrješenje (Narodna skupština Republike Srbije, 2016). Za analitički model ovog rada nije presudno da li je sporno ponašanje moglo imati i određene pravne implikacije, već činjenica da politička posljedica nije bila uslovljena prethodnom pravosnažnom sudskom odlukom. Parlament je odluku o opstanku ministra na funkciji donosio prema političkom i institucionalnom standardu primjerenosti njegovog ponašanja javnoj funkciji.

Još izrazitiji primjer iz perioda Vlade Zorana Đinđića predstavlja razrješenje potpredsjednika Vlade Vuka Obradovića 2001. godine. Nakon što su njegove saradnice iznijele optužbe za seksualno uznemiravanje, Obradović je odbio da dobrovoljno podnese ostavku, pa je pitanje njegovog političkog položaja preneseno u parlament. Narodna skupština Republike Srbije ga je 11. juna 2001. razriješila funkcije sa 142 glasa „za", 20 „protiv" i 52 „uzdržana" (Otvoreni parlament, 2001; B92, 2001). Posebno je značajno što predsjednik

Vlade Zoran Đinđić zahtjev za razrješenje nije obrazlagao utvrđenom individualnom pravnom krivicom, nego političkom štetom koju je dugotrajna afera nanosila radu i ugledu Vlade. Obradović je optužbe osporavao i tvrdio da eventualnu protivpravnost tek treba dokazati pred nadležnim pravosudnim organima. Ovaj slučaj zato veoma jasno pokazuje da politički forum može odlučiti o političkom povjerenju i prije konačnog pravnog razrješenja činjeničnog i pravnog spora.

Drugačiji odnos dva režima odgovornosti pokazuje slučaj tadašnjeg potpredsjednika Vlade Srbije Momčila Perišića iz marta 2002. godine. Nakon privođenja zbog sumnje za špijunažu i odavanje vojne tajne, Perišić je pušten iz pritvora, jer istražni sudija u toj fazi postupka nije našao zakonski osnov za njegovo dalje zadržavanje (B92, 2002). Nekoliko dana kasnije, 19. marta, obavijestio je predsjednika Vlade da podnosi ostavku na mjesto potpredsjednika, istovremeno negirajući krivicu i najavljujući da će svoju nevinost braniti bez pozivanja na imunitet (B92, 2002b; Vlada Republike Srbije, n.d.). Pravna odgovornost, dakle, u trenutku ostavke nije bila pravosnažno utvrđena, dok je politička posljedica već nastupila. Ovaj slučaj posebno jasno pokazuje zašto pokretanje pravnog postupka, politička održivost funkcije i konačno utvrđivanje pravne krivice predstavljaju tri različita pitanja koja se ne smiju međusobno poistovjećivati.

Najzad, jugoslovenska praksa pruža primjer političke odgovornosti koja nije nastala ni zbog afere ni zbog sumnje u protivpravnost, nego zbog suštinskog neslaganja sa pravcem državne politike. Predsjednik Saveznog izvršnog vijeća SFRJ Ante Marković podnio je ostavku 20. decembra 1991. godine, u završnoj fazi raspada jugoslovenske federacije. Kao neposredan razlog naveo je neslaganje sa prijedlogom saveznog budžeta za 1992. godinu, u kojem je približno 81% sredstava bilo predviđeno za potrebe vojske (European Bank for Reconstruction and Development, 1992). Markovićeva ostavka nije predstavljala posljedicu utvrđene protivpravnosti, već političku odluku da više ne može institucionalno zastupati i preuzimati odgovornost za pravac politike sa kojim se nije slagao. Ovaj primjer proširuje pojam političke odgovornosti izvan afere i sankcije: odgovornost nosioca izvršne vlasti može se manifestovati i odbijanjem da formalno ostane na čelu politike čije ciljeve i posljedice više nije spreman da politički opravdava.

Sličnu autonomiju političke odgovornosti u komparativnoj perspektivi posebno jasno pokazuje britanski slučaj lorda Pitera Karingtona iz 1982. godine, koji gotovo idealno odgovara trećem modalitetu predloženog modela. Argentinske snage zauzele su Folklandska ostrva 2. aprila 1982, a Karington je 5. aprila podnio ostavku na položaj ministra spoljnih poslova zajedno sa još dvojicom ministara Foreign Officea. Naknadni Frenksov izvještaj zaključio je da se invazija nije mogla predvidjeti niti spriječiti i nije pripisao krivicu tadašnjoj vladi. Karington je i nakon objavljivanja izvještaja tvrdio da, na osnovu tada raspoloživih informacija, ne bi učinio ništa bitno drugačije. Ipak, smatrao je da kao politički šef resora treba da napusti funkciju (UK Parliament, 1982; UK Parliament, 1983) .

U tom slučaju ne postoji pravnosnažno utvrđena protivpravnost, krivična osuda niti pravni zaključak da je ministar lično skrivio invaziju. Ipak, politička posljedica bila je najteža koju parlamentarno-politička odgovornost može proizvesti bez pravne sankcije: dobrovoljni prestanak funkcije. Karingtonova ostavka zato pokazuje da politička odgovornost može biti zasnovana na institucionalnom položaju i odgovornosti za resor, a ne na dokazanoj individualnoj krivici. Da je politički standard bio sveden na pitanje: „Da li je ministar prekršio zakon?", ostavka bi bila konceptualno nerazumljiva.

Drugačiji obrazac predstavlja Votergejt. Provala u prostorije Demokratskog nacionalnog komiteta dogodila se 17. juna 1972, a kriza je tokom naredne dvije godine prerasla iz političkog skandala u sukob više institucija američkog ustavnog sistema. Vrhovni sud SAD je 24. jula 1974. u predmetu *United States v. Nixon* jednoglasno naložio predsjedniku da preda tražene snimke. Odbor za pravosuđe Predstavničkog doma potom je 27, 29. i 30. jula usvojio tri člana optužbe za opoziv, koji su se odnosili na ometanje istrage, zloupotrebu

predsjedničkih ovlašćenja i nepostupanje po zahtjevima Predstavničkog doma. Nikson je 9. avgusta 1974. podnio ostavku prije nego što je puni sastav Predstavničkog doma glasao o opozivu (National Archives and Records Administration, n.d.).

Votergejt je važan upravo zato što nijedan forum nije sam „riješio" čitavu odgovornost predsjednika. Sud je odlučivao o pravnom pitanju izvršne privilegije i obavezi predaje dokaza. Kongres je koristio ustavni mehanizam opoziva. Javnost i politički akteri vrednovali su političku održivost predsjednikovog mandata. Ostavka je konačno prekinula proces opoziva prije odluke punog Predstavničkog doma. Zato Votergejt nije primjer u kojem se pravo i politika stapaju, nego primjer njihove kumulativne interakcije: različiti mehanizmi kontrolišu istu vlast sa različitih normativnih pozicija.

Još izraženiji primjer pruža Republika Koreja. Nacionalna skupština je 9. decembra 2016. proslijedila Ustavnom sudu odluku o opozivu predsjednice Park Geun-hje. Ustavni sud je tokom približno tri mjeseca održao 17 ročišta i razmatrao oko 48.000 stranica dokaznog materijala, a 10. marta 2017. jednoglasno je usvojio opoziv i razriješio predsjednicu funkcije (Constitutional Court of Korea, 2017; Supreme Court of Korea, 2021) .

Međutim, prestankom predsjedničke funkcije nije bilo riješeno pitanje krivične odgovornosti. Ono je nastavljeno pred redovnim sudovima u zasebnim postupcima. Vrhovni sud Republike Koreje je u januaru 2021. pravnosnažno okončao ključni dio predmeta u kojem je bivšoj predsjednici potvrđena višegodišnja zatvorska kazna. Ovaj slijed događaja izrazito jasno pokazuje smisao diferencirane komplementarnosti. Ustavna odluka o tome može li predsjednica ostati na funkciji i krivičnopravna odluka o njenoj individualnoj krivici nisu bile ni isti postupak, ni isti standard, ni isti forum, ni ista posljedica. One su se odnosile na povezano ponašanje, ali su ostale normativno autonomne.

Francuski slučaj kontaminirane krvi pokazuje drugu stranu iste dileme. Tamo je snažan društveni zahtjev za odgovornošću doveo do intenzivne upotrebe krivičnopravnih instrumenata protiv bivših članova vlade. Ishod iz 1999. godine, u kojem su dva člana bivše vlade oslobođena, dok je treći proglašen krivim ali bez izrečene kazne, izazvao je dodatne rasprave upravo o granici političke i penalne odgovornosti. Van Gerven zato ovaj slučaj ne koristi kao argument protiv pravne odgovornosti ministara, nego kao upozorenje da krivični postupak ne može postati opšti supstitut za političku odgovornost kada se društvo suoči sa ozbiljnim neuspjehom javne vlasti (van Gerven, 2011).

Još jednu varijantu predstavlja britanska Hatonova istraga. Nakon smrti stručnjaka za oružje Dejvida Kelija u julu 2003. uspostavljena je javna istraga pod predsjedavanjem lorda Hatona. U postupku su javno svjedočili i premijer Toni Bler i visoki državni i obavještajni funkcioneri, a završni izvještaj objavljen je 28. januara 2004. Van Gerven ovaj slučaj koristi da pokaže posebnu britansku tradiciju ad hoc istražnih tijela kao mehanizma političkog polaganja računa koji nije identičan ni sudskom postupku ni klasičnom parlamentarnom izglasavanju nepovjerenja. Prema njegovoj analizi, Alaster Kembel je napustio funkciju, dok je Bler prihvatio političku odgovornost bez priznanja lične krivice (The National Archives, n.d.; van Gerven, 2011).

Ovi primjeri pokazuju i zašto političku odgovornost nije moguće razumjeti samo kroz sankciju. Karingtonova ostavka, Niksonova ostavka pod pritiskom procesa opoziva, odluka korejskog Ustavnog suda, francuski krivični postupak protiv bivših ministara i Hatonova javna istraga predstavljaju veoma različite institucionalne odgovore. Njih povezuje samo jedno: javna vlast je bila prinuđena da izađe iz prostora samostalnog odlučivanja i uđe u prostor obrazlaganja, dokazivanja i institucionalne ocjene.

Komparativni materijal istovremeno potvrđuje da isti formalni institut može imati različitu normativnu funkciju. Razrješenje predsjednika može biti rezultat političkog glasanja, ustavnosudskog postupka ili kombinacije oba mehanizma. Ostavka može biti posljedica utvrđene nezakonitosti, ali može nastupiti i bez ikakve pravne osude. Krivični postupak može uslijediti nakon prestanka funkcije, paralelno sa političkom odgovornošću

ili uopšte ne mora postojati. Zbog toga nijedna pojedinačna oznaka, poput „ostavke", „opoziva" ili „sankcije", nije dovoljna da odredi prirodu odgovornosti bez analize njenog osnova, foruma, postupka i funkcije.

Na isti problem ukazuje i indonežanski primjer analiziran u radu Saida, Minana i Hude. Nakon demokratskih reformi direktni izbori postupno su proširени na predsjednika, predstavnička tijela i regionalne izvršne funkcije, pri čemu se regionalni čelnici neposredno biraju od 2005. godine. Autori ipak ukazuju na paradoks: birači koji neposredno proizvode mandat nemaju jednako neposredan instrument njegovog opoziva. Kao mogući alternativni putevi pojavljuju se politički izbori, građanske tužbe i postupci protiv nezakonitog rada uprave, ali ostaje otvoreno pitanje da li pravna odluka može ili treba automatski proizvesti politički prestanak funkcije (Said et al., 2021). Ovo pitanje je praktično identično centralnoj dilemi ovog rada: pravna i politička odgovornost mogu biti povezane, ali jedna ne treba automatski da apsorbuje drugu.

Zbirno posmatrani, teorijski i empirijski nalazi potvrđuju centralnu pretpostavku istraživanja. Efikasan demokratski poredak ne zahtijeva maksimalno pravno sankcionisanje političkih neuspjeha niti maksimalnu političku kontrolu pravnih postupaka. Potrebna mu je raspodjela odgovornosti u kojoj svaki forum zadržava vlastiti standard i institucionalnu funkciju. Sud treba da odlučuje prema pravu, parlament prema ustavnim pravilima i političkom povjerenju, birači prema političkoj procjeni, a javnost treba da raspolaže informacijama koje omogućavaju smisleno vrednovanje vlasti.

U tom smislu, model diferencirane komplementarnosti nije pokušaj da se između prava i politike podigne neprobojna granica. Naprotiv, empirijski primjeri pokazuju da takva granica u savremenoj državi ne postoji. Ono što mora postojati jeste razlika u kriterijumima. Kada politička odgovornost postane moguća samo nakon utvrđene protivpravnosti, nastaje reduktivna juridizacija politike. Kada politička osuda postane dovoljna za pravni zaključak o krivici, nastaje politizacija prava. Prvi proces slabi demokratsku odgovornost, drugi vladavinu prava.

Zato se osnovni nalaz ovog rada može izraziti jednostavnom, ali normativno zahtjevnom formulom: **pravo mora biti zaštićeno od politizacije, a politička odgovornost od reduktivne juridizacije**. Demokratska pravna država funkcioniše upravo u prostoru između te dvije opasnosti. Ona od nosioca javne funkcije zahtijeva više od pukog odsustva nezakonitosti, ali mu istovremeno garantuje da se pravna krivica neće određivati prema političkoj popularnosti, medijskom pritisku ili trenutnoj većini. Tek u takvom odnosu pravna i politička odgovornost postaju ono što bi u ustavnoj demokratiji trebalo da budu: autonomni, ali međusobno dopunjujući mehanizmi ograničavanja javne moći.

ZAKLJUČCI

Istorija političke zajednice može se, između ostalog, čitati i kao istorija dugog nastojanja da se vlast odvoji od samovolje njenog nosioca. Od Aristotelovog zahtjeva da se vlast prosuđuje prema opštem dobru, preko Bodenove suverenosti, Hobsovog razlikovanja države i lica koja je predstavljaju, Rusoovog narodnog suvereniteta, do Veberove racionalno-legalne vlasti i Kelzenovog insistiranja na autonomiji pravnog poretka, mijenjao se odgovor na pitanje ko vlada, ali je postajalo sve važnije drugo pitanje – kome, za šta i prema kojem standardu vladalac odgovara. Savremena demokratska država u tom smislu predstavlja institucionalni pokušaj da se politička moć istovremeno legitimiše, ograniči i učini odgovornom.

Osnovni nalaz ovog istraživanja jeste da pravna i politička odgovornost nosilaca javnih funkcija nisu sinonimi, niti jedna predstavlja nepotpunu verziju druge. Pravna odgovornost nastaje na osnovu pravno relevantnih činjenica i normativno utvrđenih pretpostavki,

utvrđuje se pred nadležnim organom u pravno uređenom postupku i proizvodi pravnu sankciju ili drugu pravno određenu posljedicu. Njena legitimnost zavisi upravo od toga što ne smije biti određena trenutnim političkim raspoloženjem, snagom parlamentarne većine, intenzitetom javnog nezadovoljstva ili medijskim pritiskom. Pravna odgovornost štiti legalitet, pravnu sigurnost i jednakost pred pravom, pa je njena autonomija jedan od uslova vladavine prava.

Politička odgovornost ima drugačiju logiku. Ona ne pita samo da li je funkcioner djelovao unutar granica zakona, već da li je povjereni mandat vršio uspješno, razumno, transparentno i u skladu sa političkim povjerenjem na kojem njegova funkcija počiva. Njena osnova može biti gubitak parlamentarne podrške, ozbiljna greška u procjeni, neuspješna politika, neadekvatno rukovođenje, gubitak povjerenja javnosti ili politička procjena da nosilac funkcije više ne može uvjerljivo zastupati mandat koji mu je povjeren. Upravo zato politička odgovornost može postojati bez protivpravnosti. Zakonitost odluke ne predstavlja dokaz njene političke opravdanosti.

Između ova dva režima ne postoji, međutim, neprobojna granica. Isti događaj može aktivirati sudski postupak, parlamentarnu kontrolu, javnu istragu, ostavku, opoziv i izbornu sankciju. Empirijski primjeri analizirani u radu potvrđuju da demokratski sistemi upravo kroz takvo preplitanje proizvode složenije oblike kontrole vlasti. Karingtonova ostavka nakon Folklandske krize pokazuje da politička odgovornost može nastupiti bez utvrđene pravne krivice. Votergejt pokazuje kako sudska kontrola, ustavni mehanizam opoziva i politički pritisak mogu djelovati paralelno, bez međusobnog poistovjećivanja. Slučaj Park Geun-hje pokazuje da ustavnopolitičko razrješenje i krivična odgovornost mogu proisteći iz povezanog činjeničnog sklopa, ali ostati odvojeni prema forumu, postupku, standardu i posljedici. Francuski slučaj kontaminirane krvi upozorava, sa druge strane, koliko je osjetljiva granica na kojoj društveni zahtjev za političkom odgovornošću može biti prenesen u sferu penalnog prava.

Na osnovu teorijske i komparativne analize razvijen je model diferencirane komplementarnosti pravne i političke odgovornosti. Njegova suština nalazi se u stavu da ova dva oblika odgovornosti moraju biti diferencirana prema normativnom osnovu, aktivirajućem osnovu, forumu, postupku, posljedici i dominantnoj funkciji, ali istovremeno komplementarna u zajedničkoj svrsi ograničavanja javne vlasti. Iz toga proizlaze četiri moguća odnosa: istovremeno ostvarivanje pravne i političke odgovornosti, pravna odgovornost bez odgovarajuće političke posljedice, politička odgovornost bez utvrđene protivpravnosti i odsustvo oba oblika odgovornosti. Posebnu teorijsku važnost ima treći modalitet, jer najjasnije potvrđuje da politički mandat sadrži standard odgovornosti koji je širi od minimalnog zahtjeva zakonitosti.

Upravo ovdje nastaju dvije suprotne opasnosti. Prva je reduktivna juridizacija političke odgovornosti, kada se političko pitanje svodi na tvrdnju da odgovornosti nema sve dok nije utvrđeno kršenje zakona. Takav pristup osiromašuje demokratsku kontrolu, jer funkcionera pretvara u odgovornog aktera samo onda kada postane pravni prestupnik. Druga opasnost je politizacija pravne odgovornosti, kada politička osuda ili zahtjev većine postanu zamjena za pravni standard dokazivanja. Tada se pravo pretvara u instrument političke borbe, a pravna odgovornost gubi upravo ono svojstvo zbog kojeg postoji – normativnu predvidivost i institucionalnu nepristrasnost.

Zato se jedna od ključnih konkluzija ovog rada može izraziti formulom: **pravo mora biti zaštićeno od politizacije, a politička odgovornost od reduktivne juridizacije**. Neuspješna politika ne smije automatski postati krivično djelo, ali ni odsustvo krivičnog djela ne može predstavljati univerzalno opravdanje za politički neuspjeh. Demokratska država mora biti sposobna da istovremeno izgovori dvije rečenice koje se često pogrešno smatraju protivrječnim: određeno ponašanje može biti pravno dopušteno, a politički neprihvatljivo; isto tako, politički neprihvatljivo ponašanje ne postaje zbog toga samo po sebi pravno kažnjivo.

U XXI vijeku ova distinkcija postaje još važnija. Javna moć više se ne ostvaruje samo kroz klasičnu hijerarhiju parlamenta, vlade, ministarstva i uprave. Ona se raspoređuje između nezavisnih agencija, regulatornih tijela, koalicionih struktura, međunarodnih institucija, transnacionalnih mreža, ekspertskih tijela i javno-privatnih aranžmana. Globalizacija nije ukinula državu, ali je promijenila prostor u kojem se njena moć proizvodi i ostvaruje. Posljedica toga može biti paradoks savremenog upravljanja: odluke postaju kolektivnije i tehnički složenije, dok odgovornost postaje teže personalizovati. Što se vlast više raspršuje, raste opasnost da se rasprši i mogućnost njenog pozivanja na odgovornost.

Zato najveći izazov savremenoj demokratiji nije samo ograničiti moć, nego sačuvati vidljivu vezu između moći i odgovornosti. Kada je moguće identifikovati ko ima ovlašćenje, mora biti moguće utvrditi i pred kim taj akter polaže račun. Kada više aktera zajedno oblikuje odluku, sistem odgovornosti mora biti dovoljno sofisticiran da kolektivnost odlučivanja ne postane kolektivni izgovor. Kada se odlučivanje prenese sa parlamenta na regulatorno tijelo, iz nacionalne institucije u transnacionalnu mrežu ili iz državnog organa prema privatnom izvršiocu javne funkcije, demokratska kontrola ne smije ostati vezana za institucionalnu strukturu koja više ne raspolaže stvarnom moći. Jednostavno rečeno, **gdje god se premješta javna moć, za njom mora slijediti i djelotvoran lanac odgovornosti**.

Savremene rasprave o postdemokratiji upravo pokazuju da formalno očuvanje demokratskih institucija nije dovoljno ukoliko se stvarna politička moć udaljava od prostora u kojem građani mogu da je kontrolišu. Izbori mogu ostati slobodni, parlament može zasjedati, sudovi mogu postojati, a ipak se značajan dio javnih odluka može oblikovati u mrežama koje su za građane nedovoljno vidljive i teško sankcionisane. Demokratska odgovornost stoga u XXI vijeku više ne može biti mjerena samo pitanjem postoje li formalni mehanizmi kontrole, već i pitanjem mogu li oni stvarno dosegnuti mjesta na kojima se donose odluke.

Javna funkcija, u krajnjem smislu, nije privatno dobro njenog nosioca, nego institucionalno povjereno ovlašćenje. Od Hobsa do savremenih teorija javne odgovornosti mijenjao se jezik kojim se ta činjenica opisivala, ali je njena suština ostala ista: lice koje djeluje u ime države ne djeluje samo u svoje ime. Upravo zato ni njegova odgovornost ne može biti privatna stvar. Pravna država zahtijeva da vlast bude pod pravom, a demokratija zahtijeva da vlast ostane pod političkom kontrolom onih u čije ime se vrši.

Najvažniji zaključak ovog istraživanja zato nije da treba birati između prava i politike, već da demokratska država mora sačuvati njihovu napetost. Pravo bez političke odgovornosti može proizvesti formalno legalnu, ali demokratski neodgovornu vlast. Politička odgovornost bez autonomije prava može proizvesti vlast u kojoj trenutna većina određuje ko je pravno kriv. Između te dvije krajnosti nalazi se prostor ustavne demokratije.

U tom prostoru odgovornost nije slabost vlasti, nego dokaz njenog legitimiteta. Što je javna moć veća, institucionalno složenija i udaljenija od građanina, to je snažniji zahtjev da bude objašnjiva, kontrolisana i podložna posljedicama. Zato pitanje koje će određivati kvalitet države u XXI vijeku neće biti samo **ko vlada**, već prije svega **ko odgovara kada se vlada u ime drugih**.

LITERATURA

Aristotel. (1984). *Politika* (4. izd.). Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Beetham, D. (1991). Max Weber and the legitimacy of the modern state. *Analyse & Kritik, 13*(1), 34–45. doi: 10.1515/auk-1991-0102.

Bodin, J. (2002). *Šest knjiga o republici: Izbor*. Zagreb: Politička kultura.

Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability: A conceptual framework. *European Law Journal, 13*(4), 447–468. doi: 10.1111/j.1468-0386.2007.00378.x.

B92. (2001, 11. jun). Srpski parlament razrešio Vuka Obradovića.

B92. (2002a, 16. mart). Perišić pušten iz pritvora.
B92. (2002b, 19. mart). Perišić podneo ostavku.
Chynybaeva, N., Kubatbekova, A., Ormonova, A., Koombaev, A., & Askarbekov, D. (2024). Constitutional and legal responsibility of state bodies and senior officials. *Social & Legal Studios, 7*(3), 27–35. doi: 10.32518/sals3.2024.27.
Constitutional Court of Korea. (2017, March 10). *Case on the impeachment of the President (Park Geun-hye), Case No. 2016Hun-Na1*.
Cour de justice de la République. (1999, 9 mars). Décision n° 99-001, affaire dite du sang contaminé
Crouch, C. (2000). *Coping with post-democracy* (Fabian Pamphlet No. 598). London: Fabian Society.
Crouch, C. (2016). The march towards post-democracy, ten years on. *The Political Quarterly, 87*(1), 71–75. doi: 10.1111/1467-923X.12210.
Čambora, J., & Holzer, J. (2024). Post-democracy: Remarks on application possibilities and limits of the concept in the Czech context. *Humanities and Social Sciences, 31*(4), 43–56. doi: 10.7862/rz.2024.hss.42.
Da Ros, L. (2019). Accountability legal e corrupção. *Revista da CGU, 11*(20), 1251–1275. doi: 10.36428/revistadacgu.v11i20.175.
Digi, L. (1998). *Preobražaji javnog prava* (Ž. P. Ristić, prev.). Beograd: Pravni fakultet, Centar za publikacije: Dosije.
de Boer, T. (2023). Updating public accountability: A conceptual framework of voluntary accountability. *Public Management Review, 25*(6), 1128–1151. doi: 10.1080/14719037.2021.2006973.
European Bank for Reconstruction and Development. (1992). Annual report 1991. London: European Bank for Reconstruction and Development.
Eckersley, P., Lakoma, K., Murphy, P., Caygill, T., & Pell, C. (2025). Accountability as a function of power relationships in public governance networks. *Public Administration, 103*(3), 906–922. doi: 10.1111/padm.13032.
Ercan, S. A., & Gagnon, J.-P. (2014). The crisis of democracy: Which crisis? Which democracy? *Democratic Theory, 1*(2), 1-10. doi: 10.3167/dt.2014.010201.
Hobbes, T. (2004). *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države* (B. Mikulić, prev.). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
Hutton, B. (2004). *Report of the Inquiry into the Circumstances Surrounding the Death of Dr David L. Kelly C.M.G.* (HC 247). London: The Stationery Office.
Jayasuriya, K. (1999). Globalization, law, and the transformation of sovereignty: The emergence of global regulatory governance. *Indiana Journal of Global Legal Studies, 6*(2), 425–455.
Joksić, I. (2022). State-legal foundation of medieval Serbia in the provisions of Dušan's Code. *Law - Theory and Practice, 39*(4), 59–76. doi: 10.5937/ptp2204059J.
Kecmanović, N. (2010). *Politika, država i moć: Studije iz političke teorije* (2. dopunjeno izd.). Beograd: Čigoja štampa.
Klüser, K. J. (2024). Keeping tabs through collaboration? Sharing ministerial responsibility in coalition governments. *Political Science Research and Methods, 12*(1), 27–44. doi: 10.1017/psrm.2022.31.
Koliba, C. (2025). Liberal democratic accountability standards and public administration. *Public Administration Review, 85*(1), 21–31. doi: 10.1111/puar.13831.
Lawson, C. (2011). The legal structures of responsible government and ministerial responsibility. *Melbourne University Law Review, 35*, 1005–1048.
Lührmann, A., Marquardt, K. L., & Mechkova, V. (2020). Constraining governments: New indices of vertical, horizontal, and diagonal accountability. *American Political Science Review, 114*(3), 811–820. doi: 10.1017/S0003055420000222.
Magalhães, P. T. (2021). *The legitimacy of modern democracy: A study on the political thought of Max Weber, Carl Schmitt and Hans Kelsen*. New York: Routledge.
Melnyk, Y. (2020). The correlation between political legal and political moral responsibility of the supreme bodies of public authority. *Visnyk of the Lviv University. Series Philosophical-Political Studies, 32*, 128–135. doi: 10.30970/PPS.2020.32.17.
Merkel, W. (2014). Is there a crisis of democracy? *Democratic Theory, 1*(2), 11–25. doi: 10.3167/dt.2014.010202.
Narodna skupština Republike Srpske. (2022, 21. decembar). Narodna skupština izabrala sedamnaestu Vladu Srpske.
Narodna skupština Republike Srbije. (2015, 7. decembar). Ženska parlamentarna mreža osuđuje izjavu ministra odbrane.
Narodna skupština Republike Srbije. (2016, 5. februar). Treće vanredno zasedanje Narodne skupštine Repu-

blike Srbije u 2016. godini.
National Archives and Records Administration. (n.d.). *Watergate: A chronology*. National Archives - Watergate chronology
Overman, S., & Schillemans, T. (2022). Toward a public administration theory of felt accountability. *Public Administration Review, 82*(1), 12–22. doi: 10.1111/puar.13417.
Otvoreni parlament. (2001, 11. jun). Sedmo vanredno zasedanje Narodne skupštine Republike Srbije.
Papadopoulos, Y. (2023). *Understanding accountability in democratic governance*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/9781108973823.
RTRS. (2022, 23. decembar). Višković: Kabić i Dogan neće biti ministri.
Rock, E. (2019). Misfeasance in public office: A tort in tension. *Melbourne University Law Review, 43*(1), 337–368.
Ruso, Ž.-Ž. (1993). *Društveni ugovor; O poreklu i osnovima nejednakosti među ljudima; Rasprava o naukama i umetnostima*. Beograd: Filip Višnjić.
Said, M., Minan, A., & Huda, M. N. (2021). The problems of horizontal and vertical political accountability of elected officials in Indonesia. *JILS - Journal of Indonesian Legal Studies, 6*(1), 83–124. doi: 10.15294/jils.v6i1.43403.
Suganami, H. (2007). Understanding sovereignty through Kelsen/Schmitt. *Review of International Studies, 33*(3), 511-530. doi: 10.1017/S0260210507007632.
Supreme Court of Korea. (2021). *Former President Park Geun-hye's 20-year prison sentence confirmed, Case No. 2020Do9836* [court decision information].
Sutopo, R. B. P., & Panjaitan, H. (2025). A juridical demarcation: Reconstructing the proof of mens rea to differentiate policy and corruption by public officials. *SIGn Jurnal Hukum, 7*(2), 765–784. doi: 10.37276/sjh.v7i2.525.
UK Parliament. (1982, April 5). *The Lord Carrington - Resignation tributes*. Hansard, House of Lords, Vol. 429.
UK Parliament. (1983, January 26). *Falkland Islands (Franks Report)*. Hansard, House of Commons.
United States v. Nixon, 418 U.S. 683 (1974).
van Gerven, W. (2011). Political accountability and the rule of law. *ERA Forum, 12*, 255–265. doi: 10.1007/s12027-011-0212-1.
Vlada Republike Srbije. (n.d.). Članovi Vlade Republike Srbije u periodu od 25. januara 2001. do 3. marta 2004. godine.
Weiss, L. (2006). Michael Mann, state power, and the two logics of globalisation. *Millennium: Journal of International Studies, 34*(2), 529–539. doi: 10.1177/03058298060340020601.
Zürn, M. (1998). *Democratic governance beyond the nation state?* (InIIS-Arbeitspapier Nr. 12/98). Bremen: Universität Bremen, Institut für Interkulturelle und Internationale Studien.

LEGAL AND POLITICAL RESPONSIBILITY OF PUBLIC OFFICE HOLDERS

Author: STEFAN MILIĆ
E-mail: stefan.milic@strategije.rs
Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka

Introduction: Ensuring effective accountability of public office holders is a central challenge in states governed by the rule of law. Public authority presupposes the existence of institutional mechanisms designed to ensure legality, accountability, and control over holders of political power. Although legal and political responsibility often overlap in practice, they constitute distinct forms of responsibility that differ with regard to their legal or political basis, procedures for their determination, decision-making authorities, and the consequences they produce.

Aim: To analyze the differences between legal and political responsibility of public office holders, and to examine their relationship within the system of democratic control over public authority.

Material and Methods: The paper is based on a review and analysis of relevant legal and political science literature, applying descriptive, normative-legal, conceptual, and comparative methods. Particular attention is devoted to the analysis of the grounds of responsibility, procedures for its determination, institutional mechanisms of control, and the legal or political sanctions arising for public office holders.

Results: The analysis indicates that legal and political responsibility constitute distinct but complementary mechanisms for limiting and controlling public authority. Legal responsibility is based on the violation of a legal norm and is determined through legally regulated procedures, whereas political responsibility primarily derives from political confidence, mandate, and the evaluation of the manner in which public office is exercised. Distinguishing between these two forms of responsibility is particularly important in situations where the absence of legal responsibility does not exclude the existence of political responsibility.

Conclusion: An effective system of responsibility of public office holders requires the simultaneous existence of both legal and political mechanisms of control. Clearly distinguishing legal responsibility—rooted in statutory violations—from political responsibility—grounded in public trust and electoral or parliamentary accountability—contributes to the protection of the rule of law, democratic legitimacy, and the responsible exercise of public authority.

Keywords: legal responsibility; political responsibility; public office; public authority; rule of law; democratic legitimacy

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.003 УДК 368.91:368.2.026.4(497.6)

PRIMJENA DETERMINISTIČKIH MODELA U ŽIVOTNOM OSIGURANJU RADI ZADOVOLJENJA ZAHTJEVA SOLVENCY II

Autor: RADA ŠORMAZ ĐAKOVIĆ
e-mail: rada.sormaz7@gmail.com
Mentor: prof. dr Bojan Baškot
Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Solvency II postavlja visoke zahtjeve u pogledu procjene rizika, kapitalne adekvatnosti i solventnosti osiguravajućih društava. Deterministički modeli predstavljaju tradicionalne aktuarske alate koji, uprkos ograničenjima u obuhvatanju neizvjesnosti i ekstremnih događaja, mogu imati značajnu praktičnu vrijednost u procjeni rizika životnog osiguranja.

Cilj: Cilj istraživanja je ispitati mogućnosti i ograničenja primjene determinističkih modela u procjeni solventnosti društava za životno osiguranje i utvrditi njihovu adekvatnost u odnosu na zahtjeve Solvency II.

Materijal i metode: Istraživanje je zasnovano na kombinaciji kvalitativnih i kvantitativnih metoda. Empirijska analiza obuhvata četiri osiguravajuća društva iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske u periodu 2014–2023, odnosno 40 opservacija. Formiran je kvazi-panel skup podataka, a uticaj primjene determinističkih modela, kamatnih stopa, promjena smrtnosti i regulatornog okruženja na solventnost analiziran je primjenom kombinovanog pooled OLS regresionog modela. Dodatno su primijenjene scenarijske analize i pseudo-stohastički scenariji radi sagledavanja osjetljivosti rezultata na promjene ključnih parametara.

Rezultati: Zajednički pooled OLS model pokazuje statistički značajnu pozitivnu povezanost između primjene determinističkih modela i solventnosti, kao i statistički značajne razlike povezane sa pripadnošću zemlji, dok kamatna stopa i promjena smrtnosti nisu statistički značajne u zajedničkom modelu. Analize pojedinačnih društava ukazuju na heterogenost rezultata. Dodatna bootstrap i pseudo-stohastička analiza omogućavaju sagledavanje stabilnosti procijenjenih parametara i osjetljivosti solventnosti na promjene ključnih pretpostavki.

Zaključak: Deterministički modeli mogu predstavljati koristan i transparentan alat za procjenu solventnosti, posebno u uslovima ograničene dostupnosti podataka. Međutim, sami po sebi nisu dovoljni za potpuno ispunjenje zahtjeva Solvency II. Njihovo kombinovanje sa pseudo-stohastičkim scenarijima može predstavljati prelazni metodološki korak ka složenijim stohastičkim modelima i potpunijoj kvantifikaciji rizika.

Ključne riječi: Solvency II; životno osiguranje; deterministički modeli; solventnost; kvazi-panel podaci; pooled OLS; pseudo-stohastički scenariji

UVOD

Životno osiguranje predstavlja specifičan segment tržišta osiguranja zbog dugoročnog karaktera ugovornih obaveza i izražene zavisnosti finansijskih rezultata od demografskih, aktuarskih i ekonomskih pretpostavki. Procjena budućih novčanih tokova, smrtnosti i dugovječnosti osiguranika, kretanja kamatnih stopa i adekvatnosti raspoloživog kapitala neposredno utiče na sposobnost osiguravajućeg društva da dugoročno izvršava preuzete obaveze. Zbog toga izbor odgovarajućeg modela za procjenu rizika i solventnosti ima

značaj, ne samo sa stanovišta poslovanja pojedinačnog društva, već i sa stanovišta zaštite osiguranika i stabilnosti tržišta osiguranja (Dickson et al., 2013; Promislow, 2015).

Regulatorni okvir Solvency II dodatno je naglasio potrebu za povezivanjem visine potrebnog kapitala sa stvarnim profilom rizika osiguravajućeg društva. Za razliku od pristupa koji se dominantno oslanjaju na statičke pokazatelje kapitalne adekvatnosti, Solvency II polazi od identifikacije, mjerenja i upravljanja rizicima kojima je društvo izloženo. Takav koncept zahtijeva sagledavanje ne samo očekivanih vrijednosti, već i mogućih nepovoljnih odstupanja od očekivanih kretanja, što je posebno značajno kod dugoročnih obaveza karakterističnih za životno osiguranje (European Commission, 2009; EIOPA, 2021).

U aktuarskoj praksi za procjenu budućih kretanja tradicionalno se koriste deterministički modeli, kod kojih se vrijednosti ključnih parametara definišu unaprijed, a budući ishodi procjenjuju na osnovu zadatih pretpostavki. Njihova prednost ogleda se u relativnoj jednostavnosti primjene, transparentnosti, razumljivosti rezultata i nižim zahtjevima u pogledu podataka i računarskih resursa. Ove karakteristike mogu biti naročito značajne kod manjih osiguravajućih društava, jednostavnijih i homogenijih portfolija, kao i na tržištima na kojima postoje ograničenja u dostupnosti i kvalitetu podataka. U ovom radu je praktična primjenjivost determinističkih modela vezana za jednostavnije i homogene portfolije sa nižim stepenom volatilnosti (Baškot, 2012; Šain, 2009).

U kontekstu životnog osiguranja poseban značaj imaju modeli kojima se analiziraju promjene smrtnosti i dugovječnosti. Lee-Carter i Cohort pristupi omogućavaju sagledavanje dugoročnih demografskih kretanja i njihovih efekata na obaveze osiguravača. Promjene očekivanog trajanja života, zajedno sa kretanjem kamatnih stopa, mogu značajno uticati na sadašnju vrijednost budućih obaveza, visinu tehničkih rezervi i solventnost društva. Zbog toga determinističko modeliranje ovih veličina može pružiti korisnu osnovu za projekcije i analizu osjetljivosti, posebno kada je potrebno brzo i transparentno procijeniti efekte promjene pojedinačnih pretpostavki (Lee & Carter, 1992; Lee, 2000).

Međutim, upravo karakteristike koje determinističke modele čine jednostavnim predstavljaju i njihovo osnovno ograničenje. Budući da se zasnivaju na unaprijed definisanim vrijednostima parametara, oni ne obuhvataju u potpunosti neizvjesnost budućih kretanja, distribuciju mogućih ishoda niti vjerovatnoću pojave ekstremnih događaja. Solvency II, nasuprot tome, zahtijeva pristup u kojem je kvantifikacija rizika povezana sa mogućim nepovoljnim odstupanjima i kapitalom potrebnim za njihovo pokriće. Zbog toga deterministička procjena, posmatrana izolovano, ne može pružiti isti nivo informacija o riziku kao stohastički pristup. Ovo ograničenje posebno je povezano sa nemogućnošću determinističkih modela da u potpunosti obuhvate volatilnost i ekstremne rizike relevantne za procjenu solventnosti (European Commission, 2009; European Insurance and Occupational Pensions Authority [EIOPA], 2021).

Stohastički modeli omogućavaju modeliranje velikog broja mogućih budućih putanja i procjenu distribucije rezultata, čime pružaju širu osnovu za kvantifikaciju rizika. Njihova primjena, međutim, zahtijeva kvalitetne i dovoljno duge vremenske serije, adekvatne statističke pretpostavke, odgovarajuće računarske kapacitete i stručne resurse. Navedeni zahtjevi mogu predstavljati ograničenje za manja tržišta osiguranja i društva koja raspolažu relativno ograničenim istorijskim podacima. Problem izbora modela zbog toga se ne svodi isključivo na izbor između jednostavnijeg i složenijeg pristupa, već na pitanje koliko određeni metod, u konkretnim uslovima, može pružiti relevantne informacije za procjenu i upravljanje rizikom (Macdonald et al., 2018).

U istraživanjima sa ograničenim uzorkom bootstrap metoda omogućava dodatno sagledavanje stabilnosti procijenjenih regresionih parametara, dok Monte Carlo simulacije predstavljaju razvijeniji stohastički pristup modeliranju neizvjesnosti budućih ishoda (Anderson et al., 2007; Davison & Hinkley, 1997). U ovom istraživanju primijenjen je pojednostavljeni pseudo-stohastički scenario-grid, kojim se deterministička procjena

proširuje unaprijed definisanim kombinacijama ulaznih parametara, bez sprovođenja pune Monte Carlo simulacije.Ovo pitanje posebno je značajno u kontekstu tržišta Bosne i Hercegovine i njegovog približavanja evropskom regulatornom okviru. Uključivanje društava iz Republike Hrvatske u istraživanje omogućava sagledavanje rezultata u različitim regulatornim uslovima, budući da Hrvatska kao članica Evropske unije primjenjuje Solvency II, dok tržište Bosne i Hercegovine karakteriše drugačiji stepen regulatornog razvoja i harmonizacije. U osnovnom istraživanju zbog toga su obuhvaćena društva iz obje zemlje, čime je omogućeno poređenje u heterogenom tržišnom i regulatornom okruženju (Imamović, 2022; Pavlović, 2023).

Polazeći od navedenog, osnovni istraživački problem ovog rada odnosi se na pitanje u kojoj mjeri deterministički modeli mogu pružiti relevantne informacije za procjenu solventnosti životnih osiguravajućih društava u kontekstu zahtjeva Solvency II i na koji način se njihova ograničenja mogu ublažiti primjenom scenarijskog, odnosno pseudo-stohastičkog pristupa. Ovo pitanje dobija dodatni značaj u uslovima ograničene dostupnosti podataka i heterogenog regulatornog okruženja, kakav karakteriše posmatrana tržišta Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Osnovni cilj istraživanja jeste ispitati mogućnosti i ograničenja primjene determinističkih modela u procjeni solventnosti životnih osiguravajućih društava. Posebna pažnja usmjerena je na odnos između primjene determinističkih modela i pokazatelja solventnosti, uz istovremeno sagledavanje uticaja kamatnih stopa, promjena smrtnosti i razlika u regulatornom okruženju. Empirijska osnova istraživanja obuhvata četiri osiguravajuća društva iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske u periodu 2014–2023. godine, odnosno ukupno 40 posmatranja, dok se metodološki pristup zasniva na kvazi-panel strukturi podataka i primjeni *pooled OLS* regresionog modela.

Polazna hipoteza istraživanja jeste da deterministički modeli mogu imati praktičnu primjenjivost u procjeni solventnosti, naročito u jednostavnijim i homogenijim portfolijima sa nižim stepenom volatilnosti, ali sami po sebi nisu dovoljni za potpuno ispunjavanje zahtjeva Solvency II. Njihova analitička i operativna vrijednost može biti unaprijeđena primjenom pseudo-stohastičkih scenarija, koji omogućavaju bolju aproksimaciju rizika i mogu predstavljati prelazni korak prema potpunijem stohastičkom modeliranju. Ovakvo definisanje hipoteze ujedno uzima u obzir mogućnost da na malom i heterogenom uzorku statistička veza između same primjene determinističkih modela i solventnosti ne mora biti snažna, odnosno statistički značajna.

Naučni doprinos istraživanja ogleda se prvenstveno u povezivanju determinističkog modeliranja, empirijske procjene solventnosti i pseudo-stohastičkog scenarijskog pristupa u uslovima ograničenog i heterogenog uzorka. Umjesto posmatranja determinističkih i stohastičkih modela kao međusobno isključivih pristupa, istraživanje razmatra mogućnost postepenog metodološkog proširenja jednostavnijeg determinističkog okvira. Poseban doprinos predstavlja primjena takvog pristupa u lokalnom i regionalnom kontekstu, u kojem raspoloživost podataka, veličina tržišta i regulatorne razlike ograničavaju mogućnost neposrednog prenošenja složenijih modela razvijenih za veća i razvijenija tržišta.

Praktični značaj istraživanja proizlazi iz mogućnosti korišćenja jednostavnijih i transparentnijih modela za interne analize, projekcije i testiranje osjetljivosti, uz jasno prepoznavanje njihovih ograničenja. Takav pristup ne podrazumijeva zamjenu stohastičke kvantifikacije rizika determinističkim modelima, već određivanje područja u kojem deterministički modeli mogu imati pomoćnu analitičku vrijednost. Time se nastoji uspostaviti ravnoteža između regulatornih zahtjeva, metodološke pouzdanosti i praktičnih mogućnosti njihove primjene u konkretnim tržišnim uslovima.

MATERIJALI I METODE

Empirijsko istraživanje zasnovano je na podacima četiri osiguravajuća društva koja posluju na tržištima Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. Uzorak obuhvata Sarajevo osiguranje i Wiener osiguranje iz Bosne i Hercegovine, te Agram Life i Allianz iz Republike Hrvatske. Posmatrani period obuhvata deset godina, od 2014. do 2023. godine, tako da je formiran uravnotežen kvazi-panel sa ukupno 40 opservacija. Uključivanje društava sa dva tržišta omogućilo je istovremeno sagledavanje vremenske i međudruštvene dimenzije podataka, kao i razlika koje proizlaze iz specifičnosti regulatornog okruženja.

Podaci korišćeni u istraživanju zasnovani su na javno dostupnim finansijskim izvještajima posmatranih osiguravajućih društava, publikacijama nadzornih institucija i standardizovanim statističkim pokazateljima relevantnim za aktuarske i finansijske procjene. Finansijski i tehnički parametri prikupljeni su iz godišnjih izvještaja društava i izvora nadzornih institucija, nakon čega su strukturirani u oblik pogodan za ekonometrijsku analizu. Kontinuitet serija provjeren je za cijeli posmatrani period, pri čemu u formiranom skupu podataka nisu identifikovani nedostajući podaci.

Osnovu empirijskog pristupa predstavlja ispitivanje odnosa između pokazatelja solventnosti i odabranih faktora za koje se pretpostavlja da mogu uticati na njegovu vrijednost. Zavisna varijabla Y predstavlja koeficijent solventnosti osiguravajućeg društva, odnosno odnos raspoloživih vlastitih sredstava i regulatorno zahtijevanog solventnosnog kapitala (SCR), izražen kao količnik. Kao objašnjavajuće varijable korišćeni su nivo primjene determinističkih modela ($\mathbf{X}_1$), kamatna stopa ($\mathbf{X}_2$), godišnja promjena smrtnosti ($\mathbf{X}_3$) i *dummy* varijabla zemlje ($\mathbf{X}_4$).

Varijabla X_1 operacionalizovana je kao pokazatelj nivoa primjene determinističkih modela. U osnovnom skupu podataka vrijednost 0 označava period bez primjene modela, dok vrijednost 1 označava njihovu primjenu. U scenarijskom dijelu istraživanja korišćena je i vrijednost 0,5, koja predstavlja djelimičnu primjenu modela. Ovakva operacionalizacija omogućava uključivanje kvalitativne promjene u metodologiji procjene u kvantitativni model, ali istovremeno predstavlja pojednostavljenje stvarnog nivoa integracije aktuarskih modela u poslovne procese društva. Zbog toga se rezultati povezani sa ovom varijablom tumače uz odgovarajući metodološki oprez.

Varijabla X_2 predstavlja kamatnu stopu izraženu u procentima i uključena je zbog značaja diskontovanja budućih obaveza u životnom osiguranju. Promjene kamatnih stopa utiču na sadašnju vrijednost dugoročnih obaveza, zbog čega predstavljaju relevantan finansijski faktor u analizi solventnosti. U posmatranom periodu, ova varijabla istovremeno odražava dugoročnu promjenu kamatnog okruženja na analiziranim tržištima.

Varijabla X_3 predstavlja godišnju promjenu smrtnosti izraženu u procentima. Uključivanjem ove varijable nastoji se obuhvatiti biometrijska komponenta rizika karakteristična za životno osiguranje. Vrijednosti mogu biti pozitivne ili negativne, u zavisnosti od smjera godišnje promjene smrtnosti. Time se u model istovremeno uključuju finansijski i demografski faktori koji mogu biti povezani sa promjenama solventnosti.

Posebna kontrolna varijabla X_4 uvedena je radi razlikovanja regulatornog i tržišnog okruženja u kojem posluju posmatrana društva. Definisana je kao binarna *dummy* varijabla, pri čemu vrijednost 0 označava Bosnu i Hercegovinu, a vrijednost 1 Republiku Hrvatsku. Njeno uključivanje omogućava kontrolu sistemskih razlika između dva tržišta, posebno imajući u vidu da hrvatska društva od 2016. godine posluju u okviru pune primjene Solvency II, dok je regulatorno okruženje u Bosni i Hercegovini drugačije. Definicija, uloga i način operacionalizacije varijabli korišćenih u empirijskoj analizi prikazani su u Tabeli 1.

Osnovni ekonometrijski model može se prikazati u opštem obliku:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 X_{1it} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + \beta_4 X_{4it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

gdje Y_{it} predstavlja pokazatelj solventnosti društva *i* u godini *t*, β_0 konstantu modela, $\beta_1 - \beta_4$ koeficijente uz odgovarajuće objašnjavajuće varijable, a ε_{it} slučajnu grešku.

S obzirom na to da mali broj posmatranih društava i relativno kratak vremenski period, u empirijskoj analizi primijenjen je pooled OLS pristup sa robusnim standardnim greškama. Ovakav izbor omogućava zajedničku procjenu raspoloživih opservacija, dok je heterogenost između dva tržišna okruženja djelimično obuhvaćena uključivanjem dummy varijable zemlje. Pored zajedničkog modela, procijenjeni su i zasebni regresioni modeli za svako osiguravajuće društvo, čime je omogućeno dodatno sagledavanje razlika u smjeru i intenzitetu povezanosti posmatranih varijabli sa solventnošću.

Pored zajedničkog regresionog modela, izvršena je i analiza na nivou pojedinačnih društava radi sagledavanja specifičnosti odnosa između solventnosti i odabranih faktora. Ovaj dio istraživanja ima dopunsku funkciju: zajednički model koristi se za procjenu prosječnih odnosa u cijelom uzorku, dok pojedinačne analize omogućavaju provjeru u kojoj mjeri se ti odnosi razlikuju između društava. Na taj način izbjegava se zaključivanje isključivo na osnovu agregatnog rezultata u uslovima relativno heterogenog uzorka.

S obzirom na to da je ograničen broj opservacija, osnovna regresiona analiza dopunjena je bootstrap metodom radi dodatne provjere stabilnosti procijenjenih parametara. Primjena ove metode posebno je značajna u uslovima malog uzorka, kakav je prisutan u ovom istraživanju, jer omogućava da se pouzdanost regresionih procjena sagleda i kroz njihovu empirijsku varijabilnost, a ne samo na osnovu rezultata dobijenih iz početnog uzorka. Na taj način bootstrap predstavlja dopunu osnovnoj regresionoj analizi i omogućava detaljnije sagledavanje neizvjesnosti povezane sa procijenjenim koeficijentima.

Bootstrap analiza zasnovana je na sedam replikacija. Imajući u vidu ograničen broj ponavljanja, dobijene bootstrap percentile i intervale treba tumačiti prvenstveno deskriptivno, kao dopunsku provjeru stabilnosti procijenjenih parametara, a ne kao osnov za snažnu statističku inferenciju.

Za razumijevanje pozicije pseudo-stohastičkog pristupa potrebno je napraviti razliku u odnosu na punu Monte Carlo simulaciju.

U ovom istraživanju, međutim, nije primijenjena puna Monte Carlo simulacija sa eksplicitno definisanim distribucijama svih ulaznih varijabli i velikim brojem slučajno generisanih putanja. Umjesto toga, zadržana je struktura prethodno procijenjenih regresionih modela, dok je neizvjesnost budućih ishoda uvedena kroz ograničen skup unaprijed definisanih varijacija ključnih ulaznih parametara. Takav pristup u radu je označen kao pseudo-stohastički, jer zadržava transparentnost i relativnu jednostavnost determinističkog scenarijskog pristupa, ali omogućava da se rezultat više ne posmatra isključivo kroz jednu tačkastu projekciju, već kroz raspon mogućih scenarijskih ishoda.

Radi proširenja determinističkog pristupa, u završnoj fazi empirijske analize primijenjeni su pseudo-stohastički scenariji. Njihova svrha je uvođenje elementa neizvjesnosti bez promjene osnovne strukture procijenjenog regresionog modela. Umjesto jedne tačkaste projekcije, ključne ulazne varijable variraju kroz unaprijed definisan skup vrijednosti, čime se formira ograničena mreža scenarija (scenario-grid).

Za 2024. godinu definisana su tri stanja ključnih ulaza: nivo primjene determinističkog modela (X_1), kamatna stopa (X_2) i promjena smrtnosti (X_3). Za svaku kombinaciju ulaznih vrijednosti procjenjuje se odgovarajuća vrijednost pokazatelja solventnosti korišćenjem prethodno procijenjenih regresionih koeficijenata. Iz tako formiranog skupa ishoda određuju se percentili P5, P25, P50, P75 i P95, pri čemu P50 predstavlja medijalnu projekciju, dok rasponi P25–P75 i P5–P95 pružaju informacije o užem i širem rasponu mogućih rezultata.

Istraživanje je organizovano kroz četiri međusobno povezana analitička koraka: (1) zajedničku pooled OLS procjenu, (2) regresione analize pojedinačnih društava, (3) bootstrap provjeru stabilnosti procijenjenih parametara i (4) pseudo-stohastičku scenarijsku analizu osjetljivosti budućih ishoda. Operacionalizacija varijabli korišćenih u empirijskom modelu prikazana je u Tabeli 1.

Tabela 1: Operacionalizacija Y, X_1–X_4

Oznaka	Varijabla	Uloga u modelu	Način mjerenja / kodiranja
Y	Koeficijent solventnosti	Zavisna varijabla	Pokazatelj solventnosti osiguravajućeg društva
X1	Primjena deterministiških modela	Nezavisna varijabla	0 = bez primjene; 1 = primjena*
X2	Kamatna stopa	Nezavisna varijabla	Kamatna stopa izražena u %
X3	Promjena smrtnosti	Nezavisna varijabla	Godišnja promjena smrtnosti izražena u %
X4	Zemlja	Kontrolna dummy varijabla	0 = Bosna i Hercegovina; 1 = Hrvatska

REZULTATI

Empirijska analiza sprovedena je kroz četiri međusobno povezana analitička koraka. Najprije je procijenjen zajednički pooled OLS model, nakon čega su analizirani pojedinačni regresioni modeli četiri osiguravajuća društva. Stabilnost procijenjenih parametara dodatno je razmotrena residual bootstrap postupkom, dok je u završnom koraku primijenjena pseudo-stohastička scenarijska analiza radi sagledavanja osjetljivosti procijenjene solventnosti na promjene ključnih ulaznih pretpostavki. Na nivou zajedničkog uzorka procijenjena je sljedeća regresiona funkcija:

$$\widehat{Y} = 1{,}327 + 0{,}291X_1 + 0{,}049X_2 + 0{,}008X_3 - 0{,}405X_4 \qquad (2)$$

gdje X_1 predstavlja primjenu deterministiških modela, X_2 kamatnu stopu, X_3 promjenu smrtnosti, a X_4 dummy varijablu zemlje, pri čemu vrijednost 0 označava Bosnu i Hercegovinu, a vrijednost 1 Hrvatsku.

Rezultati pokazuju da koeficijent uz varijablu primjene deterministiških modela X_1 iznosi 0,2915 i statistički je značajan (t=3,0997; p=0,00381). Interval pouzdanosti od 95% kreće se od 0,1006 do 0,4824 i ne obuhvata nulu. U okviru procijenjenog modela, prelazak sa vrijednosti 0 na 1 za X_1 povezan je sa prosječnim povećanjem pokazatelja solventnosti za približno 0,291 jedinicu, uz ostale varijable nepromijenjene. Ovaj rezultat predstavlja najvažniji empirijski nalaz zajedničkog modela, jer pokazuje statistički potvrđenu pozitivnu povezanost između primjene deterministiških modela i solventnosti u posmatranom uzorku.

Koeficijent uz kamatnu stopu X_2 takođe je pozitivan i iznosi 0,0489, ali nije statistički značajan (t=1,2897; p=0,2056). Njegov 95% interval pouzdanosti obuhvata nulu (od –0,0281 do 0,1258). Slično tome, koeficijent uz promjenu smrtnosti X_3 iznosi 0,0078 i nije statistički značajan (t=1,1772; p=0,2471). Prema tome, na osnovu ovog uzorka ne može se potvrditi statistički značajan samostalan odnos kamatne stope i promjene smrtnosti sa solventnošću nakon kontrole ostalih varijabli.

Posebno izražen rezultat dobijen je za *dummy* varijablu zemlje X_4. Koeficijent iznosi –0,4052 i visoko je statistički značajan (t=–7,9353; p<0,001), uz 95% interval pouzdanosti od –0,5089 do –0,3015. Budući da je Bosna i Hercegovina kodirana vrijednošću 0, a Hrvatska vrijednošću 1, rezultat pokazuje da je, uz ostale faktore nepromijenjene, procijenjeni pokazatelj solventnosti hrvatskih društava u analiziranom uzorku u prosjeku niži za približno 0,405 jedinica. Ovaj koeficijent treba tumačiti kao razliku povezanu sa

pripadnošću zemlji u okviru konkretnog modela, a ne kao izolovani efekat regulatornog režima, jer varijabla zemlje može obuhvatati i druge tržišne i institucionalne razlike između dva posmatrana tržišta.

Objašnjavajuća moć zajedničkog modela je relativno visoka. Koeficijent determinacije iznosi $R^2 = 0.6871$, odnosno uključene varijable objašnjavaju približno 68,7% varijacije pokazatelja solventnosti u posmatranom uzorku. Standardna greška regresije iznosi 0,1579, dok je vrijednost F-statistike 19,21. Prema rezultatima, model je kao cjelina statistički značajan. Rezultati zajedničkog pooled OLS modela prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2. Rezultati zajedničkog pooled OLS modela

Varijabla	Koeficijent β	Standardna greška	t-statistika	p-vrijednost	95% CI
Konstanta	1.3268	0,1689	7.8559	<0,001	[0,9839; 1,6696]
X1 – deterministički	0,2915	0,0940	3.0997	0,0038	[0,1006; 0,4824]
X2 – kamatna stopa	0,0489	0,0379	1.2897	0,2056	[−0,0281; 0,1258]
X3 – promjena smrt	0,0078	0,0066	1.1772	0,2471	[−0,0057; 0,0213]
X4 – zemlja	−0,4052	0,0511	−7,9353	<0,001	[−0,5089; −0,3015]

Rezultati zajedničkog modela, međutim, predstavljaju prosječne odnose za četiri društva i dva različita tržišna i regulatorna okruženja. Zbog toga su dodatno analizirani rezultati pojedinačnih društava, koji pokazuju da jačina i smjer procijenjenih odnosa nisu jednaki u cijelom uzorku.

Kod Sarajevo osiguranja procijenjena je regresiona funkcija:

$$\hat{Y} = 4{,}03388 - 0{,}14135X_1 - 0{,}77318X_2 - 0{,}02977X_3 \qquad (3)$$

Model ima visoku objašnjavajuću moć, sa $R^2 = 0{,}9211$ i prilagođenim $R^2 = 0{,}8817$. F-statistika iznosi 23,364 uz pripadajuću p-vrijednost 0,00104, što pokazuje statističku značajnost modela kao cjeline. Od pojedinačnih varijabli posebno se izdvaja kamatna stopa, čiji koeficijent iznosi –0,77318 uz p-vrijednost 0,001807. Nasuprot tome, koeficijent uz primjenu determinističkog modela iznosi –0,14135 (p=0,283128), dok koeficijent uz promjenu smrtnosti iznosi –0,02977 (p=0,591824). Prema tome, u ovom pojedinačnom modelu nije utvrđena statistička značajnost posljednje dvije varijable na nivou od 5%.

Kretanje koeficijenta solventnosti Sarajevo osiguranja tokom posmatranog perioda prikazano je na Grafikonu 1. Uočljiv je opšti rast pokazatelja solventnosti, uz manja odstupanja u pojedinim godinama i blagi pad u 2023. godini. [Grafikon 1 ovdje]

Rezultati za Wiener osiguranje pokazuju nešto drugačiju strukturu. Kod Wiener osiguranja procijenjena je regresiona funkcija:

$$\widehat{Y_w} = 1{,}42114 + 0{,}25469X_1 + 0{,}02251X_2 + 0{,}15335X_3 \qquad (4)$$

Koeficijent determinacije iznosi $R^2 = 0{,}7153$, dok je model kao cjelina statistički značajan (F=5,026; p=0,04472). Procijenjeni koeficijent uz primjenu determinističkih modela pozitivan je i iznosi 0,2547, ali nije statistički značajan na nivou od 5% (p=0,1830). Koeficijent uz kamatnu stopu iznosi 0,0225 (p=0,9163), dok je koeficijent uz promjenu smrtnosti 0,1534, sa p-vrijednošću 0,0843. Posljednji rezultat ukazuje na izraženiji odnos u odnosu na ostale objašnjavajuće varijable, ali takođe ne dostiže prag statističke značajnosti od 5%.

Kod Agram Life osiguranja dobijena je funkcija:

$$\widehat{Y_{ag}} = 1{,}355 + 0{,}023X_1 - 0{,}011X_2 - 0{,}003X_3 \quad (5)$$

Koeficijent determinacije iznosi $R^2 = 0{,}4476$, a prilagođeni $R^2 = 0{,}1713$. F-statistika iznosi 1,6203 uz p-vrijednost 0,2811, tako da model kao cjelina nije statistički značajan na nivou od 5%. Pozitivan koeficijent uz X_1 iznosi 0,0231, ali je njegova p-vrijednost 0,7503. Ni kamatna stopa (p=0,5850) ni promjena smrtnosti (p=0,4203) nisu statistički značajne u ovom pojedinačnom modelu.

Slična ograničenja uočavaju se kod Allianz Hrvatska. Kod Allianz osiguranja je dobijena sljedeća funkcija:

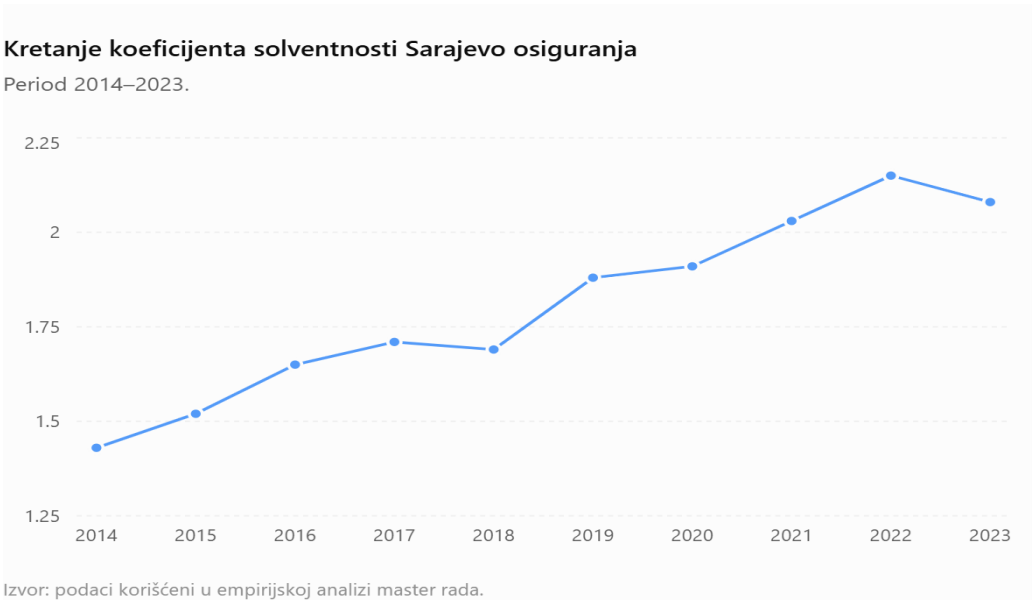
$$\widehat{Y_{al}} = 1{,}2383 + 0{,}0046X_1 - 0{,}0036X_2 - 0{,}0007X_3 \quad (6)$$

Model objašnjava približno 33,6% varijacije solventnosti R^2=0,336, dok prilagođeni koeficijent determinacije iznosi svega 0,0045. F-statistika iznosi 1,0136 uz p-vrijednost 0,4497. Koeficijent uz primjenu deterministčkih modela je pozitivan (0,0046), ali nije statistički značajan (p=0,8438). Isto važi za kamatnu stopu (–0,0036; p=0,5997) i promjenu smrtnosti (–0,0007; p=0,5338). Uporedni pregled procijenjenih koeficijenata i statističke značajnosti pojedinačnih modela dat je u Tabeli 3.

Društvo	β1 – X1	p(X1)	β2 – X2	p(X2)	β3 – X3	p(X3)	R^2	p(F)
Sarajevo osiguranje	–0,1414	0,2831	–0,7732	0,0018	–0,0298	0,5918	0,9211	0,0010
Wiener osiguranje	0,2547	0,1830	0,0225	0,9163	0,1534	0,0843	0,7153	0,0447
Agram Life	0,0231	0,7503	–0,0116	0,5850	–0,0028	0,4203	0,4476	0,2811
Allianz Hrvatska	0,0046	0,8438	–0,0036	0,5997	–0,0007	0,5338	0,3363	0,4497

Tabela 3. Uporedni rezultati pojedinačnih regresionih modela

Heterogenost procijenjene povezanosti primjene deterministčkih modela sa solventnošću dodatno je vidljiva na Grafikonu 2. Koeficijent uz X_1 negativan je kod Sarajevo osiguranja, a pozitivan kod preostala tri društva, pri čemu nijedan pojedinačni koeficijent

Izvor: podaci korišćeni u empirijskoj analizi master rada.

Grafikon 2: Koeficijent uz primjenu deterministčkih modela (X1) po društvima

nije statistički značajan na nivou od 5%.

Poređenje pojedinačnih regresija, dakle, pokazuje izraženu heterogenost rezultata. Objašnjavajuća moć modela kreće se od 33,6% kod Allianz Hrvatska do 92,1% kod Sarajevo osiguranja. Još važnije, efekat varijable X_1 nije jednoznačan: koeficijent je negativan kod Sarajevo osiguranja, a pozitivan kod Wiener, Agram Life i Allianz osiguranja, ali ni u jednom od četiri pojedinačna modela nije statistički značajan na nivou od 5%. Ovakav nalaz je posebno važan za dalje tumačenje rezultata i biće detaljnije razmotren u poglavlju Diskusija.

Zbog ograničenog broja opservacija u pojedinačnim regresionim modelima, rezultati su dodatno analizirani primjenom residual bootstrap metode. Cilj ove analize bio je da se ispita stabilnost procijenjenih regresionih koeficijenata pri ponovljenom uzorkovanju reziduala i da se utvrdi u kojoj mjeri zaključci izvedeni iz osnovnih regresionih modela zavise od strukture raspoloživog uzorka. Bootstrap rezultati stoga predstavljaju dopunu, a ne zamjenu za rezultate osnovne regresione analize.

Kod Sarajevo osiguranja bootstrap analiza ukazuje na različit stepen stabilnosti procijenjenih parametara. Dok osnovni regresioni model za X_1 daje negativan koeficijent, bootstrap medijan ovog parametra je pozitivan, a empirijski 95% interval obuhvata nulu. Zbog toga bootstrap rezultati ne potvrđuju stabilnost smjera veze između X_1 i solventnosti. Kod X_2 empirijski bootstrap interval ne obuhvata nulu, dok intervali za X_1 i X_3 obuhvataju nultu vrijednost. Imajući u vidu ograničen broj bootstrap replikacija, ove rezultate treba tumačiti prvenstveno kao deskriptivni pokazatelj stabilnosti procijenjenih parametara, a ne kao osnov za snažnu statističku inferenciju.

Za Wiener osiguranje osnovni regresioni model pokazao je pozitivan koeficijent uz X_1, ali nijedna pojedinačna objašnjavajuća varijabla nije bila statistički značajna na nivou od 5%. Bootstrap analiza u ovom slučaju dodatno ukazuje na potrebu razlikovanja smjera procijenjene veze od njene statističke preciznosti. Pozitivan pravac veze između X_1 i solventnosti može se uočiti i u ponovljenim procjenama, ali varijabilnost bootstrap rezultata pokazuje da zaključak o veličini i pouzdanosti ovog efekta treba donositi oprezno. Slično se odnosi i na promjenu smrtnosti (X_3), koja je u osnovnoj regresiji pokazivala izraženiji pozitivan koeficijent i bila bliža statističkoj značajnosti od ostalih objašnjavajućih varijabli, ali bez dovoljne empirijske osnove da bi se njen efekat smatrao stabilno utvrđenim.

Kod Agram Life osiguranja osnovni regresioni model imao je nižu objašnjavajuću snagu, a model kao cjelina nije bio statistički značajan. Nijedan pojedinačni regresioni koeficijent nije pokazao statističku značajnost na nivou od 5%. Bootstrap rezultati potvrđuju relativnu stabilnost centralnih vrijednosti pojedinih procjena, ali istovremeno ukazuju na ograničenu statističku preciznost usljed malog uzorka i relativno male varijabilnosti posmatranih ulaznih varijabli. Posebno je kod promjene smrtnosti (X_3) zabilježena veoma mala centralna vrijednost bootstrap procjene, dok raspon dobijenih vrijednosti obuhvata i pozitivne i negativne vrijednosti. Slična neizvjesnost prisutna je i kod ostalih objašnjavajućih varijabli. Zbog toga se bootstrap rezultat za Agram Life prije može tumačiti kao potvrda potrebe za oprezom u interpretaciji osnovnog regresionog modela nego kao potvrda snažnog i jednoznačnog uticaja pojedinačnih faktora.

Rezultati za Allianz Hrvatska takođe ukazuju na relativno ograničenu varijabilnost procijenjenih vrijednosti, ali uz slabu statističku snagu pojedinačnih regresionih koeficijenata. Osnovni model imao je najnižu objašnjavajuću snagu među posmatranim društvima i nije bio statistički značajan kao cjelina, dok X_1, X_2 i X_3 pojedinačno nisu bili statistički značajni. Bootstrap analiza u takvim okolnostima ne mijenja osnovni zaključak regresione analize: relativna stabilnost određenog predznaka ili centralne vrijednosti koeficijenta nije sama po sebi dovoljna da se zaključi da postoji statistički pouzdana veza sa solventnošću. Rezultati prije ukazuju na relativnu stabilnost solventnosti ovog društva u posmatranom periodu i na ograničenu sposobnost raspoloživih objašnjavajućih varijabli da objasne njene promjene. Uporedni prikaz ključnih rezultata bootstrap analize za sva četiri osiguravajuća društva dat

je u Tabeli 4.

Tabela 4. Uporedni rezultati bootstrap analize regresionih koeficijenata po osiguravajućim društvima

Osiguravajuće društvo	Koeficijent	Bootstrap medijan	Donja granica 95% CI (2,5%)	Gornja granica 95% CI (97,5%)	Ocjena rezultata
Sarajevo osiguranje	β1 (X1)	0,07484	−0,04022	0,13960	interval obuhvata 0
	β2 (X2)	0,09165	0,00691	0,25218	interval ne obuhvata 0
	β3 (X3)	0,00909	−0,03674	0,06937	interval obuhvata 0
Wiener osiguranje	β1 (X1)	0,32399	0,06819	0,38984	interval ne obuhvata 0
	β2 (X2)	0,15154	−0,23925	0,26060	interval obuhvata 0
	β3 (X3)	0,11694	0,08499	0,27881	interval ne obuhvata 0
Agram Life	β1 (X1)	0,01777	−0,12029	0,07670	interval obuhvata 0
	β2 (X2)	−0,00202	−0,02930	0,01817	interval obuhvata 0
	β3 (X3)	−0,00125	−0,00446	0,00381	interval obuhvata 0
Allianz Hrvatska	β1 (X1)	0,00589	−0,02636	0,04335	interval obuhvata 0
	β2 (X2)	0,00136	−0,00761	0,01246	interval obuhvata 0
	β3 (X3)	0,00049	−0,00132	0,00250	interval obuhvata 0

Posmatrani zajedno, bootstrap rezultati pokazuju da stabilnost procijenjenih parametara nije jednaka kod svih društava niti kod svih objašnjavajućih varijabli. To je u skladu sa rezultatima pojedinačnih regresionih modela, koji su već pokazali značajnu heterogenost između četiri analizirana osiguravača. Posebno je važno da bootstrap analiza ne daje osnov za zaključak da je koeficijent uz X_1 statistički značajan kod svakog pojedinačnog društva. Naprotiv, ona pokazuje da se smjer i centralna vrijednost pojedinih procjena mogu održavati kroz ponovljena uzorkovanja, dok njihova statistička preciznost ostaje ograničena. Time se dodatno potvrđuje opravdanost razlikovanja rezultata zajedničkog pooled modela, u kojem je X_1 statistički značajan, od rezultata pojedinačnih društava, kod kojih takva značajnost nije utvrđena.

Drugi dio empirijske analize odnosio se na proširenje tačkastih deterministčkih procjena pomoću pseudo-stohastičkih scenarija. Za različite nivoe primjene modela i vrijednosti kamatnih stopa generisani su alternativni ishodi, iz kojih su određeni percentili P5, P25, P50, P75 i P95. Time je omogućeno sagledavanje, ne samo centralne procjene solventnosti, već i raspona rezultata koji nastaju usljed promjene ulaznih pretpostavki.

Kod Sarajevo osiguranja scenarijska analiza pokazuje relativno širok raspon rezultata. Pri vrijednosti X_1=0 medijalna vrijednost P50 iznosi 2,2794, dok pri djelimičnoj primjeni X_1=0,5 pada na 2,2087, a pri potpunoj primjeni X_1=1 na 2,1380. Raspon P95–P5 iznosi približno 0,4871, dok interkvartilni raspon P75–P25 iznosi 0,2706. Rezultati tako zadržavaju negativan smjer koeficijenta uz X_1 dobijen u pojedinačnoj regresiji Sarajevo osiguranja.

Kod Wiener osiguranja obrazac je suprotan. Medijalna procjena P50 raste sa 1,3502 bez primjene modela, preko 1,4776 kod djelimične primjene, do 1,6049 kod potpune primjene. Istovremeno je raspon P95–P5 približno 0,0142, a P75–P25 oko 0,0079, što pokazuje znatno manju varijaciju scenarijskih rezultata nego kod Sarajevo osiguranja.

Pseudo-stohastički rezultati za hrvatska društva takođe pokazuju relativno uske raspone. Kod Agram Life povećanje X_1 sa 0 na 1 povećava centralnu procjenu sa približno 1,328–1,336 na približno 1,351–1,359, zavisno od posmatrane kamatne stope i percentila. Kod Allianz Hrvatska promjene su još manje: P50 raste sa 1,2356 pri X_1=0, preko 1,2379 pri X_1=0,5, do 1,2402 pri X_1=1 dok P95–P5 iznosi svega oko 0,0023.

Scenarijska analiza time potvrđuje da se osjetljivost procijenjene solventnosti znatno razlikuje između posmatranih društava. Sarajevo osiguranje pokazuje najveći raspon između donjih i gornjih percentila, dok su kod Wiener, Agram Life i naročito Allianz Hrvatska intervali znatno uži. Istovremeno se razlikuje i smjer promjene povezane sa X_1: kod Sarajevo osiguranja procijenjena solventnost opada sa povećanjem nivoa primjene determinističkog modela, dok kod ostala tri društva raste. Ovi rezultati pokazuju zašto zaključivanje samo na osnovu jedne determinističke tačkaste procjene ili jednog društva može biti ograničeno.

DISKUSIJA

Rezultati zajedničkog pooled OLS modela ukazuju na statistički značajnu pozitivnu povezanost između primjene determinističkih modela i solventnosti, ali njihovo tumačenje zahtijeva uvažavanje heterogenosti posmatranih društava i ograničenja uzorka. Ipak, navedeni rezultat ne treba interpretirati kao dokaz da sama primjena determinističkog modela uzrokuje povećanje solventnosti. Varijabla X_1 predstavlja pojednostavljenu operacionalizaciju nivoa primjene modela, dok na stvarnu solventnost utiče znatno širi skup faktora koji nisu obuhvaćeni specifikacijom. Zbog toga rezultat prvenstveno pokazuje postojanje statistički značajne povezanosti u analiziranom kvazi-panel uzorku, a ne izolovani kauzalni efekat determinističkog modeliranja.

Rezultati pojedinačnih regresija dodatno potvrđuju heterogenost posmatranih društava: koeficijent uz X1 nije statistički značajan ni u jednom pojedinačnom modelu, a njegov predznak razlikuje se između društava. Ove razlike mogu biti povezane sa karakteristikama portfolija, kapitalne pozicije i tržišnog okruženja, ali raspoloživi podaci ne omogućavaju precizno izdvajanje njihovih pojedinačnih uticaja. Značajan rezultat zajedničkog modela predstavlja i varijabla zemlje. Negativan i statistički značajan koeficijent X_4 ukazuje na postojanje sistematske razlike u pokazatelju solventnosti između društava iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske u posmatranom uzorku. Međutim, ovu razliku nije opravdano pripisati isključivo regulatornom okviru. Varijabla zemlje istovremeno može obuhvatati razlike u strukturi tržišta, portfoliju, kapitalnoj poziciji, poslovnim praksama i drugim institucionalnim karakteristikama koje nisu posebno uključene u model. Regulatorna heterogenost je ipak relevantna za interpretaciju, budući da Hrvatska primjenjuje Solvency II kao članica Evropske unije, dok se društva iz Bosne i Hercegovine posmatraju u drugačijem regulatornom okruženju.

Kamatna stopa X_2 i promjena smrtnosti X_3 u zajedničkom modelu nisu statistički značajne na nivou od 5%. To ne znači da kamatni i biometrijski rizik nisu relevantni za životno osiguranje, već samo da u konkretnoj specifikaciji i posmatranom uzorku nije utvrđen njihov statistički značajan samostalan odnos sa pokazateljem solventnosti nakon kontrole ostalih uključenih varijabli. Posebno je ilustrativan rezultat Sarajevo osiguranja, gdje je kamatna stopa statistički značajna i ima snažan negativan koeficijent. Time se ponovo pokazuje da agregirani rezultat može prikriti specifične obrasce pojedinačnih društava.

Dobijeni rezultati mogu se posmatrati u širem kontekstu aktuarske literature koja ukazuje na potrebu istovremenog uvažavanja praktične vrijednosti determinističkih projekcija i ograničenja koja proizlaze iz njihove nemogućnosti da u potpunosti obuhvate neizvjesnost budućih kretanja. Lee i Carter (1992), kroz modeliranje mortaliteta pomoću vremenski promjenjive komponente, pokazali su značaj sistematskog povezivanja istorijskih obrazaca smrtnosti sa projekcijama budućih kretanja, dok Lee (2000) dodatno razmatra mogućnosti proširenja i primjene ovog pristupa. Iako predmet ovog istraživanja nije neposredno procjenjivanje Lee-Carter modela, rezultati koji pokazuju različitu osjetljivost solventnosti na promjene ulaznih pretpostavki podržavaju širi zaključak da

tačkasta projekcija ne daje potpunu informaciju o neizvjesnosti budućih ishoda. Zbog toga determinističke procjene imaju značajnu analitičku vrijednost, ali ih je potrebno posmatrati zajedno sa analizom osjetljivosti i mogućih odstupanja od baznih pretpostavki (Lee & Carter, 1992; Lee, 2000).

Slična metodološka poruka prisutna je i u savremenoj aktuarskoj literaturi. Dickson et al. (2013) naglašavaju značaj modeliranja životnih osiguranja u uslovima neizvjesnosti i potrebu adekvatnog vrednovanja rizika koji proizlaze iz dugoročnosti ugovora, dok Macdonald et al. (2018) detaljno razmatraju mortalitet kao stohastički fenomen i ograničenja oslanjanja na jednu očekivanu putanju njegovog budućeg kretanja. U tom kontekstu, činjenica da promjena smrtnosti u zajedničkom modelu ovog istraživanja nije statistički značajna ne znači da mortalitetni rizik nema aktuarski značaj. Rezultat prije pokazuje da, u raspoloživom uzorku i uz primijenjenu specifikaciju modela, nije utvrđena dovoljno snažna neposredna povezanost godišnje promjene smrtnosti sa posmatranim pokazateljem solventnosti. Ovo razlikovanje je posebno važno kod životnog osiguranja, gdje se efekti promjena mortaliteta mogu ispoljavati tokom dužeg perioda i kroz interakciju sa strukturom portfolija, rezervama i drugim faktorima.

Rezultate treba posmatrati i u kontekstu regulatorne logike Solvency II. Ovaj okvir polazi od pristupa zasnovanog na riziku i zahtijeva da procjena kapitalne adekvatnosti bude povezana sa stvarnim profilom rizika osiguravača, zbog čega jedna centralna projekcija nije dovoljna za potpuno sagledavanje mogućih nepovoljnih ishoda (European Commission, 2009; EIOPA, 2021). Rezultati ovog istraživanja nisu u suprotnosti sa takvim pristupom. Statistički značajna pozitivna povezanost X1 i solventnosti u zajedničkom modelu pokazuje da primjena determinističkih modela može imati praktičnu informativnu vrijednost, ali heterogenost pojedinačnih regresija istovremeno pokazuje da se njihov doprinos ne može generalizovati na sva društva. Pseudo-stohastička scenarijska analiza zbog toga ne predstavlja alternativu punom stohastičkom modeliranju zahtijevanom u odgovarajućim segmentima Solvency II okvira, već dopunski analitički instrument kojim se transparentno prikazuje osjetljivost procijenjene solventnosti na promjene ključnih pretpostavki.

Ovakav zaključak ima poseban značaj u kontekstu tržišta Bosne i Hercegovine i drugih tržišta sa ograničenijim podacima i različitim stepenom regulatornog razvoja. Domaća i regionalna literatura ukazuje na značaj postepenog usklađivanja prakse osiguranja sa zahtjevima Solvency II, uz uvažavanje institucionalnih i tržišnih specifičnosti (Baškot, 2012; Imamović, 2022; Pavlović, 2023). Rezultati ovog istraživanja dodatno ukazuju da se metodološki razvoj ne mora posmatrati kao izbor između jednostavnog determinističkog i potpuno stohastičkog pristupa. Za društva koja raspolažu kraćim vremenskim serijama i ograničenim analitičkim resursima moguće je postepeno proširivati osnovni deterministički okvir provjerom stabilnosti parametara i scenarijskom analizom osjetljivosti. Takav pristup ne uklanja potrebu za razvijenijim stohastičkim modeliranjem, ali može predstavljati praktičan međukorak u unapređenju procjene rizika i razvoju analitičkih kapaciteta.

Pseudo-stohastička scenarijska analiza dodatno ukazuje na različitu osjetljivost solventnosti posmatranih društava na promjene ulaznih pretpostavki. Njena praktična vrijednost ogleda se u proširenju determinističke tačkaste procjene i transparentnom prikazu raspona scenarijskih ishoda, posebno u uslovima ograničenih podataka i analitičkih resursa. Ipak, dobijene percentile treba tumačiti kao pokazatelje osjetljivosti, a ne kao probabilističke mjere rizika karakteristične za potpuno stohastičko modeliranje. Posmatrani zajedno, regresioni i scenarijski rezultati pružaju podršku centralnoj hipotezi istraživanja, ali zahtijevaju njeno nijansirano tumačenje. Statistički značajan pozitivan koeficijent X_1 u zajedničkom modelu pokazuje da deterministički pristup ima empirijski mjerljivu povezanost sa solventnošću u posmatranom uzorku. Istovremeno, odsustvo statističke značajnosti X_1 u pojedinačnim modelima i različiti rezultati scenarijske analize pokazuju da se njegova praktična vrijednost ne može posmatrati nezavisno od karakteristika konkretnog društva.

Stoga rezultati ne opravdavaju zaključak da deterministički modeli mogu zamijeniti stohastičko modeliranje u okviru Solvency II. Njihova vrijednost je prije svega u transparentnosti, jednostavnijoj implementaciji, analizi osjetljivosti i mogućnosti primjene u okolnostima u kojima su podaci ili resursi ograničeni. U kombinaciji sa stresnim i pseudo-stohastičkim scenarijima njihova analitička vrijednost se povećava, jer omogućavaju da se tačkasta procjena proširi rasponom alternativnih ishoda. Ovakvo pozicioniranje determinističkih modela odgovara osnovnoj postavci istraživanja prema kojoj oni mogu imati praktičnu i operativnu vrijednost, ali sami po sebi nisu dovoljni za potpuno obuhvatanje rizika koje zahtijeva Solvency II.

Važno ograničenje istraživanja predstavlja veličina uzorka. Četiri društva i desetogodišnji period daju ukupno 40 opservacija, što omogućava sprovođenje zajedničke regresione analize, ali ograničava mogućnost generalizacije rezultata. Posebno su pojedinačne regresije, sa deset opservacija i tri objašnjavajuće varijable, osjetljive na mali broj stepeni slobode. Zbog toga statističku neznačajnost pojedinih koeficijenata nije opravdano automatski tumačiti kao odsustvo ekonomskog odnosa.

Dodatno ograničenje predstavlja način operacionalizacije primjene determinističkih modela. Varijabla X_1 nužno pojednostavljuje kompleksan proces primjene aktuarskih metoda i ne može obuhvatiti razlike u kvalitetu modela, stepenu integracije u upravljanje rizicima, parametrizaciji i načinu na koji pojedinačna društva koriste rezultate modeliranja. Takođe, *dummy* varijabla zemlje kontroliše dio razlika između tržišta, ali ne omogućava njihovo razlaganje na pojedinačne regulatorne, institucionalne i poslovne faktore. Zbog navedenog, rezultate treba interpretirati prvenstveno u granicama analiziranog uzorka.

Uprkos ograničenjima, istraživanje pruža empirijsku osnovu za povezivanje determinističkog modeliranja, solventnosti i scenarijske analize na primjeru životnih osiguravajućih društava iz dva različita tržišna okruženja. Posebna vrijednost pristupa ogleda se u kombinovanju zajedničke regresione procjene, analize pojedinačnih društava i pseudo-stohastičkih scenarija. Time se deterministički model ne posmatra samo kao izolovana metoda za dobijanje jedne vrijednosti, već kao polazna osnova za analizu osjetljivosti i postepeno uključivanje neizvjesnosti u procjenu solventnosti.

ZAKLJUČCI

Istraživanje je sprovedeno sa ciljem da se ispita u kojoj mjeri deterministički modeli mogu pružiti relevantne informacije za procjenu solventnosti životnih osiguravajućih društava i kakva je njihova primjenjivost u kontekstu zahtjeva Solvency II. Analiza je obuhvatila četiri osiguravajuća društva iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske u periodu 2014–2023. godine, pri čemu je kombinovanjem zajedničkog regresionog modela, pojedinačnih analiza društava i pseudo-stohastičkih scenarija omogućeno sagledavanje kako prosječnih odnosa u uzorku, tako i heterogenosti između pojedinačnih osiguravača.

Rezultati zajedničkog pooled OLS modela pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost između primjene determinističkih modela i solventnosti. Koeficijent uz varijablu X_1 iznosi 0,2915, uz p-vrijednost 0,00381, dok model objašnjava približno 68,7% varijacije pokazatelja solventnosti. Model je statistički značajan i kao cjelina. Nasuprot tome, kamatna stopa i promjena smrtnosti u zajedničkom modelu nisu pokazale statistički značajan samostalan odnos sa solventnošću. Statistički značajna varijabla zemlje ukazuje i na postojanje razlika između dva posmatrana tržišna okruženja, ali se ovaj rezultat ne može pripisati isključivo regulatornom okviru, jer varijabla zemlje obuhvata i druge tržišne i institucionalne specifičnosti.

Rezultati pojedinačnih društava istovremeno pokazuju da odnos između primjene determinističkih modela i solventnosti nije homogen. Varijabla X_1 nije statistički značajna

na nivou od 5% ni u jednom od četiri pojedinačna modela, a razlikuje se i smjer procijenjenih koeficijenata. Ovakav nalaz ukazuje da značajan rezultat zajedničkog modela treba posmatrati kao rezultat karakterističan za objedinjeni uzorak, a ne kao dokaz jednakog efekta determinističkih modela kod svakog osiguravajućeg društva. Razlike među društvima istovremeno potvrđuju značaj njihovih specifičnih poslovnih, tržišnih i kapitalnih karakteristika za procjenu solventnosti.

Pseudo-stohastička scenarijska analiza dodatno je pokazala da se osjetljivost procijenjene solventnosti razlikuje među analiziranim društvima. Najizraženiji raspon scenarijskih rezultata zabilježen je kod Sarajevo osiguranja, dok su kod Wiener, Agram Life i posebno Allianz Hrvatska dobijeni uži intervali. Primjena scenarija omogućila je da se deterministička tačkasta procjena proširi rasponom mogućih rezultata i time jasnije prikaže osjetljivost modela na promjene odabranih ulaznih pretpostavki.

Na osnovu rezultata može se zaključiti da je osnovna hipoteza istraživanja podržana. Deterministički modeli imaju praktičnu i analitičku vrijednost u procjeni solventnosti, što dodatno potvrđuje statistički značajna pozitivna povezanost X_1 i solventnosti u zajedničkom modelu. Međutim, njihova primjena sama po sebi nije dovoljna za potpuno obuhvatanje neizvjesnosti i distribucije rizika koje zahtijeva Solvency II. Ovakav zaključak odgovara osnovnoj postavci rada prema kojoj deterministički modeli mogu imati praktičnu primjenu, ali njihova puna vrijednost dolazi do izražaja kada se dopune scenarijskim i razvijenijim stohastičkim pristupima.

U tom kontekstu, pseudo-stohastički pristup može se posmatrati kao koristan metodološki most između determinističkog i potpunog stohastičkog modeliranja. Njegova prednost je mogućnost da se uz relativno jednostavnu metodologiju ispita osjetljivost rezultata i prikaže raspon alternativnih ishoda. Istovremeno, takav pristup ne predstavlja zamjenu za punu stohastičku analizu, jer se zasniva na unaprijed definisanim scenarijima i ne generiše kompletnu distribuciju mogućih ishoda. Ova razlika je posebno važna sa stanovišta Solvency II, gdje procjena kapitalne adekvatnosti zahtijeva sagledavanje neizvjesnosti i nepovoljnih, uključujući ekstremne, ishode. U izvornom istraživanju pseudo-stohastički scenariji upravo su postavljeni kao prelazni metodološki korak prema složenijim stohastičkim metodama.

Praktična vrijednost determinističkih modela zbog toga se prvenstveno može prepoznati u njihovoj jednostavnosti, transparentnosti i relativno manjim zahtjevima u pogledu podataka i analitičkih resursa. Oni mogu biti korisni za osnovne procjene, analizu osjetljivosti i interno upravljanje rizicima, naročito u uslovima ograničene dostupnosti podataka. Njihovu primjenu, međutim, treba prilagoditi karakteristikama konkretnog portfolija i dopunjavati scenarijskim ili stohastičkim metodama kada je potrebno obuhvatiti širi spektar rizika.

Buduća istraživanja trebalo bi usmjeriti na proširenje broja osiguravajućih društava i vremenskog horizonta, detaljniju operacionalizaciju nivoa primjene aktuarskih modela i uključivanje dodatnih finansijskih, biometrijskih i tržišnih faktora. Posebno značajan pravac predstavlja poređenje determinističkih rezultata sa rezultatima punih stohastičkih simulacija na istom skupu podataka. Time bi bilo moguće preciznije utvrditi u kojim uslovima jednostavniji modeli pružaju dovoljno pouzdane informacije, a u kojim je neophodan prelazak na složenije metode procjene rizika.

U konačnom, rezultati istraživanja ne upućuju na potrebu napuštanja determinističkih modela, već na njihovo odgovarajuće pozicioniranje unutar šireg sistema upravljanja rizicima. Njihova najveća vrijednost nije u zamjeni stohastičkog modeliranja, već u pružanju transparentne i operativno primjenjive osnove koja se može proširivati analizom scenarija i naprednijim metodama. Na taj način deterministički modeli mogu predstavljati praktičnu polaznu tačku za postepeno unapređenje procjene solventnosti i približavanje zahtjevima Solvency II, posebno u tržišnim okruženjima u kojima su raspoloživost podataka i ana-

litički resursi ograničeni.

LITERATURA

Anderson, L. H., Martinson, C. B., Hall, M. K., & Duncan, G. I. (2007). *Critical review of stochastic simulation literature and applications for health actuaries*. Society of Actuaries.

Baškot, B. (2012). *Modeli životnog osiguranja u uslovima konzistentnog tržišta*. Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu.

Davison, A. C., & Hinkley, D. V. (1997). *Bootstrap methods and their application*. Cambridge University Press.

Dickson, D. C. M., Hardy, M. R., & Waters, H. R. (2013). *Actuarial mathematics for life contingent risks*. Cambridge University Press.

European Commission. (2009). *Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the taking-up and pursuit of the business of insurance and reinsurance (Solvency II).*

European Insurance and Occupational Pensions Authority. (2021). *Review of Solvency II: A balanced update.*

European Insurance and Occupational Pensions Authority. (n.d.). *Peer review on the supervision of stochastic valuation under Solvency II.*

Imamović, E. (2022). *Spremnost BiH na uvođenje Evropske direktive Solvency II*. Adriatic osiguranje.

Lee, R. D. (2000). The Lee-Carter method for forecasting mortality, with various extensions and applications. *North American Actuarial Journal, 4*.

Lee, R. D., & Carter, L. R. (1992). Modeling and forecasting U.S. mortality. *Journal of the American Statistical Association*.

Macdonald, A. S., Richards, S. J., & Currie, I. D. (2018). *Modelling mortality with actuarial applications*. Cambridge University Press.

Pavlović, R. B. (2023). *Upravljanje rizikom solventnosti životnih osiguravača* [Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu].

Promislow, S. D. (2015). *Fundamentals of actuarial mathematics*. York University.

Šain, Ž. (2009). *Aktuarski modeli životnog osiguranja*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

THE APPLICATION OF DETERMINISTIC MODELS IN LIFE INSURANCE FOR COMPLIANCE WITH SOLVENCY II REQUIREMENTS

Author: Rada Šormaz Đaković
e-mail: rada.sormazdjakovic7@gmail.com
Mentor: Assoc. Prof. Bojan Baškot, PhD
Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: Solvency II imposes high requirements regarding risk assessment, capital adequacy and the solvency of insurance companies. Deterministic models are traditional actuarial tools which, despite their limitations in capturing uncertainty and extreme events, may have significant practical value in life insurance risk assessment.

Aim: The aim of this research is to examine the possibilities and limitations of deterministic models in assessing the solvency of life insurance companies and to determine their adequacy in relation to Solvency II requirements.

Material and Methods: The research combines qualitative and quantitative methods. Empirical analysis covers four insurance companies from Bosnia and Herzegovina and Croatia from 2014–2023, comprising 40 observations. A quasi-panel dataset was constructed, while the effects of deterministic model application, interest rates, mortality changes and the regulatory environment on solvency were analysed using a pooled OLS regression model. Scenario analyses and pseudo-stochastic scenarios were additionally applied to assess the sensitivity of the results to changes in key parameters.

Results: The pooled OLS model indicates a statistically significant positive association between the application of deterministic models and solvency, as well as statistically significant differences associated with the country in which the insurer operates, while the interest rate and changes in mortality are not statistically significant in the pooled model. The analyses of individual insurance companies indicate heterogeneity in the results. Additional bootstrap and pseudo-stochastic analyses provide further insight into the stability of the estimated parameters and the sensitivity of solvency to changes in key assumptions.

Conclusion: Deterministic models can provide a useful and transparent tool for solvency assessment, particularly when data availability is limited. However, they are not sufficient on their own to fully meet Solvency II requirements. Their combination with pseudo-stochastic scenarios may provide a transitional methodological step towards more complex stochastic models and more comprehensive risk quantification.

Keywords: Solvency II; life insurance; deterministic models; solvency; quasi-panel data; pooled OLS; pseudo-stochastic scenarios

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.004 УДК 621.391.6:621.37/.39

FINANSIJSKI EFEKTI PRELASKA SA MRS 17 NA MSFI 16 - KOMPARATIVNA ANALIZA TELEKOMUNIKACIONIH KOMPANIJA

Autor: BOJAN RADOJEVIĆ
e-mail: bojan.radojevic@student.ef.unibl.org
Mentor: prof. dr Predrag Gajić
Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Uvođenjem Međunarodnog standarda finansijskog izvještavanja 16 – Lizing (MSFI 16) značajno je izmijenjen računovodstveni tretman zakupa u odnosu na MRS 17, prvenstveno kroz priznavanje imovine s pravom korišćenja i obaveza po osnovu lizinga. Promijenjeni način priznavanja zakupa utiče na strukturu finansijskih izvještaja i vrijednosti pokazatelja finansijskog položaja i uspješnosti.

Cilj: Cilj rada je utvrditi i uporediti efekte tranzicije sa MRS 17 na MSFI 16 na finansijski položaj i uspješnost telekomunikacionih kompanija, te njihov značaj za tumačenje finansijskih izvještaja eksternih korisnika.

Materijal i metode: Rad se zasniva na sekundarnim podacima iz javno dostupnih revidiranih finansijskih izvještaja i pripadajućih napomena. Primijenjene su deskriptivna, komparativna i kvantitativna metoda. Analizirani su odabrani pokazatelji finansijskog položaja i uspješnosti, poređenjem dostupnih podataka za 2019. godinu prema MSFI 16 i MRS 17, nakon čega su utvrđeni efekti promjene standarda i izvršeno poređenje rezultata između posmatranih kompanija.

Rezultati: Analiza je pokazala očekivani smjer efekata primjene MSFI 16. Kod svih posmatranih kompanija evidentirano je povećanje EBITDA i EBITDA marže, kao i pokazatelja zaduženosti, dok su ROA i ROE smanjeni. Iako je smjer promjena bio konzistentan, intenzitet uticaja razlikovao se u zavisnosti od konkretnih bilansnih pozicija.

Zaključak: Rezultati potvrđuju da promjena računovodstvenog standarda može značajno uticati na iskazane finansijske pokazatelje bez promjene ekonomske suštine poslovanja. Stoga je efekte tranzicije na MSFI 16 potrebno uvažiti pri vremenskom i međukompanijskom poređenju finansijskih izvještaja kako bi eksterni korisnici izbjegli pogrešno tumačenje promjena u profitabilnosti i zaduženosti.

Ključne riječi: MSFI 16; MRS 17; lizing; finansijski položaj; finansijski pokazatelji; telekomunikacioni sektor.

UVOD

Lizing predstavlja značajan i fleksibilan oblik finansiranja koji omogućava preduzećima korišćenje imovine bez potrebe za njenom neposrednom kupovinom. Njegova zastupljenost posebno dolazi do izražaja kod preduzeća čije poslovanje zahtijeva korišćenje velikog obima dugotrajne imovine. Pored značaja koji ima kao izvor finansiranja, lizing ima i važnu ulogu u finansijskom izvještavanju, budući da način njegovog računovodstvenog tretmana može uticati na iskazanu vrijednost imovine i obaveza, rezultat poslovanja, kao i na finansijske pokazatelje preduzeća.

Prije uvođenja Međunarodnog standarda finansijskog izvještavanja (MSFI) 16 – Lizing (u nastavku MSFI 16), računovodstveni tretman lizinga bio je uređen Međunarodnim

računovodstvenim standardom (MRS) 17 – Lizing (u nastavku MRS 17), prema kojem su ugovori kod korisnika lizinga bili klasifikovani kao finansijski ili operativni. Finansijski lizing podrazumijevao je priznavanje odgovarajuće imovine i obaveza u bilansu stanja, dok se kod operativnog lizinga imovina i obaveze nisu priznavale u bilansu. Umjesto toga, plaćanja po osnovu operativnog lizinga evidentirana su kao rashodi u bilansu uspjeha, dok su informacije o budućim obavezama objelodanjivane u napomenama uz finansijske izvještaje. Na taj način ekonomski slične transakcije mogle su imati različit računovodstveni tretman u zavisnosti od njihove klasifikacije (IFRS Foundation, 2016).

Takav pristup vremenom je postao predmet kritika zbog značajnog obima obaveza koje nisu bile direktno prikazane u bilansu stanja korisnika lizinga (Branswijck et al., 2011). Problem je posebno došao do izražaja 2005. godine, kada je američka Komisija za hartije od vrijednosti i berzu (SEC) procijenila da javna preduzeća u Sjedinjenim Američkim Državama imaju približno 1,25 biliona američkih dolara lizinga koji nisu bili iskazani u bilansu stanja. Nepotpuno prikazivanje prava i obaveza proisteklih iz lizinga otežavalo je investitorima i analitičarima procjenu stvarnog finansijskog položaja preduzeća, ali i poređenje preduzeća koja imovinu pribavljaju zaduživanjem i kupovinom sa onima koja istu imovinu koriste pod uslovima lizinga (IFRS Foundation, 2016).

Kao odgovor na navedene nedostatke, Odbor za međunarodne računovodstvene standarde (International Accounting Standards Board - IASB), u saradnji sa američkim Odborom za standarde finansijskog računovodstva (Financial Accounting Standards Board - FASB), pokrenuo je projekat unapređenja računovodstvenog tretmana lizinga. Osnovna ideja reforme bila je da korisnik lizinga, sticanjem prava korišćenja određene imovine tokom ugovorenog perioda, istovremeno stiče imovinsko pravo, ali i preuzima obavezu izmirenja budućih plaćanja. Kao rezultat višegodišnjeg procesa razvoja novog modela, IASB je u januaru 2016. godine objavio MSFI 16, kojim je zamijenjen MRS 17, dok je obavezna primjena novog standarda započela 1. januara 2019. godine (IFRS Foundation, 2016).

Jedna od najznačajnijih promjena koju donosi MSFI 16 jeste ukidanje dotadašnje podjele lizinga kod korisnika na operativni i finansijski za potrebe priznavanja u bilansu stanja. Prema novom modelu, većina ugovora o lizingu priznaje se kroz imovinu sa pravom korišćenja i odgovarajuću obavezu po osnovu lizinga. Vrijednost obaveze zasniva se na sadašnjoj vrijednosti budućih plaćanja, dok se imovina sa pravom korišćenja naknadno amortizuje. Od ovog pravila postoje određeni izuzeci, prije svega za kratkoročne lizinge sa trajanjem do 12 mjeseci i lizing imovine male vrijednosti. Za razliku od računovodstva korisnika lizinga, računovodstveni tretman kod davaoca lizinga nije pretrpio značajnije promjene.

Promjena se ne odražava samo na bilans stanja, već i na strukturu rashoda prikazanih u bilansu uspjeha. Rashod operativnog lizinga, koji je prema MRS 17 bio iskazivan u okviru poslovnih rashoda, kod ugovora obuhvaćenih MSFI 16 zamijenjen je rashodom amortizacije imovine sa pravom korišćenja i rashodom kamata na obavezu po osnovu lizinga. Cilj ovog istraživanja odnosi se na identifikovanje uticaja promjene računovodstvenog tretmana lizinga, odnosno prelaska sa MRS 17 na MSFI 16, na pokazatelje uspješnosti poslovanja i finansijski položaj preduzeća. U tu svrhu analizirani su i upoređeni odabrani finansijski pokazatelji nekoliko telekomunikacionih preduzeća iz regiona, sa posebnim osvrtom na promjene koje su nastale kao posljedica primjene MSFI 16. Analiza je usmjerena na utvrđivanje intenziteta i pravca promjena ključnih pokazatelja, kao i na razdvajanje efekata promjene računovodstvenog standarda od promjena koje proizlaze iz samog poslovanja preduzeća.

Poseban značaj za ovo istraživanje ima sektor telekomunikacija, u kojem se poslovanje u značajnoj mjeri oslanja na korišćenje zakupljene imovine i infrastrukture. Zbog toga promjena računovodstvenog tretmana lizinga može imati izražen uticaj na način prika-

zivanja finansijskog položaja i uspješnosti poslovanja telekomunikacionih preduzeća, što ovaj sektor čini pogodnim za analizu efekata prelaska sa MRS 17 na MSFI 16.

Imajući u vidu promjene u načinu priznavanja lizinga i njihov potencijalni uticaj na finansijski položaj i uspješnost poslovanja, postavlja se pitanje u kojoj mjeri je prelazak sa MRS 17 na MSFI 16 uticao na finansijske izvještaje i ključne pokazatelje poslovanja telekomunikacionih preduzeća. Stoga je predmet ovog rada analiza efekata primjene MSFI 16 na odabrana preduzeća iz sektora telekomunikacija. Izbor konkretnih preduzeća izvršen je prvenstveno na osnovu dostupnosti i detaljnosti objavljenih finansijskih izvještaja i pratećih napomena, budući da sva telekomunikaciona preduzeća iz posmatranih država nisu objavila podatke u obimu koji bi omogućio pouzdano identifikovanje i izdvajanje efekata promjene računovodstvenog standarda. Cilj istraživanja je utvrditi obim i intenzitet promjena koje je novi računovodstveni tretman lizinga izazvao na odabrane bilansne pozicije i finansijske pokazatelje u odnosu na prethodni tretman prema MRS 17.

MATERIJAL I METODE

Istraživanje je zasnovano na sekundarnim podacima prikupljenim iz javno dostupnih godišnjih finansijskih izvještaja i pripadajućih napomena uz finansijske izvještaje odabranih telekomunikacionih preduzeća. Uzorak istraživanja čine četiri telekomunikaciona preduzeća iz različitih zemalja: Telekom Srpske a.d. Banja Luka (m:tel) iz Bosne i Hercegovine, Telekom Srbija a.d. Beograd (MTS) iz Srbije, Makedonski Telekom AD - Skopje (Makedonski Telekom) iz Sjeverne Makedonije i Magyar Telekom Távközlési Nyilvánosan Működő Részvénytársaság (Magyar Telekom Nyrt.) iz Mađarske. Prilikom izbora uzorka posebna pažnja posvećena je dostupnosti podataka neophodnih za identifikovanje efekata primjene MSFI 16, kao i mogućnosti poređenja finansijskog položaja i uspješnosti poslovanja prije i nakon promjene računovodstvenog tretmana lizinga.

Analiza je prvenstveno usmjerena na 2019. godinu, kao prvu godinu obavezne primjene MSFI 16. Radi izdvajanja efekta promjene računovodstvenog standarda od ostalih poslovnih promjena korišćeni su uporedni prikazi i usklađivanja koja su objavila sama preduzeća. Telekom Srpske u Napomeni 2.4, a Telekom Srbija u Napomeni 5.2, neposredno prikazuju vrijednosti za 2019. godinu prema MRS 17 i MSFI 16. Makedonski Telekom u Napomeni 1.5 prikazuje tranzicioni most i rezultate za 2019. prema MSFI 16 i MRS 17, a dodatni uporedni podaci o poslovanju bez uticaja MSFI 16 sadržani su u posebnom izvještaju kompanije za 2019. godinu. Magyar Telekom u Napomeni 1.3 prikazuje efekte prve primjene i uticaj MSFI 16 tokom 2019. godine, dok su detalji o lizingu dati u Napomeni 17. Autor nije vršio samostalnu procjenu budućih novčanih tokova iz lizinga niti primjenjivao sopstveni model kapitalizacije. Kada uporediva MRS 17 vrijednost nije bila neposredno iskazana kao zasebna stavka, izvedena je isključivo aritmetički iz kompanijski objavljenih usklađivanja.

U istraživanju su primijenjene deskriptivna, komparativna i kvantitativna metoda. Deskriptivna metoda korišćena je za prikaz osnovnih karakteristika analiziranih podataka i računovodstvenog tretmana lizinga, dok je komparativnom metodom izvršeno poređenje vrijednosti odabranih finansijskih pozicija i pokazatelja prema različitim računovodstvenim tretmanima. Kvantitativna analiza korišćena je za utvrđivanje apsolutnih i relativnih promjena nastalih kao posljedica primjene MSFI 16.

Analizom su obuhvaćene pozicije ukupne aktive, ukupnih obaveza i kapitala, kao i pokazatelji uspješnosti poslovanja, prvenstveno EBITDA i EBIT. Pored navedenih veličina, izračunati su odabrani pokazatelji zaduženosti i profitabilnosti kako bi se utvrdilo u kojoj mjeri priznavanje imovine sa pravom korišćenja i obaveza po osnovu lizinga utiče na ocjenu finansijskog položaja i uspješnosti preduzeća.

Efekti primjene MSFI 16 utvrđeni su poređenjem vrijednosti pojedinih pozicija i pokazatelja za istu 2019. godinu prema MSFI 16 i uporedivoj MRS 17 osnovi. Pored apsolutne razlike, za svaku analiziranu veličinu izračunata je i relativna promjena, čime je omogućeno poređenje intenziteta uticaja standarda između preduzeća različite veličine.

Korišćeni finansijski pokazatelji definisani su na sljedeći način:

EBITDA = EBIT + amortizacija. EBITDA predstavlja rezultat poslovanja prije kamata, poreza i amortizacije i koristi se za sagledavanje operativne uspješnosti prije uticaja strukture finansiranja, oporezivanja i obračuna amortizacije.

EBITDA marža = EBITDA / prihodi × 100. Pokazatelj izražava udio EBITDA u prihodima i omogućava poređenje operativne profitabilnosti preduzeća različite veličine.

ROA = neto dobit / ukupna aktiva na kraju godine × 100. Pokazatelj mjeri ostvarenu neto dobit u odnosu na ukupnu imovinu angažovanu na kraju izvještajnog perioda.

ROE = neto dobit / kapital na kraju godine × 100. Pokazatelj mjeri ostvarenu neto dobit u odnosu na knjigovodstvenu vrijednost kapitala na kraju izvještajnog perioda.

Koeficijent zaduženosti = ukupne obaveze / ukupna aktiva × 100. Pokazatelj prikazuje koliki dio ukupne aktive je finansiran obavezama.

Odnos obaveza i kapitala = ukupne obaveze / kapital × 100. Pokazatelj izražava odnos izvora finansiranja koji potiču od povjerilaca i vlasnika.

Za ROA i ROE u ovom istraživanju korišćena su stanja ukupne aktive i kapitala na kraju godine, a ne prosječna stanja. Takav pristup primijenjen je dosljedno za sva četiri preduzeća i za obje računovodstvene osnove kako bi poređenje bilo metodološki ujednačeno.

REZULTATI

U nastavku su prikazani rezultati analize uticaja primjene MSFI 16 na finansijski položaj i odabrane pokazatelje poslovanja analiziranih telekomunikacionih preduzeća. Rezultati su najprije predstavljeni kroz osnovne pozicije bilansa stanja i bilansa uspjeha za 2018. i 2019. godinu, nakon čega su analizirane promjene odabranih finansijskih pokazatelja između posmatranih godina. U završnom dijelu izdvojen je efekat same promjene računovodstvenog standarda, poređenjem vrijednosti pokazatelja za 2019. godinu prema tretmanu MRS 17 i MSFI 16.

BILANS STANJA — OSNOVNE POZICIJE				
Stavka	**m:tel (KM)**	**MTS (RSD)**	**Makedonski Telekom (MKD)**	**Magyar Telekom (HUF)**
2018 — MRS 17				
Imovina s pravom korišćenja	—	—	—	—
Obaveze po osnovu lizinga	—	—	—	—
UKUPNA AKTIVA	**968,453,364**	**243,594,073,000**	**19,588,039,000**	**1,075,904,000,000**
UKUPNE OBAVEZE	**291,691,734**	**101,911,625,000**	**4,120,392,000**	**497,833,000,000**
UKUPAN KAPITAL	**676,761,630**	**141,682,448,000**	**15,467,647,000**	**578,071,000,000**
2019 — MSFI 16				
Imovina s pravom korišćenja	52,321,161	27,724,301,000	381,979,000	96,103,000,000
Obaveze po osnovu lizinga	53,239,178	27,832,465,000	387,335,000	111,297,000,000
UKUPNA AKTIVA	**1,246,980,502**	**324,078,703,000**	**19,900,296,000**	**1,132,657,000,000**
UKUPNE OBAVEZE	**565,088,399**	**178,919,441,000**	**4,523,316,000**	**541,352,000,000**
UKUPAN KAPITAL	**681,892,103**	**145,159,262,000**	**15,376,980,000**	**591,305,000,000**
2019 — MRS 17 (simulirano)				
Imovina s pravom korišćenja	—	—	—	—
Obaveze po osnovu lizinga	—	—	—	—
UKUPNA AKTIVA	**1,194,659,341**	**296,447,682,000**	**19,519,109,000**	**1,031,149,000,000**
UKUPNE OBAVEZE	**512,319,502**	**151,086,976,000**	**4,136,577,000**	**434,258,000,000**
UKUPAN KAPITAL	**682,339,839**	**145,360,706,000**	**15,382,532,000**	**596,891,000,000**

Tabela br. 1 Osnovne pozicije bilansa stanja za odabrana preduzeća

Izvor: Telekom Srpske a.d. Banja Luka (2020, Napomena 2.4); Telekom Srbija a.d. Beograd (2020, Napomena 5.2); Makedonski Telekom AD – Skopje (2020a, Napomena 1.5); Magyar Telekom Telecommunications Public Limited Company (2020, Napomene 1.3 i 17).

Tabela 1 obuhvata osnovne pozicije bilansa stanja analiziranih preduzeća, uključujući ukupnu aktivu, imovinu sa pravom korišćenja, ukupne obaveze, obaveze po osnovu lizinga i kapital. Pored objavljenih podataka za 2018. i 2019. godinu, prikazana je i uporediva MRS 17 osnova za 2019. godinu. Termin „simulirana 2019." u tabeli ne označava autorsku procjenu, već prikaz finansijskog položaja bez efekata MSFI 16 izveden iz kvantitativnih usklađivanja koja su objavila sama preduzeća. Za m:tel i Telekom Srbija vrijednosti prema MRS 17 i MSFI 16 neposredno su prikazane u Napomeni 2.4, odnosno Napomeni 5.2; kod Makedonskog Telekoma osnova je utvrđena iz tranzicionog mosta u Napomeni 1.5; dok je kod Magyar Telekoma korišćen most iz Napomene 1.3, uz podatke o lizingu iz Napomene 17. Na taj način poređenje za istu izvještajnu godinu izdvaja računovodstveni efekat promjene standarda od promjena nastalih redovnim poslovanjem.

Za Magyar Telekom je način izvođenja uporedive MRS 17 osnove dodatno provjeren. U Napomeni 1.3 završna aktiva prema MSFI 16 iznosi 1.132.657 miliona HUF, efekat „catch-up & reclass" iznosi +103.124 miliona HUF, a efekat primjene MSFI 16 tokom 2019. godine −1.616 miliona HUF. Zato uporediva aktiva prema MRS 17 iznosi 1.132.657 − 103.124 − (−1.616) = 1.031.149 miliona HUF. Za ukupne obaveze odgovarajući obračun je 541.352 − 103.152 − 3.942 = 434.258 miliona HUF. Uporedivi kapital prema MRS 17 zatim je dobijen kao balansna stavka, odnosno 1.031.149 − 434.258 = 596.891 miliona HUF. Prema tome, vrijednost kapitala nije procijenjena nezavisnom pretpostavkom autora, već je aritmetički izvedena iz kompanijski objavljenog tranzicionog mosta.

Posmatranjem podataka prikazanih u Tabeli 1 uočavaju se razlike između stvarno iskazanih vrijednosti za 2019. godinu prema MSFI 16 i simuliranih vrijednosti za istu godinu prema prethodnom računovodstvenom tretmanu. Razlike su prvenstveno prisutne kod ukupne aktive i ukupnih obaveza, što je povezano sa priznavanjem imovine sa pravom korištenja i obaveza po osnovu lizinga. Intenzitet promjena može se povezati sa obimom i karakteristikama ugovora o operativnom lizingu koji su prije primjene MSFI 16 bili van bilansa stanja, ali dostupni podaci ne omogućavaju da se međukompanijske

BILANS USPJEHA — OSNOVNE POZICIJE				
Stavka	**m:tel (KM)**	**MTS (RSD)**	**Makedonski Telekom (MKD)**	**Magyar Telekom (HUF)**
2018 — MRS 17				
Prihodi	414,234,450	85,451,320,000	10,564,528,000	493,317,000,000
Amortizacija	98,737,278	15,919,109,000	2,519,279,000	93,833,000,000
EBIT	**67,971,270**	**9,757,188,000**	**1,618,739,000**	**61,267,000,000**
Finansijski rashodi	1,725,521	1,707,529,000	62,425,000	17,163,000,000
Dobit prije oporezivanja	68,200,255	10,906,926,000	1,624,648,000	48,535,000,000
Porez na dobit	7,182,743	735,021,000	203,084,000	10,869,000,000
Neto dobit	**61,017,512**	**10,171,905,000**	**1,421,564,000**	**37,666,000,000**
EBITDA	**166,708,548**	**25,676,297,000**	**4,138,018,000**	**155,100,000,000**
2019 — MSFI 16				
Prihodi	414,271,508	86,065,038,000	10,951,142,000	507,877,000,000
Amortizacija	114,892,950	27,599,254,000	2,736,200,000	114,402,000,000
EBIT	**64,673,179**	**6,574,402,000**	**1,743,412,000**	**66,526,000,000**
Finansijski rashodi	6,307,850	3,543,193,000	75,090,000	23,600,000,000
Dobit prije oporezivanja	67,428,747	5,739,232,000	1,718,906,000	50,892,000,000
Porez na dobit	6,403,041	2,262,418,000	213,511,000	11,559,000,000
Neto dobit	**61,025,706**	**3,476,814,000**	**1,505,395,000**	**39,333,000,000**
EBITDA	**179,566,129**	**34,173,656,000**	**4,479,612,000**	**180,928,000,000**
2019 — MRS 17 (simulirano)				
Prihodi	414,271,508	86,065,038,000	10,951,147,000	507,877,000,000
Amortizacija	103,630,439	23,616,519,000	2,603,644,000	97,459,000,000
EBIT	**63,932,052**	**6,297,782,000**	**1,729,776,000**	**63,348,000,000**
Finansijski rashodi	5,118,986	2,759,647,000	55,311,000	16,597,000,000
Dobit prije oporezivanja	67,876,484	5,940,676,000	1,725,054,000	54,717,000,000
Porez na dobit	6,403,041	2,262,418,000	214,107,000	11,688,000,000
Neto dobit	**61,473,443**	**3,678,258,000**	**1,510,947,000**	**43,029,000,000**
EBITDA	**167,562,491**	**29,914,301,000**	**4,333,420,000**	**160,807,000,000**

Tabela br. 2 Osnovne pozicije bilansa uspjeha za odabrana preduzeća
Izvor: Telekom Srpske a.d. Banja Luka (2020, Napomena 2.4); Telekom Srbija a.d. Beograd (2020, Napomena 5.2); Makedonski Telekom AD – Skopje (2020a, Napomena 1.5; 2020b); Magyar Telekom Telecommunications Public Limited Company (2020, Napomena 1.3).

razlike pripišu isključivo strukturi lizinga. Na njihov intenzitet mogu uticati i veličina preduzeća, postojeća struktura aktive i obaveza, trajanje ugovora, diskontne stope i druge specifičnosti portfolija lizinga.

Tabela 2 prikazuje odabrane pozicije bilansa uspjeha analiziranih preduzeća za 2018. i 2019. godinu, kao i uporedivu MRS 17 osnovu za 2019. godinu. Ove vrijednosti nisu rezultat samostalne procjene autora: m:tel i Telekom Srbija u napomenama uz finansijske izvještaje neposredno prikazuju efekte MSFI 16 na rezultat za 2019. godinu, Makedonski Telekom prikazuje 2019. godinu prema MSFI 16 i MRS 17 u Napomeni 1.5 i posebnoj analizi poslovanja, dok Magyar Telekom u Napomeni 1.3 prikazuje rezultate za 2019. prema obje računovodstvene osnove. Poređenjem vrijednosti za isti period omogućeno je izdvajanje promjena u bilansu uspjeha koje se mogu neposredno povezati sa promjenom računovodstvenog standarda.

Posmatranjem pozicija rezultata uočava se da primjena MSFI 16 nije imala značajan uticaj na iskazane prihode analiziranih preduzeća, dok su izraženije promjene evidentirane u strukturi rashoda i pokazateljima poslovnog rezultata. Kod sva četiri preduzeća amortizacija je u 2019. godini prema MSFI 16 bila viša u odnosu na vrijednost koja bi bila iskazana primjenom MRS 17. Istovremeno, EBITDA je kod svih analiziranih preduzeća bila viša prema MSFI 16. Razlika između EBITDA prema MSFI 16 i uporedive EBITDA prema MRS 17 iznosila je približno 12 miliona KM kod m:tel-a, 4,26 milijardi RSD kod MTS-a, 146,2 miliona MKD kod Makedonskog Telekoma i 20,12 milijardi HUF kod Magyar Telekoma.

Pozitivan efekat zabilježen je i kod EBIT-a, iako u znatno manjem obimu nego kod EBITDA. Nasuprot tome, poređenje dobiti prije oporezivanja pokazuje da je ona kod sva četiri preduzeća bila niža prema MSFI 16 nego što bi bila prema prethodnom računovodstvenom tretmanu. Isti pravac promjene prisutan je i kod neto dobiti. Razlika u neto dobiti iznosila je približno 450 hiljada KM kod m:tel-a, 201,4 miliona RSD kod MTS-a, 5,6 miliona MKD kod Makedonskog Telekoma i 3,70 milijardi HUF kod Magyar Telekoma, pri čemu su u svim slučajevima vrijednosti prema MSFI 16 bile niže od uporedivih vrijednosti prema MRS 17.

Promjena pokazatelja 2018 - 2019				
Pokazatelj	**m:tel**	**MTS**	**Makedonski Telekom**	**Magyar Telekom**
EBITDA	7,71%	33.09%	8.26%	16.65%
EBITDA marža	3.10 p.p.	9,66 p.p.	1.74 p.p.	4.18 p.p.
ROA	(1.41 p.p.)	(3.10 p.p.)	0.31 p.p.	(0.03 p.p.)
ROE	(0.07 p.p.)	(4.78 p.p.)	0.60 p.p.	0.14 p.p.
Koeficijent zaduženosti	15.20 p.p.	13.37 p.p.	1.69 p.p.	1.52 p.p.
Obaveze / kapital	39.77 p.p.	51.33 p.p.	2.78 p.p.	5.43 p.p.

Tabela br. 3. Promjena odabranih finansijskih pokazatelja u periodu prelaska sa MRS 17 na MSFI 16

Izvor: obrada autora na osnovu finansijskih izvještaja i pripadajućih napomena

Tabela 3 prikazuje promjene odabranih finansijskih pokazatelja između 2018. i 2019. godine za sva analizirana preduzeća. Analizom su obuhvaćeni EBITDA, EBITDA marža, ROA, ROE, koeficijent zaduženosti i odnos ukupnih obaveza i kapitala. Prikazane vrijednosti predstavljaju ukupno kretanje navedenih pokazatelja između dvije posmatrane godine, zbog čega se evidentirane promjene ne mogu u potpunosti pripisati primjeni MSFI 16, budući da su na njih istovremeno mogli uticati i drugi poslovni i finansijski faktori.

Kod svih analiziranih preduzeća u 2019. godini zabilježeno je povećanje EBITDA u odnosu na prethodnu godinu. Najizraženiji rast ostvaren je kod MTS-a, gdje je EBITDA povećana za 33,09%, nakon čega slijede Magyar Telekom sa rastom od 16,65%, Makedonski

Telekom sa 8,26% i m:tel sa 7,71%. Isti pravac kretanja prisutan je i kod EBITDA marže. Najveće povećanje zabilježeno je kod MTS-a, za 9,66 procentna poena, dok je kod Magyar Telekoma povećanje iznosilo 4,18 procentnih poena, kod m:tela 3,10, a kod Makedonskog Telekoma 1,74 procentna poena.

Kretanje pokazatelja profitabilnosti nije bilo jednako kod svih posmatranih preduzeća. ROA je smanjen kod m:tela za 1,41 procentni poen i kod MTS-a za 3,10 procentnih poena, dok je kod Magyar Telekoma ostao gotovo nepromijenjen, uz smanjenje od 0,03 procentna poena. Makedonski Telekom je jedini zabilježio povećanje ROA, i to za 0,31 procentni poen. Slične razlike prisutne su i kod ROE. Najveće smanjenje zabilježeno je kod MTS-a, za 4,78 procentnih poena, dok je kod m:tela vrijednost ovog pokazatelja ostala gotovo nepromijenjena. Nasuprot tome, Makedonski Telekom i Magyar Telekom zabilježili su blago povećanje ROE, za 0,60, odnosno 0,14 procentnih poena.

Pokazatelji zaduženosti bilježe rast kod sva četiri analizirana preduzeća. Koeficijent zaduženosti najviše je povećan kod m:tela, za 15,20 procentnih poena, a zatim kod MTS-a za 13,37 procentnih poena. Kod Makedonskog Telekoma i Magyar Telekoma promjene su bile znatno manje i iznosile su 1,69, odnosno 1,52 procentna poena. Rast je prisutan i kod odnosa ukupnih obaveza i kapitala, pri čemu je najveća promjena zabilježena kod MTS-a, za 51,33 procentna poena, a zatim kod m:tela, za 39,77 procentnih poena. Kod Magyar Telekoma povećanje je iznosilo 5,43 procentna poena, dok je najmanja promjena zabilježena kod Makedonskog Telekoma, u iznosu od 2,78 procentnih poena.

Rezultati poređenja 2018. i 2019. godine, prema tome, ukazuju na rast EBITDA i EBITDA marže kod svih analiziranih preduzeća, dok su promjene pokazatelja profitabilnosti različite među kompanijama. Istovremeno je kod sva četiri preduzeća evidentirano povećanje pokazatelja zaduženosti. Međutim, budući da ovo poređenje obuhvata dvije različite poslovne godine, na osnovu njega nije moguće utvrditi u kojoj mjeri su navedene promjene posljedica isključivo primjene MSFI 16. Zbog toga je u narednoj tabeli posebno izdvojen efekat promjene računovodstvenog standarda poređenjem vrijednosti pokazatelja za istu, 2019. godinu.

Ukupan efekat primjene MSFI 16 u 2019. godini				
Pokazatelj	m:tel	MTS	Makedonski Telekom	Magyar Telekom
EBITDA	7,20%	16.59%	3.53%	12.97%
EBITDA marža	2.90 p.p.	4.95 p.p.	1.33 p.p.	3.96 p.p.
ROA	(0.25 p.p.)	(0.17 p.p.)	(0.18 p.p.)	(0.70 p.p.)
ROE	(0.06 p.p.)	(0.14 p.p.)	(0.03 p.p.)	(0.56 p.p.)
Koeficijent zaduženosti	2.43 p.p.	4.24 p.p.	1.54 p.p.	5.68 p.p.
Obaveze / kapital	7.79 p.p.	19.32 p.p.	2.52 p.p.	18.80 p.p.

Tabela br. 4. Izolovani efekat primjene MSFI 16 na odabrane finansijske pokazatelje u 2019. godini

Izvor: obrada autora na osnovu objavljenih usklađivanja efekata MSFI 16 u finansijskim izvještajima telekomunikacionih preduzeća

Tabela 4 prikazuje efekat primjene MSFI 16 na odabrane finansijske pokazatelje analiziranih preduzeća, utvrđen poređenjem stvarno iskazanih vrijednosti za 2019. godinu prema MSFI 16 sa uporedivim vrijednostima za istu godinu prema prethodnom tretmanu MRS 17, zasnovanim na kompanijski objavljenim usklađivanjima. Za razliku od poređenja 2018. i 2019. godine, ovakav pristup omogućava izdvajanje promjena koje se mogu neposredno povezati sa primjenom novog računovodstvenog standarda.

Rezultati pokazuju da je primjena MSFI 16 pozitivno uticala na vrijednost EBITDA kod sva četiri analizirana preduzeća. Najizraženije povećanje zabilježeno je kod MTS-a, gdje je EBITDA bila viša za 16,59%, dok je kod Magyar Telekoma povećanje iznosilo 12,97%. Kod

m:tela EBITDA je povećana za 7,20%, dok je najmanji efekat zabilježen kod Makedonskog Telekoma, sa povećanjem od 3,53%. Sličan obrazac prisutan je i kod EBITDA marže, koja je povećana kod svih analiziranih preduzeća. Najveća promjena zabilježena je kod MTS-a, za 4,95 procentnih poena, zatim kod Magyar Telekoma za 3,96 i m:tela za 2,90 procentnih poena, dok je kod Makedonskog Telekoma povećanje iznosilo 1,33 procentna poena.

Za razliku od EBITDA pokazatelja, efekat MSFI 16 na ROA i ROE bio je negativan kod svih analiziranih preduzeća. Najizraženije smanjenje ROA zabilježeno je kod Magyar Telekoma, za 0,70 procentnih poena, dok je kod m:tela smanjenje iznosilo 0,25, Makedonskog Telekoma 0,18 i MTS-a 0,17 procentnih poena. Sličan rezultat prisutan je i kod ROE, pri čemu je najveći negativan efekat ponovo evidentiran kod Magyar Telekoma, sa smanjenjem od 0,56 procentnih poena. Kod MTS-a ROE je smanjen za 0,14, kod m:tela za 0,06, a kod Makedonskog Telekoma za 0,03 procentna poena.

Istovremeno, primjena novog standarda dovela je do povećanja pokazatelja zaduženosti kod svih analiziranih preduzeća. Najveće povećanje koeficijenta zaduženosti zabilježeno je kod Magyar Telekoma i iznosilo je 5,68 procentnih poena, nakon čega slijede MTS sa 4,24, m:tel sa 2,43 i Makedonski Telekom sa 1,54 procentna poena. Kod odnosa ukupnih obaveza i kapitala najveći efekat evidentiran je kod MTS-a, gdje je pokazatelj povećan za 19,32 procentna poena, dok je kod Magyar Telekoma povećanje iznosilo 18,80 procentnih poena. Promjena je bila manje izražena kod m:tela, sa povećanjem od 7,79 procentnih poena, i Makedonskog Telekoma, kod kojeg je iznosila 2,52 procentna poena.

Posmatrano u cjelini, rezultati pokazuju jedinstven pravac djelovanja MSFI 16 kod sva četiri analizirana preduzeća: povećanje EBITDA i EBITDA marže, smanjenje pokazatelja ROA i ROE, te povećanje pokazatelja zaduženosti. Razlike između preduzeća prvenstveno se ogledaju u intenzitetu evidentiranih promjena, pri čemu su efekti kod pojedinih pokazatelja znatno izraženiji kod MTS-a i Magyar Telekoma nego kod m:tela i Makedonskog Telekoma.

DISKUSIJA

Rezultati provedenog istraživanja potvrđuju da prelazak sa MRS 17 na MSFI 16 nije predstavljao samo promjenu načina računovodstvenog evidentiranja lizinga, već je proizveo vidljive efekte na finansijski položaj i pokazatelje uspješnosti analiziranih telekomunikacionih preduzeća. Iako primjena novog standarda sama po sebi ne mijenja osnovnu ekonomsku prirodu postojećih ugovora o lizingu niti neposredno stvara nove novčane obaveze preduzeća, njihovo priznavanje u finansijskim izvještajima mijenja način na koji se finansijski položaj i uspješnost poslovanja prikazuju eksternim korisnicima. Dobijeni rezultati upravo ukazuju na razliku između ekonomske promjene poslovanja preduzeća i promjene koja nastaje kao posljedica drugačijeg računovodstvenog tretmana istih ekonomskih odnosa.

Prva značajna posljedica primjene MSFI 16 ogleda se u promjeni strukture bilansa stanja. Priznavanje imovine sa pravom korištenja dovodi do povećanja aktive, dok priznavanje sadašnje vrijednosti budućih plaćanja po osnovu lizinga istovremeno povećava obaveze. U analiziranom uzorku ovakav efekat doveo je i do pogoršanja pokazatelja zaduženosti, iako samo uvođenje standarda ne predstavlja novo zaduživanje niti podrazumijeva da su preduzeća tokom 2019. godine zaključila nove kreditne aranžmane u odgovarajućem iznosu. Drugim riječima, dio obaveza koje su ekonomski postojale i prije primjene MSFI 16 postao je vidljiv u bilansu stanja. Rezultati ovog istraživanja u skladu su sa nalazima Magli et al. (2018), koji su još prije obavezne primjene standarda ukazivali da će kapitalizacija operativnih lizinga povećati finansijske obaveze i uticati na pokazatelje finansijske poluge. Kasnija istraživanja zasnovana na stvarnim podacima nakon primjene MSFI 16 takođe

potvrđuju značajne promjene aktive, obaveza i pokazatelja strukture kapitala.

Promjena je posebno izražena kod EBITDA. Kod sva četiri analizirana telekomunikaciona preduzeća utvrđen je pozitivan efekat MSFI 16 na vrijednost ovog pokazatelja. Takav rezultat proizlazi iz promjene strukture rashoda. Rashod operativnog lizinga, koji je prema prethodnom računovodstvenom tretmanu bio uključen u poslovne rashode i time umanjivao EBITDA, prema MSFI 16 zamjenjuje se amortizacijom imovine sa pravom korištenja i rashodom kamata. Budući da se ni amortizacija ni kamate ne uključuju u obračun EBITDA, vrijednost ovog pokazatelja raste iako se osnovna poslovna aktivnost preduzeća zbog same promjene standarda nije poboljšala. Upravo zbog toga povećanje EBITDA nakon primjene MSFI 16 treba tumačiti sa određenim oprezom. Rast pokazatelja ne mora predstavljati rast operativne efikasnosti ili veće stvaranje novčanih tokova, već može djelimično predstavljati računovodstvenu posljedicu drugačije klasifikacije rashoda. Slične rezultate utvrdili su Lopes i Penela (2025), čije istraživanje je zasnovano na stvarnim podacima nakon implementacije pokazuje da je izolovani efekat MSFI 16 jedan od glavnih uzroka promjena EBITDA i drugih rezultatskih pozicija.

Navedeno je značajno i prilikom poređenja EBITDA marže između različitih perioda. U ovom istraživanju EBITDA marža povećana je kod svih analiziranih preduzeća kao posljedica primjene MSFI 16. Međutim, neposredno poređenje EBITDA marže prije i nakon 2019. godine bez uzimanja u obzir promjene standarda može dovesti do pogrešnog zaključka da je došlo do poboljšanja operativne profitabilnosti u punom iznosu evidentiranog rasta. Dio tog povećanja zapravo proizlazi iz novog računovodstvenog tretmana lizinga. Time se otvara pitanje vremenske uporedivosti finansijskih pokazatelja, jer isti pokazatelj prije i nakon primjene MSFI 16 nije zasnovan na uporedivoj strukturi rashoda.

Nasuprot pozitivnom efektu na EBITDA i EBITDA maržu, rezultati ovog istraživanja pokazuju smanjenje ROA i ROE kod sva četiri analizirana preduzeća kada se posmatra izolovani efekat MSFI 16. Kod ROA ovakav rezultat može se povezati prije svega sa povećanjem ukupne aktive usljed priznavanja imovine sa pravom korištenja, dok se istovremeno rezultat poslovanja ne povećava proporcionalno rastu aktive. Kada se povećava imenilac pokazatelja bez odgovarajućeg povećanja dobiti, vrijednost ROA se smanjuje. Efekat na ROE je složeniji i zavisi od međusobnog djelovanja promjena neto dobiti i kapitala, zbog čega njegov pravac i intenzitet ne moraju biti jednaki kod svih preduzeća. Lopes i Penela (2025) takođe pronalaze statistički značajan izolovani efekat MSFI 16 na ROA, dok za ROE njihovi rezultati nisu pokazali jednako snažan statistički efekat. To pokazuje da posljedice novog standarda na pokazatelje profitabilnosti mogu zavisiti od strukture finansiranja, intenziteta korištenja lizinga i drugih karakteristika pojedinačnog preduzeća.

Posebno značajan rezultat ovog istraživanja odnosi se na povećanje koeficijenta zaduženosti i odnosa ukupnih obaveza i kapitala kod svih analiziranih preduzeća. Ovi pokazatelji imaju veliki značaj za eksterne korisnike finansijskih izvještaja, posebno banke, kreditore i investitore, budući da se koriste prilikom procjene finansijskog rizika i sposobnosti preduzeća da preuzme dodatne obaveze. U tom kontekstu moguće je razmotriti situaciju u kojoj je preduzeće prije primjene MSFI 16, prema pokazateljima izvedenim iz bilansa stanja, bilo blizu maksimalnog nivoa zaduženosti prihvatljivog kreditoru. Nakon primjene MSFI 16 isto preduzeće može iskazati viši nivo obaveza i nepovoljnije pokazatelje zaduženosti iako nije uzelo novi kredit niti je samo zbog promjene standarda došlo do novih odliva novčanih sredstava. Ukoliko bi banka mehanički primijenila iste granične vrijednosti pokazatelja, promijenjena računovodstvena slika mogla bi uticati na procjenu kreditne sposobnosti, raspoloživi kapacitet dodatnog zaduživanja ili uslove finansiranja.

Ipak, navedenu mogućnost ne treba posmatrati kao automatsku posljedicu uvođenja MSFI 16. IASB je prilikom analize efekata standarda posebno razmatrao pitanje kreditnih kovenanti i ukazao da brojni ugovori o finansiranju definišu pokazatelje kao što su dug i

EBITDA nezavisno od računovodstvenih standarda ili koriste tzv. „frozen GAAP" odredbe, prema kojima se pokazatelji nastavljaju obračunavati na osnovu računovodstvenih pravila koja su važila u trenutku zaključenja ugovora. Pored toga, pojedini kreditori su i prije MSFI 16 prilagođavali finansijske pokazatelje za obaveze iz operativnog lizinga. Zbog toga sama primjena MSFI 16 nije nužno morala izazvati kršenje kreditnih kovenanti, ali je mogla zahtijevati ponovno razmatranje načina njihovog obračuna i interpretacije.

Sa stanovišta investitora i finansijskih analitičara, novi standard istovremeno donosi određene prednosti. Obaveze iz lizinga koje su prema MRS 17 mogle ostati izvan bilansa stanja sada su vidljivije, čime se dobija potpunija slika resursa koje preduzeće koristi i obaveza koje je preuzelo. Time se povećava mogućnost poređenja preduzeća koja imovinu pribavljaju kupovinom i kreditnim finansiranjem sa preduzećima koja istu ili sličnu imovinu koriste pod uslovima lizinga. Međutim, povećanje transparentnosti ne uklanja potrebu za pažljivim tumačenjem pojedinih pokazatelja. Posebno kod EBITDA postoji mogućnost da njen rast bude pogrešno interpretiran kao poboljšanje poslovne uspješnosti ukoliko korisnik finansijskih izvještaja ne uzme u obzir efekte MSFI 16.

Rezultati dobijeni analizom Magyar Telekoma mogu se uporediti sa nalazima istraživanja Földesa i Böcskei (2022), koji su ispitivali uticaj primjene MSFI 16 na finansijske pokazatelje evropskih telekomunikacionih kompanija. Za razliku od ovog istraživanja, u kojem je Magyar Telekom analiziran na nivou pojedinačnog društva Magyar Telekom Nyrt., Földes i Böcskei su koristili podatke na nivou Magyar Telekom Grupe, odnosno konsolidovane finansijske i pokazatelje poslovanja. Njihovo istraživanje obuhvatilo je, pored Magyar Telekoma, i najveće evropske integrisane telekomunikacione grupe Deutsche Telekom, Vodafone, Telefónica i Orange, pri čemu su korišćeni godišnji izvještaji za 2018. i 2019. godinu i informacije namijenjene investitorima.

Posebnu pažnju autori su posvetili promjenama EBIT-a, EBITDA-e, operativnih rashoda i kapitalnih izdataka nakon primjene MSFI 16. Magyar Telekom je, prema njihovim navodima, imao naročito razvijen i transparentan način izvještavanja o uticaju MSFI 16, zbog čega je korišćen za detaljniju analizu. Kompanija je, pored pokazatelja prema MSFI 16, koristila i tzv. „After Lease" (AL) pokazatelje, kojima se dio računovodstvenog efekta kapitalizacije lizinga koriguje kako bi se omogućilo poređenje sa ranijim načinom prikazivanja prema MRS 17.

Na nivou Magyar Telekom Grupe, autori navode da je EBITDA u 2019. godini prema MSFI 16 iznosila 220,6 milijardi HUF, dok je njen „After Lease" nivo iznosio približno 201,0 milijardu HUF. Razlika od oko 19,6 milijardi HUF predstavlja efekat povezan sa primjenom MSFI 16, odnosno približno 8,9% prikazane EBITDA-e. Istovremeno je uticaj na EBIT bio znatno manji i iznosio približno 2,6%, što potvrđuje očekivanje da MSFI 16 snažnije utiče na EBITDA-u nego na poslovni rezultat, jer se raniji rashod operativnog lizinga zamjenjuje amortizacijom imovine sa pravom korišćenja i rashodom kamata.

Apsolutne vrijednosti iz navedenog istraživanja nisu neposredno uporedive sa rezultatima ovog rada, budući da se odnose na konsolidovanu Magyar Telekom Grupu, dok je u ovom istraživanju predmet analize pojedinačno društvo Magyar Telekom Nyrt. Međutim, relativni rezultati pokazuju isti smjer djelovanja promjene računovodstvenog standarda. U ovom istraživanju EBITDA pojedinačnog društva u 2019. godini iznosila je 180.928 miliona HUF prema MSFI 16, dok bi prema MRS 17 osnovi iznosila 160.807 miliona HUF, što znači da je primjena MSFI 16 povećala EBITDA-u za približno 12,51%. Time se potvrđuje osnovni nalaz Földesa i Böcskei da primjena MSFI 16 može izazvati značajno povećanje prikazane EBITDA-e telekomunikacionih kompanija, iako ono nije posljedica odgovarajućeg poboljšanja osnovnih poslovnih performansi.

Ovakvo poređenje je značajno i sa metodološkog aspekta. Razlike u apsolutnim iznosima između dva istraživanja ne predstavljaju neslaganje rezultata, već su prvenstveno posljedica različitog nivoa analize – konsolidovane grupe u istraživanju Földesa i Böcskei

i pojedinačnog pravnog lica u ovom istraživanju. Istovremeno, podudaranje pravca promjena pokazuje da se posljedice primjene MSFI 16 uočavaju i na nivou pojedinačnog telekomunikacionog društva i na nivou šire telekomunikacione grupe. To dodatno podržava zaključak da promjene pojedinih finansijskih pokazatelja nakon 2019. godine treba tumačiti oprezno, jer dio njihovog povećanja ili smanjenja ne mora biti posljedica promjene realnih poslovnih performansi, već promjene načina računovodstvenog priznavanja i prezentovanja ugovora o lizingu.

Poređenjem rezultata ovog istraživanja sa prethodnim empirijskim nalazima može se zaključiti da su utvrđeni efekti u velikoj mjeri u skladu sa teorijski očekivanim posljedicama primjene MSFI 16. Rast EBITDA i EBITDA marže, povećanje pokazatelja zaduženosti i smanjenje ROA predstavljaju obrazac evidentiran i u drugim istraživanjima. Istovremeno, različit intenzitet promjena između m:tela, MTS-a, Makedonskog Telekoma i Magyar Telekoma ukazuje da veličina efekta ne zavisi samo od primjene standarda, već i od prethodnog obima operativnih lizinga, strukture ugovora, veličine preduzeća i njegove postojeće finansijske strukture.

Rezultati istraživanja u pogledu promjene finansijske strukture u skladu su sa nalazima Cumming i Galt (2021), koji su ispitivali očekivani uticaj MSFI 16 na tehnološke i telekomunikacione kompanije kotirane na Johannesburg Stock Exchange. Za razliku od ovog istraživanja, koje se zasniva na stvarno objavljenim efektima primjene MSFI 16 i, gdje je to bilo moguće, direktnom poređenju podataka prema MSFI 16 i MRS 17 za isti izvještajni period, Cumming i Galt primijenili su model konstruktivne kapitalizacije operativnih lizinga radi procjene njihovog uticaja na finansijske izvještaje i finansijske pokazatelje. Kod telekomunikacionih kompanija utvrdili su povećanje prosječnog koeficijenta zaduženosti sa 29,60% na 34,11%, dok je odnos duga i kapitala, zasnovan na knjigovodstvenim vrijednostima, povećan sa 57,38% na 76,57%. Podudaranje postoji i kod EBITDA marže, koja je u njihovom uzorku porasla nakon kapitalizacije. Međutim, rezultati se razlikuju kod pokazatelja profitabilnosti: Cumming i Galt kod telekomunikacionih kompanija bilježe rast ROA sa 8,82% na 11,85% i rast ROE sa 14,44% na 15,82%, dok je u ovom istraživanju izolovani efekat MSFI 16 doveo do smanjenja ROA i ROE kod sva četiri posmatrana preduzeća. Pri tome, nijedna od prosječnih promjena finansijskih pokazatelja telekomunikacionih kompanija u istraživanju Cumming i Galt nije bila statistički značajna, zbog čega njihove rezultate treba posmatrati kao metodološki i empirijski uporediv pravac analize, a ne kao direktnu potvrdu svih nalaza ovog istraživanja.

Promjene nastale primjenom MSFI 16 imaju poseban značaj iz perspektive eksternih korisnika finansijskih izvještaja. Cumming i Galt ukazuju da priznavanje imovine sa pravom korišćenja i odgovarajućih obaveza može uticati na pokazatelje zaduženosti, profitabilnosti i likvidnosti, koji predstavljaju važnu informacionu osnovu za donošenje odluka investitora i kreditora. U prethodnoj literaturi koju autori razmatraju ističe se i mogućnost uticaja promjene računovodstvenog tretmana lizinga na kreditne kovenante i potrebu njihovog ponovnog razmatranja sa zajmodavcima. Ovo otvara značajno pitanje interpretacije finansijskog rizika nakon primjene MSFI 16. Naime, pogoršanje određenog pokazatelja zaduženosti ne mora biti rezultat novog zaduživanja ili pogoršanja poslovanja preduzeća, već može nastati kao posljedica promjene računovodstvenog priznavanja obaveza koje su ekonomski postojale i prije uvođenja novog standarda. Zbog toga poređenje finansijskih pokazatelja prije i nakon 2019. godine bez uvažavanja efekta promjene standarda može dovesti do pogrešnih zaključaka o promjeni finansijskog položaja i rizika preduzeća.

Rezultati ovog istraživanja mogu se povezati i sa nalazima Dias et al. (2023), koji su analizirali efekte prve primjene MSFI 16 na kompanije iz sektora telekomunikacija, trgovine i vazdušnog saobraćaja kotirane na brazilskoj berzi B3. U okviru telekomunikacionog sektora utvrđeno je značajno priznavanje imovine sa pravom korišćenja i obaveza po osnovu lizinga, pri čemu su naročito značajni bili ugovori o zakupu telekomunikacionih

tornjeva, lokacija, zemljišta i infrastrukture. Kod pojedinih telekomunikacionih kompanija efekat je bio veoma izražen: kod brazilske telekomunikacione kompanije TIM Participações S.A. imovina sa pravom korišćenja na kraju 2019. godine iznosila je 5.993.272 hiljade BRL, odnosno približno 15% ukupne aktive, dok su ukupne obaveze po lizingu iznosile 7.780.870 hiljada BRL, što predstavlja približno 43,4% ukupnih obaveza kompanije.

Ovakvi nalazi u značajnoj mjeri odgovaraju rezultatima dobijenim u ovom istraživanju, u kojem je takođe utvrđeno da primjena MSFI 16 povećava iskazanu vrijednost aktive i obaveza i posljedično mijenja pokazatelje finansijskog položaja telekomunikacionih preduzeća. Iako su uzorak, tržište i konkretne kompanije različiti, podudaranje pravca utvrđenih promjena pruža dodatnu empirijsku podršku i povećava stepen pouzdanosti interpretacije rezultata ovog istraživanja. Posebno je značajno što se slični efekti identifikuju kod telekomunikacionih kompanija koje posluju na različitim geografskim tržištima, što ukazuje da uočene promjene predstavljaju širu posljedicu računovodstvenog tretmana lizinga prema MSFI 16, a ne specifičnost pojedinačnih analiziranih preduzeća.

Promjene finansijskih pokazatelja nastale primjenom MSFI 16 imaju poseban značaj za eksterne korisnike finansijskih izvještaja. Dias et al. (2023) ukazuju da kreditori mogu koristiti izmijenjene ekonomsko-finansijske pokazatelje prilikom određivanja iznosa kredita, kamatnih stopa i ugovornih klauzula povezanih sa zaduživanjem. U tom kontekstu, povećanje zaduženosti nakon primjene MSFI 16 zahtijeva oprez pri interpretaciji, budući da pogoršanje određenih pokazatelja ne mora biti posljedica dodatnog zaduživanja ili pogoršanja poslovanja preduzeća, već priznavanja obaveza po ugovorima o lizingu koje su ekonomski postojale i prije promjene računovodstvenog standarda. Stoga bi mehaničko poređenje pokazatelja prije i nakon uvođenja MSFI 16, bez izolovanja efekta promjene računovodstvenog tretmana, moglo dovesti do pogrešne procjene finansijskog rizika preduzeća.

Stoga se značaj MSFI 16 ne može posmatrati isključivo kroz tehničku promjenu načina evidentiranja lizinga. Promjena standarda utiče na informacije na osnovu kojih investitori, kreditori i drugi eksterni korisnici procjenjuju profitabilnost, zaduženost, finansijski rizik i sposobnost preduzeća da preuzme dodatne izvore finansiranja. Upravo zbog toga pravilno tumačenje finansijskih pokazatelja zahtijeva razlikovanje promjena nastalih kao posljedica stvarnog poslovanja od promjena koje su rezultat drugačijeg računovodstvenog tretmana. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da zanemarivanje tog razlikovanja može dovesti do drugačije ocjene finansijskog položaja i uspješnosti istog preduzeća, iako se njegova osnovna ekonomska pozicija nije promijenila u istoj mjeri kao što to sugerišu pojedini računovodstveni pokazatelji.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazuju da je primjena MSFI 16 imala vidljiv uticaj na finansijske izvještaje svih analiziranih preduzeća, pri čemu se najizraženije promjene odnose na strukturu bilansa stanja i visinu EBITDA. Priznavanjem imovine sa pravom korišćenja i odgovarajućih obaveza po osnovu lizinga došlo je do povećanja ukupne aktive i ukupnih obaveza, što je istovremeno uticalo na pokazatelje zaduženosti. Rezultati potvrđuju da promjena računovodstvenog standarda može značajno promijeniti prikaz finansijskog položaja preduzeća iako sama po sebi ne predstavlja nastanak novog poslovnog događaja niti novo eksterno zaduživanje.

Najizraženiji izolovani efekat standarda odnosi se na povećanje EBITDA i EBITDA marže, smanjenje ROA i ROE i povećanje pokazatelja zaduženosti kada se za istu 2019. godinu porede vrijednosti prema MSFI 16 sa uporedivom osnovom prema MRS 17. Na taj način pokazuje se da dio razlika u finansijskim pokazateljima proizlazi iz promijenje-

nog računovodstvenog tretmana lizinga, a ne nužno iz promjena u osnovnoj poslovnoj aktivnosti preduzeća. Zbog toga vremensko i međukompanijsko poređenje pokazatelja kao što su EBITDA, ROA, ROE i pokazatelji zaduženosti zahtijeva dodatni oprez kada se porede periodi prije i nakon primjene MSFI 16.

Ključni doprinos rada ogleda se u izdvajanju računovodstvenog efekta prelaska sa MRS 17 na MSFI 16 na primjeru četiri telekomunikaciona preduzeća, korišćenjem kvantitativnih usklađivanja i alternativnih prikaza koje su objavile same kompanije. Prvobitna ideja istraživanja bila je da se analiza sprovede na primjeru telekomunikacionih preduzeća iz Bosne i Hercegovine. Međutim, tokom prikupljanja podataka pokazalo se da kod pojedinih domaćih preduzeća nisu bili dostupni dovoljno detaljni kvantitativni podaci koji bi omogućili pouzdano izdvajanje efekata promjene standarda i rekonstrukciju uporedive osnove prema MRS 17. Zbog toga je uzorak proširen na telekomunikaciona preduzeća iz regiona i šireg okruženja kod kojih su takvi podaci bili dostupni.

Ova okolnost predstavlja i praktično zapažanje istraživanja. Nedovoljan nivo detaljnosti objavljivanja može otežati eksternim korisnicima finansijskih izvještaja da razdvoje promjene koje proizlaze iz stvarnih poslovnih kretanja od promjena nastalih usljed drugačijeg računovodstvenog tretmana. Detaljnija kvantitativna usklađivanja i jasnija objašnjenja efekata promjene računovodstvenih standarda doprinijela bi većoj transparentnosti finansijskog izvještavanja, ali i omogućila kvalitetnija buduća empirijska istraživanja na tržištu Bosne i Hercegovine.

Ograničenja istraživanja prvenstveno se odnose na relativno mali broj analiziranih preduzeća, neujednačen nivo dostupnosti podataka i činjenicu da je analiza sprovedena na nivou pojedinačnih pravnih lica. Zbog toga rezultate nije moguće bez dodatnih prilagođavanja neposredno porediti sa istraživanjima zasnovanim na konsolidovanim podacima telekomunikacionih grupa. Buduća istraživanja mogla bi obuhvatiti veći broj preduzeća i duži vremenski period nakon uvođenja MSFI 16, kao i dodatne pokazatelje likvidnosti, solventnosti, novčanih tokova i sposobnosti servisiranja duga. Posebno značajan pravac budućih istraživanja predstavlja ispitivanje u kojoj mjeri su promjene finansijskih pokazatelja izazvane primjenom MSFI 16 uticale na odluke banaka, investitora i drugih eksternih korisnika finansijskih izvještaja.

LITERATURA

Branswijck, D., Longueville, S., & Everaert, P. (2011). The financial impact of the proposed amendments to IAS 17: Evidence from Belgium and the Netherlands. *Journal of Accounting and Management Information Systems (JAMIS), 10(2), 275–295.* https://www.econstor.eu/handle/10419/310462

Cumming, C., & Galt, H. (2021). The implementation impact of IFRS 16: Leases on JSE listed technology and telecommunication companies using a constructive capitalisation model. *The Journal of Accounting and Management, 11(1), 58–73.* https://dj.univ-danubius.ro/index.php/JAM/article/view/436

Dias, A. L., de Lima, C. V. R. S., da Cruz, C. F., & Costa, T. D. A. (2023). Avaliação comparativa dos impactos do CPC 06 (R2) arrendamentos sobre as empresas de telecomunicações, comércio e transporte aéreo na B3. *Revista de Contabilidade e Controladoria, 15(1), 25–49.* https://doi.org/10.5380/rcc.v15i1.84794

Földes, G., & Böcskei, E. (2022). Risk and rewards versus right of use: Financial performance evaluation in the telecommunication sector, focusing on leases. *Controller Info, 10(Special Issue), 2–7. https://www.researchgate.net/publication/370399747_Risk_and_rewards_versus_right_of_use_financial_performance_evaluation_in_the_telecommunication_sector_focusing_on_leases*

IFRS Foundation. (2016). IFRS 16 leases: Effects analysis. https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/project/leases/ifrs/published-documents/ifrs16-effects-analysis.pdf

International Accounting Standards Board. (2003). IAS 17 Leases. *IFRS Foundation.* https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-17-leases/

Lopes, A. I., & Penela, D. (2025). The impact of IFRS 16 on lessees' financial information: A single-industry

study. *Advances in Accounting, 68, Article 100803.* https://doi.org/10.1016/j.adiac.2024.100803
Magli, F., Nobolo, A., & Ogliari, M. (2018). The effects on financial leverage and performance: The IFRS 16. *International Business Research, 11(8), 76–89.* https://www.researchgate.net/publication/326501441_The_Effects_on_Financial_Leverage_and_Performance_The_IFRS_16
Magyar Telekom Telecommunications Public Limited Company. (2020). Separate financial statements prepared in accordance with International Financial Reporting Standards as at 31 December 2019. https://bse.hu/newkibdata/128398080/IFRS_Separate_ENG_20191231_AGM_al%C3%A1%C3%ADrt_auditor%20jelent%C3%A9ssel_nyilatkozattal.pdf
Makedonski Telekom AD – Skopje. (2020a). Audited annual financial statements in accordance with IFRS for 2019. https://www.telekom.mk/content/download/Investor_Relations/2020/3.1_MKT%20IF RS%20Financial%20Statements%202019%20with%20audit%20opinion.pdf
Makedonski Telekom AD – Skopje. (2020b). Explanation on the operation of Makedonski Telekom AD – Skopje for the period from 01.01.2019 until 31.12.2019. https://www.seinet.com.mk/FileServer.aspx?file=54153
Telekom Srbija a.d. Beograd. (2020). Pojedinačni finansijski izveštaji za godinu koja se završava 31. decembra 2019. godine i izveštaj nezavisnog revizora. https://mts.rs/Binary/1456/Finansijski-izvestaji-sa-misljenjem-revizora-za-2019.-godinu.pdf
Telekom Srpske a.d. Banja Luka. (2020). Nekonsolidovani finansijski izvještaji za godinu koja se završava 31. decembra 2019. godine. https://mtel.ba/Binary/1243/Nekonsolidovani-FI_31122019.pdf

FINANCIAL EFFECTS OF THE TRANSITION FROM IAS 17 TO IFRS 16 – A COMPARATIVE ANALYSIS OF TELECOMMUNICATION COMPANIES

Author: BOJAN RADOJEVIĆ
e-mail: bojan.radojevic@student.ef.unibl.org
Mentor: Full Prof. Predrag Gajić
Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: The introduction of International Financial Reporting Standard 16 – Leases (IFRS 16) significantly changed the accounting treatment of leases compared with IAS 17, primarily through the recognition of right-of-use assets and lease liabilities. The revised approach to lease recognition affects the structure of financial statements and the values of indicators of financial position and performance.

Aim: To identify and compare the effects of the transition from IAS 17 to IFRS 16 on financial positions and the performance of telecommunications companies, as well as the significance of these effects for the interpretation of financial statements by external users.

Material and Methods: The study is based on secondary data from publicly available audited financial statements and accompanying notes. Descriptive, comparative, and quantitative methods were applied. Selected indicators of financial position and performance were analysed by comparing 2019 data under IFRS 16 and IAS 17, after which the effects of the accounting standard change were identified and the results compared across the observed companies.

Results: The analysis showed the expected direction of the effects arising from the application of IFRS 16. All observed companies recorded an increase in EBITDA and EBITDA margin, as well as in leverage indicators, while ROA and ROE decreased. Although the direction of the changes was consistent, the magnitude of the impact varied depending on the relative significance of individual balance sheet items.

Conclusion: The results confirm that a change in the accounting standard can significantly affect reported financial indicators without changing the economic substance of business operations. Therefore, the effects of the transition to IFRS 16 should be taken into account when conducting time-series and inter-company comparisons of financial statements, in order to prevent external users from misinterpreting changes in profitability and leverage.

Keywords: IFRS 16; IAS 17; leases; financial position; financial indicators; telecommunications sector.

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.005 УДК 316.334.3:321.7(4-672EU)

DRŽAVA IZMEĐU GLOBALIZACIJE I KRIZE DEMOKRATIJE

Autor: STEFAN MILIĆ, Nikola Prelo
e-mail: stefan.milic@strategije.rs
Fakultet političkih nauka, Fakultet bezbjednosnih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci

Uvod: Savremena država suočava se sa istovremenim djelovanjem globalizacije, transformacijom tradicionalnog shvatanja suvereniteta, krizom demokratskog legitimiteta i novim bezbjednosnim izazovima. Dok klasične teorije države polaze od relativnog jedinstva teritorije, stanovništva, suverene vlasti i legitimnosti, globalizovani odnosi moći sve više relativizuju granice političke autonomije i kapaciteta nacionalne države.

Cilj: Cilj rada je da interdisciplinarno ispita položaj i transformaciju savremene države između globalizacije i krize demokratije, povezujući pravnu, politikološku, sociološku i bezbjednosnu dimenziju. Posebna pažnja usmjerena je na odnos suvereniteta, političke autonomije, demokratskog legitimiteta i sposobnosti države da odgovori na transnacionalne rizike.

Materijal i metode: Istraživanje se zasniva na teorijskoj i normativnoj analizi relevantnih koncepata države, suvereniteta, globalizacije, demokratije i savremene bezbjednosti. Primijenjeni su istorijski, pravno-dogmatički, teorijsko-politikološki, komparativni i analitičko-sintetički metod, uz interdisciplinarno povezivanje teorija globalizacije, demokratske legitimnosti i rizičnog društva.

Rezultati: Analiza ukazuje da globalizacija ne vodi nužno nestanku države, već transformaciji uslova u kojima ona ostvaruje suverenitet, političku autonomiju i bezbjednosnu funkciju. Istovremeno, kriza demokratije djeluje na unutrašnju legitimnost i način vršenja javne vlasti. Na toj osnovi rad predlaže koncept dvojne transformacije države: spoljašnje, pod uticajem globalizacije i unutrašnje, pod uticajem krize demokratskog legitimiteta, dok savremeni bezbjednosni rizici djeluju kao faktor koji povezuje i pojačava oba procesa.

Zaključak: Savremena država ne nestaje između globalizacije i krize demokratije, već se prilagođava izmijenjenim uslovima političke moći, legitimnosti i bezbjednosti. Njena otpornost zavisi od sposobnosti da očuva ravnotežu između suvereniteta, demokratskog legitimiteta i efektivne zaštite društva.

Ključne riječi: država; globalizacija; suverenitet; kriza demokratije; legitimitet; bezbjednost

UVOD

Prognoze o kraju države pokazale su se preuranjenim. Globalizacija nije uklonila državne granice, suverenitet, pravo niti političku vlast, ali je duboko promijenila prostor u kojem se oni ostvaruju. Kapital, informacije, tehnološke mreže, regulatorni režimi i bezbjednosni rizici danas prelaze granice brže nego što ih tradicionalni mehanizmi državne vlasti mogu pratiti. Istovremeno, upravo od države se u trenutku finansijske, bezbjednosne ili društvene krize očekuje da zaštiti stanovništvo, stabilizuje poredak, reguliše tržište i preuzme političku odgovornost. Savremena država zato nije nestala pred globalizacijom; našla se u znatno zahtjevnijem položaju – da ostane suverena u svijetu međuzavisnosti i demokratski legitimna u vremenu sve složenije distribucije političke moći (Held, 2000;

Weiss, 1997; Ip, 2010).

Takav položaj dovodi u pitanje pojednostavljenu predstavu prema kojoj rast transnacionalnih odnosa nužno proizvodi proporcionalno slabljenje države. Savremena literatura pokazuje složeniji proces. Globalizacija ne djeluje jednako na sve države niti državni kapacitet predstavlja fiksnu kategoriju. Ona istovremeno ograničava pojedine instrumente nacionalne politike, otvara nove prostore transnacionalnog odlučivanja i podstiče države da razvijaju drugačije regulatorne i institucionalne mehanizme. Zbog toga je preciznije govoriti o rekonfiguraciji političke moći i transformaciji državnog kapaciteta nego o linearnom povlačenju države (Held, 2000; Weiss, 1997). Pravna dimenzija istog procesa ogleda se u činjenici da nacionalni pravni poredak više ne djeluje izolovano, već se prepliće sa međunarodnim i transnacionalnim normativnim režimima, pri čemu suverenitet ne iščezava, nego se mijenjaju uslovi njegovog ostvarivanja (Ip, 2010; Jayasuriya, 1999).

Međutim, pritisak na savremenu državu ne dolazi samo spolja. Drugi problem nastaje unutar demokratskog poretka. Izbori, parlamenti, političke stranke i ustavne procedure mogu formalno funkcionisati, a da se istovremeno smanjuju politička participacija, kvalitet reprezentacije, povjerenje građana ili efektivna sposobnost izabrane vlasti da oblikuje društvene procese. Zbog toga krizu demokratije nije opravdano poistovjetiti sa njenim institucionalnim slomom. Ona se može ispoljavati znatno suptilnije – kao rastući raskorak između formalnog prava građana da odlučuju i stvarnog dometa odluka koje njihovi politički predstavnici mogu donositi (Merkel, 2014; Ercan & Gagnon, 2014). Kraučova postdemokratija upravo ukazuje na mogućnost da demokratske procedure opstanu dok se dio stvarne političke dinamike pomjera prema ekonomski snažnim i slabije demokratski odgovornim centrima moći (Crouch, 2000, 2016).

Globalna finansijska kriza iz 2008. godine izrazito je pokazala ovu protivrječnost. Poremećaji nastali unutar snažno internacionalizovanog finansijskog sistema brzo su se prenijeli između nacionalnih ekonomija, dok su države ostale ključni akteri odgovora na krizu: javnim sredstvima stabilizovale su finansijske institucije, investirale u tržište i preuzele značajan dio rizika nastalog u privatnom sektoru (Crouch, 2016; Rodrik, 2011). Globalizacija, dakle, nije učinila državu nepotrebnom; pokazala je koliko je problematična situacija u kojoj je tržišna i finansijska moć snažno internacionalizovana, dok politička odgovornost i demokratski legitimitet ostaju dominantno vezani za nacionalnu političku zajednicu. Upravo u toj napetosti nalazi se politička suština Rodrikove trileme između hiperglobalizacije, demokratije i nacionalnog političkog samoodređenja (Rodrik, 2011).

Predmet ovog rada jeste transformacija savremene države pod istovremenim uticajem globalizacije i krize demokratije, posmatrana prvenstveno iz pravne i politikološke, a dopunski iz sociološke i bezbjednosne perspektive. Osnovno istraživačko pitanje glasi: **na koji način globalizacija i kriza demokratije mijenjaju pravni, politički i funkcionalni položaj države i mogu li se te promjene objasniti kao dvije međusobno povezane dimenzije transformacije savremene državnosti?** Polazi se od hipoteze da navedeni procesi ne dovode nužno do nestanka države, već do njene **dvojne transformacije**: spoljašnje, koja mijenja uslove ostvarivanja suvereniteta, političke autonomije i regulatornog kapaciteta, i unutrašnje, koja zahvata demokratski legitimitet, reprezentaciju i efektivnost javne vlasti. Transnacionalni i savremeni bezbjednosni rizici pri tome djeluju kao faktor koji obje dimenzije dodatno povezuje i intenzivira.

Relevantnost takvog pristupa proizlazi iz potrebe da se savremena država ne posmatra ni kao nepromjenjiva institucija vestfalskog poretka ni kao nemoćna žrtva globalizacije. Mnogo je značajnije utvrditi **šta država i dalje može, ko stvarno odlučuje, u čije ime se odluke donose i koliko građani mogu demokratski uticati na njihove posljedice**. Zato ključno pitanje savremene državnosti nije da li država opstaje, već da li u uslovima globalizovane moći i permanentnih rizika može istovremeno sačuvati pravni autoritet, političku sposobnost djelovanja i demokratsko opravdanje vlasti.

MATERIJAL I METODE

Istraživanje je koncipirano kao teorijsko-doktrinarna i interdisciplinarna analiza transformacije savremene države, zasnovana na povezivanju pravne teorije države, političke teorije suvereniteta i legitimiteta, teorija globalizacije, savremene teorije demokratije i bezbjednosnih studija. Predmet istraživanja ne posmatra se iz perspektive jedne naučne discipline, budući da se promjene državnosti ne odvijaju isključivo u normativnoj, političkoj, društvenoj ili bezbjednosnoj ravni. Država je istovremeno pravni poredak, institucionalizovana politička vlast, organizovana politička zajednica i nosilac javnih funkcija, zbog čega bi njeno svođenje na samo jednu od navedenih dimenzija nužno proizvelo parcijalno objašnjenje istraživanog problema.

Materijal istraživanja čine primarni klasični izvori političke i pravne teorije, od Aristotelove *Politike*, preko Bodinove teorije suverenosti i Hobsovog koncepta političkog jedinstva, do Jelinekove opšte teorije države, Veberove sociologije legitimne dominacije i Kelzenove normativne teorije države i prava. Njima je pridružena savremena domaća i međunarodna naučna literatura iz teorije države, ustavnog i međunarodnog prava, političke teorije suvereniteta i reprezentacije, kao i radovi o transformaciji suvereniteta, globalizaciji, državnom kapacitetu, demokratskom legitimitetu, postdemokratiji, društvu rizika i savremenim bezbjednosnim prijetnjama. Takav izbor izvora omogućava da se savremene promjene ne analiziraju izolovano, već u odnosu prema teorijskim pretpostavkama na kojima je izgrađen moderni pojam države.

Metodološki okvir zasniva se na kombinovanju istorijskog, pravno-dogmatičkog, teorijsko-politikološkog, komparativnog i analitičko-sintetičkog metoda. Istorijski metod primijenjen je radi rekonstrukcije razvoja države od antičke političke zajednice do moderne suverene i pravno institucionalizovane vlasti. Njegova funkcija nije hronološko prepričavanje istorije političkih ideja, već utvrđivanje promjena u samom sadržaju pojmova države, suvereniteta i legitimnosti. Jelinek je već u klasičnoj *Allgemeine Staatslehre* insistirao na razlikovanju socijalne i pravne dimenzije teorije države, kao i na potrebi razgraničavanja istorijskog i juristističkog načina istraživanja državnih pojava (Jellinek, 1914).

Takvo metodološko razdvajanje posebno je važno za ovaj rad, jer omogućava da se pravno postojanje države ne poistovjeti sa njenom empirijskom političkom moći.

Pravno-dogmatički metod koristi se za analizu države kao pravnog poretka, suvereniteta kao pravne kategorije, odnosa nacionalnog i transnacionalnog normativnog prostora, kao i promjena u načinu ostvarivanja državnih nadležnosti. U tom dijelu istraživanja naročito je značajna Kelzenova metodološka insistencija na razlikovanju normativne analize prava od sociološkog objašnjenja stvarnog ponašanja. Kelzen svoju opštu teoriju zasniva na strukturalnoj analizi pozitivnog prava i pravnog poretka, nastojeći da utvrdi šta pravo jeste prije nego što se pristupi političkom ili vrijednosnom sudu o tome kakvo bi ono trebalo da bude (Kelsen, 1949).

U ovom radu taj metodološki zahtjev prihvata se kao polazište pravne analize, ali se ne apsolutizuje: normativni položaj države potom se dovodi u vezu sa političkim i društvenim uslovima u kojima se njena vlast stvarno ostvaruje.

Teorijsko-politikološki metod primijenjen je pri analizi odnosa moći, legitimnosti, političke autonomije, reprezentacije i demokratskog odlučivanja. Time se normativna sposobnost države da donese obavezujuću odluku razlikuje od njene efektivne sposobnosti da takvu odluku politički oblikuje i sprovede. Komparativnim metodom sučeljavaju se različita teorijska objašnjenja odnosa države i globalizacije, prije svega pristupi koji globalizaciju tumače kao ograničavanje državne moći sa pristupima koji naglašavaju prilagodljivost i transformaciju državnih institucija. Na isti način upoređuju se različita shvatanja krize demokratije, od teza o institucionalnom slabljenju do koncepcija koje krizu lociraju u reprezentaciji, participaciji i efektivnom demokratskom upravljanju.

Analitičko-sintetički metod ima završnu funkciju u istraživanju. Pojedinačni nalazi o suverenitetu, državnom kapacitetu, demokratskom legitimitetu i bezbjednosnim rizicima najprije se analitički razdvajaju, a zatim dovode u međusobni odnos. Na toj osnovi razvija se koncept **dvojne transformacije države**, kojim se spoljašnja promjena uslova ostvarivanja suvereniteta i političke autonomije povezuje sa unutrašnjom promjenom demokratskog legitimiteta i efektivnosti javne vlasti. Koncept dvojne transformacije države polazi od postavljene hipoteze kao inicijalnog analitičkog okvira, dok se njegovo sadržajno određenje i opravdanost razvijaju i provjeravaju kroz sintezu analizirane literature.

Istraživanje ne uključuje vlastito terensko, anketno ili statističko prikupljanje podataka. **Empirijsku evidenciju** čine sekundarni komparativni, istorijski i institucionalni nalazi sadržani u analiziranoj literaturi: podaci i studije o promjenama državnog kapaciteta u uslovima ekonomske globalizacije, prenošenju odlučivanja na transnacionalne nivoe, kretanjima političke participacije i reprezentacije, iskustvima globalnih ekonomskih kriza, kao i razvoju transnacionalnih i hibridnih bezbjednosnih prijetnji. Time se teorijska argumentacija ne zasniva samo na apstraktnom poređenju koncepata, već se provjerava prema dokumentovanim manifestacijama promjena u funkcionisanju savremene države i demokratije.

REZULTATI

Teorijsko-doktrinarna analiza izdvojenih koncepcija države, suvereniteta, globalizacije, demokratske legitimnosti i savremenih bezbjednosnih rizika dovela je do četiri međusobno povezana rezultata. Prvi se odnosi na istorijsku postojanost konstitutivnih elemenata države uprkos promjenama oblika i instrumenata državne vlasti. Drugi pokazuje da globalizacija ne ukida državu, već mijenja odnos između njenog formalnog suvereniteta i efektivne političke autonomije. Treći rezultat ukazuje da savremena kriza demokratije prvenstveno zahvata legitimnost, reprezentativnost i djelotvornost demokratskog odlučivanja, a ne samo postojanje demokratskih institucija. Četvrti potvrđuje da promijenjena priroda bezbjednosnih prijetnji ne čini državu suvišnom, nego zahtijeva razvoj novih regulatornih, koordinacionih i institucionalnih kapaciteta. Ovi rezultati izloženi su kroz četiri povezane analitičke cjeline.

Država: od političke zajednice do moderne suverene vlasti

Država nije nastala kao dovršena pravna formula, niti je kroz istoriju postojala u jednom, nepromjenljivom obliku. Njena savremena arhitektura rezultat je dugog procesa u kojem su politička zajednica, teritorija, javna vlast, pravo, prinuda i legitimitet postepeno povezani u relativno jedinstven institucionalni poredak. Zbog toga pitanje šta državu čini državom nije samo terminološko. Ono određuje i način na koji se danas može govoriti o njenoj krizi, slabljenju ili transformaciji. Ako se ne utvrdi šta je moderna država istorijski objedinila, ne može se pouzdano utvrditi ni šta globalizacija u toj strukturi zaista mijenja.

Kod Aristotela početna tačka još nije moderna teritorijalna država, već polis kao politička zajednica. U *Politici* se zajednica ne svodi na fizičko okupljanje ljudi, tržišnu razmjenu ili pakt o nenapadanju. Njena svrha je kvalitativno viša. Aristotel izričito piše da se ljudi „nisu [udružili] samo poradi življenja, nego prije poradi dobra življenja" (Aristotel, 1988, str. 90). Time je postavljen princip koji će nadživjeti antički polis: politički poredak ne opravdava se samo činjenicom da postoji, već i svrhom kojoj služi. Vlast je politički relevantna upravo zato što uređuje zajednički život, raspoređuje javne funkcije i određuje odnos onih koji vladaju i onih kojima se vlada. Aristotel zato građanstvo povezuje sa učestvovanjem u savjetodavnoj i sudskoj vlasti, a dobre oblike poretka razlikuje od izopačenih prema tome da li služe zajedničkoj koristi ili interesu vladajućih (Aristotel, 1988).

Ipak, antička politička zajednica nije moderna država preseljena dvije hiljade godina unazad. Takvo čitanje bilo bi anahrono. Jelinek upravo na primjeru antike pokazuje da tadašnje teorije državu prvenstveno razumiju kao zajednicu građana i da državno područje još nije konstitutivni element u značenju koje će dobiti u modernom javnom pravu (Jellinek, 1914).

Zato Aristotel našem istraživanju daje političku supstancu države, zajednicu, građanstvo, poredak i opštu korist, ali ne i dovršenu teoriju teritorijalne suverenosti.

Taj prelom nastaje u ranom modernom dobu. Kada Žan Boden 1576. objavljuje *Šest knjiga o republici*, Francuska je razorena vjerskim ratovima, a pitanje očuvanja političkog jedinstva više nije akademska spekulacija nego pitanje opstanka poretka. Bodenov odgovor zato je odlučan: političku zajednicu ne čini samo mnoštvo porodica, gradova ili staleža, već njihovo jedinstvo pod suverenom vlašću. Suverenitet određuje kao trajnu i vrhovnu vlast zajednice i upravo u njemu vidi princip koji različite organe i društvene dijelove povezuje u jednu političku cjelinu (Bodin, 1967).

Bodenova konstrukcija mijenja pravac evropske političke misli. Pitanje više nije samo ko vlada i da li vlada pravedno, nego gdje se nalazi krajnji autoritet iz kojeg proizlazi obaveznost javne odluke. Magistrat može imati široke nadležnosti, grad može uživati privilegije, stalež može raspolagati političkim pravima, ali izvedena vlast nije suverena vlast. Suverenitet podrazumijeva da iza niza pojedinačnih ovlašćenja postoji posljednji javni autoritet koji ne djeluje kao delegat drugog zemaljskog centra moći. U tom smislu suverenitet nije retorički ukras države, već pravno-politikološka formula njenog jedinstva. Savremena tumačenja, međutim, opravdano upozoravaju da ni Bodenova „apsolutna" vlast nije značila faktičku svemoć. Suveren je kod njega podvrgnut prirodnom i božanskom pravu, što osporava pojednostavljenu predstavu o nekada potpuno neograničenoj državi koju je tek globalizacija navodno učinila zavisnom (Suganami, 2007).

Vestfalski mir, skup sporazuma zaključenih 1648. godine u Minsteru i Osnabriku kojima je okončan Tridesetogodišnji rat, u teoriji međunarodnih odnosa uobičajeno se uzima kao simbolička prekretnica u oblikovanju modernog sistema teritorijalnih država. Kunina vestfalski model opisuje kao svjetski poredak suverenih država nad kojima ne postoji viša vlast i koje samostalno oblikuju svoju spoljnu politiku (Kunina, 2012).

Kod Tomasa Hobsa država postaje još oštrije oblikovan odgovor na problem političkog nereda. *Levijatan* iz 1651. polazi od toga da trajno političko jedinstvo nije prirodna datost. Ono mora biti proizvedeno zajedničkim autoritetom. Mnoštvo postaje politička cjelina tek kada pojedinci ovlaste jednu ličnost ili skupštinu da ih predstavlja i kada pojedinačne volje podrede odluci koja se može donositi u ime cjeline. Hobs zato nastanak države neposredno povezuje sa mirom, zaštitom od međusobnog nasilja i odbranom od spoljnog neprijatelja (Hobbes, 1651).

Ovdje se pojavljuje ideja koja će biti važna i za savremenu bezbjednosnu dimenziju ovog rada: zaštita nije sporedna usluga države. Ona ulazi u samo opravdanje njenog postojanja. Državna vlast mora biti dovoljno snažna da prekine privatizovanu prinudu, uspostavi pravila i obezbijedi prostor u kojem građanski život može biti stabilan. Hobs zato cijepanje suvereniteta ne posmatra kao bezazlenu institucionalnu tehniku, već kao potencijalni povratak sukobu konkurentskih autoriteta. U toj tački političko jedinstvo, pravni poredak i bezbjednost prestaju biti odvojene teme i postaju međusobno uslovljene funkcije državnosti (Hobbes, 1651).

Ali, moderna država nije morala samo da koncentriše vlast, već i da pronađe pravni mehanizam njenog ograničenja. Džon Lok razlikuje zakonodavnu, izvršnu i federativnu vlast i posebno upozorava na opasnost da ista lica istovremeno stvaraju i izvršavaju pravila kojima su građani podvrgnuti (Locke, 1689). Monteskje tu ideju sredinom XVIII vijeka razvija u klasičnu doktrinu podjele zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, polazeći od premise da politička sloboda postaje ugrožena kada se različite funkcije državne vlasti

koncentrišu u istim rukama (Montesquieu, 1748). Moderna država tako, uz zahtjev za suverenošću, dobija i ustavnopravni zahtjev da vlast bude organizovana, podijeljena i ograničena pravom.

Klasična pravna sistematizacija moderne države dobija najjasniji oblik kod Georga Jelineka. Njegova *Opšta teorija države* važna je upravo zato što državu ne zatvara ni u čistu normu ni u golu činjenicu moći. Jelinek razlikuje socijalnu teoriju države i opštu teoriju državnog prava, pa se država istovremeno pojavljuje kao stvarna organizacija političke vlasti i kao pravno uređena cjelina (Jellinek, 1914). Time se otvara prostor za ono što je ovom radu metodološki presudno: razlikovanje pravnog statusa države od njenog stvarnog kapaciteta da vlast ostvaruje.

U jelinekovskoj tradiciji kristališe se poznata trojna struktura državnosti: državno područje, državni narod i državna vlast. Vrijednost te formule nije u njenoj školskoj jednostavnosti, već u tome što pokazuje zašto država nije samo jedno od mnogih udruženja u društvu. Privredno društvo može raspolagati ogromnim kapitalom, crkva moralnim autoritetom, politička stranka masovnim članstvom, ali njihova vlast nije opšta teritorijalna javna vlast. Državna vlast polaže zahtjev da njene norme važe na određenom području i prema licima koja se u tom pravnom prostoru nalaze. Teritorija zato nije samo geografska podloga, već prostorna granica unutar koje se javna vlast institucionalizuje kao opšta i obavezujuća (Jellinek, 1914).

Klasična doktrinarna konstrukcija državnosti dobila je jednu od svojih najuticajnijih međunarodnopravnih formulacija 1933. godine, kada je na Sedmoj međunarodnoj konferenciji američkih država u Montevideu usvojena Konvencija o pravima i dužnostima država. Član 1 kao kriterijume države navodi stalno stanovništvo, određenu teritoriju, vladu i sposobnost stupanja u odnose sa drugim državama (Convention on Rights and Duties of States, 1933). Montevideo, dakle, nije „izmislio" konstitutivne elemente države, ali ih je pretočio u prepoznatljivu međunarodnopravnu formulu i klasičnoj unutrašnjoj strukturi državnosti pridružio njenu spoljašnju sposobnost samostalnog međunarodnog djelovanja.

Maks Veber ovu konstrukciju spušta sa ravni pravne forme na teren stvarnog funkcionisanja moći. Njegovo pitanje nije samo ko je pravno ovlašćen da naređuje, već zbog čega se zapovijesti uopšte izvršavaju i kojim sredstvima se poredak održava. Veber modernu državu određuje kao trajnu političku organizaciju teritorijalnog karaktera čiji upravni aparat uspješno polaže pravo na monopol legitimne upotrebe fizičke sile (Weber, 1978).

Ali, smisao ove definicije nije u glorifikaciji sile. Naprotiv, sila je krajnje sredstvo, dok svakodnevno funkcionisanje države počiva na institucijama, administraciji, pravilima i različitim osnovama prihvatanja autoriteta. Zato je u Veberovoj teoriji podjednako važan pojam legitimnosti: trajna vlast ne može se objasniti samo činjenicom da je neko fizički jači.

Tu se otvara linija koja direktno vodi prema kasnijem problemu krize demokratije. Država može raspolagati teritorijom, stanovništvom, ustavom, policijom, vojskom i administracijom, a istovremeno trpjeti slabljenje povjerenja, reprezentativnosti ili političkog opravdanja načina na koji se vlast vrši. Postojanje državnog aparata i legitimnost njegovog demokratskog djelovanja nisu ista kategorija. Upravo zato kriza demokratije ne mora automatski značiti raspad državnosti, ali može zahvatiti jedan od njenih najosjetljivijih temelja – spremnost političke zajednice da vlast priznaje kao opravdanu.

Hans Kelzen zatvara ovu klasičnu konstrukciju iz sasvim drugog ugla. Za njega država nije politička supstanca koja stoji iznad ili iza prava, već normativno jedinstvo pravnog poretka. Tradicionalne elemente države zato prevodi na jezik prava: teritorija je prostorna sfera važenja državnog pravnog poretka, stanovništvo njegova personalna sfera, dok se državna vlast ne može razumjeti izvan organizovanog sistema normi i organa (Kelsen, 1949).

Kelzenov normativizam time postavlja snažnu granicu prema svakom poistovjećivanju

države sa pukom faktičkom silom. Nedržavni akter može biti bogatiji od pojedine države ili može privremeno kontrolisati teritoriju, ali sama faktička moć još ne proizvodi pravni kvalitet državnog autoriteta.

Veber i Kelzen zato nisu međusobno isključivi za potrebe ovog rada. Oni osvjetljavaju dvije strane istog problema. Veber pokazuje da pravni poredak mora imati institucionalnu sposobnost da se stvarno održava, dok Kelzen pokazuje da institucionalna prinuda dobija karakter državne vlasti tek unutar normativno organizovanog poretka. Između njih nalazi se upravo prostor pravno-politikološke analize: država nije ni samo norma ni samo moć. Ona je institucionalizovana javna vlast koja pravo pretvara u obavezujući poredak, raspolaže sredstvima njegove zaštite i polaže zahtjev na legitimitet vlastitog autoriteta.

Savremeno određenje države, međutim, nije potpuno ako se zaustavi na njenim konstitutivnim elementima. Država je i funkcionalni poredak javne vlasti. Hejvud je određuje kroz spoj suverenosti, javnog karaktera institucija, legitimnosti, teritorijalnosti i sposobnosti vršenja vlasti, dok Kecmanović funkcionalnu dimenziju savremene države sažima kroz zaštitu fizičke bezbjednosti, zaštitu slobode građana od zloupotrebe vlasti i socijalnu sigurnost (Heywood, 2004; Kecmanović, 2009). Te funkcije nisu međusobno zamjenjive. Država koja štiti granice, ali ne ograničava sopstvenu vlast, nije dovršena pravna država; država koja garantuje prava bez kapaciteta da ih efektivno zaštiti ostaje normativno obećanje bez institucionalnog oslonca.

Pravna organizacija savremene države istovremeno određuje granice i način vršenja njene moći. Nadležnost nije sinonim za političku sposobnost, već pravno ustanovljen djelokrug u kojem određeni organ smije djelovati. Dmičić u tom smislu pravnu državu vezuje za ustavnu organizaciju vlasti, podjelu i koordinaciju njenih funkcija, odgovornost nosilaca vlasti i pravnu kontrolu vršenja javnih ovlašćenja (Dmičić, 2012). Time se pojavljuje distinkcija presudna za ovo istraživanje: država može raspolagati formalnom nadležnošću, ali njena stvarna sposobnost da tu nadležnost pretvori u djelotvornu javnu politiku zavisi od institucionalnog kapaciteta. Pravo određuje ko smije djelovati i u kojim granicama; politička analiza pokazuje koliko se to ovlašćenje u konkretnim uslovima može efektivno ostvariti.

Spoljašnja dimenzija državnosti savremenu pravnu teoriju nužno vodi prema međunarodnom pravu. Savić suverenitet posmatra kroz klasični odnos unutrašnje vrhovnosti i spoljašnje nezavisnosti, ali pokazuje da se njegovo savremeno ostvarivanje odvija unutar znatno gušće mreže međunarodnopravnih obaveza i institucionalne međuzavisnosti (Savić, 2025). Posebno je značajno što državnu nadležnost određuje kao pravnu formu ostvarivanja suverene vlasti: međunarodna saradnja, članstvo u organizacijama ili ugovorno prenošenje pojedinih ovlašćenja mogu izmijeniti način na koji se nadležnost vrši, ali sami po sebi ne znače nestanak države kao međunarodnopravnog subjekta. Savić pritom razlikuje unutrašnju ili isključivu nadležnost države, međunarodnu nadležnost država i nadležnost međunarodnih institucija, pri čemu savremena praksa poznaje i podijeljene, odnosno mješovite oblike nadležnosti (Savić, 2025). Savremeno pitanje suvereniteta zato više nije moguće svesti na binarnu dilemu između potpune nezavisnosti i njenog gubitka. Ono se sve češće odnosi na granice, način i efektivnost vršenja državnih nadležnosti u poretku međuzavisnosti.

Krivokapić dodatno naglašava da država, uprkos širenju kruga međunarodnopravnih subjekata i rastu značaja međunarodnih organizacija i drugih aktera, ostaje osnovni subjekt međunarodnog prava, što pokazuje da pluralizacija međunarodnog poretka ne znači nestanak državnog subjektiviteta, već promjenu okruženja u kojem se on ostvaruje (Krivokapić, 2017).

Analiza Šolaje dodatno pokazuje da u složenim državnim strukturama međunarodno djelovanje ne mora biti potpuno koncentrisano na jednom institucionalnom nivou, već određeni oblici međunarodne aktivnosti mogu pripadati i konstitutivnim jedinicama u

granicama njihovog ustavnopravnog položaja (Šolaja, 2018).

Iz ove geneze proizlazi **prvi rezultat istraživanja**. **Moderna država predstavlja istorijski oblikovanu i normativno složenu cjelinu** u kojoj se ukrštaju politička zajednica, teritorija, stanovništvo, suverena javna vlast, ustavno ograničenje vlasti, pravni poredak, institucionalizovana prinuda, međunarodnopravna sposobnost i legitimnost. Aristotel otvara pitanje političke zajednice, građanstva i opšte koristi; Boden suvereniteta i krajnjeg javnog autoriteta; Vestfalski mir simbolički označava učvršćivanje poretka teritorijalno organizovanih suverenih država; Hobs političkog jedinstva, mira i zaštite; Lok i Monteskje ograničenja i funkcionalne raspodjele državne vlasti; Jelinek teritorijalne, personalne i institucionalne strukture države; Montevideo konvencija međunarodnopravnih kriterijuma državnosti; Veber efektivne vlasti, legitimnosti i monopola legitimne prinude; Kelzen normativnog jedinstva pravnog poretka. Savremena teorijska i domaća pravno-politikološka literatura tu genezu dodatno proširuje: Hejvud i Kecmanović naglašavaju funkcionalnu i institucionalnu dimenziju savremene države, Dmičić njenu potčinjenost pravu, ustavnu organizaciju i granice javne vlasti, dok Košutić pravnoteorijski okvir proširuje prema pluralnosti izvora prava i pravnih zajednica u kojima se savremeno pravo ostvaruje. Savić i Krivokapić međunarodnopravnu dimenziju državnosti vezuju za suverenitet, subjektivitet, nadležnost i sve gušću mrežu međunarodnopravnih obaveza u kojoj država ostvaruje svoja ovlašćenja. Analiza Šolaje dodatno ukazuje da u složenim državnim strukturama međunarodno djelovanje može biti institucionalno raspoređeno na više nivoa, dok Simović problem savremene državnosti povezuje sa kvalitetom političkog predstavljanja i trajnošću veze između građanske volje i institucija koje odlučuju u njeno ime. Karan, konačno, na primjeru složenog ustavnopolitičkog poretka Bosne i Hercegovine pokazuje da formalni državnopravni status, raspodjela nadležnosti i faktičko političko odlučivanje ne moraju uvijek proizvoditi potpuno podudarne slike državne moći. Nijedna od tih dimenzija sama ne iscrpljuje pojam države. Tek njihovo povezivanje pokazuje zbog čega je savremena država istovremeno politička zajednica, pravni poredak, institucionalizovana javna vlast, sistem nadležnosti, prostor demokratskog predstavljanja i međunarodnopravni subjekt, ali i zašto promjena samo jedne od tih dimenzija ne mora nužno značiti nestanak državnosti u cjelini.

Upravo zato pitanje globalizacije ne smije biti postavljeno kao jednostavna dilema između „jake" i „slabe" države. Ako je državnost višedimenzionalna, onda globalni procesi ne moraju istovremeno i jednako djelovati na sve njene elemente. Pravni subjektivitet može ostati netaknut dok se prostor političke autonomije sužava; formalna nadležnost može opstati dok se sposobnost njenog izvršavanja mijenja; međunarodno povezivanje može ograničiti pojedine instrumente države, ali joj istovremeno otvoriti nove regulatorne mogućnosti. Stoga, centralno pitanje nije da li globalizacija ukida državu, već šta se događa sa njenom sposobnošću da teritorijalno zasnovanu pravnu nadležnost pretvori u efektivnu političku odluku onda kada kapital, informacije, norme i rizici sve manje slijede granice na kojima je moderna država izgradila svoju vlast.

Globalizacija: kraj države ili transformacija uslova državnosti?

U samoj riječi **država** sačuvan je neobično sugestivan trag njene političke funkcije. Praslovenska osnova *dьržava*, izvedena iz glagola *dьržati*, prvobitno je upućivala na držanje zajedno, postojanost i održavanje, a na širem semantičkom polju i na posjedovanje, vlast, čuvanje i sposobnost da se određeni poredak održi (Snoj, 2016). Zanimljivo je da zapadnoevropski termini *state*, *Staat*, *état* i *stato* imaju drugačiji etimološki put i vode prema latinskom *status*, u značenju stanja, položaja ili ustaljenog poretka (Kecmanović, 2009). U jednom jezičkom korijenu, dakle, naglašen čin **držanja i održavanja**, a u drugom

stanje i uređenost političke zajednice. Etimologija, naravno, nije politička teorija, ali ovdje gotovo simbolički anticipira problem savremene državnosti: šta država još može da „drži" zajedno i koliko može da očuva stabilnost sopstvenog političkog i pravnog poretka kada kapital, pravo, informacije, proizvodnja, rizici i centri odlučivanja sve lakše prelaze granice njene teritorije? Upravo na tom mjestu globalizacija prestaje biti samo ekonomski pojam i postaje jedno od centralnih pitanja teorije države.

Globalizacija se često opisuje jezikom neumitnosti. Granice navodno gube značaj, tržišta kažnjavaju nacionalnu samostalnost, transnacionalne korporacije nadmašuju države, a politička vlast se povlači pred ekonomskom moći koja može da bira jurisdikciju, poreski režim i mjesto investiranja. Takva slika ima snažnu retoričku privlačnost, ali joj nedostaje analitička preciznost. Filip Keli upozorava da se globalizacija ne smije poistovjetiti sa neoliberalizmom: jedno označava šire procese prostornog povezivanja i transformacije društvenih odnosa, dok je drugo određen političko-ekonomski program. Činjenica da se diskurs globalizacije može koristiti za opravdavanje deregulacije ili povlačenja države ne znači da je takva politika nužna posljedica globalne integracije (Kelly, 1999).

Zato je korisnije razlikovati tri velike pozicije u raspravi. Hiperglobalistički pristupi naglašavaju premještanje moći sa nacionalne države prema tržištima, transnacionalnim kompanijama i nadnacionalnim institucijama. Skeptički pristupi osporavaju i novost i razmjere tog procesa, ukazujući da međunarodna trgovina, mobilnost kapitala i međudržavna povezanost imaju dugu istoriju. Transformacionističko stanovište prihvata dubinu savremenih promjena, ali odbacuje zaključak da njihov logičan ishod mora biti nestanak države. Upravo se posljednja pozicija pokazuje najplodnijom za ovo istraživanje, jer omogućava da se pitanje državne moći postavi bez nostalgije za zamišljenom prošlošću apsolutne suverenosti i bez prerane objave njene smrti.

Dejvid Held pokazuje zašto je takav pristup opravdan. Savremena politička zajednica više nije zatvoren prostor u kojem se uzroci, posljedice i politička odgovornost poklapaju sa državnom teritorijom. Finansijska tržišta, multinacionalne investicije, ekološki problemi, migracije, epidemije, bezbjednosni izazovi i međunarodna regulacija proizvode posljedice koje istovremeno zahvataju više jurisdikcija. Politički prostor efektivnog upravljanja zbog toga više nije nužno podudaran sa geografskim prostorom nacionalne države (Held, 2000). Međutim, Held iz toga ne izvodi zaključak o nestanku suverenosti. Naprotiv, nacionalni suverenitet nije potpuno potkopan, ali djelovanje države u regionalnim i globalnim sistemima mijenja i njenu autonomiju i način na koji se suverene nadležnosti ostvaruju (Held, 2000).

Ta razlika između **gubitka vlasti** i **promjene načina njenog vršenja** presudna je. Linda Vajs upravo zato osporava mit o „nemoćnoj državi". Problem nije u tvrdnji da globalna tržišta uvode nova ograničenja. Ona to nesumnjivo čine. Problem nastaje kada se relativno ograničenje pojedinih instrumenata pretvori u generalni zaključak o političkoj nemoći države. Takva argumentacija često precjenjuje moć koju su države navodno imale u prošlosti i zanemaruje njihovu sposobnost institucionalnog prilagođavanja (Weiss, 1997).

Empirijska razlika među državama posebno je važna. Japan, Njemačka i istočnoazijske razvojne države nisu na međunarodnu konkurenciju odgovarale identičnim politikama niti su globalizacijom izgubile sve instrumente industrijskog upravljanja. Pojedini instrumenti jesu postajali manje upotrebljivi, ali su ih zamjenjivali drugi oblici koordinacije države, privrede, istraživačkih sistema i strateških industrija. Vajs zato govori o **adaptaciji države**, a ne o kraju njene istorije (Weiss, 1997).

U kasnijoj analizi ide i dalje: globalizacija može ograničavati, ali istovremeno i omogućavati nove forme državnog infrastrukturnog kapaciteta, jer nacionalne i globalne mreže nisu nužno konkurenti već često međusobno zavisne strukture (Weiss, 2006).

Ovaj nalaz posebno ruši pretpostavku da je odnos globalnog i nacionalnog igra sa nultim zbirom. Globalizovana kompanija i dalje posluje kroz pravne sisteme, ugovore, infra-

strukturu, obrazovne sisteme, poreske režime i političku stabilnost koje u ogromnoj mjeri obezbjeđuju države. Čak ni transnacionalno tržište ne postoji u normativnom vakuumu. Njegovo funkcionisanje pretpostavlja institucije sposobne da utvrđuju prava, garantuju ugovore, obezbijede svojinu i primjenjuju regulatorne odluke. Država se zato može pomjerati od neposrednog upravljanja prema koordinaciji, nadzoru i strateškom usmjeravanju, ali promjena instrumenta ne znači nestanak funkcije.

Pravo ovaj problem čini još jasnijim. Erik Ip ukazuje da globalizacija zaista slabi predstavu o nacionalnom pravu kao zatvorenom i potpuno monopolističkom normativnom sistemu. Državno pravo danas djeluje uz međunarodne, regionalne, transnacionalne i nedržavne normativne režime, pa pravni pluralizam postaje sve značajnija činjenica savremenog upravljanja (Ip, 2010). Ali, iz toga ne slijedi da državno pravo postaje suvišno. Naprotiv, veliki dio transnacionalnih normi upravo kroz nacionalne institucije dobija konkretan pravni život. Globalno i lokalno nisu samo suprotstavljene sile, nego se mogu međusobno osnaživati (Ip, 2010).

I domaća pravnoteorijska literatura upućuje na složenost savremenog normativnog prostora: Košutić ističe da pozitivno pravo nije iscrpljeno ustavom, zakonima i podzakonskim aktima države, već obuhvata i sudijsko, običajno i autonomno pravo, dok se pravo ostvaruje i u pravnim zajednicama koje prevazilaze okvir nacionalne države, poput Evropske unije i međunarodne zajednice (Košutić, 2008).

Krivokapić ovu promjenu precizira u međunarodnopravnoj ravni, ukazujući da su razvoj međunarodnih odnosa, ugovorno i institucionalno povezivanje država, globalizacija i regionalna integracija doveli do sužavanja domena isključive državne nadležnosti, pa se sloboda nacionalnog normiranja sve češće ostvaruje unutar granica preuzetih međunarodnopravnih obaveza (Krivokapić, 2017).

Kaniška Džajasurija taj proces opisuje još radikalnije kao **transformaciju i rekonstituisanje suvereniteta**. Globalni regulatorni režimi sve češće ne funkcionišu tako što međunarodna vlast jednostavno zamjenjuje nacionalnu, već tako što standardi oblikovani izvan države bivaju sprovođeni kroz domaće regulatorne institucije. Time se granica između unutrašnjeg i međunarodnog ne briše potpuno, ali postaje poroznija i institucionalno složenija (Jayasuriya, 1999).

Suverenitet zato nije nužno oduzet državi. On se ostvaruje u mreži u kojoj više nije svaka odluka proizvedena isključivo unutar jednog teritorijalnog centra.

Ni sam pojam suvereniteta zbog toga ne treba pretvarati u nepomičnu istorijsku kategoriju. Jens Bartelson pokazuje da se savremena literatura dijeli između onih koji promjenu značenja suvereniteta vide kao dokaz duboke transformacije svjetskog poretka i onih koji u prilagodljivosti tog pojma vide upravo dokaz njegove izuzetne trajnosti (Bartelson, 2006).

Za pravno-politikološku analizu važnija je činjenica da se **formalni status, normativna nadležnost i stvarni kapacitet autonomnog odlučivanja ne smiju poistovjetiti**. Država može ostati potpuno priznat međunarodnopravni subjekt, a da je istovremeno njen prostor ekonomske ili regulatorne autonomije uži nego ranije. Isto tako, prihvatanje zajedničkih pravila može ograničiti jednostrano odlučivanje, a povećati sposobnost države da utiče na pojave koje sama više ne može efikasno kontrolisati.

Sličnu distinkciju u domaćoj politikološkoj literaturi pravi Kecmanović, razlikujući unutrašnju efektivnost državne vlasti od međunarodnopravne dimenzije suverenosti (Kecmanović, 2009).

Upravo je Evropska unija očigledan primjer te protivrječnosti. Države članice prenijele su značajne regulatorne nadležnosti na zajedničke institucije, ali time nisu prestale biti države niti su iščezli njihovi ustavi, vlade, parlamenti, poreski sistemi i međunarodnopravni subjektivitet (Held, 2000; Savić, 2025). Ono što se mijenja jeste **arhitektura vršenja vlasti**. Nadležnost je u pojedinim oblastima podijeljena, koordinisana ili ograničena pravilima koja države više ne mogu jednostrano mijenjati. Upravo takvi sistemi pokazuju zašto je

pojam transformacije analitički snažniji od pojma nestanka.

Granice globalizacije najjasnije se vide kada se ekonomska integracija sudari sa političkom odgovornošću. Dani Rodrik ovu napetost oblikuje kroz političku trilemu svjetske ekonomije: hiperglobalizacija, nacionalno političko samoodređenje i demokratsko odlučivanje ne mogu se istovremeno ostvariti u svom maksimalnom obimu (Rodrik, 2011).

Što je država dublje vezana pravilima koja ekonomsku integraciju štite od nacionalnih političkih intervencija, to se više sužava prostor u kojem demokratski izabrana vlast može samostalno mijenjati ekonomsku politiku. Problem globalizacije zato nije samo pitanje efikasnosti države. On postaje i pitanje **ko ima posljednju riječ i kome je taj odlučilac politički odgovoran**.

Iz navedenog proizlazi **drugi rezultat istraživanja**. Globalizacija nije proces jednostranog povlačenja države pred nezaustavljivom transnacionalnom moći. Ona predstavlja **promjenu uslova državnog djelovanja**. Suverenitet opstaje kao pravni i politički princip, ali se ostvaruje u gušćoj mreži međuzavisnosti; autonomija nije ukinuta, ali postaje sektorski različita i institucionalno uslovljena; državna vlast ne nestaje, ali se njeni instrumenti mijenjaju. U tom smislu, savremena država manje podsjeća na zatvorenu tvrđavu, a sve više na čvorište kroz koje se ukrštaju nacionalna vlast i transnacionalni tokovi.

Paradoks je zato oštriji nego što ga nude teorije o „kraju države". **Globalizacija državu istovremeno ograničava i čini neophodnom.** Ona pojedine probleme izmješta izvan njenog samostalnog domašaja, ali upravo time povećava zahtjev za institucionalnim kapacitetom države da pregovara, reguliše, štiti, koordinira i sprovodi odluke. Spoljašnja transformacija državnosti zato nije gubitak svih suverenih atributa, već promjena odnosa između formalne nadležnosti i efektivne političke autonomije. Sličan zaključak nalazi se i u domaćoj politikološkoj literaturi: Kecmanović ukazuje da globalizacija ne znači nestanak nacionalne države, koja zadržava centralnu političku i regulatornu ulogu, već njeno djelovanje u prostoru u kojem dio nadležnosti i uticaja dijeli sa međunarodnim institucijama i drugim transnacionalnim akterima (Kecmanović, 2011). A kada se taj prostor autonomije promijeni, ne mijenja se samo država. Otvara se mnogo neugodnije pitanje: **šta se događa sa demokratijom kada građani biraju nacionalnu vlast, ali dio stvarnih uslova njenog odlučivanja nastaje izvan prostora u kojem građani neposredno politički odlučuju?**

Kriza demokratije: između institucionalnog opstanka i erozije legitimiteta

Demokratija može preživjeti sopstvenu krizu mnogo duže nego što to njene institucije na prvi pogled pokazuju. Parlament može zasjedati, izbori mogu biti redovni, vlast smjenjiva, ustav formalno poštovan, a političke stranke organizovane, dok se istovremeno ispod institucionalne površine sužava stvarni prostor građanske participacije, slabi reprezentativna veza između društva i vlasti i raste osjećaj da izbor političkih predstavnika sve manje određuje pravac javnih politika. Upravo zato savremena kriza demokratije nije nužno dramatičan trenutak njenog rušenja. Mnogo češće ona liči na **sporu eroziju političke supstance unutar očuvane demokratske forme**.

Već sam pojam krize zahtijeva oprez. Selen Erkan i Žan-Pol Gagnon upozoravaju da izrazi „demokratija" i „kriza" nemaju jedno, unaprijed dato značenje. Savremene dijagnoze često se, pod istim nazivom, odnose na sasvim različite probleme: slabljenje političke participacije, krizu partijskog predstavljanja, poremećaj ravnoteže vlasti, nezadovoljstvo birača, probleme ustavnog poretka ili zastoj demokratske konsolidacije. Zato pitanje nije samo **da li je demokratija u krizi**, nego prije toga: **koja demokratija, koji njen element i kakva kriza?** (Ercan & Gagnon, 2014).

Ta distinkcija je presudna za ovaj rad. Kriza demokratije ovdje ne znači da demokratski poredak nužno prestaje da postoji. Ona označava mogućnost da se naruši odnos između

formalnog prava građana da politički odlučuju i efektivne sposobnosti tog odlučivanja da oblikuje vlast koja se vrši u njihovo ime. Drugim riječima, legalnost demokratske procedure i kvalitet demokratskog legitimiteta nisu sinonimi. Izborna procedura može ostati potpuno pravno valjana, dok politička reprezentacija postaje slabija, povjerenje niže, a prostor stvarnog odlučivanja udaljeniji od građanina.

Takvo razlikovanje posebno je važno u predstavničkoj demokratiji. Simović ukazuje da političko predstavljanje nije moguće svesti na samu činjenicu da su građani periodično izabrali nosioce vlasti, jer predstavnički odnos podrazumijeva trajniju vezu između političke volje birača i djelovanja institucija koje odlučuju u njihovo ime (Simović, 2024). Izbori su zato nužan, ali nisu sami po sebi dovoljan dokaz kvaliteta reprezentacije. Simovićev pregled teorije predstavničke demokratije dodatno pokazuje da mandatnost i periodični izbori imaju i kontrolnu funkciju, jer omogućavaju političku ocjenu rada predstavnika i obnavljanje ili uskraćivanje njihovog demokratskog ovlašćenja (Simović, 2024). Upravo prekid ili slabljenje te veze omogućava da demokratska procedura formalno opstane, dok njena politička supstanca postaje slabija.

Ustavnopravna dimenzija istog problema ogleda se u činjenici da demokratija ne može biti odvojena od pravne vezanosti vlasti: Dmičić pravnu državu određuje kao njen osnovni oslonac i garant pravne sigurnosti i stabilnosti, čime se legalitet i demokratski legitimitet pojavljuju kao međusobno povezane, a ne suprotstavljene kategorije (Dmičić, 2012).

Empirijska analiza Volfganga Merkela upravo ruši senzacionalističku tezu o opštem „krahu demokratije". U konsolidovanim demokratijama nema dovoljno dokaza za neposrednu dekonstituciju demokratskog poretka, niti je naučno održiv mit o nekakvom zlatnom dobu demokratije 1950-ih ili 1960-ih godina. Ali, ispod te institucionalne stabilnosti postoje ozbiljni poremećaji. Merkel bilježi pad izborne participacije, naročito izražen u novijim demokratijama Istočne Evrope, nisko povjerenje u političke stranke i parlamente, socijalno sve selektivniju participaciju, slabljenje zakonodavne u korist izvršne vlasti i prenošenje dijela političkog odlučivanja prema nadnacionalnim režimima. Istovremeno, i same nacionalne izvršne vlasti gube dio efektivnog kapaciteta pred deregulisanom tržišnom moći, centralnim bankama i globalnim ekonomskim akterima (Merkel, 2014).

Tu se kriza demokratije neposredno spaja sa prethodno analiziranom transformacijom države. Problem više nije samo u tome **ko donosi odluku**, već i u tome **da li onaj ko demokratski odgovara za odluku raspolaže stvarnom moći da je donese**. Demokratija postaje politički ranjiva onda kada se odgovornost zadržava na jednom nivou, a efektivna moć premješta na drugi. Građanin može kazniti nacionalnu vladu na izborima, ali mnogo teže može politički sankcionisati transnacionalni regulatorni režim, tržišnu strukturu ili ekspertski centar čije odluke neposredno ograničavaju prostor nacionalne politike.

Mihael Cirn taj problem postavlja gotovo brutalno jasno kroz napetost između **efektivnosti sistema i participacije građana**. Međunarodne institucije mogu omogućiti rješavanje problema koje pojedinačna država više ne može efikasno riješiti sama, ali njihova funkcionalna korist ne proizvodi automatski demokratski legitimitet. Efikasnost političkog sistema može povećavati takozvani izlazni legitimitet, dok demokratska procedura, participacija i mogućnost uticaja građana stvaraju ulazni legitimitet. Globalizovano upravljanje zato otvara paradoks: odluka može biti funkcionalno racionalna i istovremeno demokratski udaljena od onih na koje se odnosi (Zürn, 1998).

Najprovokativniju interpretaciju tog procesa nudi Kolin Krauč. Postdemokratija kod njega nije diktatura poslije demokratije, niti društvo bez izbora. Upravo suprotno, njena snaga kao koncepta leži u tome što demokratska fasada ostaje prepoznatljiva. Izbori postoje i mogu smijeniti vladu, ali politička utakmica sve više poprima oblik kontrolisanog spektakla profesionalnih timova, dok građanin postaje pasivniji posmatrač, a stvarno oblikovanje politike sve se snažnije odvija u odnosima političkih i poslovnih elita (Crouch, 2000).

To je oštra, ali ne i apsolutna dijagnoza. Krauč postdemokratiju ne postavlja kao binarni

suprotni pol demokratiji, već kao idealnotipski pravac kretanja. Upravo zato je analitički korisna. Demokratska država ne mora jednog jutra prestati da bude demokratska. Ona može postepeno gubiti demokratsku dubinu dok njene procedure nastavljaju uredno da funkcionišu. Savremena analiza Čambore i Holzera potvrđuje korisnost ove koncepcije, ali istovremeno upozorava da se ona ne može nekritički prenositi iz specifičnog zapadnoevropskog istorijskog konteksta na svaki politički sistem (Čambora & Holzer, 2024).

Krauč je za ovaj rad još značajniji kada postdemokratiju poveže sa globalizacijom. Njegova kasnija analiza polazi od jednostavne, ali politički eksplozivne asimetrije: **veliki ekonomski interesi mogu djelovati transnacionalno, dok demokratija ostaje najvećim dijelom zatvorena unutar nacionalne političke zajednice**. Poslovni kapital može mijenjati jurisdikcije, pregovarati sa više vlada i koristiti regulatornu konkurenciju, dok birač glasa u jednoj državi i politički raspolaže instrumentima ograničenim na njen institucionalni prostor (Crouch, 2016).

Upravo tu kriza reprezentacije dobija i svoju populističku reakciju. *Populism on the Rise* pokazuje da savremeni populistički uspon nije moguće objasniti samo ideologijom ili političkim stilom. Njegovu društvenu podlogu čine i birači koji tradicionalne predstavničke strukture smatraju nepouzdanim, kao i grupe koje sebe doživljavaju kao gubitnike globalizacije. Kriza „input" demokratije, slabljenje sposobnosti stranaka da mobilišu i predstavljaju građane, spaja se sa krizom „output" demokratije, odnosno ograničenom sposobnošću nacionalnih vlada da proizvode očekivane političke rezultate u uslovima globalne međuzavisnosti (Martinelli, 2016).

Populizam tako nije jednostavno dokaz da građani odbacuju demokratiju. On može biti i simptom uvjerenja da postojeći predstavnički mehanizmi više ne prenose dovoljno efikasno političku volju prema centrima stvarne moći.

Pravno-politikološki problem demokratije zato se ne iscrpljuje u pitanju da li je vlast izabrana u skladu sa zakonom. Veberova legitimnost i Kelzenova demokratska procedura podsjećaju da moderna demokratija pokušava povezati dvije stvari koje nije uvijek lako pomiriti: institucionalnu sposobnost donošenja obavezujućih odluka i političko opravdanje prava da se te odluke donose. Magaljaješ upravo kroz Vebera i Kelzena pokazuje da pitanje moderne demokratije nije moguće odvojiti od pitanja **kako se vlast legitimira u masovnom, pluralističkom i institucionalno posredovanom društvu** (Magalhães, 2021).

Iz toga proizlazi **treći rezultat istraživanja**. **Kriza demokratije ne mora početi tamo gdje prestaju izbori. Ona može početi mnogo ranije, tamo gdje izbori opstaju, ali postepeno slabi veza između političke volje građana, reprezentativnih institucija i efektivne moći odlučivanja.** Njeno jezgro zato nije nužno institucionalni slom, nego moguća erozija legitimnosti, reprezentacije, participacije i političke efektivnosti. Globalizacija tu krizu ne proizvodi sama, ali je može zaoštriti upravo zato što širi prostor djelovanja ekonomskih, regulatornih i političkih aktera izvan granica nacionalnog demokratskog nadzora.

Otuda se pojavljuje paradoks koji će biti ključan za Diskusiju: **država može ostati pravno suverena, a politički manje autonomna; demokratija može ostati formalno očuvana, a politički manje djelotvorna.** U domaćoj ustavnopravnoj literaturi slična napetost uočava se i na primjeru Bosne i Hercegovine, gdje Karan ukazuje na razliku između njenog formalnog državnopravnog statusa i faktičkog uticaja međunarodnih aktera na unutrašnje političko i institucionalno odlučivanje (Karan, 2014). Kada se te dvije pojave ukrste, nastaje unutrašnja strana transformacije države. Spolja se mijenja prostor njene autonomije, a iznutra odnos između vlasti i demokratskog opravdanja te vlasti. Pitanje tada više nije samo koliko država može da odlučuje, nego i koliko ono što odlučuje još uvijek može uvjerljivo da predstavi kao izraz političke volje zajednice u čije ime vlada.

Bezbjednosna dimenzija: država između granice, rizika i otpornosti

Država se danas ne brani samo na granici. Može imati netaknutu teritoriju, funkcionalnu vladu i formalno očuvan pravni poredak, a istovremeno biti izložena udaru na finansijski sistem, energetsku infrastrukturu, informacioni prostor, povjerenje u institucije ili sposobnost političkog odlučivanja. Upravo tu klasična predstava bezbjednosti, zasnovana prvenstveno na teritoriji, vojsci i spoljašnjem neprijatelju, postaje nedovoljna. Savremena država nije manje odgovorna za bezbjednost nego ranije. Naprotiv, od nje se očekuje da štiti političku zajednicu od prijetnji koje više ne dolaze uredno obilježene uniformom, zastavom i pravcem napada.

Ovaj zaokret teorijski je snažno artikulisan u Kopenhaškoj školi. Buzan, Vejver i de Vajld odbacuju svođenje bezbjednosti na vojni sektor i određuju je kao „posebnu vrstu politike primjenjivu na širok raspon pitanja" (Buzan et al., 1998, str. vii, prevod autora). Njihov okvir razlikuje vojni, politički, ekonomski, društveni i ekološki sektor bezbjednosti, čime se predmet zaštite proširuje sa fizičkog opstanka teritorije na stabilnost političkog poretka, ekonomskih struktura, kolektivnih identiteta i uslova društvenog života (Buzan et al., 1998). Time država ne gubi tradicionalnu odbrambenu funkciju. Vojna prijetnja ostaje, kako autori gotovo brutalno formulišu, „egzistencijalna prijetnja par excellence" (Buzan et al., 1998, str. 58).

Ali, više nije jedina prijetnja sposobna da ugrozi političku zajednicu.

U društvu globalizovanih rizika takva promjena nije teorijska moda nego posljedica promijenjene strukture opasnosti. Ulrih Bek pokazuje da savremeni rizici sve teže mogu biti prostorno zatvoreni i politički kontrolisani isključivo unutar nacionalnih granica (Beck, 1999). Industrijski i tehnološki razvoj proizvodi opasnosti čije se posljedice šire preko teritorija na kojima su nastale, pa klasična logika prema kojoj država kontroliše ono što se nalazi „unutra", a brani se od onoga što dolazi „spolja", postaje sve poroznija. Nuklearni incident, pandemijski talas, sajber napad, finansijski poremećaj ili prekid energetskog lanca ne moraju priznati nijednu granicu koju međunarodno pravo priznaje državi. Upravo zato globalizacija rizika ne ukida potrebu za državom. Ona je čini još zahtjevnijom.

Hibridne prijetnje predstavljaju gotovo laboratorijski primjer takvog bezbjednosnog okruženja. Miljković i Đorđević izričito navode da su one „dizajnirane da traže slabosti države u političkom, vojnom, ekonomskom, društvenom, infrastrukturnom i informacionom domenu" (Miljković & Đorđević, 2025, str. 281).

Njihova posebna opasnost nije samo u mnoštvu raspoloživih sredstava nego u njihovoj sinhronizaciji. Jedna aktivnost može biti izvedena u informacionom prostoru, druga kroz ekonomsku prinudu, treća kroz političku polarizaciju, a njihov kumulativni cilj može biti sasvim drugačiji, slabljenje sposobnosti države da donese i sprovede odluku.

Upravo zato hibridno djelovanje često ne pokušava prvo da osvoji teritoriju. Povoljnije je oslabiti **sposobnost države da njome autoritativno upravlja**. Miljković i Đorđević ukazuju da savremene hibridne aktivnosti mogu biti usmjerene na „podrivanje poverenja javnosti u institucije napadnute države" i uticaj na sposobnost političkih lidera da donose odluke (Miljković & Đorđević, 2025, str. 282).

Ovo je za našu argumentaciju posebno značajno: bezbjednosni udar više nije odvojen od pitanja legitimiteta. Napad na povjerenje u institucije istovremeno je bezbjednosni, politički i demokratski problem.

Zbog toga sposobnost države da opstane u savremenom bezbjednosnom okruženju nije dovoljno mjeriti količinom vojne sile kojom raspolaže. Jednako su značajne otpornost institucija, pravna sigurnost, kontinuitet javnih funkcija, informaciona sposobnost, društveno povjerenje i kapacitet donošenja odluka. Bezbjednost se tako vraća samom jezgru državnosti: pitanju da li političko-pravni poredak može da izdrži poremećaj, zaštiti zajednicu i nastavi autoritativno da djeluje.

Iz toga proizlazi **četvrti rezultat istraživanja**. **Savremeni bezbjednosni rizici nisu treća, odvojena transformacija države. Oni djeluju kao akcelerator prethodne dvije.** Transnacionalni karakter prijetnji tjera državu prema međunarodnoj saradnji i time dodatno mijenja prostor njene autonomije, dok njihov unutrašnji učinak može pogoditi povjerenje, legitimnost i sposobnost demokratskih institucija da djeluju. Država se zato nalazi pred dvostrukim zahtjevom: mora biti dovoljno otvorena da sarađuje izvan svojih granica i dovoljno otporna da unutar njih sačuva pravni poredak, političku sposobnost i legitimitet vlasti. U tome se bezbjednost više ne pojavljuje samo kao zaštita države. Ona postaje **ispit njene stvarne državnosti**.

DISKUSIJA

Najveća greška u raspravi o savremenoj državi nastaje onda kada se promjena proglasi nestankom. Država se tokom istorije više puta mijenjala upravo zato da bi opstala kao država. Od Aristotelove političke zajednice, preko Bodenove suverenosti i vestfalskog učvršćivanja teritorijalno-suverenog poretka, Hobsovog jedinstvenog autoriteta, Lokovog i Monteskjeovog ograničenja vlasti, Jelinekove teritorijalne konstrukcije, Montevideo kriterijuma državnosti, Veberove legitimne dominacije i Kelzenovog normativnog pravnog poretka, pa do savremenih funkcionalnih određenja države kod Hejvuda i Kecmanovića, jurisprudencijskog proširenja normativnog prostora kod Košutića, ustavnopravnog zahtjeva za pravno ograničenom vlašću kod Dmičića i međunarodnopravne analize suvereniteta, subjektiviteta i nadležnosti kod Savića i Krivokapića, oblik državnosti nikada nije bio zamrznut. Druga domaća savremena literatura tu sliku dodatno usložnjava: Šolaja pokazuje višeslojnost međunarodnog djelovanja u složenim državnim strukturama, Simović demokratsku državnost vezuje za kvalitet predstavničkog odnosa između građana i institucija, dok Karan pokazuje koliko se u složenim ustavnopolitičkim sistemima mogu razlikovati formalna pravna konstrukcija države, raspodjela nadležnosti i faktički politički odnosi. Mijenjali su se, dakle, način organizovanja vlasti, prostor njenog djelovanja, izvori njenog legitimiteta i sredstva kojima politička zajednica obezbjeđuje sopstveni poredak, ali nije nestajala potreba da se politička moć institucionalizuje, pravno ograniči i legitimira. Savremena globalizacija zato nije prvi događaj koji mijenja državu. Ona je istorijski naročito snažan trenutak u kojem se **teritorijalna logika vlasti sudara sa transnacionalnom logikom moći**.

Tu se nalazi osnovni nalaz ovog istraživanja. Savremena država nije ni nemoćna institucija koja čeka da je globalizacija ukine, ni apsolutni suveren koji može ignorisati svijet izvan svojih granica. Ona postoji između te dvije krajnosti. Njunjez upravo zato suverenitet određuje kao višedimenzionalan koncept čije značenje zavisi od pravnog, političkog, faktičkog, prostornog i istorijskog referentnog okvira (Núñez, 2024).

Bartelson, rekonstruišući različite pozicije u savremenoj raspravi o suverenitetu, izdvaja stanovište prema kojem promjene međunarodnog poretka ne podrazumijevaju nužno gubitak teorijskog i političkog značaja suverene države. U okviru te pozicije, suverena država ostaje „snažan izvor autoriteta i zajednice", dok suverenitet zadržava „objašnjavajuću i normativnu relevantnost" (Bartelson, 2006, str. 465, prevod autora). Takvo stanovište je posebno značajno za razumijevanje savremene transformacije države: promjena uslova u kojima se suverenitet ostvaruje ne mora značiti njegovo iščezavanje, već može upućivati na promjenu njegovih oblika, instrumenata i praktičnog domašaja.

To razlikovanje formalnog suvereniteta od stvarne političke autonomije presudno je. Država može pravno raspolagati nadležnošću, a biti ekonomski, tehnološki ili regulatorno ograničena u načinu njenog korišćenja. Ali, može se dogoditi i obrnuto: međunarodno pravilo može ograničiti jednostrano postupanje države, a istovremeno povećati njenu

sposobnost da utiče na proces koji sama ne bi mogla kontrolisati. Džajasurijin primjer međunarodne regulacije bankarskog kapitala pokazuje upravo takvu logiku: globalna regulatorna saradnja nastala je i radi zaštite državnih interesa, a njena primjena zavisi od snažnih nacionalnih regulatornih kapaciteta (Jayasuriya, 1999).

Zato prenos ili zajedničko vršenje nadležnosti nije nužno politička kapitulacija. Ponekad je ono novi instrument suverenog djelovanja.

U međunarodnopravnoj ravni ista distinkcija može se izraziti razlikovanjem postojanja državne nadležnosti od modaliteta njenog vršenja. Savić pokazuje da razvoj međunarodnih institucija i ugovornih režima relativizuje tradicionalnu predstavu isključive nadležnosti, ali ne ukida državu kao osnovnog nosioca suverene vlasti i međunarodnopravnog subjektiviteta (Savić, 2025).

U tome se nalazi ono što se u ovom radu određuje kao **spoljašnja transformacija države**. Ona ne znači nestanak teritorije, pravnog subjektiviteta ili državne vlasti, već promjenu odnosa između **formalne nadležnosti i efektivne autonomije**. Globalizovana država mora sve češće djelovati kroz međunarodne institucije, regulatorne mreže, standarde i pregovore, umjesto isključivo jednostranom naredbom. Ip zato s pravom naglašava da su „razvoj i transformacija oduvijek bili red stvari" u istoriji državnog prava (Ip, 2010, str. 653, prevod autora).

Državno pravo više nije jedini normativni poredak prisutan u svakom prostoru društvenog života, ali ostaje jedan od rijetkih poredaka iza kojih stoje institucionalizovana javna vlast, opšta obaveznost i organizovana sposobnost izvršenja.

Empirijski nalazi dodatno osporavaju fatalizam o nemoćnoj državi. Linda Vajs pokazuje da ekonomska integracija ne proizvodi jedinstvenu institucionalnu posljedicu. Države sa različitim političkim i administrativnim kapacitetima reaguju različito, a gubitak jednog instrumenta politike često pokreće stvaranje drugog (Weiss, 1997). U kasnijem radu njena teza postaje još odlučnija: države „ne samo da stvaraju prostor za djelovanje, nego se i aktivnije i strateškije kreću u prostoru koji imaju" (Weiss, 2008, str. 3, prevod autora).

Primjeri tehnološke, industrijske i inovacione politike od Sjedinjenih Američkih Država do Republike Koreje pokazuju da globalizacija može suziti pojedine klasične instrumente i istovremeno podstaći nove oblike državnog aktivizma (Weiss, 2008).

Ali, upravo na tom mjestu spoljašnja transformacija dobija svoju unutrašnju političku cijenu. Ako građani biraju vlast unutar nacionalne države, dok sve veći broj uslova pod kojima ta vlast djeluje nastaje kroz transnacionalne tokove, tržišne zavisnosti ili zajedničke regulatorne režime, tada nastaje pitanje **demokratske kongruencije**. Cirn pokazuje da međunarodno upravljanje može povećati sposobnost rješavanja problema koje država sama više ne može riješiti, ali time ne proizvodi automatski jednaku mogućnost građanskog uticaja (Zürn, 1998). Upravo tu se sudaraju dvije legitimacione logike: sistem može biti efikasniji, a politička odluka istovremeno udaljenija od građanina.

Zbog toga, unutrašnja transformacija države nije sinonim za propast demokratije. Merkelova empirijska analiza upravo upozorava na pretjerivanje takve dijagnoze. Demokratski režimi mogu ostati stabilni dok se istovremeno pojavljuju ozbiljni problemi participacije, reprezentacije i efektivne sposobnosti demokratske vlasti da upravlja (Merkel, 2014).

Erkan i Gagnon zato opravdano traže da se prije proglašavanja „krize demokratije" utvrdi **šta je tačno u krizi**. Takva preciznost nije ublažavanje problema, već njegovo pravilno lociranje.

Najosjetljivija tačka nije, prema tome, izborni dan. Ona se nalazi između izbora i stvarne moći. Kraučova postdemokratija dobija punu snagu upravo tu: izbori, javna rasprava i vladavina prava mogu opstati, dok se politička dinamika postepeno premješta prema uskim krugovima političke i ekonomske moći (Crouch, 2016).

Čambora i Holzer na savremenom primjeru pokazuju kako formalni liberalnodemokratski okvir može ostati nepromijenjen, dok se kvalitet demokratije smanjuje upravo kroz

slabljenje uticaja građana na politiku (Čambora & Holzer, 2024).

Populistički odgovor na takvo stanje zato ne mora biti samo neprijatelj demokratije. On može biti i simptom političkog uvjerenja da postojeće institucije više ne pretvaraju dovoljno uvjerljivo društvene zahtjeve u djelotvornu javnu politiku (Martinelli, 2016).

Ovdje pravna teorija demokratije postaje jednako važna kao njena sociologija. Kelzenova demokratija nije samo tehnika brojanja glasova. Njena normativna pretpostavka nalazi se u političkoj slobodi, odnosno u ideji da oni koji su podvrgnuti obavezujućem poretku treba da učestvuju u njegovom stvaranju. Magaljaješ zato naglašava da Kelzenov demokratski proceduralizam ostaje vezan za „ideal slobode kao autonomije ili samoodređenja" (Magalhães, 2026, str. 231, prevod autora).

Ako postupak ostane formalno demokratski, ali se materijalni prostor odluka koje taj postupak može proizvesti progresivno sužava, demokratski problem ne nestaje samo zato što je procedura ostala pravno valjana.

U tome je suština **unutrašnje transformacije države**. Ona zahvata odnos između legalnosti, legitimnosti i efektivnosti. Veber legitimnost analizira kroz vjerovanje aktera u opravdanost vlasti, dok se iz Magalhãesove analize može izvesti da stabilnost poretka sama po sebi nije dovoljna da se normativno dokaže njegova legitimnost (Magalhães, 2021). Bitam dodatno kritikuje svođenje legitimnosti na samo vjerovanje u legitimnost i određuje je kao višeslojan odnos: vlast je legitimna u mjeri u kojoj je stečena i vršena u skladu s pravilima, ta se pravila mogu opravdati priznatim principom političkog autoriteta, a postoji i dokaz izričitog pristanka onih koji su ovlašćeni da ga daju (Beetham, 1991).

Država zato može biti pravno potpuno funkcionalna, a politički suočena sa rastućim raskorakom između institucija i društva. Može donositi validne odluke, a istovremeno imati sve veći problem da objasni zbog čega su upravo te odluke izraz političke samovladavine građana.

Savremeni bezbjednosni rizici zatim spajaju obje dimenzije transformacije u jedan isti pritisak. Bekovi globalni rizici slabe iluziju da teritorijalna granica može izolovati političku zajednicu od posljedica odluka donesenih izvan nje (Beck, 1999), dok Buzan, Vejver i de Vajld pokazuju da se bezbjednost više ne iscrpljuje u vojnoj zaštiti teritorije, već zahvata političke, društvene, ekonomske i ekološke sektore (Buzan et al., 1998). Hibridna prijetnja dodatno briše urednu granicu između spoljnog i unutrašnjeg: napad na infrastrukturu može istovremeno biti udar na ekonomiju, informacije, političko odlučivanje i povjerenje građana u institucije (Miljković & Đorđević, 2025).

Iz svega navedenog može se izvesti koncept **dvojne transformacije države**. Prva transformacija je spoljašnja: globalizacija mijenja uslove u kojima se ostvaruju suverenitet, regulatorni kapacitet i politička autonomija. Druga je unutrašnja: kriza demokratije mijenja odnos između građana, reprezentacije, legitimnosti i efektivne javne vlasti. Te dvije transformacije nisu paralelne linije koje se slučajno odvijaju u isto vrijeme. One se međusobno hrane. Što je više politički relevantnih odluka uslovljeno procesima izvan neposrednog demokratskog domašaja nacionalne zajednice, to postaje teže održavati potpunu kongruenciju između političke odgovornosti i stvarne moći. A što je legitimitet institucija slabiji, to država teže mobiliše društvene resurse potrebne da odgovori na rizike koji prevazilaze njene granice.

Zato otpornost savremene države ne treba mjeriti nostalgičnim standardom apsolutne samodovoljnosti. Takva država vjerovatno nikada nije ni postojala. **Otporna država nije ona koja nema ograničenja, već ona koja ograničenja može politički pretvoriti u sposobnost djelovanja, a djelovanje zadržati pod pravom i demokratskom odgovornošću.** Njena snaga nije u tome da zatvori granice pred svijetom, nego da u svijetu međuzavisnosti sačuva dovoljno autonomije da odlučuje, dovoljno prava da vlast ograniči, dovoljno kapaciteta da odluku sprovede i dovoljno legitimiteta da građani u toj odluci još mogu prepoznati svoju političku zajednicu.

U ustavnopravnom smislu upravo je ta veza kapaciteta i ograničenja presudna: kako naglašava Dmičić, organizovana javna vlast nije samo nosilac ovlašćenja, već je u pravnoj državi istovremeno vezana ustavnim i zakonskim granicama sopstvene nadležnosti (Dmičić, 2012).

Tu se, konačno, vraćamo etimološkom korijenu sa početka analize. Država, izvedena iz ideje **držanja i održavanja**, danas više ne može „držati" sve procese unutar svojih granica. Ali, možda njena najvažnija savremena funkcija upravo nije da sve zatvori u granicu, nego da **održi ono što se bez nje raspada**: pravni poredak bez kojeg moć postaje samovolja, političku zajednicu bez koje se vlast svodi na administraciju, demokratski legitimitet bez kojeg poslušnost postaje puka prinuda i institucionalnu sposobnost bez koje pravo ostaje obećanje bez izvršenja. Globalizacija zato nije sahranila državu, a kriza demokratije nije dokazala njenu besmislenost. Obje su je stavile pred znatno teži ispit: da dokaže da u XXI vijeku još može biti **mjesto na kojem se moć pretvara u pravo, pravo u odgovornost, a politička zajednica u sposobnost zajedničkog djelovanja**.

ZAKLJUČCI

Država nije poražena globalizacijom, niti je kriza demokratije označila njen politički kraj. Rezultati ovog istraživanja upućuju na znatno složeniji zaključak: savremena država opstaje upravo tako što se mijenja. Njena teritorija nije izgubila pravni značaj, suverenitet nije iščezao, javna vlast nije prestala da proizvodi obavezujuće odluke, a demokratska legitimnost nije postala suvišna. Promijenili su se, međutim, **uslovi u kojima se ti elementi ostvaruju, međusobno povezuju i politički opravdavaju**. Zbog toga pitanje savremene državnosti nije pitanje njenog nestanka, već pitanje njene sposobnosti da se transformiše bez gubitka političke i pravne supstance koja je čini državom.

Polazna hipoteza rada time je potvrđena. Globalizacija proizvodi **spoljašnju transformaciju države**, jer mijenja odnos između formalnog suvereniteta i efektivne političke autonomije. Kapital, informacije, regulacija, tehnologija i rizici sve manje slijede državne granice, dok se odluke sve češće oblikuju u međunarodnim institucijama, transnacionalnim mrežama i regulatornim režimima. To, međutim, ne znači da država prestaje biti suverena. Mnogo preciznije je zaključiti da se suverenitet sve češće ostvaruje u uslovima međuzavisnosti, pregovaranja i podijeljenog regulatornog prostora. Država može biti ograničena u jednostranom djelovanju, a istovremeno povećati sposobnost da kroz saradnju utiče na procese koje sama više ne može kontrolisati. **Suverenost, prema tome, nije isto što i samodovoljnost.**

Istovremeno se odvija **unutrašnja transformacija države**. Kriza demokratije ne mora poprimiti oblik ukidanja izbora, raspuštanja parlamenta ili otvorenog napuštanja ustavnog poretka. Ona može biti mnogo tiša, a politički jednako ozbiljna. Demokratske institucije mogu nastaviti da funkcionišu dok slabi veza između građanske volje, političke reprezentacije i stvarne moći odlučivanja. Upravo tu se nalazi najosjetljivija tačka savremene demokratije: vlast može biti potpuno legalna, a da istovremeno postaje sve teže objasniti koliko je ona efektivno sposobna da ostvari ono za šta je demokratski ovlašćena. Kada politička odgovornost ostaje nacionalna, a značajan dio uslova odlučivanja nastaje izvan nacionalnog političkog prostora, nastaje raskorak koji više nije samo institucionalni problem. On postaje problem **legitimiteta same javne vlasti**.

Bezbjednosni rizici ove dvije transformacije ne stvaraju, već ih povezuju i ubrzavaju. Savremena prijetnja ne mora prvo preći granicu da bi pogodila državu. Može pogoditi informacioni sistem, energetsku mrežu, finansijski poredak, institucije ili povjerenje građana, a da nijedan kilometar teritorije formalno nije izgubljen. Zato se državna sposobnost u XXI vijeku ne mjeri samo vojnom snagom i fizičkom kontrolom prostora. Mjeri se i

sposobnošću institucija da predvide poremećaj, izdrže pritisak, zaštite pravni poredak, sačuvaju kontinuitet odlučivanja i uvjere političku zajednicu da vlast i u krizi ostaje odgovorna, legitimna i djelotvorna. **Otpornost je tako postala jedan od savremenih izraza državnog kapaciteta.**

Koncept **dvojne transformacije države** zato predstavlja sintetički rezultat ovog istraživanja. Njegova svrha nije da uvede još jednu etiketu u već razvijenu teoriju države, već da poveže dvije rasprave koje se prečesto vode odvojeno. Globalizacija mijenja prostor u kojem država može da djeluje, dok kriza demokratije mijenja političko opravdanje načina na koji ona djeluje. Spoljašnja transformacija zahvata suverenitet, autonomiju i regulatorni kapacitet; unutrašnja legitimitet, reprezentaciju i efektivnost demokratske vlasti. Njihovo ukrštanje određuje jedno od ključnih pitanja savremene državnosti: **može li država ostati dovoljno sposobna da odlučuje, a istovremeno dovoljno demokratska da odluka ostane politički pripisiva građanima u čije ime se donosi?**

Od Aristotelove političke zajednice i ideje opšte koristi, preko Bodenove suverenosti i vestfalskog učvršćivanja teritorijalno-suverenog poretka država, Hobsove zaštite i političkog jedinstva, Lokovog i Monteskjeovog ograničenja vlasti, Jelinekove teritorijalne državnosti, Montevideo kriterijuma međunarodnopravne državnosti, Veberove legitimnosti i Kelzenovog pravnog poretka, do savremenih funkcionalnih, jurisprudencijskih, ustavnopravnih, demokratskih i međunarodnopravnih određenja države kod Hejvuda, Kecmanovića, Košutića, Dmičića, Savića, Krivokapića, Simovića, Šolaje i Karana, mijenjali su se odgovori na pitanje šta državu čini državom. Ti autori ne pripadaju istoj teorijskoj tradiciji niti državu posmatraju iz iste ravni: jedni naglašavaju političku zajednicu i vlast, drugi pravni poredak, izvore prava i ograničenje javne vlasti, treći suverenitet, međunarodnopravni subjektivitet i državnu nadležnost, a četvrti legitimitet, političko predstavljanje i složenost institucionalnog djelovanja. Upravo u toj različitosti nalazi se jedna od ključnih pouka ovog istraživanja: državnost nije jedna osobina koja može jednostavno nestati, već složen odnos teritorije, prava, vlasti, političke zajednice, institucionalnog kapaciteta, međunarodnopravne sposobnosti i demokratskog legitimiteta. Ali kroz sve istorijske i teorijske transformacije opstaje jedna zajednička nit: država postoji zato što političku moć mora pretvoriti u **uređen, obavezujući i javni poredak koji se može opravdati**. Globalizacija tu potrebu nije ukinula. Kriza demokratije je nije obesmislila. Savremeni rizici su je samo učinili dramatično vidljivijom.

Košutićeva i Krivokapićeva pravna perspektiva u tom smislu dodatno potvrđuje dvije strane iste savremene promjene: normativni prostor više nije moguće svesti isključivo na državne izvore prava, niti se državna nadležnost može razumjeti kao neograničena sfera samostalnog odlučivanja, ali ni jedna od tih promjena sama po sebi ne ukida državu kao centralnog nosioca pravno organizovane javne vlasti i osnovnog subjekta međunarodnog prava.

Zato konačna ocjena ovog rada ne glasi da država slabi ili nestaje. Ona glasi da je **država stavljena pred viši istorijski zahtjev**. Više nije dovoljno da raspolaže teritorijom, institucijama i pravom. Mora dokazati da i u svijetu u kojem moć prelazi granice može sačuvati sposobnost političkog djelovanja; da u sistemu međuzavisnosti može očuvati dovoljno autonomije za odgovornu odluku; da u vremenu demokratske sumnje može održati legitimitet vlasti; i da pred rizicima koje sama ne može zaustaviti može zaštititi zajednicu bez odricanja od prava koje tu vlast ograničava.

Upravo zato budućnost države neće zavisiti prvenstveno od toga koliko nadležnosti može formalno zadržati, već od toga koliko uvjerljivo može povezati četiri zahtjeva koji se u savremenom poretku sve teže razdvajaju: pravnu sposobnost da odlučuje, političku sposobnost da djeluje, demokratsku sposobnost da odluke legitimira i institucionalnu sposobnost da za njihove posljedice preuzme odgovornost. Država koja izgubi bilo koju od tih veza može ostati formalno postojeća, ali će njena stvarna državnost postajati sve slabija.

Ako je u samom jezičkom korijenu države sadržana ideja **držanja i održavanja**, onda se možda upravo tu nalazi i njeno savremeno političko određenje. Država XXI vijeka neće opstati zato što može sve da kontroliše, već zato što može da **održi ono bez čega politička zajednica prestaje biti slobodna i uređena zajednica: pravo pred silom, odgovornost pred moći, legitimnost pred prinudom i zajedničku sposobnost djelovanja pred silama koje nijedan pojedinac ne može savladati sam**. U tome nije kraj države. U tome je njen novi istorijski ispit.

LITERATURA

Aristotel. (1988). *Politika* (T. Ladan, prev.). Zagreb: Globus.

Bartelson, J. (2006). The concept of sovereignty revisited. *European Journal of International Law, 17*(2), 463–474. https://doi.org/10.1093/ejil/chl006

Beck, U. (1999). *World risk society*. Cambridge: Polity Press.

Beetham, D. (1991). *The legitimation of power*. London: Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21599-7

Bodin, J. (1967). *Six books of the commonwealth* (M. J. Tooley, prev. i prir.). Oxford: Basil Blackwell.

Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.

Convention on Rights and Duties of States. (1933, December 26). Seventh International Conference of American States, Montevideo, Uruguay. Organization of American States. https://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-40.html

Crouch, C. (2000). *Coping with post-democracy* (Fabian Ideas No. 598). London: Fabian Society.

Crouch, C. (2016). The march towards post-democracy, ten years on. *The Political Quarterly, 87*(1), 71–75. https://doi.org/10.1111/1467-923X.12210

Čambora, J., & Holzer, J. (2024). Post-democracy: Remarks on application possibilities and limits of the concept in the Czech context. *Humanities and Social Sciences, 31*(4), 43–56. https://doi.org/10.7862/rz.2024.hss.42

Dmičić, M. (2012). Vladavina prava i ustavnost i zakonitost – normativno i stvarno. U *Načela i vrijednosti pravnog sistema – norma i praksa* (str. 297–317).

Ercan, S. A., & Gagnon, J.-P. (2014). The crisis of democracy: Which crisis? Which democracy? *Democratic Theory, 1*(2), 1–10. https://doi.org/10.3167/dt.2014.010201

Held, D. (2000). Regulating globalization? The reinvention of politics. *International Sociology, 15*(2), 394–408. https://doi.org/10.1177/0268580900015002015

Heywood, A. (2004). *Politika*. Beograd: Clio.

Hobbes, T. (1651). *Leviathan, or, The matter, forme, & power of a common-wealth ecclesiasticall and civill*. London: Andrew Crooke.

Ip, E. C. (2010). Globalization and the future of the law of the sovereign state. *International Journal of Constitutional Law, 8*(3), 636–655. https://doi.org/10.1093/icon/moq033

Jayasuriya, K. (1999). Globalization, law, and the transformation of sovereignty: The emergence of global regulatory governance. *Indiana Journal of Global Legal Studies, 6*(2), 425–455. https://www.repository.law.indiana.edu/ijgls/vol6/iss2/3

Jellinek, G. (1914). *Allgemeine Staatslehre* (3. izd.; W. Jellinek, ur.). Berlin: O. Häring.

Karan, S. (2014). Oblik državnog uređenja Bosne i Hercegovine. *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, 4*(4), 156–167. https://doi.org/10.7251/GFP1404156K

Kelly, P. F. (1999). The geographies and politics of globalization. *Progress in Human Geography, 23*(3), 379–400. https://doi.org/10.1177/030913259902300303

Kecmanović, N. (2009). *Politika, država i moć*. Beograd: Čigoja štampa.

Kecmanović, N. (2011). *Elementi vladavine*. Beograd: Čigoja štampa.

Kelsen, H. (1949). *General theory of law and state* (A. Wedberg, prev.). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kunina, I. (2012). Krizis Vestfal'skoi sistemy: problema gosudarstvennogo suvereniteta [Кризис Вестфальской системы: проблема государственного суверенитета]. *Nowa Polityka Wschodnia, 2*(3), 277-284.

Košutić, B. P. (2008). *Uvod u jurisprudenciju: Osnovi teorije prava*. Podgorica: CID.

Krivokapić, B. (2017). *Međunarodno javno pravo* (3. izmenjeno i dopunjeno izd.). Beograd: Poslovni i pravni fakultet Univerziteta „Union - Nikola Tesla"; Institut za uporedno pravo.
Locke, J. (1689). *Two treatises of government*. London: Awnsham Churchill.
Magalhães, P. T. (2021). *The legitimacy of modern democracy: A study on the political thought of Max Weber, Carl Schmitt and Hans Kelsen*. New York: Routledge.
Magalhães, P. T. (2026). The method of freedom: Kelsen, Schumpeter, and the value of democracy. U S. Lagi, F. Silvestrini, & F. Di Donato (ur.), *From Kant to Kelsen: Democracy, education, peace* (str. 225–249). Napoli: Editoriale Scientifica.
Martinelli, A. (2016). Populism and the crisis of representative democracy. U A. Martinelli (ur.), *Populism on the rise: Democracies under challenge?* (str. 13–32). Novi Ligure–Milano: Edizioni Epoké–ISPI. https://doi.org/10.19201/ispipopulism
Merkel, W. (2014). Is there a crisis of democracy? *Democratic Theory, 1*(2), 11–25. https://doi.org/10.3167/dt.2014.010202
Miljković, M., & Đorđević, M. (2025). Konceptualni model hibridnih pretnji bezbednosti iz ugla Evropske unije. U P. Ćeranić (ur.), *Zbornik radova V međunarodne naučne konferencije „Savremeni izazovi i prijetnje bezbjednosti"* (str. 281–293). Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet bezbjednosnih nauka. https://doi.org/10.63356/978-99976-805-6-3
Montesquieu, C.-L. de Secondat. (1748). *De l'esprit des loix*. Genève: Barrillot & Fils.
Núñez, J. E. (2024). State sovereignty: Concept and conceptions. *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique, 37*, 2131–2150. https://doi.org/10.1007/s11196-024-10170-y
Rodrik, D. (2011). *The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy*. New York: W. W. Norton & Company.
Savić, M. (2025). *Međunarodno pravo i država: Teorijski pogled na međunarodnopravni poredak u 21. vijeku*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka; Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Pravni fakultet.
Simović, V. (2024). *Predstavnička demokratija u Republici Srpskoj*. Banja Luka: Besjeda; Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka.
Snoj, M. (2016). *Slovenski etimološki slovar* (3. izd.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
Suganami, H. (2007). Understanding sovereignty through Kelsen/Schmitt. *Review of International Studies, 33*(3), 511–530. https://doi.org/10.1017/S0260210507007632
Šolaja, M. (2018). Republika Srpska – subjekt međunarodnih odnosa. U *Ustav Republike Srpske, dvadeset šest godina kasnije* (str. 105–129). Banja Luka: Istraživački centar.
Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, ur.). Berkeley, CA: University of California Press.
Weiss, L. (1997). Globalization and the myth of the powerless state. *New Left Review, I*(225), 3–27. https://doi.org/10.64590/1au
Weiss, L. (2006). Michael Mann, state power, and the two logics of globalisation. *Millennium: Journal of International Studies, 34*(2), 529–539. https://doi.org/10.1177/03058298060340020601
Weiss, L. (2008, 1–2. novembar). *State activism in an age of globalization: Bringing development strategy back in* [Rad predstavljen na skupu]. Ford Foundation Grant Makers Workshop „The Role of the State in a Global Era", São Paulo, Brazil.
Zürn, M. (1998). *Democratic governance beyond the nation state?* (InIIS-Arbeitspapiere No. 12). Bremen: Universität Bremen, Institut für Interkulturelle und Internationale Studien. https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-67188-2

THE STATE BETWEEN GLOBALIZATION AND THE CRISIS OF DEMOCRACY

Author: STEFAN MILIĆ; Nikola Prelo
e-mail: stefan.milic@strategije.rs
Faculty of Political Sciences; Faculty of Security Sciences, University of Banja Luka

Introduction: The contemporary states are confronted with globalization, the transformation of sovereignty, the crisis of democratic legitimacy, and new security challenges. While classical theories of the state assume a relative unity of territory, population, sovereign authority, and legitimacy, globalized power relations increasingly constrain political autonomy and state capacity.

Aim: To examines the transformation of the contemporary state between globalization and the crisis of democracy by integrating legal, political science, sociological, and security perspectives. Particular attention is given to the relationship between sovereignty, political autonomy, democratic legitimacy, and the state's capacity to respond to transnational risks.

Material and Methods: The research is based on theoretical and normative analysis of concepts of the state, sovereignty, globalization, democracy, and contemporary security. Historical, doctrinal legal, political-theoretical, comparative, and analytical-synthetic methods are applied, together with an interdisciplinary synthesis of globalization theories, democratic legitimacy, and risk society.

Results: The analysis indicates that globalization does not necessarily lead to the disappearance of the state, but transforms the conditions under which it exercises sovereignty, political autonomy, and its security function. At the same time, the crisis of democracy affects internal legitimacy and the exercise of public authority. On this basis, the paper proposes the analytical concept of the dual transformation of the state: an external transformation under the influence of globalization and an internal transformation driven by the crisis of democratic legitimacy, while contemporary security risks connect and intensify both processes.

Conclusion: The contemporary state does not disappear between globalization and the crisis of democracy, but adapts to changing conditions of political power, legitimacy, and security. Its resilience depends on maintaining a balance between sovereignty, democratic legitimacy, and effective protection of society.

Keywords: state; globalization; sovereignty; crisis of democracy; legitimacy; security

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.006 УДК 159.944:37.018.4(497.6)

IZAZOVI USPOSTAVLJANJA STUDENTSKE PRAKSE NA STUDIJU POLITIČKIH NAUKA UNIVERZITETA U BANJOJ LUCI

Autori: IVANA SIMIĆ, Jovana Rodić
Email adresa: ivana.simic@student.fpn.unibl.org, jovana.rodic@student.fpn.unibl.org
Mentor: prof. dr Nevenko Vranješ
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Studentska praksa bi trebalo da bude sastavni dio studiranja i da omogući sticanje praktičnih vještina za budući radni angažman. Ovo istraživanje analizira stavove studenata Političkih nauka, diplomiranih studenata i predstavnika relevantnih institucija o iskustvima, izazovima i mogućnostima unapređenja studentske prakse. Na osnovu prikupljenih rezultata formulišu se zaključci i preporuke za njeno unapređenje.

Cilj: Cilj ovog istraživanja je utvrđivanje potreba studenata u pogledu profesionalnog razvoja i obrazovanja za tržište rada, kao i formulisanje prijedloga nove studijske politike za unapređenje obavezne stručne prakse na prvom ciklusu Političkih nauka.

Materijal i metode: U radu su korišćene metode analiza sadržaja, komparativna i induktivno-deduktivna metoda u cilju analize teorijskih izvora, dok su anketa i intervju korišćeni za prikupljanje primarnih empirijskih podataka i praktična istraživanja.

Rezultati: Istraživanje pokazuje da je 55,1% studenata FPN UNIBL obavljalo praksu, pretežno u organima državne uprave (85,2%). Iako 77,8% ispitanika ističe sticanje novih znanja, 44,4% navodi da se aktivnost svodila na posmatranje. Analiza odgovora partnerskih institucija potvrđuje pozitivan osvrt na praksu i spremnost velikog broja ustanova za buduću saradnju, uz njihove prijedloge za veći broj dana prakse i konkretnije uključivanje studenata u rad.

Zaključak: Postojeći model pruža dobru osnovu, ali zahtijeva sistemsku reformu. Zajednička potreba studenata i institucija jeste produženje trajanja prakse i prelazak sa pasivnog posmatranja na konkretne zadatke. Pozitivan stav partnerskih ustanova i njihova otvorenost za prijem novih generacija omogućavaju uspješnu formalizaciju studentske prakse.

Ključne riječi: studentska praksa; visoko obrazovanje; političke nauke; tržište rada i institucionalna saradnja

UVOD

Savremeni sistemi visokog obrazovanja suočavaju se sa potrebom da studentima, pored teorijskih znanja, obezbijede i kompetencije neophodne za uspješno uključivanje u profesionalni život. Promjene na tržištu rada, složenost profesionalnih uloga i sve veći značaj praktičnih kompetencija nameću potrebu za obrazovanjem koje nije ograničeno isključivo na usvajanje akademskih sadržaja. U tom kontekstu, pitanje odnosa između visokog obrazovanja i tržišta rada postaje jedno od značajnijih pitanja kvaliteta i relevantnosti studijskih programa. Istraživanja pokazuju da različiti oblici povezivanja studiranja sa radnim okruženjem mogu imati pozitivan uticaj na razvoj kompetencija studenata i njihovu pripremljenost za profesionalni angažman (Sanahuja Vélez i Ribes Giner, 2015; Scandurra, Kelly, Fusaro, Cefalo i Hermannsson, 2024). Značaj studentske prakse za buduće politi-

kologe ogleda se u socijalnom kapitalu koji će na taj način najlakše steći. Socijalni kapital često se naziva *networking* ili umrežavanje. Poenta građenja mreže koja omogućava tu vrstu kapitala jeste da pojedincu olakša snalaženje u komplikovanom svijetu javnog sektora i lakši put do preporuka ili čak zaposlenja. Bourdieu definiše socijalni kapital kao mrežu trajnih, institucionalizovanih ili čak neformalnih kontakata koje pojedinac posjeduje na osnovu pripadanja jednoj grupi. Socijalni kapital odlikuje to što nije slučajan i činjenica da on s vremenom može prerasti u ekonomski kapital (Bourdieu, 1986).

Jedan od mehanizama kojim se akademsko obrazovanje povezuje sa profesionalnim okruženjem jeste stručna praksa. Njena osnovna funkcija nije samo u upoznavanju studenta sa radnim mjestom, već u omogućavanju primjene znanja stečenih tokom studiranja u konkretnom profesionalnom kontekstu. Na taj način student dobija mogućnost da se upozna sa procedurama, odgovornostima i zahtjevima radnog okruženja, ali i da prepozna razliku između teorijskog znanja i njegove praktične primjene. Sanahuja Vélez i Ribes Giner (2015), u sistematskom pregledu 57 istraživanja, ukazuju na pozitivne efekte stručnih praksi za studente, poslodavce i visokoškolske ustanove. Ipak, prisustvo stručne prakse u studijskom programu samo po sebi nije pokazatelj njene uspješnosti. Način na koji je praksa osmišljena, organizovana i vrednovana može značajno odrediti njen obrazovni efekat. Posebno su značajni jasno definisani ciljevi prakse, sadržaj i vrsta zadataka koje student obavlja, mogućnost aktivnog učešća u radu, stručna podrška i mentorstvo, kao i način praćenja i vrednovanja stečenih znanja i kompetencija. Istraživanja o učenju integrisanom sa radom ukazuju upravo na značaj strukturisanog pristupa, jasno definisanih odnosa između visokoškolskih ustanova i organizacija domaćina, mentorske podrške i povezivanja praktičnih aktivnosti sa ishodima učenja (Curto–Reverte, Peguera–Carré, Cobos-Rius i Vidal–Martí, 2025).

Problem kvaliteta stručne prakse dodatno dobija na značaju kada se posmatra iz perspektive zapošljivosti diplomiranih studenata. Poslodavci od diplomaca sve češće očekuju kombinaciju stručnog znanja i sposobnosti kao što su komunikacija, analitičko razmišljanje, timski rad, organizacione sposobnosti i samostalno rješavanje problema. Zbog toga praktično iskustvo može predstavljati važnu vezu između obrazovnih ishoda studijskog programa i kompetencija koje se zahtijevaju u profesionalnom okruženju. Sistematski pregled koji su sproveli Scandurra, Kelly, Fusaro, Cefalo i Hermannsson (2024) pokazuje da su aktivnosti povezane sa radnim iskustvom među značajnijim mehanizmima za razvoj vještina relevantnih za tržište rada, iako njihovi efekti zavise od načina na koji su takvi programi organizovani.

Pitanje stručne prakse ima posebnu važnost u obrazovanju studenata Političkih nauka, jer je njihovo buduće profesionalno angažovanje moguće u različitim sektorima i institucionalnim okruženjima. Diplomirani studenti mogu raditi u organima javne uprave, jedinicama lokalne samouprave, javnim ustanovama, političkim strankama i organizacijama, nevladinom sektoru, međunarodnim organizacijama, istraživačkim institucijama, medijima i drugim oblastima. Takva širina potencijalnih profesionalnih angažmana zahtijeva da studijski program omogući studentima upoznavanje sa različitim oblicima profesionalnog rada i da ih postepeno priprema za konkretne zahtjeve radnog okruženja.

Upravo zbog toga stručnu praksu nije opravdano posmatrati kao izdvojenu aktivnost u okviru studiranja, već kao dio šireg procesa profesionalne pripreme studenata. Njena vrijednost zavisi i od stepena povezanosti sa studijskim programom, mogućnosti izbora institucije ili organizacije u skladu sa interesovanjima studenta, kao i od saradnje fakulteta sa institucijama u kojima se praksa realizuje. Kvalitetna saradnja između akademskog i profesionalnog okruženja omogućava da potrebe obje strane budu uzete u obzir prilikom kreiranja sadržaja i načina realizacije prakse. U tom smislu, predmet ovog istraživanja jeste analiza postojećeg modela obavezne stručne prakse studenata prvog ciklusa studija Političkih nauka na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci. Istraživanje

je usmjereno na tri grupe ispitanika: studente Političkih nauka, diplomirane studente i predstavnike relevantnih institucija. Uključivanjem različitih grupa aktera nastoji se dobiti cjelovitija slika o postojećem stanju, jer se pitanje stručne prakse ne može posmatrati isključivo iz perspektive studenata, već i kroz iskustva onih koji su je već prošli, kao i institucija koje učestvuju u njenoj realizaciji.

Cilj istraživanja je utvrđivanje potreba studenata u pogledu profesionalnog razvoja i obrazovanja za tržište rada, kao i formulisanje prijedloga nove studijske politike za unapređenje obavezne stručne prakse na prvom ciklusu studija Političkih nauka. U skladu sa postavljenim ciljem, istraživanjem se ispituju iskustva studenata i diplomiranih studenata, njihova procjena kvaliteta i korisnosti postojeće prakse, potrebe za dodatnim praktičnim sadržajima, kao i stavovi o načinima njenog unapređenja. Posebna pažnja posvećena je identifikovanju nedostataka postojećeg modela i utvrđivanju uslova koji bi mogli doprinijeti njegovoj efikasnijoj realizaciji. To podrazumijeva istraživanje pitanja organizacije prakse, izbora i broja institucija domaćina, trajanja i kontinuiteta praktičnog rada, stepena uključenosti studenata u konkretne poslove, mentorske podrške i načina praćenja njihovog rada. Istovremeno, stavovi predstavnika institucija omogućavaju sagledavanje spremnosti organizacija za saradnju sa fakultetom, kao i njihovih očekivanja od studenata koji se uključuju u praktičan rad.

Na osnovu dobijenih rezultata istraživanje ima za cilj da ponudi konkretne preporuke za unapređenje postojećeg modela stručne prakse. Prijedlog unapređenja usmjeren je ka stvaranju sistematičnijeg modela u kojem bi praktična nastava bila jasnije povezana sa ishodima studijskog programa i profesionalnim potrebama studenata. Na taj način stručna praksa bi mogla dobiti značajniju ulogu u procesu profesionalne pripreme studenata i predstavljati jedan od instrumenata za usklađivanje studijskog programa sa potrebama tržišta rada. Istraživanje je, u skladu sa postavljenim predmetom i ciljem, zasnovano na kombinaciji teorijskih i empirijskih metoda. U analizi relevantne naučne i stručne literature korišćene su metoda analize sadržaja, komparativna metoda i induktivno-deduktivna metoda, dok su za prikupljanje primarnih podataka korišćene anketa i intervju. Kombinovanjem kvantitativnog i kvalitativnog pristupa nastoji se obezbijediti potpunije sagledavanje problema i omogućiti formulisanje preporuka zasnovanih na iskustvima i stavovima različitih aktera. Na taj način istraživanje stručnu praksu posmatra, ne samo kao postojeću komponentu studiranja, već kao pitanje koje zahtijeva kontinuirano preispitivanje njenog kvaliteta, svrhe i usklađenosti sa potrebama studenata i profesionalnog okruženja. Rezultati istraživanja treba da predstavljaju osnovu za formulisanje prijedloga nove studijske politike i konkretnih mjera usmjerenih na unapređenje obavezne stručne prakse na prvom ciklusu studija Političkih nauka.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

U istraživanju su primijenjene odgovarajuće naučnoistraživačke metode i tehnike koje omogućavaju sistematično i sveobuhvatno sagledavanje značaja, postojećeg stanja i mogućnosti unapređenja studentske stručne prakse u oblasti političkih nauka. Metodološki okvir istraživanja koncipiran je u skladu sa predmetom i ciljevima istraživanja, a obuhvata teorijsku analizu relevantne naučne i stručne literature, kao i prikupljanje, obradu i interpretaciju primarnih empirijskih podataka.

U teorijskom dijelu istraživanja primijenjena je **metoda analize sadržaja**, koja je korišćena prilikom sistematskog proučavanja naučne i stručne literature, relevantnih publikacija, institucionalnih dokumenata i drugih izvora koji se neposredno ili posredno odnose na studentsku stručnu praksu, njenu ulogu u procesu visokog obrazovanja, razvoj profesionalnih kompetencija i povezivanje obrazovnog sistema sa potrebama tržišta rada.

Primjenom ove metode izvršena je identifikacija, klasifikacija i analiza relevantnih teorijskih pristupa, ključnih pojmova i stavova autora od značaja za predmet istraživanja. Na taj način formirana je teorijska osnova za razumijevanje studentske prakse i definisanje osnovnih kategorija koje su dalje razmatrane u empirijskom dijelu istraživanja.

Pored metode analize sadržaja, primijenjena je **komparativna metoda**, čija je svrha bila utvrđivanje sličnosti i razlika u pristupima organizovanju i realizaciji studentske prakse, kao i poređenje stavova i iskustava različitih kategorija ispitanika. Komparativna analiza omogućila je sagledavanje istraživanog fenomena iz različitih perspektiva i prepoznavanje odstupanja između očekivanja studenata, iskustava diplomiranih studenata i potreba i mogućnosti institucija uključenih u realizaciju stručne prakse. Primjenom ove metode stvorena je osnova za identifikovanje potencijalnih modela i elemenata koji bi mogli doprinijeti unapređenju postojećeg sistema studentske prakse.

U istraživanju je primijenjena i **induktivno-deduktivna metoda**, kojom je omogućeno povezivanje pojedinačnih empirijskih nalaza sa opštim teorijskim saznanjima. Induktivni postupak korišćen je za izvođenje opštijih zaključaka na osnovu pojedinačnih stavova, iskustava i rezultata dobijenih empirijskim istraživanjem. Na osnovu identifikovanih obrazaca i tendencija u odgovorima ispitanika formulisani su zaključci o postojećem stanju, kvalitetu i ključnim izazovima u realizaciji studentske prakse. Deduktivni postupak primijenjen je u procesu povezivanja opštih teorijskih pretpostavki o značaju praktičnog obrazovanja, profesionalnog osposobljavanja i razvoja zapošljivosti sa konkretnim predmetom istraživanja, odnosno studentskom stručnom praksom na studijama Političkih nauka.

Empirijski dio istraživanja zasnovan je na primjeni **ankete i intervjua** kao osnovnih tehnika za prikupljanje primarnih podataka. **Anketno** istraživanje sprovedeno je sa ciljem ispitivanja stavova, iskustava i procjena studenata i diplomiranih studenata u vezi sa postojećim modelom studentske stručne prakse. Posebna pažnja usmjerena je na utvrđivanje načina na koji ispitanici procjenjuju organizaciju i sadržaj prakse, njen doprinos sticanju praktičnih znanja i profesionalnih kompetencija, stepen povezanosti teorijskih sadržaja sa praktičnim radom, uočene probleme i nedostatke, kao i mogućnosti i prijedloge za unapređenje postojećeg modela. **Intervju** je primijenjen kao kvalitativna tehnika prikupljanja podataka od predstavnika relevantnih institucija koje mogu biti uključene u organizaciju i realizaciju studentske stručne prakse. Primjenom ove tehnike nastojalo se dobiti detaljnije razumijevanje perspektive institucija, njihovih iskustava i očekivanja u vezi sa angažovanjem studenata, kao i procijeniti spremnost i mogućnosti za intenziviranje saradnje sa visokoškolskim ustanovama. Poseban fokus stavljen je na pitanja koja se odnose na potencijalne oblike saradnje, potrebe institucija u pogledu kompetencija studenata, mogućnosti uključivanja studenata u konkretne radne zadatke i potencijalna ograničenja u realizaciji stručne prakse.

Kombinovanjem navedenih metoda i tehnika omogućena je **triangulacija podataka**, odnosno sagledavanje istraživanog problema kroz različite izvore i perspektive. Teorijska analiza omogućila je utemeljenje istraživanja u postojećim naučnim saznanjima, dok su empirijske tehnike omogućile neposredno prikupljanje podataka od aktera koji imaju iskustvo sa studentskom praksom ili mogućnost njenog organizovanja i realizacije. Na taj način ostvarena je veća cjelovitost u analizi istraživanog problema i omogućeno međusobno povezivanje teorijskih polazišta i empirijskih nalaza. Dobijeni empirijski podaci analizirani su i interpretirani u odnosu na postavljeni predmet, cilj i istraživačke zadatke. Posebna pažnja posvećena je identifikovanju ključnih problema i nedostataka postojećeg modela, utvrđivanju potreba studenata i diplomiranih studenata, kao i sagledavanju mogućnosti koje relevantne institucije pružaju u procesu praktičnog osposobljavanja. Na osnovu komparativne analize rezultata različitih grupa ispitanika nastojalo se utvrditi u kojim oblastima postoji podudarnost stavova, a u kojim se njihove procjene razlikuju.

Ovo istraživanje temelji se na opštim pravnim odredbama koje su sistematizovane

od najopširnijih do konkretnih pravnih akata koji regulišu pitanje studentske prakse na studijskom programu Političke nauke.

Zakon o Visokom obrazovanju Republike Srpske (Sl. Glasnik RS, 67/20)[1] je najvažniji opšti pravni akt koji uređuje visoko obrazovanje u Republici Srpskoj. Zakon jasno prikazuje postojeću pravnu obavezu visokoškolskih ustanova da povezuju studijske programe sa tržištem rada, što se ispunjava upravo kroz uspostavljanje studentske prakse. Zakon takođe propisuje obavezu koju poslodavci i predstavnici visokoškolskih ustanova imaju prilikom sprovođenja studentske prakse, a neke od tih obaveza podrazumijevaju: vrednovanje prakse u vidu ECTS bodova, definisanje ciljeva prakse unaprijed, zaključivanje formalnih ugovora/sporazuma između poslodavca i visokoškolske ustanove kojim se definišu prava i obaveze studenta, obezbjeđivanja mentora na radnom mjestu kao i nastavnika u visokoškolskoj ustanovi koji prate i koordinišu rad prakse, kao i evaluacija izvođenja prakse.

Studentska praksa definisana je i Zakonom o radu Republike Srpske (Sl. Glasnik 1/16)[2] u kojem se navodi da rad koji student obavlja na praksi mora jasno da se razlikuje od klasičnog radnog odnosa. Zakon takođe definiše zaštitu od zloupotrebe studentskog rada, pitanje naknade i neophodnu zaštitu na radu. Zakon propisuje da je rad obavljen na praksi neplaćen osim ukoliko se poslodavac i predstavnici visokoškolske ustanove ne dogovore suprotno, što mora biti praćeno posebnim ugovorom. Propisane su i pravne posljedice ukoliko dođe do štete koju student počini prema poslodavcu ili trećim licima namjerno ili iz krajnje nepažnje.

Razlika u definisanju studentske prakse u ova dva zakona jeste u tome što Zakon o Visokom obrazovanju definiše praksu kao akademsku obavezu i način za sticanje ECTS bodova, dok Zakon o radu Republike Srpske definiše uslove rada i prava radnika, odnosno studenta uključujući i njegove dužnosti prema poslodavcu.

Statut Univerziteta u Banjoj Luci poštuje opšte zakonske odredbe i sadrži institucionalni okvir za uspostavljanje saradnje fakulteta sa realnim i javnim sektorom. Statut propisuje da svi studenti Univerziteta imaju pravo na obrazovanje u skladu sa akreditovanim studijskim programom. Ukoliko je praksa predviđena silabusom studijskog programa, visokoškolska ustanova je dužna da obezbijedi uslove za njeno nesmetano izvođenje. U Pravilniku o studiranju na I ciklusu studija precizirani su mehanizmi vrednovanja obavljenje studentske prakse i njeno ispravno integrisanje u kurikulum svih studija na Univerzitetu u Banjoj Luci. Tragom navedenog, članom 61. Statuta Fakulteta političkih nauka, propisana je mogućnost izvođenja studentske prakse. Ostavljena je mogućnost da se donose podzakonski pravni akti po potrebi, a koji bi bliže uredili ovu oblast.

Analizirajući pomenute pravne izvore, stajemo na stanovište da je studentska praksa studentima na Univerzitetu u Banjoj Luci zagarantovano pravo. Republika Srpska i Univerzitet u Banjoj Luci svojim pravnim odredbama u potpunosti poštuju pravo studenata na kvalitetno i bezbijedno obavljanje studentske prakse. Statut Fakulteta političkih nauka ne tretira studentsku praksu kao obavezujuću i ostavlja dosta prostora da se podzakonskim pravnim aktima reguliše pitanje izvođenja studentske prakse.

Kako bi se bolje razumio značaj studentske prakse i iskustva koji stiže sa njom, važno

---

1 Vidjeti odredbe Zakona o visokom obrazovanju Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske", br. 67/2020 i 107/2024) koje se odnose na standarde kvaliteta, osmišljavanje studijskih programa u skladu sa potrebama tržišta rada, te organizaciju praktične nastave i vrednovanje kroz ECTS bodove.

2 Detaljnije o pravnom statusu lica na stručnom osposobljavanju, usavršavanju i obaveznoj praksi, uslovima zaključenja posebnog ugovora, odsustvu klasičnog radnog odnosa, naknadi i odgovornosti za štetu vidjeti u odredbama Zakona o radu Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske", br. 1/2016, 66/2018, 91/2021 – odluka US, 119/2021, 112/2023, 39/2024, 28/2026 – odluka US i 59/2026).

je navesti Kolbov koncept iskustvenog učenja. Prema Kolbu (1984)[3], učenje kroz iskustvo predstavlja proces u kome se znanje stvara transformacijom iz neposrednog iskustva u apstraktne koncepte. Eksperimentalno učenje dešava se kroz nekoliko etapa, za primjer se upravo može navesti Studij političkih nauka, iako on ima svoje specifičnosti. Po Kolbovom ciklusu, studenti političkih nauka prije svega treba da steknu konkretno iskustvo, kao što je obilazak ili posjeta institucije, nevladine organizacije ili medija. U drugoj etapi refleksivnog posmatranja student analizira stvarna dešavanja na radnom mjestu i iz prve ruke upoznaje se sa mogućim izazovima. Do kombinovanja teorijskih saznanja stečenih na fakultetu i iskustva iz stvarnog radnog okruženja dolazi u trećoj fazi apstraktne konceptualizacije. Ova faza studenta priprema za tržište rada i stvara samopouzdanje za prihvatanje potencijalnih izazova koje nosi zaposlenje. Završna faza Kolbovog ciklusa predstavlja aktivno eksperimentisanje, što znači da je student spreman da primjenjuje nove ili unapređene vještine koje je stekao na praksi.

S aspekta ove teme, neophodno je detaljnije razraditi ranije pomenutu specifičnost ovog studijskog programa. Problematika usklađenosti studijskih programa političkih nauka sa potrebama tržišta rada u BiH ogleda se u nedovoljnoj prepoznatljivosti specifičnih kompetencija diplomiranih politikologa, što za posljedicu ima njihovu potčinjenost u odnosu na tradicionalno dominantna zvanja iz oblasti prava i ekonomije (upor. HEA BiH, 2013)[4].

Craig[5] u svom radu govori o suštini praktičnog učenja i navodeći studije političkih nauka ukazuje na važnost djelovanja i vršenje praktičnih zadataka, tako navodi kreiranje javnih politika, rad u institucijama i javno komuniciranje kao esencijalne vještine koje treba savladati. Autor se ne poziva isključivo na neoliberalni koncept zapošljivosti, nego na dublju pedagošku ulogu praktičnog rada, te smatra da je učenje van učionice neophodno za formiranje stavova spremnih za društvo i buduću profesionalnu evoluciju ličnosti. (Craig, 2014).

Rezultati istraživanja pokazuju da iskustvo u realnom radnom okruženju značajno doprinosi pripremi studenata za tržište rada, posebno razvoju sposobnosti primjene znanja i reagovanja u situacijama koje se ne mogu u potpunosti simulirati u učionici. Povezivanje teorijskih znanja i praktičnog iskustva doprinosi profesionalnom razvoju studenata i izgradnji socijalnog kapitala. Na osnovu nalaza mogu se izdvojiti preporuke koje se odnose na kvalitetniji sadržaj i organizaciju prakse, snažniju saradnju Fakulteta sa relevantnim institucijama, aktivnije uključivanje studenata, kvalitetnije mentorstvo i sistematično praćenje i vrednovanje ishoda prakse. Na taj način istraživanje pruža osnov za oblikovanje modela stručne prakse usklađenog sa potrebama studenata i drugih relevantnih aktera.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Prilikom interpretacije rezultata istraživanja potrebno je uzeti u obzir određena metodološka ograničenja. Prvo ograničenje odnosi se na veličinu i način formiranja anketnog uzrka, koji je zasnovan na dobrovoljnom učešću studenata i diplomiranih politikologa do

3 David A. Kolb je američki psiholog i teoretičar obrazovanja poznat po razvoju teorije iskustvenog učenja (experiential learning). Njegov teorijski pristup polazi od pretpostavke da se učenje ostvaruje kroz transformaciju iskustva, pri čemu iskustveno učenje predstavlja važnu osnovu povezivanja teorijskih znanja sa praktičnim iskustvom.

4 Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta Bosne i Hercegovine (2013). *Izvještaj Komisije stručnjaka za eksternu evaluaciju studijskog programa Političke nauke, prvi ciklus studija*.

5 Craig A. Craig je američki politikolog i istraživač u oblasti političkog obrazovanja, posebno poznat po radu na primjeni iskustvenog učenja u nastavi političkih nauka. U svojim istraživanjima razmatra značaj povezivanja teorijskog znanja sa praktičnim iskustvom studenata.

kojih je upitnik distribuiran putem tematskih grupa. Takav način prikupljanja podataka omogućio je obuhvatanje ispitanika koji pripadaju ciljnim kategorijama istraživanja, ali ne pruža osnovu za potpunu generalizaciju dobijenih rezultata na cjelokupnu populaciju studenata i diplomiranih politikologa.

Dodatno ograničenje proizilazi iz različitog nivoa neposrednog iskustva ispitanika sa studentskom praksom, zbog čega je prilikom tumačenja odgovora potrebno razlikovati procjene zasnovane na ličnom iskustvu od stavova i očekivanja ispitanika koji nisu imali priliku da obavljaju praksu.

Ograničenja se odnose i na institucionalni obuhvat kvalitativnog dijela istraživanja, budući da su intervjuima obuhvaćeni predstavnici 20 potencijalnih institucija domaćina. Iako dobijeni nalazi pružaju značajan uvid u mogućnost proširenja institucionalne saradnje i spremnost potencijalnih partnera za prihvatanje studenata na praksu, oni se odnose na institucije obuhvaćene istraživanjem i ne predstavljaju iscrpan pregled svih institucija koje bi mogle biti uključene u realizaciju stručne prakse.

Navedena ograničenja uzeta su u obzir prilikom analize i tumačenja rezultata istraživanja, kao i prilikom formulisanja prijedloga mjera[6] za unapređenje postojećeg modela studentske prakse na studijskom programu Političke nauke.

1. Rezultati ankete

Anketnim istraživanjem obuhvaćeno je ukupno 49 ispitanika, od čega je 53,1% ženskog, a 46,9% muškog pola[7]. Prema mjestu prebivališta, najveći udio ispitanika, odnosno 73,5%, živi izvan Banje Luke, dok 26,5% ispitanika ima prebivalište u Banjoj Luci. Kada je riječ o tipu sredine, 71,4% ispitanika dolazi iz urbanih, a 28,6% iz ruralnih sredina. Prema statusu, uzorak čini 30 trenutno upisanih studenata Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, odnosno 61,2%, i 19 diplomiranih politikologa, odnosno 38,8%.

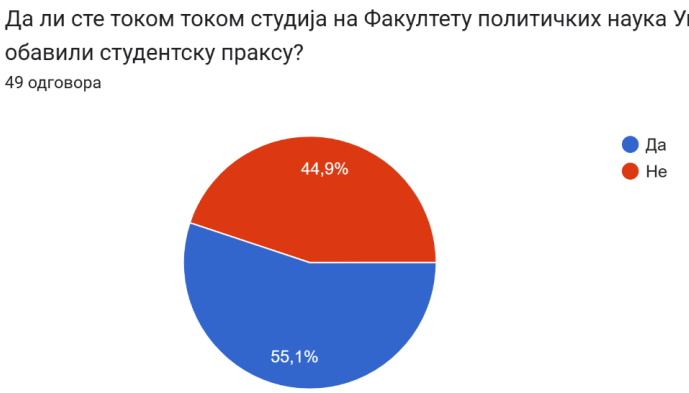
Od ukupnog broja ispitanika, njih 27, odnosno 55,1%, navelo je da je tokom studiranja na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci imalo iskustvo obavljanja studentske prakse, dok 22 ispitanika, odnosno 44,9%, nisu imali takvo iskustvo (Grafikon br. 1). Shodno tome, analiza pitanja koja se odnose na organizaciju, sadržaj, kvalitet i ishode studentske prakse zasniva se na odgovorima 27 ispitanika koji su praksu zaista obavljali. Ovakvo izdvajanje poduzorka omogućava da se procjene zasnivaju na neposrednom iskustvu ispitanika, čime se izbjegava uključivanje odgovora onih koji nisu imali iskustvo sa praksom.

Analiza mjesta realizacije studentske prakse pokazuje izraženu koncentraciju praktičnog angažmana u organima državne uprave. Od 27 ispitanika koji su obavljali praksu, njih 23, odnosno 85,2%, praksu je realizovalo u organima državne uprave. U javnim ustanovama praksu je obavljalo sedam ispitanika (25,9%), dok su jedinice lokalne samouprave i nevladine organizacije bile zastupljene sa četiri ispitanika po svakoj instituciji (14,8%). Političke organizacije i međunarodne organizacije zastupljene su sa jednim ispitanikom (3,7%), dok nijedan ispitanik nije naveo medije kao mjesto realizacije prakse.

Dobijeni podaci ukazuju na relativno ograničenu institucionalnu diversifikaciju studentske prakse. Dominantna zastupljenost organa državne uprave može biti značajna

6 Na osnovu rezultata istraživanja izrađena je studijska politika pod nazivom „Unapređenje modela studentske stručne prakse na studijskom programu Političke nauke prvog ciklusa studija Univerziteta u Banjoj Luci", koja sadrži analizu postojećeg modela i razrađen prijedlog mjera za njegovo unapređenje. Dokument je namijenjen razmatranju pred nadležnim organima Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.

7 Anketno istraživanje sprovedeno je tokom jula i avgusta 2026. godine putem onlajn upitnika namijenjenog studentima i diplomiranim politikolozima Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.

Grafikon br. 1 Status studenata u pogledu obavljanja studentske prakse

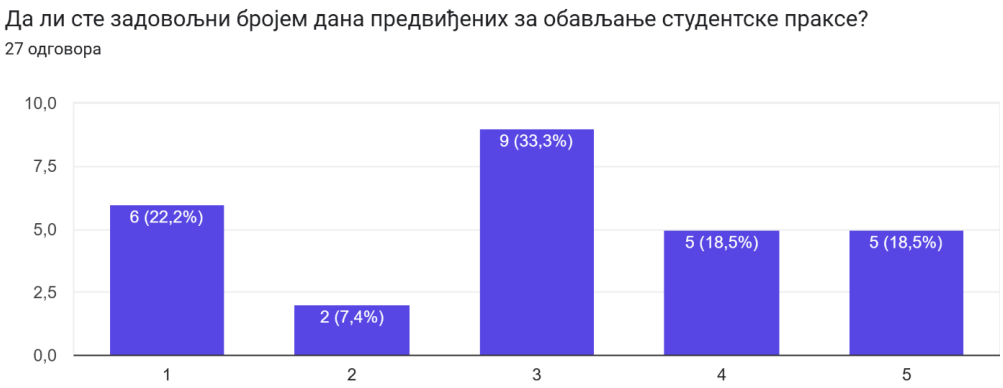
sa aspekta upoznavanja studenata sa funkcionisanjem javnog sektora, ali istovremeno ukazuje na prostor za proširenje mreže institucija domaćina. Za studente Političkih nauka posebno bi bilo značajno razvijanje mogućnosti za praksu u različitim sektorima, čime bi se omogućilo upoznavanje sa širim spektrom profesionalnih uloga i radnih okruženja.

Kada je riječ o mentorskoj podršci, 17 ispitanika (63,0%) navelo je da je tokom obavljanja prakse imalo mentora, dok je 10 ispitanika (37,0%) navelo da mentorska podrška nije bila obezbijeđena (Grafikon br. 2). Iako većina ispitanika jeste imala određeni oblik mentorske podrške, činjenica da više od trećine ispitanika praksu nije obavljalo uz podršku formalno određenog mentora predstavlja značajan nalaz, posebno imajući u vidu potrebu za usmjeravanjem studenata tokom njihovog uključivanja u profesionalno okruženje.

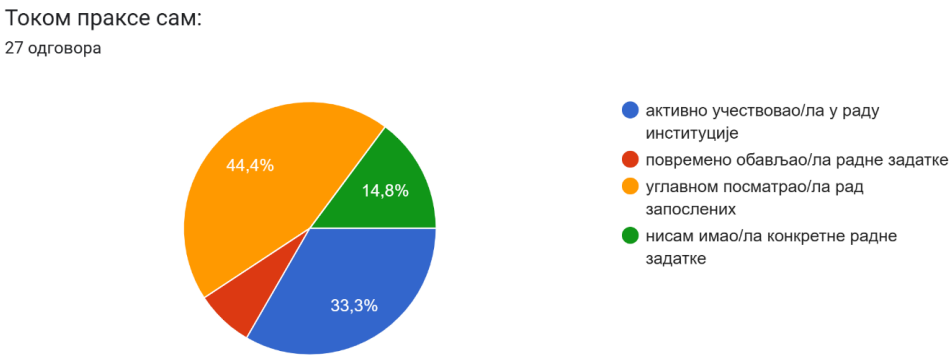
Grafikon br. 2 Status studenta prema obezbijeđenoj mentorskoj podršci

Procjena zadovoljstva trajanjem prakse pokazuje neujednačena iskustva ispitanika. Ocjenu 1 dalo je 22,2% ispitanika, ocjenu 2 njih 7,4%, dok je ocjenu 3, odnosno neutralnu procjenu, dalo 33,3% ispitanika. Praksu je ocjenom 4 ocijenilo 18,5%, a ocjenom 5 takođe 18,5% ispitanika (Grafikon br. 3). Distribucija odgovora pokazuje da ne postoji izraženo zadovoljstvo trajanjem prakse među većinom ispitanika, dok značajan udio niskih ocjena ukazuje na percepciju da postojeće trajanje nije dovoljno za ostvarivanje punog obrazovnog i profesionalnog potencijala praktičnog rada.

Grafikon br. 3 Zadovoljstvo studenata brojem dana predviđenim za obavljanje prakse

Posebno značajan nalaz odnosi se na stepen aktivnog uključivanja studenata u rad tokom obavljanja prakse. Najveći broj ispitanika, njih 12 (44,4%), naveo je da se njihovo iskustvo uglavnom svodilo na posmatranje rada zaposlenih. Aktivno učešće u radu imalo je devet ispitanika (33,3%), dok su četiri ispitanika (14,8%) navela da tokom prakse nisu imala konkretne radne zadatke. Dvoje ispitanika (7,4%) navelo je da je radne zadatke obavljalo samo povremeno (Grafikon br. 4).

Grafikon br. 4 Vrste zadataka koje su studenti obavljali tokom stručne prakse

Ovakva struktura odgovora ukazuje na problem nedovoljne aktivizacije studenata tokom praktičnog rada. Iako se stručna praksa zasniva na učenju u realnom radnom okruženju, dominantno posmatrački karakter iskustva može ograničiti mogućnost razvoja praktičnih kompetencija. Posebno je značajan podatak da je gotovo polovina ispitanika praksu prvenstveno doživjela kroz posmatranje rada zaposlenih, dok je samo trećina navela da je bila aktivno uključena u radne aktivnosti. Time se otvara pitanje usklađenosti između formalnog cilja stručne prakse i njenog stvarnog sadržaja.

Uprkos navedenom, većina ispitanika prepoznaje određenu obrazovnu vrijednost iskustva. Naime, 21 ispitanik (77,8%) smatra da je tokom prakse stekao nova znanja i vještine, dok šest ispitanika (22,2%) nije prepoznalo takav napredak. Ovaj nalaz pokazuje da postojeći model prakse, uprkos uočenim nedostacima, ostvaruje određeni doprinos

učenju i profesionalnom razvoju studenata. Međutim, istovremeno ukazuje na potrebu za njegovim unapređenjem kako bi sticanje znanja i vještina bilo rezultat sistematski planiranih aktivnosti, a ne samo individualnog iskustva studenta.

Procjene ispitanika o uticaju studentske prakse na pripremljenost za buduće zaposlenje uglavnom se kreću u rasponu niskih do umjerenih vrijednosti. Najveći udio ispitanika, njih devet (33,3%), dao je ocjenu 3. Ocjene 1 i 2 ukupno je dalo 25,9% ispitanika, što ukazuje na to da približno četvrtina ispitanika ne smatra da je iskustvo prakse u značajnoj mjeri doprinijelo njihovoj pripremljenosti za budući rad.

Slična distribucija odgovora zabilježena je i kod procjene doprinosa prakse konkurentnosti na tržištu rada. Ocjenu 3 dalo je osam ispitanika (29,6%), dok je ocjenu 5 dalo sedam ispitanika (25,9%). Istovremeno, 29,6% ispitanika dalo je ocjene 1 i 2 (Grafikon br. 5). Dobijeni rezultati pokazuju da ispitanici nisu jedinstveni u procjeni profesionalne vrijednosti prakse, ali da značajan dio uzorka njen doprinos zapošljivosti i konkurentnosti na tržištu rada ne ocjenjuje visoko.

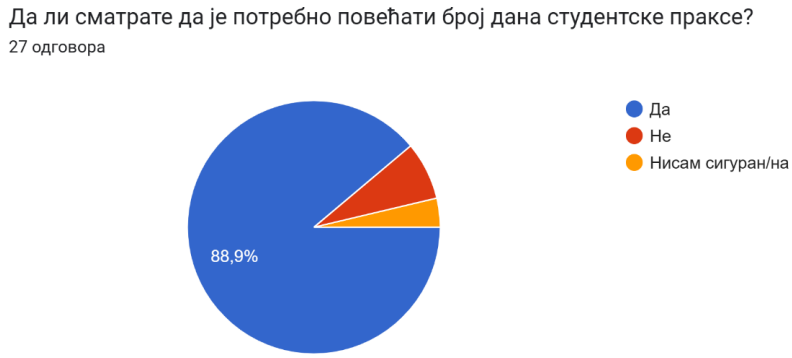
Grafikon br. 5 Uticaj stručne prakse na konkurentnost studenata na tržištu rada

Kada je riječ o opštem zadovoljstvu iskustvom studentske prakse, najzastupljenije su ocjene 2 i 3. Ocjenu 2 dalo je devet ispitanika (33,3%), dok je ocjenu 3 dalo osam ispitanika (29,6%). Samo jedan ispitanik (3,7%) dao je najnižu ocjenu, odnosno izrazio izuzetno nezadovoljstvo. Ovakva raspodjela ukazuje na pretežno umjereno ili niže zadovoljstvo ukupnim iskustvom, bez izražene dominacije krajnje negativnih stavova.

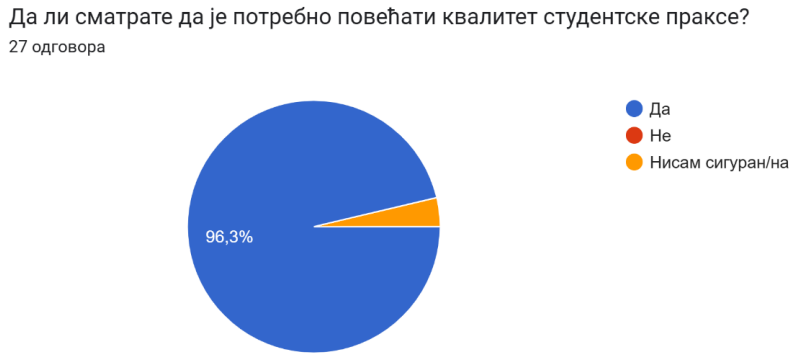
Zanimljiv nalaz predstavlja činjenica da nijedan ispitanik nije naveo postojanje konkretnog problema ili incidenta tokom obavljanja prakse. Ipak, odsustvo prijavljenih incidenata ne znači i odsustvo problema u samoj organizaciji praktičnog rada. Naprotiv, odgovori na druga pitanja ukazuju na postojanje strukturnih nedostataka koji se prije svega odnose na sadržaj, trajanje i stepen aktivnog učešća studenata. Na taj način rezultati ukazuju na razliku između neposrednog iskustva problema i percepcije sistemskih nedostataka u organizaciji prakse.

Uprkos navedenim ograničenjima, 23 ispitanika (85,2%) navelo je da bi instituciju u kojoj su obavljali praksu preporučilo svojim kolegama, dok je 11,1% ispitanika bilo neodlučno. Ovaj podatak pokazuje da zadovoljstvo institucijom domaćinom nije nužno jednako procjeni kvaliteta samog modela stručne prakse. Drugim riječima, studenti mogu pozitivno vrednovati instituciju i radno okruženje u kojem su boravili, a istovremeno smatrati da fakultetski model organizacije prakse treba značajno unaprijediti.

Potreba za unapređenjem studentske prakse izrazito je naglašena u odgovorima ispitanika. Čak 26 ispitanika (96,3%) smatra da je potrebno unaprijediti kvalitet prakse, dok 24 ispitanika (88,9%) smatra da je potrebno povećati broj dana, odnosno produžiti njeno trajanje (Grafikon br. 6 i 7). Ovi rezultati predstavljaju jedan od najjasnijih pokazatelja u istraživanju i ukazuju na visok stepen saglasnosti ispitanika o potrebi za promjenama postojećeg modela.

Grafikon br. 6 Stavovi studenata o potrebi povećanja broja dana stručne prakse

Grafikon br. 7 Stavovi studenata o potrebi povećanja kvaliteta studentske prakse

Kao najznačajniji nedostatak postojeće prakse izdvojeno je nedovoljno praktičnog rada, što je navelo 23 ispitanika (85,2%). Sljedeći najzastupljeniji problem jeste kratko trajanje prakse, koji je naveo 21 ispitanik (77,8%). Nedovoljnu saradnju između fakulteta i institucija prepoznalo je šest ispitanika (22,2%), dok je samo jedan ispitanik (3,7%) kao problem izdvojio nedovoljnu angažovanost mentora (Grafikon br. 8).

Grafikon br. 8 Najveći nedostaci postojećeg sistema studentske prakse

Struktura odgovora ukazuje da se ključni problemi ne nalaze prvenstveno u odnosu studenta i institucije domaćina, već u načinu na koji je praktični rad koncipiran i integrisan u studijski proces. Dominantni odgovori usmjereni su na količinu i kvalitet praktičnog angažmana, što ukazuje na potrebu da se postojeći model transformiše iz pretežno kratkotrajnog iskustva posmatranja rada u strukturisan proces učenja kroz aktivno učešće.

Kvalitativni odgovori ispitanika dodatno produbljuju i objašnjavaju rezultate kvantitativnog dijela istraživanja. Posebno se izdvajaju iskustva studenata koji su praksu obavljali u organima državne uprave, naročito u ministarstvima, gdje su pojedini ispitanici naveli da se praksa uglavnom svodila na posmatranje rada zaposlenih, slušanje i prisustvovanje svojevrsnim „klasičnim predavanjima" u kancelarijama. Nasuprot tome, iskustva iz gradskih i opštinskih uprava ukazuju na veći stepen mogućnosti za uključivanje studenata u konkretne operativne aktivnosti.

Ovi odgovori ukazuju na značajnu neujednačenost u kvalitetu iskustva koje studenti ostvaruju u zavisnosti od institucije domaćina. Sama institucija u kojoj se praksa realizuje može imati važnu ulogu u određivanju sadržaja i nivoa angažovanja studenta, što dodatno naglašava potrebu za jasnijim definisanjem minimalnih standarda i očekivanih ishoda stručne prakse.

Kao jedno od najčešće isticanih rješenja ispitanici su naveli produženje trajanja i kontinuiraniju organizaciju prakse. Kao mogući model izdvojena je realizacija prakse tokom jednog dana sedmično u toku cijelog semestra. Takav pristup omogućio bi postepeno uključivanje studenata u rad institucije i stvaranje kontinuiteta između akademskih sadržaja i praktičnog iskustva. Istovremeno, studenti bi imali više mogućnosti da se uključe u konkretne administrativne, pravne i analitičke procedure, uključujući pripremu sastanaka, rad sa dokumentacijom i druge zadatke relevantne za njihovo buduće profesionalno angažovanje.

Ispitanici su ukazali i na potrebu proširenja mreže partnerskih institucija. Posebno je istaknuta mogućnost formalizovanja saradnje sa Narodnom skupštinom, međunarodnim i nevladinim organizacijama, čime bi studentima bio omogućen pristup različitim profesionalnim okruženjima. U tom smislu, kao značajan prijedlog izdvojena je i mogućnost izbora institucije domaćina u skladu sa interesovanjima studenta i njegovim profesionalnim usmjerenjem.

Pozitivno je ocijenjena samoinicijativa studenata i Studentske organizacije Fakulteta političkih nauka u obezbjeđivanju neformalnih mogućnosti za praksu studentima druge

i treće godine. Međutim, istovremeno je izražena potreba da se ovakve aktivnosti institucionalizuju i integrišu u formalni sistem stručne prakse. U tom procesu posebno se ističe potreba za aktivnijom ulogom nadležnih katedri i fakulteta u uspostavljanju i održavanju saradnje sa institucijama domaćinima.

Rezultati anketnog istraživanja pokazuju da studentska stručna praksa na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci predstavlja relevantan segment profesionalnog osposobljavanja studenata, ali da postojeći model ne koristi u potpunosti njen potencijal. Većina ispitanika koji su praksu obavljali prepoznaje određenu korist u pogledu sticanja novih znanja i vještina, ali istovremeno ukazuje na ograničenja koja se prvenstveno odnose na nedovoljno aktivno uključivanje u rad, kratko trajanje prakse i neujednačenu organizaciju. Posebno je značajno što se potreba za unapređenjem ne zasniva samo na pojedinačnim kritikama, već predstavlja dominantan stav ispitanika. Gotovo svi ispitanici koji su imali iskustvo sa praksom smatraju da je potrebno unaprijediti njen kvalitet, dok velika većina podržava i produženje njenog trajanja. Istovremeno, kvalitativni odgovori ukazuju da studenti ne traže samo veći broj dana provedenih u institucijama, već prije svega kvalitetniji i sadržajniji praktični angažman.

2. Rezultati intervjua

U ovom poglavlju analiziraju se povratne informacije dobijene intervjuima sa predstavnicima institucija (u daljem tekstu: poslodavaca) u kojima su studenti političkih nauka, usmjerenja Javna administracija i Međunarodni odnosi i diplomatija, obavljali studentsku praksu vrednovanu ECTS bodovima. Studenti usmjerenja Javna administracija praksu su obavljali u gradskim upravama Banje Luke i Prnjavora, Narodnoj skupštini Republike Srpske, Službenom glasniku Republike Srpske i Instituciji ombudsmena za ljudska prava BiH, dok su studenti usmjerenja Međunarodni odnosi i diplomatija praksu obavljali u Ministarstvu za evropske integracije i međunarodnu saradnju u Vladi Republike Srpske. Analizom intervjua i anketnog istraživanja sagledavaju se iskustva studenata i poslodavaca u pogledu organizacije, sadržaja, značaja prakse za sticanje praktičnih znanja i vještina i mogućnosti njenog unapređenja.

Izuzetak predstavlja IDDEEA[8], gdje su studenti političkih nauka obavili studijsku posjetu prema unaprijed utvrđenom programu. Iako posjeta nije bila obavezna, bila je konstruktivna i predstavlja osnov za potencijalnu buduću saradnju. Organizaciju studijskih posjeta vodi Studentska organizacija Fakulteta političkih nauka (SOFPN), što ukazuje na postojanje studentske inicijative za unapređenje praktičnog iskustva.

Intervjui obavljeni sa poslodavcima koji su do sada imali saradnju sa Fakultetom u vidu studentske prakse sastojali su se od istih pitanja. Cilj intervjua bila je evaluacija sposobnosti studenata na radnom mjestu, odnosa između studenata i zaposlenih u instituciji i potencijalnim korekcijama koje bi značajno unaprijedile uspostavljanje studentske prakse ili saradnju sa Fakultetom političkih nauka.

Intervjui sa predstavnicima institucija ukazali su na visok stepen podudarnosti njihovih zapažanja. Svi ispitanici naveli su da tokom realizacije studentske prakse nisu imali negativna iskustva, te su istakli zainteresovanost, odgovornost i dobru teorijsku pripremljenost studenata, kao i profesionalan odnos prema zaposlenima. Istovremeno, većina ispitanika uočila je nedostatak praktičnih vještina potrebnih za rad u administrativnom okruženju, što povezuju sa nedostatkom prethodnog iskustva u stvarnom profesionalnom okruženju.

8 IDDEEA (Agencija za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka Bosne i Hercegovine) je upravna organizacija u sastavu Ministarstva civilnih poslova BiH koja je nadležna za izdavanje ličnih dokumenata (lične karte, pasoši, vozačke dozvole), vođenje centralnih evidencija građana i razmjenu podataka sa nadležnim organima u zemlji.

Zbog toga je kao važna preporuka izdvojeno redovnije i sadržajnije izvođenje studentske prakse, usmjereno na razvoj praktičnih vještina.

Većina ispitanika saglasna je po pitanju toga da ne postoji razlog da se ne prime studenti na praksu, dok neki navode nedostatke u resursima poput vremena, prostora i opreme kao potencijalne razloge za odbijanje izvođenja prakse u svojim institucijama. Svi ispitanici su saglasni da su do sada imali korektnu i dobru saradnju sa Fakultetom političkih nauka, te da nije postojalo kršenje uspostavljenih dogovora, čime je očuvana i dobrobit postojeće studentske prakse.

Po završetku analiziranja prethodno pomenutih intervjua, rad se bavi analizom odgovora potencijalnih poslodavaca s kojima su autori istraživanja stupili u kontakt kako bi utvrdili mogućnosti obavljanja prakse u institucijama koje do sada na taj način nisu sarađivale sa Fakultetom političkh nauka, odnosno ne postoje pravno-tehnički ugovori koji im daju pravni osnov za ostvarenje ovog oblika saradnje. Potencijalni poslodavci za studentsku praksu studenata političkih nauka mogu da budu jedinice lokalne samouprave, upravne organizacije, javne ustanove, organi državne uprave, međunarodne i nevladine organizacije ili medijske kuće, što je već zaključeno u prethodnim poglavljima. S tim u vezi, autori istraživanja potrudili su se da poslodavce potraže na osnovu više kriterijuma: na osnovu neposredne geografske pogodnosti za studente, na osnovu poslova koje institucija ili organizacija obavlja i po prirodi zanimanja koja je u skladu sa stručnim znanjima koje studenti posjeduju.

Svi ispitanici dobili su identična pitanja kojima su ispitane mogućnosti izvođenja studentske prakse, zainteresovanost za formalnu saradnju sa Fakultetom političkih nauka, kao i potencijalni nedostaci i potrebni resursi. Rezultati intervjua ukazuju na dobar osnov za uspostavljanje novih oblika saradnje između Fakulteta i institucija i organizacija obuhvaćenih istraživanjem.

Svi ispitanici istakli su značaj studentske prakse za profesionalni razvoj i upoznavanje studenata sa radnim okruženjem. Kao prednosti saradnje izdvojeni su mogućnost da studenti doprinesu novim idejama i perspektivama, dok su kao važne kompetencije navedene poznavanje engleskog jezika, rad na računaru, komunikacijske vještine, osnovna finansijska pismenost i proaktivnost. Istaknuto je i da intenzitet prakse treba prilagoditi specifičnostima studijskog programa i prirodi budućeg zanimanja.

Kao ključni uslovi za kvalitetno izvođenje prakse izdvojeni su jasno definisani plan i ciljevi, mentor u instituciji, nastavnik koordinator na Fakultetu, kontinuirana komunikacija između studenta, Fakulteta i institucije, kao i evaluacija stečenih znanja i vještina. Kancelarija za međunarodnu saradnju Univerziteta u Banjoj Luci posebno je naglasila potrebu pažljivog odabira studenata zbog zahtjeva za visokim nivoom znanja engleskog jezika.

Osnovni nedostaci u uspostavljanju prakse jesu nepostojanje formalnih memoranduma o saradnji, nedostatak vremena zaposlenih za mentorski rad, neusklađenost potreba institucija i Fakulteta, nedovoljna informisanost o mogućnostima saradnje i administrativne i organizacione procedure. Ispitanici su zbog toga naglasili ključnu ulogu Fakulteta u planiranju prakse, definisanju ciljeva, izboru koordinatora, održavanju komunikacije sa institucijama i evaluaciji rada studenata.

U pogledu organizacije vremena za praksu, stavovi ispitanika nisu bili u potpunosti jednaki. Dok pojedine institucije preferiraju unaprijed definisane termine, jedna organizacija, Genesis Project, kao pogodniji model navodi fleksibilno radno vrijeme i mogućnost terenskog rada. Ipak, postoji saglasnost o potrebi postojanja mentora na radnom mjestu i evaluacije prakse, kako bi se utvrdilo ostvarivanje unaprijed definisanih ciljeva (Grafikon br. 2).

Svi ispitanici izrazili su pozitivan stav prema uspostavljanju formalne saradnje sa Fakultetom političkih nauka. Kao ključne preporuke izdvojeni su potpisivanje memoranduma o saradnji, jasno definisanje prava, obaveza i očekivanja svih učesnika, dobra

komunikacija između mentora u instituciji i nastavnika koordinatora na Fakultetu, kao i usmjeravanje prakse na stvarno sticanje novih znanja i vještina, a ne samo na pasivno prisustvo studenata.

3. Uporedna iskustva obavljanja stručne prakse

Istraživanjem su obuhvaćeni studenti Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu (Srbija), Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu (Hrvatska), Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Istočnom Sarajevu (Bosna i Hercegovina). Rezultati ukazuju na različite modele organizacije stručne prakse, ali i na visok stepen saglasnosti o njenom obrazovnom i profesionalnom značaju. Analizirani su status prakse u nastavnom planu i programu, način organizacije, vrste institucija, uključenost studenata, uloga mentora, doprinos razvoju praktičnih kompetencija, kao i nedostaci i mogućnosti unapređenja.

Jedna od najznačajnijih razlika odnosi se na stepen institucionalizacije prakse. U Beogradu je praksa obavezan i sistemski organizovan dio studija, koji se realizuje kroz različite godine i institucije, uz praćenje nastavnika i mentora. U Zagrebu je model fleksibilniji i manje ujednačen, pri čemu realizacija često zavisi od pojedinačnih profesora i postojećih sporazuma sa institucijama. U Istočnom Sarajevu praksa se, prema iskazima ispitanika, realizuje dobrovoljno i pretežno u jednoj instituciji, uz trajanje od svega pet radnih dana, što ograničava mogućnost aktivnog angažmana studenata.

Komparativna analiza pokazuje da je aktivno uključivanje studenata jedan od ključnih faktora obrazovne vrijednosti prakse. Studenti koji učestvuju u konkretnim poslovima, radu sa dokumentacijom, radnim sastancima, analizi propisa, javnim politikama ili terenskom radu pozitivnije procjenjuju njenu korisnost. Nasuprot tome, praksa koja se uglavnom svodi na posmatranje i formalno prisustvo pruža manje mogućnosti za razvoj praktičnih kompetencija.

Kao zajednički nedostatak u više analiziranih sredina izdvaja se nedovoljno trajanje prakse. Ispitanici ukazuju da kratak vremenski okvir ograničava mogućnost upoznavanja sa radom institucija i sticanja praktičnih vještina, zbog čega se preporučuje produžavanje trajanja i veća uključenost studenata u konkretne aktivnosti.

Značajnim faktorima pokazali su se i mentorstvo i saradnja Fakulteta sa institucijama. Iako su u pojedinim sredinama zabilježeni problemi sa dostupnošću i angažmanom mentora, pozitivna iskustva potvrđuju značaj kontinuirane komunikacije i jasne podjele odgovornosti između Fakulteta i institucija.

Rezultati ukazuju i na značaj široke mreže partnerskih institucija i transparentnog pristupa praksi. Mogućnost izbora institucije u skladu sa studijskim usmjerenjem i profesionalnim interesovanjima, kao i raznovrsnost institucija u kojima se praksa realizuje, omogućavaju studentima da se upoznaju sa različitim oblicima profesionalnog rada.

Posmatrano u cjelini, regionalna iskustva pokazuju da sama obaveznost prakse nije dovoljna za ostvarivanje njenih obrazovnih efekata. Kvalitet prakse zavisi od njene jasne institucionalne organizacije, adekvatnog trajanja, konkretnog angažmana studenata, kvalitetnog mentorstva i razvijene mreže partnerskih institucija. Ovi nalazi predstavljaju osnovu za definisanje modela stručne prakse na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, posebno u pogledu jasnog definisanja ishoda učenja, zadataka studenata, odgovornosti mentora i institucija, kao i obezbjeđivanja dovoljnog prostora za stvarno sticanje praktičnih kompetencija.

4. Konkretni prijedlozi za unapređenje postojećeg modela studentske prakse na osnovu dobijenih empirijskih nalaza

Rezultati anketnog istraživanja, intervjua sa predstavnicima institucija i analize uporednih iskustava, ukazali su na više nedostataka postojećeg modela studentske prakse, koji se prvenstveno odnose na nedovoljnu zastupljenost praktičnog rada, kratko trajanje prakse, neujednačenu mentorsku podršku i ograničenu institucionalnu raznovrsnost. Navedeni nalazi predstavljaju osnovu za formulisanje konkretnih prijedloga usmjerenih na sadržajno, organizaciono i institucionalno unapređenje postojećeg modela.

U pogledu institucionalne organizacije, činjenica da 37% ispitanika sa iskustvom prakse nije imalo mentora, ukazuje na potrebu za jasnijim definisanjem mentorske podrške i odgovornosti učesnika u njenoj realizaciji. Ovaj nalaz, uz stavove predstavnika intervjuisanih institucija o značaju koordinacije i unaprijed utvrđenih ciljeva, opravdava prijedlog formalizovanja saradnje Fakulteta i institucija domaćina, imenovanje mentora u institucijama i nastavnika koordinatora na Fakultetu, te preciznijeg definisanja zadataka i očekivanih ishoda prakse.

Posebno značajni nalazi odnose se na sadržaj praktičnog angažmana studenata. Čak 85,2% ispitanika izdvojilo je nedovoljnu zastupljenost praktičnog rada kao jedan od najznačajnijih nedostataka, dok je 44,4% navelo da se njihovo iskustvo uglavnom svodilo na posmatranje rada zaposlenih. Stoga se kao jedan od ključnih prijedloga izdvaja aktivnije uključivanje studenata u konkretne radne procese, poput pripreme sastanaka, rada sa dokumentacijom i učešća u administrativnim, pravnim i analitičkim poslovima, u skladu sa djelatnošću institucije. Pored toga, činjenica da 88,9% ispitanika podržalo povećanje broja dana, odnosno produženje trajanja prakse, ukazuje na opravdanost prijedloga njenog kontinuiranijeg organizovanja tokom semestra.

Rezultati istraživanja ukazali su i na potrebu proširenja mogućnosti za obavljanje prakse. Naime, 85,2% ispitanika koji su imali iskustvo prakse obavljali su je u organima državne uprave, što upućuje na ograničenu zastupljenost drugih institucionalnih i organizacionih oblika. U tom smislu, predlaže se proširenje mreže institucija domaćina uključivanjem javnih ustanova, organizacija civilnog društva i međunarodnih organizacija, kao i omogućavanje studentima da, u skladu sa svojim interesovanjima i profesionalnim usmjerenjima učestvuju u izboru institucije u kojoj će obavljati praksu. Intervjui sa potencijalnim institucijama domaćinima dodatno potvrđuju mogućnost proširenja saradnje, ali istovremeno ukazuju na potrebu uvažavanja njihovih organizacionih i resursnih kapaciteta.

Konačno, nalazi koji ukazuju na to da je 77,8% ispitanika tokom prakse steklo određena nova znanja i vještine, ali da su procjene njenog doprinosa pripremljenosti za buduće zaposlenje i konkurentnost na tržištu rada uglavnom bile niske do umjerene, upućuju na potrebu sistematičnijeg praćenja njenih rezultata. Zbog toga se predlaže uvođenje dvosmjerne evaluacije, vođenje dnevnika prakse i izrada završnog izvještaja studenata, čime bi se omogućilo vrednovanje njegovog angažmana, stečenih kompetencija i kvaliteta ostvarenog praktičnog iskustva. Na taj način, dobijeni empirijski nalazi ne predstavljaju samo pokazatelj postojećih nedostataka, već i polaznu osnovu za formulisanje konkretnih mjera čija je svrha da studentsku praksu učine sadržajnijim, organizovanijim i, za profesionalni razvoj studenata, značajnijim dijelom studijskog procesa.[9]

9 Detaljnija razrada predloženih mjera za unapređenje studentske prakse, njihovo grupisanje prema fazama realizacije, kao i način organizacije i praktične primjene predloženog modela, sadržani su u okviru studijske politike, koja je predstavljena i obrazložena u poglavlju Diskusija.

DISKUSIJA

Rezultati istraživanja potvrđuju značaj stručne prakse kao mehanizma povezivanja teorijskih znanja sa stvarnim profesionalnim okruženjem. Istovremeno, nalazi ukazuju da njena obrazovna vrijednost ne zavisi samo od formalnog postojanja, već prvenstveno od načina organizacije, sadržaja i mogućnosti za razvoj praktičnih kompetencija. Ovakav nalaz u skladu je sa rezultatima istraživanja Sanahuja Vélez i Ribes Giner (2015), koji ukazuju na pozitivne efekte stručne prakse na obrazovni i profesionalni razvoj studenata, kao i sa nalazima Scandurra et al. (2024) o značaju radnog iskustva za razvoj vještina relevantnih za tržište rada.

Regionalna komparativna analiza dodatno pokazuje da sama institucionalizacija stručne prakse nije dovoljna za ostvarivanje njenih obrazovnih efekata. Veću vrijednost imaju modeli u kojima studenti aktivno učestvuju u konkretnim poslovima, imaju jasno definisane zadatke i dostupnu mentorsku podršku. Nasuprot tome, praksa koja se svodi na posmatranje i formalno prisustvo ograničava mogućnost razvoja praktičnih kompetencija.

Kao važni preduslovi kvalitetne prakse izdvajaju se njeno adekvatno trajanje, kvalitetno mentorstvo i razvijena saradnja fakulteta sa partnerskim institucijama. Kratak vremenski okvir ograničava mogućnost kontinuiteta u radu, dok nejasno definisana uloga mentora može umanjiti obrazovne efekte prakse. Zbog toga je neophodno uspostaviti jasnu podjelu odgovornosti između Fakulteta i institucija, uz kontinuirano praćenje i evaluaciju realizacije prakse.

Posebno značajan element predstavlja povezanost prakse sa studijskim usmjerenjem i profesionalnim interesovanjima studenata. Šira mreža partnerskih institucija omogućila bi studentima da iskustvo stiču u različitim oblastima političkih nauka, dok bi jasno definisani ishodi učenja i zadaci omogućili da se praktično iskustvo neposredno poveže sa sadržajem studija. U tom smislu, nalazi Curto–Reverte et al. (2025) potvrđuju značaj strukturisane saradnje visokoškolskih ustanova i organizacija, mentorstva i jasno definisanih ishoda učenja.

Na osnovu navedenog, budući model stručne prakse na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci trebalo bi da bude jedinstveno i institucionalno koordinisan, uz obaveznu praksu, adekvatno trajanje, mrežu partnerskih institucija, jasno definisane aktivnosti i ishode učenja, mentorsku podršku i završnu evaluaciju. Cilj takvog modela ne bi trebalo da bude samo ispunjavanje nastavne obaveze, već stvarno osposobljavanje studenata za primjenu znanja i razvoj profesionalnih kompetencija.

1. Obrazloženje studijske politike

Po završetku izrade ovog istraživanja započet je proces izrade studijske politike od strane autora istraživačkog rada. Studijska politika ima za cilj unapređenje postojećeg modela studentske prakse na prvom ciklusu studijskog programa Političke nauke na Fakultetu političkih nauka, tako da se postojeći model prilagodi stvarnim potrebama studenata i zahtjevima njihovog profesionalnog razvoja, te da omogući kvalitetnije ostvarivanje već utvrđenih ciljeva stručne prakse kroz jasnije definisanje obaveze, sadržaje i načine njene realizacije.

Studijska politika sistematizovala je petnaest (15) konkretnih mjera koje bi trebalo da se usvoje za potpuno unapređenje postojećeg modela studentske prakse. Mjere su klasifikovane u tri klastera koji predstavljaju tri faze: 1. Planiranje studentske prakse, 2. Realizacija studentske prakse i 3. Evaluacija studentske prakse.

1.1 Planiranje studentske prakse

Prva faza obuhvata osam (8) mjera usmjerenih na pripremu studenata, Fakulteta I institucija domaćina za realizaciju prakse. Planirano je uvođenje motivacionog pisma, kojim bi studenti predstavili svoja interesovanja, prethodna znanja, vještine i profesionalne ciljeve, kao i izrada informativne brošure i organizovanje prezentacija institucija radi obezbjeđivanja informisanijeg izbora mjesta prakse. Istovremeno, saradnja sa institucijama, organizacijama i drugim potencijalnim poslodavcima bila bi uređena sporazumima o realizaciji prakse. U saradnji sa institucijama domaćinima, Fakultet bi definisao konkretne poslove i zadatke usklađene sa studijskim programom i očekivanim ishodima učenja. Kvalitet mentorskog rada nastojao bi se obezbijediti ograničenjem broja studenata na najviše dva do tri po mentoru, dok bi koordinaciju između Fakulteta, studenata i institucija preuzelo određeno odgovorno lice na Fakultetu. Konačno, utvrđivanjem minimalnih standarda koji bi obuhvatili trajanje prakse, mentorstvo, praktične zadatke, dnevnik i evaluaciju, obezbijedio bi se zajednički okvir za njenu kvalitetniju realizaciju.

1.2. Realizacija studentske prakse

Druga faza obuhvata ukupno četiri (4) mjere usmjerene na neposredno učešće studenata u radu institucija i sticanje praktičnih znanja i vještina. Prvi dan prakse bio bi posvećen upoznavanju sa djelatnošću, nadležnostima, organizacionom strukturom i načinom rada institucije, dok bi preostali period bio usmjeren na realizaciju prethodno definisanih praktičnih zadataka. Uloga mentora podrazumijevala bi usmjeravanje studenata, dodjeljivanje zadataka, pružanje stručne podrške i praćenje njihovog napretka. Ukoliko organizacija institucije to omogućava, studentima bi bila dostupna rotacija između različitih organizacionih jedinica radi sticanja šireg uvida u njeno funkcionisanje. Potpisivanjem izjave o povjerljivosti, studenti bi se obavezali na zaštitu službenih i drugih povjerljivih informacija. Njihov angažman i ostvarene aktivnosti pratile bi se putem dnevnika studentske prakse, koji bi studenti redovno popunjavali, a mentori potvrđivali. Na taj način omogućilo bi se aktivnije učešće studenata i povezivanje teorijskih znanja sa praktičnim radom, uz razvijanje analitičkih, administrativnih i organizacionih sposobnosti.

1.3. Evaluacija studentske prakse

Treća faza obuhvata tri (3) mjere usmjerene na vrednovanje ostvarenih rezultata i unapređenje budućih ciklusa prakse. Osnovni instrument predstavljala bi dvosmjerna evaluacija u okviru koje bi mentor procjenjivao angažman, odgovornost, napredak i stečene vještine studenta, dok bi student vrednovao kvalitet mentorske podrške, uslove rada i sopstveno iskustvo u instituciji. Dodatni instrument bio bi završni izvještaj u kojem bi student prikazao realizovane aktivnosti, stečena znanja i vještine, te iznio zapažanja o prednostima i nedostacima prakse. Analiza evaluacije i izvještaja omogućila bi Fakultetu procjenu ostvarenosti očekivanih ishoda učenja i kvalietat praktičnog osposobljavanja. Predviđeno je i organizovanje susreta sa mentorima nakon završetka ciklusa prakse radi razmjene iskustva, razmatranja izazova i prikupljanja prijedloga za dalje unapređenje uz dodjelu zahvalnica za njihov doprinos. Na osnovu prikupljenih povratnih informacija, Fakultet bi mogao kontinuirano prilagođavati organizaciju i sadržaj prakse.

Uvođenje predloženih mjera može se odvijati postepeno, u skladu sa organizacionim, kadrovskim i materijalnim kapacitetima Fakulteta i institucija domaćina, čime se omogućava njhihova realna i održiva primjena.

ZAKLJUČAK

Stručna praksa predstavlja važan element obrazovanja studenata Političkih nauka jer omogućava povezivanje teorijskih znanja sa stvarnim profesionalnim okruženjem i razvoj kompetencija potrebnih za tržište rada. Rezultati istraživanja pokazuju da studenti, diplomirani studenti i predstavnici institucija prepoznaju značaj praktičnog iskustva, ali i potrebu za sistematičnijom organizacijom, većim obimom praktičnih aktivnosti i snažnijim povezivanjem Fakulteta sa institucijama i organizacijama. Regionalna analiza dodatno potvrđuje da sama obaveznost prakse nije dovoljna, već da njenu obrazovnu vrijednost određuju sadržaj, trajanje, aktivno učešće studenta, mentorstvo i jasno definisani ishodi učenja.

Na osnovu rezultata istraživanja mogu se izdvojiti tri ključne preporuke za oblikovanje budućeg modela stručne prakse na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci. **Prva preporuka** jeste institucionalizovanje jedinstvenog sistema stručne prakse, uz imenovanje koordinatora na Fakultetu, uspostavljanje mreže partnerskih institucija i jasno definisanje prava i obaveza Fakulteta, institucije domaćina i studenta. **Druga preporuka** jeste uvođenje sadržajno strukturisane prakse odgovarajućeg trajanja, sa unaprijed definisanim ishodima učenja i konkretnim radnim zadacima usklađenim sa studijskim usmjerenjem, kako bi se studentima omogućilo stvarno učenje kroz rad, a ne samo prisustvo u instituciji. **Treća preporuka** jeste uspostavljanje obaveznog mentorskog i evaluacionog sistema, koji bi uključivao mentora u instituciji, praćenje realizacije od strane Fakulteta i završnu evaluaciju stečenih znanja i vještina.

Ovako definisane preporuke predstavljaju osnovu za izradu konkretne studijske politike stručne prakse, kojom bi se precizno uredili način izbora i raspoređivanja studenata, trajanje i sadržaj prakse, uloge svih učesnika, način praćenja i evaluacije, kao i kriterijumi za saradnju sa partnerskim institucijama. Time bi stručna praksa od formalne nastavne obaveze bila oblikovana kao strukturisan proces učenja kroz rad i važan mehanizam pripreme studenata za profesionalni angažman.

LITERATURA

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood Press.

Craig, C. A. (2014). Teaching political science through experiential learning. *Journal of Political Science Education, 10*(2), 115–128.

Curto-Reverte, M., Peguera-Carré, M., Cobos-Rius, M., & Vidal-Martí, C. (2025). Work-integrated learning in higher education: A systematic review of university-employer partnerships and student competency development. *Higher Education, Skills and Work-Based Learning, 15*(1), 45–68.

Jackson, D. (2018). Developing graduate work-readiness through work-integrated learning: Key themes and strategies. *Industry and Higher Education, 32*(5), 314–326.

Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Prentice-Hall.

Paulin, D., & Sunter, S. (2022). Bridging the gap: University-institution cooperation in political science and public administration internships. *Journal of Political Science Education, 18*(3), 290–308.

Sanahuja Vélez, A., & Ribes Giner, G. (2015). The effects of internships in higher education: A systematic review of 57 studies. *Journal of Education and Work, 28*(4), 380–405.

Scandurra, R., Kelly, A., Fusaro, V., Cefalo, R., & Hermannsson, K. (2024). Work experience and labour market outcomes in higher education: A systematic review. *Educational Research Review, 42*, 100588.

Statut Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.

Statut Univerziteta u Banjoj Luci.

Zakon o radu Republike Srpske. „Službeni glasnik Republike Srpske", br. 1/2016, 66/2018, 91/2021 – odluka US, 119/2021, 112/2023, 39/2024, 28/2026 – odluka US i 59/2026.

Zakon o visokom obrazovanju Republike Srpske. „Službeni glasnik Republike Srpske", br. 67/2020 i 107/2024.

Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta Bosne i Hercegovine. (2013). *Izvještaj Komisije stručnjaka za eksternu evaluaciju studijskog programa Političke nauke, prvi ciklus studija.*

CHALLENGES IN ESTABLISHING STUDENT INTERNSHIPS AT THE POLITICAL SCIENCE PROGRAM OF THE UNIVERSITY OF BANJA LUKA

Authors: IVANA SIMIĆ, Jovana Rodić
Email: ivana.simic@student.fpn.unibl.org, jovana.rodic@student.fpn.unibl.org
Supervisor: Full Prof. Nevenko Vranješ
Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka

Introduction: Inetrnships are an integral part of higher education, providing students with practical skills relevant to their future careers. This paper examines the perspectives of Political Science students, graduates, and relevant institutions on the challenges of establishing and implementing compulsory professional inernships at the undergraduate level. Based on the findings, the study aims to formulate conclusions and recommendations for improving the quality, organization, and implementation of undergraduate internships.

Aim: To determine students' needs in terms of professional development and education for the labour market, as well as to formulate proposals for a new study policy aimed at improving compulsory internships in the first cycle of Political Science studies.

Materials and Methods: The study used content analysis, comparative, and inductive-deductive methods to examine theoretical sources, while surveys and interviews were applied to collect primary empirical data for practical research.

Results: Research shows that 55.1% of FPN UNIBL students completed an internship, predominantly in state administration bodies (85.2%). Although 77.8% of respondents emphasize acquiring new knowledge, 44.4% state that the activity came down to observation. The analysis of responses from partner institutions confirms positive feedback on the internship and the readiness of a large number of institutions for future cooperation, along with their proposals for an increased number of internship days and more concrete student involvement in work.

Conclusion: The existing model provides a good foundation, but requires a systemic reform. The shared need of both students and institutions is the extension of the internship duration and a transition from passive observation to concrete tasks.The positive attitude of partner institutions and their openness to accepting new generations enable the successful formalization of student internships.

Keywords: student internship, higher education, political science, labor market, institutional cooperation

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.007 УДК 316.72:338.124.4(470)

CULTURAL IDENTITY AS A FACTOR IN THE ECONOMIC POTENTIAL GROWTH OF A TERRITORY: THE ROLE OF YOUTH ECONOMIC PATRIOTISM

Author: DARIA KONDRATEVA
e-mail: super.katya789@yandex.ru
Mentor: Assoc. Prof. Marina Ponomareva
Department of Operations and Sectoral Management
Faculty «Higher School of management», Financial University under the Government of the Russian Federation

Introduction: Today, the cultural sphere is increasingly regarded as a resource for regional development; however, the conditions under which cultural identity is converted into the economic potential of a territory remain insufficiently studied. This paper analyzes this relationship through the economic behavior of young people.

Aim: To determine under what conditions the cultural identity of a territory is converted into economic potential through the economic behavior of young people, and what role state support plays in this process.

Materials and Methods: A comparative analysis of six Russian regions with pronounced cultural heritage was conducted using a uniform indicator of tourist flow and its dynamics, as well as indicators of institutional support for local brands; documents of federal grant programs were also analyzed. Young people's attitudes regarding attachment to their region were assessed using secondary survey data from the Russian Public Opinion Research Center (hereinafter VTsIOM).

Results: The cultural identity of a territory is a potential economic resource that is actualized once it acquires an institutional form. The analysis of six Russian regions shows that the cultural code can be converted into tourist flows, investment, and entrepreneurial initiatives.

Conclusion: Sustainable economic development of territories is impossible without the active participation of young people. Cultural identity can act as a key factor in retaining the younger generation and attracting investment, while state support can strengthen the link between identity and youth entrepreneurial activity, creating conditions in which the cultural code can be capitalized. Since the study is based on secondary data for six regions, the conclusions are preliminary and require verification using primary data.

Keywords: cultural identity; cultural capital; economic patriotism; territorial brand (place brand); regional development; youth policy

INTRODUCTION

In the search for new sources of economic growth and ways to ensure the sustainable development of Russian regions, the cultural sphere is attracting growing attention from researchers and practitioners. Culture is no longer perceived solely as a social institution and is increasingly regarded as an economic resource capable of generating value added, jobs, and investment attractiveness for a territory. At the same time, preserving and expanding cultural capital is impossible without the younger generation. It is young people who decide whether to stay in the region or leave, whether to start their own business or choose salaried employment, and whether to prefer local or imported goods. The article examines the relationship between culture and the economy through the behavior

of young people and through the lens of economic patriotism.

The theoretical starting point is the concept of "cultural capital." In sociology, it was introduced by P. Bourdieu, who distinguished three states of cultural capital: embodied (skills, habits, knowledge, and manners acquired in childhood), objectified (cultural goods such as paintings, books, and instruments), and institutionalized (education and qualifications that confirm status) (Bourdieu, 1986, pp. 241–258). Bourdieu regarded cultural capital as a form of capital that, under certain conditions, can be converted into economic capital. It is important to understand that this conversion does not occur automatically, and it is precisely this conversion that constitutes the central question of the present study.

D. Throsby extended this concept by applying it to the economics of culture and defined cultural capital as "an asset which embodies, stores or provides cultural value in addition to whatever economic value it may possess" (Throsby, 2001, p. 46). Anholt (Anholt, 2007, pp. 26–27), complementing the theory of cultural capital, developed the idea of competitive identity: territories compete on the basis of reputation, but only a clear, well-formed identity helps attract tourists, investment, and talent. Place branding research also emphasizes that a territorial brand should rest on a stable identity and be aligned with the interests of stakeholders rather than be reduced to marketing communications (Kavaratzis & Ashworth, 2005, pp. 506–514). In the context of this study, the cultural capital of a territory is understood as the totality of a region's cultural resources (traditions, crafts, gastronomic heritage, architectural monuments, linguistic and folklore material) that, under certain conditions, can be converted into economic assets.

In this study, "cultural identity" is understood as an individual's or a community's awareness of belonging to a particular cultural tradition, expressed in language, customs, gastronomic preferences, visual codes, and behavioral norms.

The concept of "economic patriotism" requires clarification with respect to the Russian market. The introduction of the term into scholarly use is attributed to B. Carayon, a deputy of the French National Assembly, who in 2003 used it in reports on improving the competitiveness of French enterprises, which provided, in particular, for support of national capital (Verbitskaya & Orinina, 2014, p. 2248). In the international literature, economic patriotism is defined as "economic decisions and interventions aimed at supporting actors, sectors, or territories that decision-makers regard as 'their own' on a territorial basis; this understanding is not reduced to economic nationalism and may also encompass local and regional levels" (Clift & Woll, 2012, pp. 307–323). Russian scholars N. O. Verbitskaya and L. V. Orinina define economic patriotism as the desire to protect domestic producers and to prefer domestic goods to imported ones (Verbitskaya & Orinina, 2014, p. 2250); in their survey of students, support for domestic producers, the creation of favorable conditions for small and medium-sized businesses, and the formation of an emotionally positive attitude toward the national economy were named as its key features (ibid., p. 2249). In the context of this study, "youth economic patriotism" refers to the willingness of young people to support local brands, to create their own entrepreneurial projects based on the region's cultural heritage, and to remain in the region to implement their own initiatives.

A territorial brand is defined as a recognizable symbol, product, or practice that is associated with a specific region and draws on its cultural code. In turn, the cultural code of a region is the set of values, images, myths, and legends of a territory that can be reflected in local brands (Roscongress, 2024).

To interpret youth behavior, the study uses A. Hirschman's triad of "exit, voice, and loyalty" (Hirschman, 1970). When conditions deteriorate, a person may leave, try to change the situation, or remain loyal. Applied to the economic behavior of young people in a region, this means leaving ("exit"), participating in local development, for example, by launching a startup or implementing a grant-funded project ("voice"), or staying in the region ("loyalty"). The triad is used below to interpret data on youth migration, grant

activity, and regional attachment. Data on youth attitudes are drawn from the publicly available results of VTsIOM sociological surveys.

The aim of the study is to determine under what conditions the cultural identity of a territory is converted into economic potential through the economic behavior of young people, and what role state support plays in this process.

Since the study is based on secondary data and does not involve statistical testing of causal relationships, the hypotheses are formulated as research questions:

- Q1. Are regions with more pronounced institutionalization of local brands based on the cultural code associated with higher levels and growth rates of tourist flow compared with culturally similar regions with weaker brand support?
- Q2. What conditions are associated with the formation of economic patriotism among young people?
- Q3. How is state support related to the entrepreneurial and project activity of young people in the regions under consideration?

A limitation of the study is that secondary data make it possible to assess the consistency of the observed indicators with the research questions but do not allow hypotheses to be formally tested or causal relationships to be established with precision. The limitations are described in more detail in the DISCUSSION section.

MATERIALS AND METHODS

The study is comparative and descriptive and is based on the analysis of secondary data. The methodological framework comprised a comparative analysis of six Russian regions in terms of tourist flow, its dynamics, and its density relative to population size; an analysis of Rospatent data on registered geographical indications and regional brands; an analysis of federal and regional measures to support youth initiatives; and a secondary analysis of VTsIOM sociological survey data.

The theoretical framework of the study draws on P. Bourdieu's work on the forms of capital, the works of D. Throsby, S. Anholt's concept of competitive identity, M. Kavaratzis and G. Ashworth's approach to place branding, A. Hirschman's triad, B. Clift and C. Woll's concept of economic patriotism, as well as the works of Russian scholars.

The empirical base comprised official data from Rosstat and regional statistical agencies on tourist flows, open data from Rospatent, publications of regional authorities, materials of the Presidential Fund for Cultural Initiatives (hereinafter PFCI) and Rosmolodezh, the Strategy for the Development of the Creative Economy of the Russian Federation and the Concept for the Development of Creative Industries until 2030, survey data, and academic publications. To analyze young people's attachment to their region and assess their life orientations, secondary data from the VTsIOM survey "Russian Teenagers: A Generation of Opportunities" (2026) were used.

The study was conducted in several stages. At the first stage, the author carried out a theoretical analysis of the concepts of "cultural capital," "cultural identity," "economic patriotism," and "territorial brand" based on Russian and international sources. Next, a comparative analysis of six Russian regions was performed (the Republic of Tatarstan, the Chuvash Republic, the Republic of Kalmykia, Vologda Oblast, Krasnodar Krai, and the Republic of Karelia). The criteria for selecting the regions were the presence of a recognizable cultural code (traditions, crafts, gastronomy, historical and cultural sites); differences in institutional support for local brands, assessed by the number of geographical indications and regional brands registered by Rospatent, the existence of regional support

programs, and positions in the national rating of territorial brands; and differences in the type of economy and tourist attractiveness. This combination of selection criteria made it possible to distinguish regions with strong and weaker institutionalization of their own cultural code.

At the final stage, parameters such as young people's attachment to their region and their patriotic sentiment were assessed on the basis of secondary sociological research data (VTsIOM surveys), the results were summarized, and general conclusions were drawn.

RESULTS

In the context of the country's cultural diversity, particular importance attaches to Decree of the President of the Russian Federation No. 962 of December 25, 2025, which declared 2026 the Year of the Unity of the Peoples of Russia (Kremlin, 2025). In addition, President V. V. Putin instructed the government to consider declaring 2027 the Year of Geography (TASS, 2025). These initiatives create an institutional background within which the cultural code of the peoples of Russia, expressed in clothing, music, traditions, gastronomy, and crafts, receives additional support at the federal and regional levels.

For the comparative analysis, six regions were selected that have a pronounced cultural code but differ in the level of institutional support for brands, type of economy, and tourist attractiveness: the Republic of Tatarstan, the Chuvash Republic, the Republic of Kalmykia, Vologda Oblast, Krasnodar Krai, and the Republic of Karelia (the selection criteria are described in more detail in the methodology section).

The Republic of Tatarstan provides one of the most striking examples of the institutionalization of a cultural code. According to the State Committee of the Republic of Tatarstan on Tourism, the tourist flow to the republic grew from 2.5 million people in 2014 to 4.3 million in 2024, an increase of 72% (Realnoe Vremya, 2025). In 2025, the tourist flow reached 4.5 million people, reflecting the positive dynamics of tourist flow in the region (EMISS). By this indicator, the republic ranked 6th among Russian regions and 1st in the Volga Federal District.

The foreign tourist flow grew by 37% in 2024, reaching 97 thousand foreign tourists (TASS, 2025). The cultural code of the region is shaped by elements such as national holidays, Tatar national cuisine, the works of the national poets G. Tukay and M. Jalil, the KAMAZ automotive brand, and historical sites, including the Kazan Kremlin, the Kul Sharif Mosque, and the historical territories of Bolgar and Sviyazhsk (AiF Kazan, 2026). According to a 2024 survey of Kazan residents, the cultural code of the Tatars comprises 26 iconic elements (AiF Kazan, 2026). Local brands based on Tatar culture are actively developing in Tatarstan: the gastronomic brand "Bakhetle" with a range of more than 3,000 national cuisine items, and designer clothing brands (Lusi, Your Yool) that convey Tatar culture through contemporary imagery (T-J, 2025). Youth entrepreneurship in the creative industries receives active support: among student startups, projects related to digital technologies account for more than 40% of participants and creative industries for more than 20% (Tatcenter, 2026). Presentations of student startups in the creative business sector are regularly held in Kazan (TRT-TV, 2026). According to the Tatarstan Academy of Sciences, culture, technology, and entrepreneurship generate products that influence the cultural identity and investment attractiveness of the region (Tatar-inform, 2026).

The Chuvash Republic also shows growth in tourist flow (+18%): 646,380 people in 2025 compared with 548,139 people in 2024 (EMISS). However, the positive dynamics are not consistent, as a predictable decline in the number of tourists was observed in the region in 2023–2024. The increased interest of travelers in the region in 2025 may be explained by the launch of a territorial branding program a year earlier. The cultural code of the region

is based on Chuvash embroidery of the 17th–19th centuries, which is considered one of the pinnacles of folk culture, as well as on traditional crafts and national rituals (Grani 21, 2025). Local brands include the Akkond confectionery factory, the Chuvash national clothing brand "Ilem" (Sber Business, 2023), and the Kugesi souvenir brand featuring Chuvash embroidery. Youth entrepreneurship is supported, among other things, through federal competitions: in 2026, 43 young entrepreneurs from Chuvashia took part in the federal youth entrepreneurship competition "Create Ours" (MB 21, 2026), whose 100 winners from 46 regions each received RUB 1 million (Rambler/Finance, 2026). Under the national project "Youth and Children," young people aged 14 to 35 can receive support for implementing initiatives in various fields (National Projects of Russia, 2025).

The Republic of Kalmykia shows a different trend. It is a region with a less diversified economy but a strong and distinctive cultural code. Tourist flow to Kalmykia grew by 3.3% in 2025, amounting to more than 126,180 tourists (EMISS). The main tourist brands are the Central Khurul "Golden Abode of Buddha Shakyamuni," Kalmyk marbled meat, saigas, tulips, and steppe landscapes (Kalmykia Tour, 2026; NBCRS, 2025). Creative projects based on the cultural code are also developing in Kalmykia: the perfume brand Smell Terra "Kalmyk Steppe," the national clothing brand TODO Brand, and numerous brands producing national jewelry (ModanaPR, 2025). However, the institutional framework for brand support here is weaker than, for example, in Tatarstan, and youth entrepreneurship is constrained by a smaller volume of available resources.

Vologda Oblast is an example of a region where historically established brands have acquired a strong institutional form. In 2024, the tourist flow amounted to 4.1 million visitors, approximately 300 thousand more than in the previous year (TASS, 2024; Interfax-Russia, 2024). Four Vologda brands were included in the national rating of Russian tourist brands: "Veliky Ustyug, the Birthplace of Ded Moroz" (26th place), "Vologda Butter" (33rd place), "Vologda Lace" (43rd place), and "Vologda Linen" (76th place) (Krasny Sever, 2026). The project "Veliky Ustyug, the Birthplace of Ded Moroz" is an illustrative case of monetizing cultural heritage: the brand of Ded Moroz's official residence attracts hundreds of thousands of tourists every year, and billions of rubles have been invested in the territory (Sreda dlya Zhizni, 2025). Over 10 years of implementation, the project has become an important element of the economy, contributing to employment growth and stimulating the production of goods and services and the development of infrastructure (Ageeva & Zhuravleva, 2009, p. 48). Other brands include "Vologda Butter," "Vologda Lace," "Northern Niello," and "Shemogodskaya Carving" (CultInfo, 2015). Young people in Vologda Oblast can receive grants of up to RUB 1 million under Rosmolodezh programs and can also take part in the grant competitions of the "Movement of the First." For instance, in 2025, five Vologda organizations received more than RUB 5 million to hold youth events (Vologdaregion, 2025). The region also runs a regional "Grants" program to support youth initiatives (UPInfo, 2025).

Krasnodar Krai is the absolute leader in tourist flow: in 2025, the region's resorts were visited by 19.6 million people (EMISS). The cultural code of the region is associated with the Kuban Cossacks: the revival of the Kuban Cossack Host, which began in the second half of the 1980s, became the most important factor in shaping regional identity (Onufrienko, 2026, p. 373). The Ataman ethnographic complex serves as an open-air ethnographic model of Kuban Cossack culture (NBCRS, 2025). The Cossack image of tourism shapes not only the tourist attractiveness of the region but also its souvenir products and gastronomic brands (NG Kuban, 2026). Krasnodar Krai was among the TOP-5 regions by the number of projects submitted to the Rosmolodezh.Grants competitions (Rosmolodezh, 2026).

The Republic of Karelia demonstrates a unique model that combines natural and cultural heritage. According to the Unified Interdepartmental Statistical Information System, tourist flow to Karelia in 2025 amounted to 1,166,752 people (EMISS). Seven official

regional brands registered by Rospatent belong to the region: Karelian kalitki, Karelian honey, Karelian wild strawberries, Karelian marmalade, Karelian ivan-chai, Karelian pastila, and Zaonezhye embroidery (Rospatent, 2026). The Ruskeala Mountain Park is one of the most successful examples of private investment in a cultural and natural site: about RUB 300 million has been invested in the park over the past three years, and the new investment project "Ruskealskoye Zazerkalye" is designed to attract up to 200 thousand tourists per year (Government of Karelia, 2025). In total, the region hosts 59 investment projects worth RUB 15 billion (RBC Karelia, 2024). Karelia has 4 youth project offices (Karelia Kodeks, 2026), and the region was among the TOP-5 by the number of projects submitted to the Rosmolodezh.Grants competitions (Rosmolodezh, 2026). The "100 Ideas for the Development of Karelia" competition includes a special category for young innovators aged 14 to 30 (Startup Karelia, 2026).

Table 1 presents summary data for the regions obtained by comparing them across nine criteria.

Indicator	Republic of Tatarstan	Chuvash Republic	Republic of Kalmykia	Vologda Oblast	Krasnodar Krai	Republic of Karelia
Tourist flow (2025), persons	4,530,113	646,380	126,180	1,006,862	19,558,981	1,166,752
Population (2024), persons	4,011,311	1,163,415	267,179	1,118,357	5,837,620	521,403
Tourist flow per 1,000 residents, persons	1,129.33	555.59	472.27	900.3	3,350.51	2,237.72
Tourist flow dynamics (3-year average), %	+5.06	-2.66	+8.67	+8.1	-4.2	-3.99
Geographical indications/ brands in the Rospatent register, number of units	5	4	1	8	27	7
Positions in the national tourist rating of territorial brands (a region may hold several positions if it has several brands)	3rd, 18th	—	—	7th	4th, 10th, 15th, 16th, 19th, 23rd	9th
Youth grants (TOP-5 by number of applications to Rosmolodezh.Grants)	yes	no	no	no	yes	yes
UNESCO World Heritage Sites (to assess tourist attractiveness)	4	0	0	1	1	2
Institutional support for local brands (author's assessment based on the criteria described in the methodology)	strong	weak	weak	strong	strong	strong

Table 1 Summary indicators of the studied regions

Note: data on tourist flow and population size were obtained from the Unified Interdepartmental Statistical Information System (EMISS). Tourist flow per 1,000 residents was calculated by the author by dividing the tourist flow values for 2025 by the average resident population of each region, previously converted into thousands of people. The dynamics of tourist flow were calculated by the author as the arithmetic mean of the changes in tourist flow over 3 years (2022–2025).

The comparison of regional data (Figure 1) shows that territories where the cultural code is reflected in brands, tourist routes, grant projects, and entrepreneurial products obtain a more stable channel for converting cultural identity into an economic resource. Although differences in tourist flow may be explained by many factors, such as climate, transport accessibility, the level of infrastructure development, and the contribution of regional governments to territorial branding, the overall trend is quite indicative: regions with pronounced local brands based on the cultural code show higher tourist flow and more active youth participation in entrepreneurial initiatives. Regions with strong institutionalization of and support for local brands receive more tourists per 1,000 residents (from 900 to 3,351 people in 2024 in the "strong" regions versus 472 and 556 people in the "weaker" regions). However, the picture is less clear-cut in terms of tourist flow dynamics. For example, Krasnodar Krai and the Republic of Karelia show negative dynamics on average over the past 3 years, while Kalmykia shows the largest increase, of almost 9%. These data make it possible to answer research question Q1 and to conclude that regions with more pronounced institutionalization of local brands based on the cultural code are associated with a higher level of tourist flow compared with culturally similar regions with weaker brand support, whereas the hypothesis of higher growth rates of tourist flow is not confirmed.

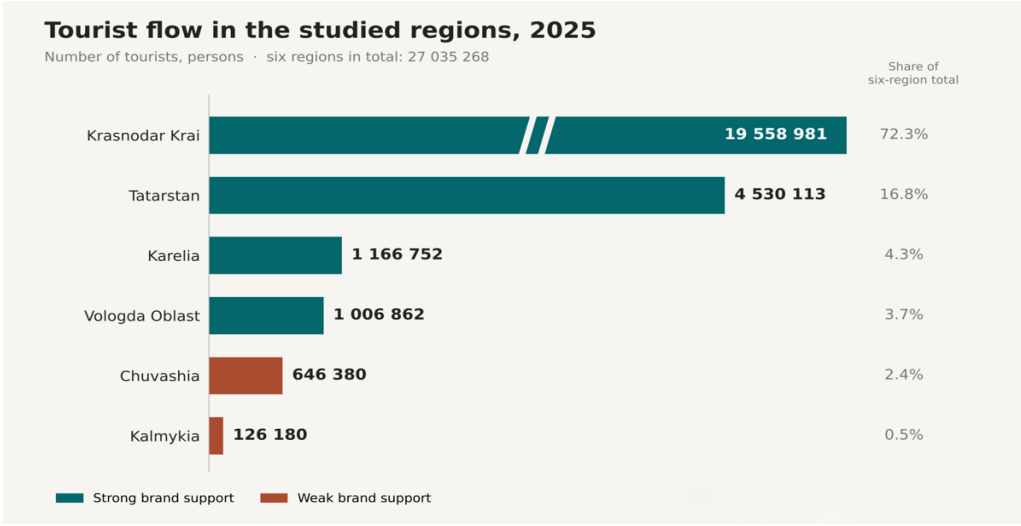

Figure 1 Tourist flow in the studied regions
Note: the infographic is based on the tourist flow data from Table 1

State support for cultural and creative initiatives in Russia is provided through several key institutions (Figure 2).

The Presidential Fund for Cultural Initiatives (PFCI), established in 2021, has held 16 grant competitions over five years, in which about 115 thousand creative teams from all 89 regions of the country took part. A total of 11,777 projects received support, and the total amount of grants exceeded RUB 49 billion. The average co-financing rate over the entire history of the competitions was 103%, and in the two most recent rounds it reached 134% and 131%, which means that the contribution of businesses, NGOs, and partners exceeded the state funds (PFCI, 2026; VZ, 2026). The PFCI has 37 project offices in 34 regions of Russia (PFCI, 2026).

The Rosmolodezh grant competition, which since 2025 has been part of the national project "Youth and Children" (implemented on the instructions of the President of the

Russian Federation in 2025–2030), provides young people aged 14 to 35 with grants to implement projects in the social, cultural, scientific, and economic spheres (Rosmolodezh, 2026). Grants are also awarded to non-profit organizations and universities (National Projects of Russia, 2025; Government of the Russian Federation, 2026). In the two seasons of 2025, more than 30 thousand applications were received, 6 thousand more than in 2024 (Rosmolodezh, 2026). In the season whose results were announced in November 2025, grants totaling about RUB 200 million were awarded to 394 projects; the maximum recommended grant amount was RUB 1 million, and the average was RUB 623 thousand (Rosmolodezh, 2025). In the first season of 2026, the maximum grant amount for individuals is also RUB 1 million (Government of the Russian Federation, 2026). The TOP-5 regions by the number of submitted projects were the Republic of Bashkortostan, the Republic of Karelia, the Republic of Tatarstan, Krasnodar Krai, and Perm Krai (Rosmolodezh, 2025; Rosmolodezh, 2026).

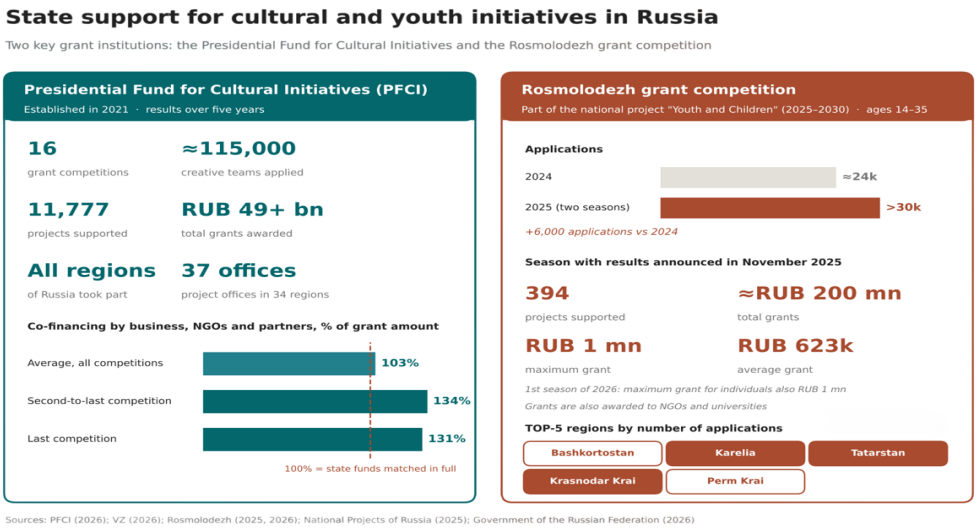

Figure 2 State support for the cultural and youth initiatives

Note: compiled by the author based on the open data described in the section on state support for cultural and creative initiatives in Russia (sources: PFCI, 2026; VZ, 2026; Rosmolodezh, 2025, 2026; National Projects of Russia, 2025; Government of the Russian Federation, 2026)

The Strategy for the Development of the Creative Economy of the Russian Federation, approved in 2026, and the Concept for the Development of Creative Industries until 2030 (Order of the Government of the Russian Federation No. 2613-r of September 20, 2021) set the following target: increasing the contribution of the creative industries to GDP to 6% by 2030. As of 2024, the contribution of the creative economy was 4%, or RUB 7.5 trillion (SKOLKOVO, 2026). About 70 regions have included provisions on the development of creative industries in their own strategies (SKOLKOVO, 2026; Kommersant, 2025). Since February 5, 2025, state support for the creative industries has been delegated to the regions, while the Ministry of Economic Development of the Russian Federation has assumed responsibility for coordinating state policy (Kommersant, 2026). The strategies are based on an analysis of the contribution of creative sectors to gross regional product, employment, and exports, and include measures to develop regional geobrands (Kommersant, 2025).

Thus, state support acts not merely as a source of funding but as an institutional ampli-

fier: grants and strategies formally adopted at the federal and regional levels create a space within which cultural identity obtains resources and channels for conversion into economic assets.

Young people play a central role in transforming cultural identity into economic potential. According to VTsIOM, 95% of Russian teenagers believe that young people have the opportunity to realize themselves in Russia, and 91% think the same about their region. At the same time, 96% are proud of Russia and 65% feel love for it (VTsIOM, 2026). Their main life plans include doing what they love (56%), building a career (55%), and creating a strong family (46%) (VTsIOM, 2026). Although these data concern teenagers rather than all young people up to the age of 35, they indicate a potential basis for the formation of economic patriotism (Figure 3). It can be assumed that the surveyed teenagers are emotionally attached to their country and region and are oriented toward self-realization; however, these data do not allow an accurate assessment of whether they will subsequently become participants in the economic development of their regions.

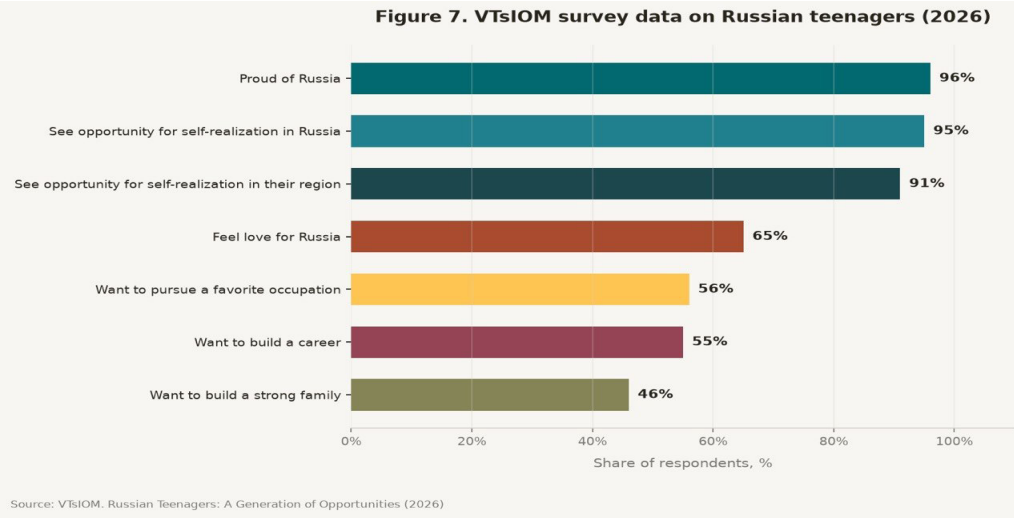

Figure 3 VTsIOM survey data on Russian teenagers, 2026 (source: VTsIOM)

However, this potential faces a serious problem: the outflow of young people from the regions. According to Rosstat, only 19 Russian regions recorded a positive net migration of people aged 16–29 in 2017–2023, while the rest are donor regions losing young people (Ledeneva, Shamrai-Kurbatova, & Stolyarova, 2023). In educational migration, 45 regions act as donors and 12 as recipients (Sitkovskiy & Dozhdikov, 2025, pp. 162–165). In terms of Hirschman's triad, this corresponds to "exit": young people leave a territory if they do not see sufficient economic and life opportunities. Participation in grant competitions and entrepreneurial projects can be regarded as a form of "voice," and the intention to stay and develop the territory as a form of "loyalty." This means that cultural heritage that has not been transformed into economic opportunities may remain an unclaimed resource, while regions lose the very demographic group capable of capitalizing on it.

In the regions under study, young people participate in economic transformation through several channels. First, they create local brands based on the cultural code: the Chuvash brand "Ilem," the Tatar designer labels Lusi and Your Yool, the Karelian brand Avoi Voi, and the Kalmyk perfume brand Smell Terra. Second, they participate in grant programs: for example, 43 young entrepreneurs from Chuvashia received RUB 1 million each for business development, young people in Vologda Oblast receive grants of up

to RUB 1 million under Rosmolodezh programs, and young Karelian innovators take part in the "100 Ideas for the Development of Karelia" competition. Third, young people develop student startups in the creative industries; in Tatarstan, for example, creative industries account for more than 20% of participants in technological entrepreneurship programs. Fourth, they take part in cultural and educational projects of the "Movement of the First," Rosmolodezh programs under the national project "Youth and Children," and other initiatives.

Based on the analysis, it is possible to identify the conditions under which youth economic patriotism is formed and transformed into economic activity (Figure 4):

1. Available financial resources: grants, subsidies, and entrepreneurship support programs. The PFCI, Rosmolodezh, grants, and regional programs create a financial base for launching projects.
2. Educational opportunities: universities, acceleration programs, project offices, and startup competitions. They provide the skills and competencies needed to create and manage brands.
3. Emotional attachment to the region: a sense of connection with one's territory, a willingness to share and convey the established cultural code, pride in one's origins, and a desire to develop the territory.

These conditions were identified by the author through a qualitative comparison of secondary data; in this study, they were neither tested by other methods nor verified statistically.

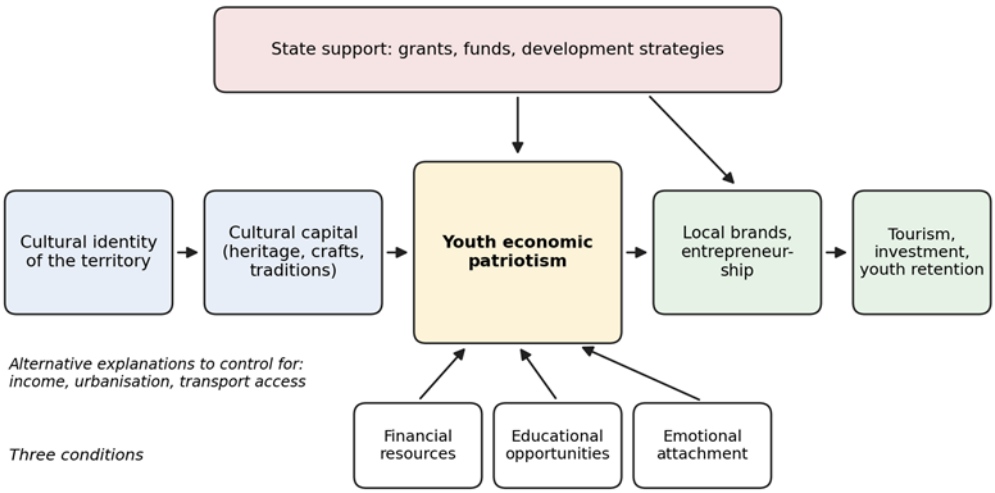

Figure 4 Conceptual model of the conversion of cultural identity into economic potential (author's scheme)

DISCUSSION

The results are consistent with Bourdieu's thesis that cultural capital can be transformed into economic capital under certain conditions (Bourdieu, 1986, pp. 241-258). As applied to territories, this transformation occurs through the creation of brands, the development of tourism, and support for crafts and creative industries. Throsby noted that cultural capital as an asset has a dual nature, generating both cultural and economic value (Throsby, 2003, pp. 166-171); this is illustrated by the Vologda brand "Veliky Ustyug, the Birthplace of Ded Moroz," where cultural value is converted into tourist flow, investment, and jobs.

These results are also in line with the place branding research of Kavaratzis and Ashworth, who emphasized that an effective territorial brand should rest on the identity of the place and take into account the interests of local communities rather than be reduced solely to an advertising campaign (Kavaratzis & Ashworth, 2005, pp. 506-514). The concept of "economic patriotism" is used in this study in the broad sense proposed by Clift and Woll, namely as support for economic actors and territories perceived as "one's own" on a territorial basis (Clift & Woll, 2012, pp. 307-323). International experience with urban and regional brands shows that the sustainability of such a brand depends on the consistency between cultural identity, institutional support, and real economic opportunities.

However, the key finding of the study is that the transformation of cultural identity into capital does not happen by itself. Cultural identity becomes the economic potential of a territory only when it is turned into assets such as brands, tourist routes, and creative enterprises. Young people with established economic orientations and attachment to their region can play a significant role in this process. Patriotism, in turn, rests on three conditions: available financial resources, educational opportunities, and emotional attachment to the region.

The analysis of the regions revealed several important patterns. First, regions with a higher level of institutionalization of the cultural code (Tatarstan, Vologda Oblast, Krasnodar Krai, and the Republic of Karelia) also show a higher tourist flow, including per 1,000 residents. Tatarstan with 4.5 million tourists, Vologda Oblast with 1 million, the Republic of Karelia with 1.2 million, and Krasnodar Krai with 19.6 million tourists are significantly ahead of Kalmykia (126 thousand) and Chuvashia (646 thousand), although the cultural and natural potential of the latter is also considerable. Second, the presence of registered regional brands illustrates a link with youth entrepreneurial activity: Karelia with seven official Rospatent brands, Tatarstan with 5, and Krasnodar Krai with 27 were among the TOP-5 regions by applications to Rosmolodezh.Grants. Third, the investment attractiveness of a region is associated with the presence of recognizable brands. For example, 59 investment projects worth RUB 15 billion are being implemented in Karelia, and the Veliky Ustyug brand has attracted billions of rubles in investment.

At the same time, in the author's opinion, businesses do not always recognize the value of the cultural code. Entrepreneurs often focus exclusively on commercial returns and pay insufficient attention to consumers' cultural expectations and the identity of the territory (Roscongress, 2024). The cultural code should be understood as a comprehensive value shared by all regions, encompassing cultural, geographical, and behavioral dimensions. By designating a cultural theme for each year (for example, the Year of the Unity of the Peoples of Russia in 2026), the state creates a space in which all regions of Russia can develop within a single program. At the same time, state thematic years may also set boundaries for regional initiatives, which is one of the limitations of this measure.

Young people participate in this process through several platforms: grant competitions (up to the age of 35), the national project "Youth and Children," student startups, and youth project offices. Funding is provided at three levels: federal (PFCI, Rosmolodezh, grants), regional (grants from the heads of republics and oblasts), and local (municipal programs).

A culture of self-development among young people, including their capacity for self-education and initiative, is becoming a crucial factor in territorial development. Without young people willing to stay in the region, create brands, and develop projects based on cultural heritage, cultural capital remains an unused resource.

The study has a number of limitations: 1) it relies only on secondary data, which differ in collection methodology and coverage; 2) the sample of six regions is not representative of all constituent entities of Russia, and the grouping of regions by level of brand support is approximate; 3) the indicators used do not allow for causal analysis, since growth in tourist flow and grant activity may be explained by household income, urbanization, transport accessibility, climate, infrastructure, and the size of the region; 4) the VTsIOM data refer to teenagers aged 14–18 and cannot be directly extrapolated to all young people up to the age of 35.

CONCLUSION

The cultural identity of a territory is a potential economic resource that is actualized once it acquires an institutional form through brand registration, the development of tourist routes, and the creation of creative enterprises. The example of six Russian regions shows that the cultural code can be converted into tourist flows, investment, and entrepreneurial initiatives.

Answers to all the research questions were obtained and formulated.

It can be argued that regions with more pronounced institutionalization of local brands based on the cultural code are associated with a higher level of tourist flow compared with culturally similar regions with weaker brand support; however, the hypothesis regarding the growth rates of tourist flow was not confirmed.

The analysis suggests that youth economic patriotism is formed through a combination of three conditions: available financial resources, educational opportunities, and emotional attachment to the region. State support in the form of grants, funds, and strategies for the development of creative industries acts as an amplifier of the link between cultural identity and youth entrepreneurial activity.

State support creates an institutional framework for implementing scientific, social, sports, and entrepreneurial initiatives in the regions and, through monetary incentives and administrative support for young people, stimulates the materialization of cultural heritage and the transformation of the cultural code into finished products that often generate value added.

The mechanism for transforming cultural identity into economic assets can be represented as a chain: cultural identity, cultural capital, youth economic patriotism, brands and entrepreneurship, tourism, investment, youth retention and, as a result, growth in the economic potential of the territory. Each link in this chain requires institutional reinforcement, understood as the registration of geographical indications, grant support, and the creation of educational infrastructure.

Further research could involve a primary sociological survey of young people in the regions under consideration to verify the proposed three-condition model, as well as the construction of an econometric model that quantifies the contribution of cultural brands and grant support to GRP and employment indicators.

REFERENCES

Ageeva, E. S., & Zhuravleva, V. L. (2009). Project "Veliky Ustyug - Birthplace of Ded Moroz": Implementation results and prospects. Ekonomicheskie i sotsial'nye peremeny v regione, (45), 47-51. https://cyberleninka.ru/article/n/proekt-velikiy-ustyug-rodina-deda-moroza-itogi-realizatsii-i-perspektivy

AiF Kazan. (2026). Not only chak-chak and Tukay: What is the cultural code of the Tatars. https://kazan.aif.ru/culture/exhibition/ne-tolko-chak-chak-i-tukay-chto-vhodit-v-kulturnyy-kod-tatar

Anholt, S. (2007). Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions. Palgrave Macmillan. Basingstoke.

Arctica Russia. (2026). Federal Statistics Service reports the number of tourist trips to Karelia in 2024. https://arctic-russia.ru/news/federalnaya-sluzhba-statistiki-nazvala-chislo-turpoezdok-v-kareliyu-v-2024-godu/

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), Handbook of theory and research for the sociology of education (pp. 241–258). Greenwood Press.

Clift, B., & Woll, C. (2012). Economic patriotism: Reinventing control over open markets. Journal of European Public Policy, 19(3), 307-323. https://doi.org/10.1080/13501763.2011.638117

CultInfo. (2015). A new exhibition tells about popular Vologda brands. https://cultinfo.ru/news/2015/9/vologda-brands-exhibition

EMISS. Tourist flow (by number of tourist trips). https://www.fedstat.ru/indicator/62157

EMISS. Average annual resident population. https://www.fedstat.ru/indicator/31556?ysclid=mw5uklzs6h220105428

Government of Karelia. (2025). Sortavalsky district implements the investment project "Ruskealskoye Zazerkalye." https://gov.karelia.ru/news/23-09-2025-v-sortavalskom-rayone-realizuyut-investitsionnyy-proekt-ruskealskoe-zazerkale/

Grani 21. (2025). Khuplu, hops, willow, Chapaev, Aigi, Nikolaev — what to make a brand from? https://www.grani21.ru/pub/khuplu-hmel-iva-chapaev-ajgi-nikolaev-iz-chego-nam-sdelat-brend

Hirschman, A. O. (1970). Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States. Harvard University Press. Cambridge, MA.

Interfax-Russia. (2024). More than 4 million tourists visited Vologda Oblast in 2024. https://www.interfax-russia.ru/tourism/news/bolee-4-mln-turistov-posetili-vologodskuyu-oblast-v-2024-godu

Kalmykia Tour. (2026). Concept for the development of domestic and inbound tourism in the Republic of Kalmykia. https://www.kalmykiatour.com/koncepciya-razvitiya-turizma/

Karelia Kodeks. (2026). Strategy for the implementation of youth policy in the Republic of Karelia. http://kodeks.karelia.ru/api/show/407971494

Kavaratzis, M., & Ashworth, G. J. (2005). City branding: An effective assertion of identity or a transitory marketing trick? Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 96(5), 506-514. https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2005.00482.x

Kommersant. (2025a). Kuban: Hot all year round. https://www.kommersant.ru/doc/7757059

Kommersant. (2025b). Russian regions present creative economy development strategies. https://www.kommersant.ru/doc/8294940

Kommersant. (2026). The government approved the strategy for the development of the creative economy. https://www.kommersant.ru/doc/8954582

Kremlin. (2025). Presidential Decree of the Russian Federation No. 962 of 25.12.2025 "On holding the Year of the Unity of the Peoples of Russia in 2026." http://www.kremlin.ru/acts/bank/52790

Krasny Sever. (2026). Vologda brands enter Russian Top 100. https://krassever.ru/article/vologodskiye-brendy-voshli-v-rossiyskiy-top-100

Ledeneva, M. V., Shamrai-Kurbatova, L. V., Stolyarova A.N. (2023). The problem of youth outflow from Russian regions to major centers of attraction and ways to solve it. https://1economic.ru/lib/119241

MB 21. (2026). 43 young entrepreneurs from Chuvashia participate in the "Create Ours" competition. https://mb21.ru/news/43-molodykh-predprinimatelya-chuvashii-uchastvuyut-v-konkurse-sozday-nashe/

Ministry of Economic Development of Chuvashia. (2025). Chuvashia enters Top 5 Russian regions by tourist flow growth. https://minec.cap.ru/news/2025/01/29/chuvashiya-voshla-v-top-5

ModanaPR. (2025). Smell Terra. https://modanapr.ru/cases/smell_terra

National Projects of Russia. (2025). From schools to grants: Results of the first year of the "Youth and Children" national project. https://xn--80afdb0ajfclhi0kgxm.xn--p1ai/news/ot-shkol-do-grantov-itogi-pervogo-goda-natsproekta-molodezh-i-deti/

NBCRS. (2025). Key “brands” of the territory (Republic of Kalmykia). https://nbcrs.org/regions/respublika-kalmykiya/brendy-territorii
NBCRS. (2025). Key “brands” of the territory (Krasnodar Krai). https://nbcrs.org/regions/krasnodarskiy-kray/brendy-territorii
NG Kuban. (2026). The Cossack image of tourism in Kuban. https://ngkub.ru/kultura/kazachiy-obraz-turizma-na-kubani
Onufrienko, E. A. (2026). Civic and regional identities of Krasnodar residents (based on an ethnosociological study). Vestnik antropologii [Herald of Anthropology], (3), 369–385. https://doi.org/10.33876/2311-0546/2026-3/369-385
Presidential Fund for Cultural Initiatives. (2026). PFCI — 5 years: Almost 12 thousand projects supported across the country. https://фондкультурныхинициатив.рф/news/8090
RBC Karelia. (2024). Territory of investment strength — Karelia. https://karelia.plus.rbc.ru/news/66d1701b7a8aa9ae29fda65c
Realnoe Vremya. (2025). Tatarstan aims to increase tourist flow to 4.4 million by 2028. https://realnoevremya.ru/articles/366708-tatarstan-planiruet-uvelichit-turpotok-do-44-mln-chelovek-k-2028-godu
Roscongress. (2024). Formation of a regional cultural brand: Strategies and meanings. https://roscongress.org/materials/formirovanie-regionalnogo-kulturnogo-brenda-strategii-i-smysly-2024/
Rosmolodezh. (2026). The Rosmolodezh grant competition provides large-scale support for social initiatives. https://fadm.gov.ru/news/dmitriy-chernyshenko-grantovyy-konkurs-rosmolodyezhi-okazyvaet-masshtabnuyu-podderzhku-sotsialnym-in/
Rospatent. (2026). Regional brands: Appellations of origin, geographical indications. https://rospatent.gov.ru/ru/sourses/regional-brands
RST. (2026). Tourist flow to Kalmykia grew by 10% in 2024. https://rst.ru/novosti/novosti-turizma/rst-turpotok-v-kalmykiyu-po-itogam-2024-godavyrosna10.html
Russian Government Order No. 2613-r of 20.09.2021. Concept for the Development of Creative Industries and Mechanisms for Their State Support until 2030. http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102349848&backlink=1&&nd=602452565
Sber Business. (2023). Why write in Chuvash on a T-shirt? https://sberbusiness.live/publications/zachem-na-futbolke-nadpis-na-chuvashskom-takoe-ne-kupiat-no-my-dokazali-obratnoe
Sitkovskiy, A. M., & Dozhdikov, A. V. (2025). Intra-Russian educational migration of youth: The attractiveness of regions for pursuing higher education. Obrazovanie i nauka [The Education and Science Journal], 27(6), 149-179. https://doi.org/10.17853/1994-5639-2025-6-149-179
SKOLKOVO. (2026). Creative industries of Russia: How to turn culture into a driver of economic growth. https://www.skolkovo.ru/expert-opinions/kreativnye-industrii-rossii-kak-prevratit-kulturu-v-dra-jver-ekonomicheskogo-rosta/
Sreda dlya Zhizni. (2025). Secrets of Veliky Ustyug: How the city learned to make money from Ded Moroz. https://средадляжизни.рф/journal/articles/sekrety-velikogo-ustyuga-kak-gorod-nauchilsya-zarabatyvat-na-dede-moroze/
Startup Karelia. (2026). 100 ideas for the development of Karelia. https://startup.karelia.ru/contest/100-luchshih-innovacionnyh-idej-dlya-respubliki-kareliya
T-J. (2025). Made in Kazan: 16 best brands. https://t-j.ru/kazan-brands/
TASS. (2024). Tourist flow to Vologda Oblast grew by 7.9% in 2024. https://tass.ru/obschestvo/22779509
TASS. (2025a). Family, science, culture: Thematic years. https://tass.ru/info/25436643
TASS. (2025b). Inbound tourist flow to Tatarstan grew by 37% in 2024. https://tass.ru/ekonomika/23939877
Tatar-inform. (2026). Commercialization and AI: How youth can develop the creative industry. https://www.tatar-inform.ru/news/kommercializaciya-i-ii-kak-molodezi-razvivat-kreativnuyu-industriyu-6023328
Tatcenter. (2026). Technological entrepreneurship — from idea to mature business. https://tatcenter.ru/conferences/tehnologicheskoe-predprinimatelstvo-ot-idei-do-zrelogo-biznesa/
Throsby, D. (2001). Economics and Culture. Cambridge University Press. Cambridge.
Throsby, D. (2003). Cultural capital. In R. Towse (Ed.), A handbook of cultural economics. Edward Elgar.
Tourist rating of territorial brands of Russia 2024. https://турбренд.рф/rating_2024_2
TRT-TV. (2026). Presentations of student startups in the creative business sector held in Kazan. https://trt-tv.ru/2026/04/09/v-kazani-proshla-prezentacziya-studencheskih-startapov-v-sfere-kreativnogo-biznesa/
UPInfo. (2025). Grants in action: The experience of Vologda Oblast [PDF]. https://www.upinfo.ru/sites/default/files/page/2025/Granty_v_deystvii_opyt_Vologodskoy_oblasti_EL.pdf

Verbitskaya, N. O., & Orinina, L. V. (2014). Analysis of the concept of "economic patriotism" in modern Russia: A systemic-phenomenological approach. Fundamental'nye issledovaniya [Fundamental Research], (11), 2248-2252. https://fundamental-research.ru/article/view?id=39912

Vologdaregion. (2025). Vologda residents won more than 5 million rubles in the "Movement of the First" grant competition. https://vologdaregion.ru/public/news/2025/5/14/bolee-5-mln-rubley-vyigrali-vologzhane-v-grantovom-konkurse-dvizheniya-pervyh

VTsIOM. (2026). Russian teenagers: A generation of opportunities. https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/rossiiskie-podrostki-pokolenie-vozmozhnostei

VZ. (2026). The Presidential Fund for Cultural Initiatives supported over 11,000 creative projects in five years. https://vz.ru/news/2026/5/17/1419739.html

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.008 УДК 338.486-4:004.738.5

INFORMATION AND COMMUNICATION CULTURE OF YOUTH IN THE DIGITAL AGE: GENERATIONAL ANALYSIS, TRENDS, FACTORS AND MODELS OF FORMATION

Author: MARIA DOMBROVSKAIA
e-mail: maria.dombrovskaia@yandex.ru
Mentor: Assoc. Prof. Marina Ponomareva
Department of Operational and Sectoral Management
Faculty «High School of Management», Financial University under the Government of the Russian Federation

Introduction: Digital transformation has made online services part of young people's everyday life, and internet access in Russia is close to universal. However, only a small share of the population has basic digital skills, which raises the question of what information and communication culture is forming among young people and how it relates to their economic behavior and careers.

Aim: To identify generational features of digital adaptation and to determine the trends, factors and models of the impact of digital technologies on the behavior, economic strategies and careers of young people in Russia.

Materials and Methods: The study is based on open secondary data for 2020-2025 from HSE ISSEK, Rosstat, Mediascope, NAFI, VCIOM, Smart Ranking, the Bank of Russia and HeadHunter. The methods include a comparative analysis of generations and age groups, a comparison with the EU, an economic and statistical analysis of digital economy expenditure and ICT wages, the Bass innovation diffusion model and scenario forecasting up to 2030.

Results: Generations differ not in access but in the depth of digital skills. Adolescents spend the most time online yet show the lowest digital literacy, and Russia lags behind the EU mainly in digital security and content creation. Internet diffusion in Russia developed in two waves, computer and mobile, and is approaching full saturation. Growth in digitalization expenditure is accompanied by rising relative wages and employment in the ICT sector, while young job seekers expect digital HR services from employers.

Conclusion: Being "digitally born" does not guarantee competence, so security skills and the critical evaluation of information must be developed purposefully through education, youth policy and a managerial approach to educational work in schools and universities. Digital economy expenditure, estimated at 10-13.7 trillion rubles by 2030, will benefit young people only if investment in infrastructure is complemented by investment in human capital.

Keywords: information and communication culture; digital competence; generations; digital divide; youth; economic behavior; digital economy

INTRODUCTION

The digital transformation of recent years has turned the technological environment into part of everyday life. Through online services, young people communicate, study, buy goods, look for work and manage their money. The level of access to these online services in Russia is very high, and anyone with mobile internet can buy training courses or goods on a marketplace in two clicks. In 2024, 90% of residents aged 15 and over used the internet regularly and 85% used it daily (Popov, 2025), and in 2025 the share reached

91% (Kuzina & Shcherbakov, 2026). However, only 11% of Russians had digital skills at or above the basic level according to the Eurostat methodology, compared with 56% in the European Union (hereinafter EU), and in the best-prepared group aged 20-24 the figure was 18% (Popov, 2025). The gap between universal access and low skills raises the question of what kind of information and communication culture is emerging among young people and how it relates to their economic behavior and careers.

Information culture describes the ability of an individual and society to find, evaluate and use information, which is now becoming the main economic resource. Digital competence is understood as the ability to apply technologies in the information environment confidently, effectively and safely to solve everyday tasks, relying on knowledge and skills (Soldatova & Rasskazova, 2014). The European DigComp framework, which Eurostat and Russian statistics use to assess skills, identifies five areas of measurement: information, communication, content creation, safety and problem solving (Popov, 2025).

Summarizing these approaches to information culture and digital competence, the information and communication culture (hereinafter ICC) of young people is viewed as a system of values, norms, competencies and stable practices formed under specific generational conditions, through which young people search for, evaluate, create, transmit and protect information and build communication in online and offline environments, from messaging and watching a theater broadcast to receiving public services, making payments, studying and looking for a job. Three levels are distinguished in the structure of ICC, corresponding to the levels of the digital divide: access, competence, and practice with outcomes.

Among the studies by Russian authors devoted to generational characteristics and digitalization, the works of V. V. Radaev, M. A. Ponomareva, N. V. Alikperova, G. U. Soldatova and E. I. Rasskazova, E. Popov, L. Kuzina and R. Shcherbakov stand out, and this study draws on their research.

For K. Mannheim, a generation is defined by a shared experience of growing up in specific socio-historical conditions rather than by year of birth (Mannheim, 1952). The popular labels "millennial" and "Generation Z" come from the American generational theory of Strauss and Howe. Applying American boundaries to Russia is not always appropriate, so V. V. Radaev, using data from the Russia Longitudinal Monitoring Survey of HSE University, distinguishes generations by the period of socialization: the mobilization generation (1941-1956), the Thaw generation (1956-1964), the stagnation generation (1964-1984), the reform generation (1985-1999), and early and late millennials, who are characterized by "digital advancement" and delayed adulthood (Radaev, 2018). Newer interpretations blur the generations, and the term "zillennials" is now gaining popularity online. These are late millennials or early zoomers who cannot clearly identify with either group. Skepticism about the very division into generations is also growing because of the arbitrary nature of their boundaries and the sheer number of theories about these divisions, so in this study a generation is treated as a conventional group of people with a similar experience of growing up.

M. A. Ponomareva uses a similar division, comparing Generations X, Y, Z and Alpha. In her assessment, Generation Z is characterized by flexibility, high technological literacy and constant consumption of information from the internet. For Generation Alpha (since 2011), the digital environment and artificial intelligence have been a natural part of life and learning since childhood, so this generation needs a more personalized and practice-oriented approach (Ponomareva, 2026).

The age boundaries of youth require clear definition. Federal Law No. 489-FZ "On Youth Policy in the Russian Federation" defines youth as citizens aged 14-35 (Federal Law No. 489-FZ, 2020).

M. Prensky wrote about "*digital natives*" and "*digital immigrants*". The former grew up

surrounded by technology and think and learn differently from the latter, who are older people (Prensky, 2001). Empirical reviews did not confirm his hypothesis. Differences within the same group of young people turned out to be no smaller than those between generations, and the notions of innate digital literacy and multitasking among younger generations proved to be a myth (Kirschner & De Bruyckere, 2017).

The relationship between generational characteristics and the economic behavior and careers of young people has been studied only fragmentarily, with individual works focusing on financial literacy or the labor market. Less attention is paid to how schools and universities organize work on the cultural development of young people. M. A. Ponomareva proposes understanding such development not simply as the transmission of values but as flexible interaction among educational organizations based on feedback from young people (Ponomareva, 2026). N. V. Alikperova studied the investment strategies of young people and found that over the past two decades their attitudes toward key life categories have changed significantly under the influence of new values and tools for achieving material well-being (Alikperova, 2024).

Purpose of the study: to identify generational features of digital adaptation and to determine the trends, factors and models of the impact of digital technologies on the behavior, economic strategies and careers of young people in Russia.

Objectives: to clarify the conceptual framework and age boundaries; to compare the digital behavior and competence of generations; to assess shifts in consumption, the labor market and investment in technology; to build a model of internet diffusion and scenarios of digitalization expenditure up to 2030.

Hypotheses:

1: generations differ primarily in the depth of technology use and competence rather than in access;

2: young people's time and spending are shifting from traditional media to digital services such as online learning;

3: digital HR tools and transparent career tracks are associated with the retention of young employees;

4: growth in digitalization expenditure is accompanied by growth in the relative incomes of digital specialists.

MATERIALS AND METHODS

The empirical basis consisted of open secondary data for 2020-2025. The core data set comprises materials of the Institute for Statistical Studies and Economics of Knowledge of the National Research University Higher School of Economics, based on Rosstat data on the use of information and communication technologies (hereinafter ICT) by the population, on expenditure on the development of the digital economy and on the ICT sector. These are supplemented by Mediascope measurements, the NAFI Digital Literacy Index (a test based on the DigComp framework), a VCIOM survey, the Smart Ranking rating of the online education market, Bank of Russia data and a survey of job seekers by HeadHunter and HRlink. For the diffusion model, the International Telecommunication Union series on the share of internet users in Russia for 1993-2024 was used (World Bank, 2026).

Youth is defined within the age range of 14-35 years in accordance with Federal Law No. 489-FZ "On Youth Policy in the Russian Federation", and generations are identified according to V. V. Radaev's classification and compared with international labels. The sources use different groupings (12-24 years for Mediascope, 14-17 and 18-24 years for

NAFI, 15 years and older for Rosstat), but the original groups have been retained.

The comparative analysis by generation and age group covers access, intensity of use, skills and attitudes, as well as a comparison with the EU. The economic and statistical analysis includes the dynamics of expenditure on the digital economy and its share of gross domestic product, the wage premium in the ICT sector, that is, the ratio of ICT wages to the economy-wide average, and elasticity.

The modeling included:

1. the innovation diffusion model, which explains how, at what speed and through which channels new ideas, products or technologies spread in society; F. Bass's model $F(t) = m \cdot [1 - e^{-(p+q)t}] / [1 + (q/p) \cdot e^{-(p+q)t}]$, where p is the coefficient of innovation, that is, external influence, q is the coefficient of imitation, and m is the saturation potential (Bass, 1969), in one-wave and two-wave specifications estimated by nonlinear least squares;
2. three scenarios of digital economy expenditure up to 2030, assuming nominal GDP growth of 7% per year and an expenditure share of 3.3% of GDP in 2025.

The Bass model was built in two versions. The one-wave model assumes that the internet spread in a single continuous wave starting in 1993, so it has only three parameters. The parameter m shows the maximum share of the population that will eventually use the internet. The coefficient p shows how strongly adoption is driven by external factors, such as the emergence of new devices or services, and the coefficient q shows how much people adopt the internet from one another. The two-wave model adds up two such curves. The first, "computer" wave starts in 1993 and has its own parameters m_1, p_1 and q_1. The second, "mobile" wave starts later; its starting year was not set in advance but was estimated from the data, and before that year its contribution is zero. Since the number of internet users is limited and cannot exceed the population, the combined ceiling of the two waves was capped at this level, that is, $m_2 = 100\% - m_1$.

The parameters of both models were estimated by nonlinear least squares using data for 1993-2024. The parameter values were chosen so that the model curve lies as close as possible to the actual data points and the sum of squared deviations of the model from the actual data is as small as possible. Since the result of such fitting may depend on the initial values, the calculation was repeated with different starting parameters, including different starting years of the second wave, and the variant with the smallest error was selected. The accuracy of the models was compared using three indicators. The coefficient of determination R^2 shows what share of the variation in the data the model explains, and the closer it is to 1, the better. The root mean square error shows how far, in percent, the model deviates from the actual data. The Akaike information criterion (AIC) compares models based on the number of parameters and the likelihood function, and the model with the lower value is preferred.

Elasticity was calculated as the ratio of the growth rates of two indicators for 2023-2024; the calculation is presented in the next section, after Table 3.

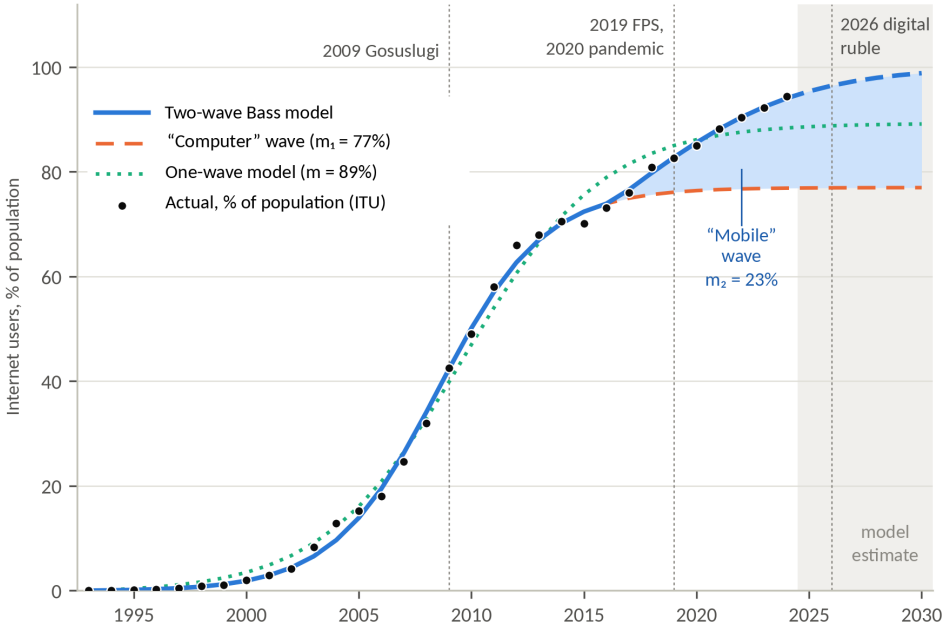
RESULTS

Young people spend much more time online than older generations. Statistics show that in 2025 people aged 12-24 were online for almost 7 hours a day, while people over 65 spent about 2 hours online but watched television for more than 7 hours, so the generations live in different media environments (Mediascope, 2025). Communication remains central to ICC, and most Russians talk to each other via messengers and chat on social

networks every day (Kuzina & Shcherbakov, 2026). However, skills lag noticeably behind access, and only one fifth of young people aged 20-24 have basic digital skills (Popov, 2025).

To understand how the internet spread in Russia, a Bass diffusion model was built, which revealed two waves of diffusion (Figure 1). The first, "computer" wave peaked in the late 2000s and grew mainly because people went online after their acquaintances were already using the internet. The second, "mobile" wave began around 2016 and received an external push from smartphones, mobile banking and the development of the Gosuslugi public services portal. According to the model, almost all residents of the country will be using the internet by 2030.

Figure 1 Internet diffusion in Russia: actual data and the Bass model, 1993-2030

Note: dots show the share of internet users in the population according to the International Telecommunication Union (World Bank, 2026); lines are based on the one-wave and two-wave Bass models; blue shading shows the contribution of the "mobile" wave; values after 2024 are model estimates.

The one-wave model ($p = 0.0015$; $q = 0.319$; $m = 89\%$) explains 99.4% of the variation in the data ($R^2 = 0.994$), but its error can reach about 3 percentage points. Its ceiling of 89% is already below the actual level of 2024 (94.4%), so a single wave cannot explain the growth of recent years. The two-wave model, in contrast, explains 99.9% of the variation ($R^2 = 0.999$), and its error is about 1.2 percentage points. Its Akaike criterion, which assesses the accuracy of the models, is much lower (−268.7 versus −221.5). The values of the criterion are negative because the calculation was based on shares from 0 to 1, and the model with the lower value is considered better, that is, the two-wave model.

The parameters of the two-wave model help to understand how the internet spread. The ceiling of the "computer" wave was about 77% of the population, and its imitation coefficient turned out to be about 700 times higher than the coefficient of external influence ($q_1/p_1 \approx 700$). This shows that people went online on the advice of their acquaintances, and the peak of growth occurred in 2008. The ceiling of the "mobile" wave was about 23%; this wave began around 2016 and has a high coefficient of external influence ($p_2 \approx 0.10$),

which reflects the role of smartphones, mobile banking and Gosuslugi. Its growth peaked in 2018-2019. The model is based on data from previous years, and the calculation up to 2030 only shows the trend and is not an exact forecast.

Many everyday activities have already gone digital: Gosuslugi, transfers via the Faster Payments System, branchless online banks, subscriptions to online cinemas and e-books, and distance learning. Modern Russians can no longer imagine their lives without these services, and companies are adapting and changing the structure of their expenditure, spending more on software, especially domestic software, and significantly less on communication services (Abdrakhmanova et al., 2026).

A comparison of generations (Table 1) shows that they differ not in internet access but in when and how they first encountered technology. The stagnation and reform generations mastered computers as adults, early millennials in their youth on a home computer, and late millennials and zoomers directly through smartphones and social networks; however, growing up with a smartphone in hand does not make anyone more literate. In 2025, the NAFI Digital Literacy Index declined for the first time in seven years, with the lowest score among adolescents aged 14-17 and the highest among people aged 45-54 (NAFI, 2026). Russians are weakest at configuring software, verifying the reliability of information and creating audio and video content, since these skills cannot be acquired intuitively through everyday phone use.

Table 1 Generations of Russian society and their digital adaptation

Generation (according to V. V. Radaev) and international equivalent	**Years of coming of age**	**Years of birth (approx.)**	**Age in 2025**	**First digital environment**	**Digital characteristics**
Stagnation generation (approx. baby boomers)	1964-1984	1947-1967	58-78	Television; computer and internet mastered in adulthood	Spend the most time watching television, about 2 hours a day online
Reform generation (approx. Generation X)	1985-1999	1968-1981	44-57	Personal computer at work, internet in the 1990s-2000s	Highest level of digital literacy among all groups
Early millennials (Generation Y)	2000-2008	1982-1990	35-43	Fixed-line internet, push-button phones, first social networks	"Digital advancement", delayed adulthood, more leisure, fewer bad habits
Late millennials (Generation Y, "zillennials" online)	2008-2016	1991-2000	25-34	Smartphones and social networks	Analog childhood and digital youth; average digital literacy
Generation Z ("zoomers")	since 2017	2001-2010	16-24	Smartphone from childhood, messengers, short videos	Almost 7 hours online a day, most prefer to communicate online, but only about one fifth have basic skills; adolescents have the lowest literacy

Note: periods of coming of age are given according to V. V. Radaev's classification, years of birth are approximate; the international classification is given for comparison. Sources: Radaev (2018); Mediascope (2025); Kuzina & Shcherbakov (2026); Popov (2025); NAFI (2026); VCIOM (2025).

A comparison with the European Union (Table 2) shows that the gap is related not to access but to the depth of skills. Similar shares of Russians and Europeans use the internet daily, and most people can communicate online, but at present only one in ten Russians has basic digital skills, while in the EU this figure is higher. Russia lags behind in digital content creation and especially in digital security. There is also a gap within the country: rural residents have basic skills half as often as urban residents (Popov, 2025).

Table 2 Digital behavior and skills in Russia and the EU, 2024

Indicator, %	Russia	EU	Gap, p.p.
Daily internet users	85 (15+)	88 (16-74)	3
Digital skills at or above the basic level	11	56	45
Communication skills at or above the basic level (share of internet users)	93	98	5
Digital content creation (working in a text editor)	59.3	74.7	15.4
Any digital security skills	–	–	≈60

Note: "–" means no data. Source: Popov (2025), Rosstat data based on the Eurostat methodology.

Digitalization also has a downside. Due to a lack of security skills, in 2025 fraudsters stole almost 30 billion rubles from bank customers using psychological tricks, and only a small part of the money was recovered (Interfax, 2026). This is compounded by massive leaks of personal data, to which the state responds with new security measures, from banning anonymous SIM cards to labeling calls from organizations, while mobile operators are actively launching free services that identify unknown numbers. Caution with personal data and unknown calls, or digital hygiene, has become a new norm of ICC. The second problem is that online communication is gradually displacing face-to-face interaction, as young people increasingly choose messaging and video calls (VCIOM, 2025), and the first stages of job interviews are increasingly held online. For a culture in which face-to-face conversation is considered a condition of trust, it is important to deliberately preserve in-person formats such as mentoring, personal meetings with employers and in-person project defenses.

The structure of consumption has also changed. For example, the online education market continued to grow in 2025, but more slowly than a year earlier. Analysts attribute this slowdown to the high key interest rate and low unemployment, which give people fewer reasons to retrain (Smart Ranking, 2026). Many people still watch television, but they are mostly older people, while young people, who are willing to spend their money on subscriptions, prefer to watch video content on digital services and video hosting platforms (Mediascope, 2025). Open statistics do not break down expenditure by age, so this conclusion is based on personal observation of peers' behavior.

The labor market has also changed (Table 3). In 2024, ICT specialists earned almost twice the economy-wide average, and this gap widened over the year, while the number of people employed in the industry also increased (HSE ISSEK, 2025). All this occurred alongside rapid growth in digitalization expenditure: when digital expenditure increases by 10%, the relative salary of IT specialists rises by about 2.5%, so the more companies invest in technology, the higher the demand for digital specialists and their incomes (Abdrakhmanova et al., 2026).

Table 3 Digital economy expenditure, wages and employment in the ICT sector, 2023-2025

Indicator	2023	2024	2025
Domestic expenditure on the development of the digital economy, trillion rubles	5.5 (A)	6.7	7.1 (B)
Same, % of GDP	3.1	3.3	–
Average wage in the ICT sector, thousand rubles	129.8	162.6	–
Ratio of ICT wages to the economy-wide average, times	1.76	1.85	–
Number of employees in the ICT sector, million people	1.41	1.54	–

Note: (A) calculated from the 2024 growth rate (+22%); (B) preliminary estimate; "–" means no data.
Sources: Abdrakhmanova et al. (2026); HSE ISSEK (2025).

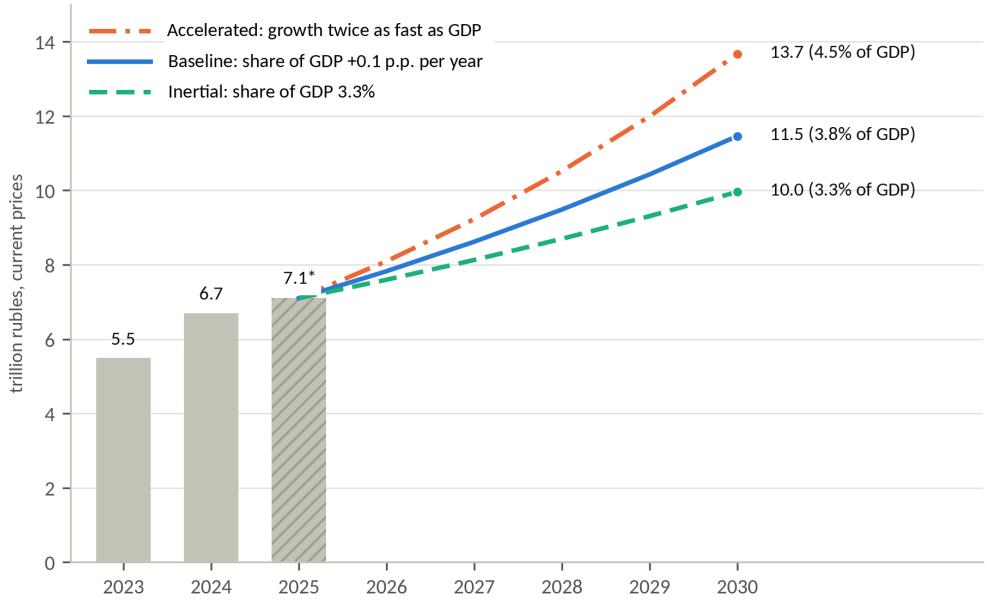
According to Table 3, digitalization expenditure grew by about 22% over this year (from 5.5 to 6.7 trillion rubles), and the ratio of ICT wages to the economy-wide average grew by about 5.1% (from 1.76 to 1.85 times). Dividing the second growth rate by the first gives about 0.23. For greater accuracy, the growth rates were calculated using natural logarithms, as is customary when calculating elasticity, that is, $\ln(1.85/1.76) / \ln(6.7/5.5) \approx 0.05 / 0.197 \approx 0.25$. Thus, every 10% increase in expenditure in this period corresponded to an increase in relative wages of approximately 2.5%.

This indicator is calculated for only two adjacent years. It only shows that in 2023-2024 digitalization expenditure and relative wages in ICT grew simultaneously, but it does not prove that it was companies' investment in technology that caused the wage growth. Both indicators may also be influenced by other factors, such as a general shortage of staff, the replacement of foreign software that left the market with domestic products, and state support for the IT industry. Therefore, the conclusion that the more companies invest in technology, the higher the demand for digital specialists and their incomes turned out to be merely an assumption. It is consistent with the data but needs to be tested over a longer period of time.

Young job seekers expect convenient digital services from employers; such services matter to almost half of candidates under 35 and to a third of job seekers over 45, and electronic HR document management turned out to be the most in-demand tool among employees (CNews, 2026). Amid staff shortages and high turnover, employers are also relying on mentoring, clear career tracks and digital HR services.

A scenario of digitalization expenditure up to 2030 was also calculated (Figure 2). Over five years, this expenditure increased 1.7-fold and in 2024 reached 6.7 trillion rubles, or 3.3% of GDP. Three scenarios were considered: an inertial scenario, in which the share of expenditure in GDP remains unchanged, a baseline scenario with slow growth of this share, and an accelerated scenario. Depending on the scenario, expenditure will amount to between 10 and 13.7 trillion rubles by 2030.

Figure 2 Domestic expenditure on the development of the digital economy in Russia: actual data for 2023-2025 and scenarios up to 2030

Note: the 2025 value is a preliminary estimate; scenarios are calculated assuming nominal GDP growth of 7% per year and an expenditure share of 3.3% of GDP in 2025. Source of actual data: Abdrakhmanova et al. (2026).

DISCUSSION

The results support the position of critics of the "digital natives" concept (Kirschner & De Bruyckere, 2017) and do not confirm M. Prensky's thesis about the "innate" superiority of young people's digital skills (Prensky, 2001). Data for Russia showed that adolescents spend much more time online than other age groups, yet their digital literacy is much lower than that of others, while the leaders are people aged 45-54 who mastered technology at work. This is consistent with the logic of the digital divide: when almost everyone has access, differences shift to skills and to the benefits a person derives from technology. The data obtained confirm V. V. Radaev's conclusion about the "digital advancement" of millennials (Radaev, 2018), but this advancement manifests itself in the frequency and diversity of use rather than in the depth of knowledge. Digital channels do not replace offline life but connect people to it and make it easier, from receiving services to buying theater tickets. At the same time, skepticism about generational labels is not unfounded, since differences within generations, for example by place of residence and level of education, are comparable to differences between generations (Popov, 2025).

The results are consistent with the findings of M. A. Ponomareva, who analyzed educational work in seven schools and about thirteen universities in different federal districts of Russia. A significant part of young people's worldview is now formed in the digital environment, while the ways values are transmitted in schools and universities remain largely traditional. In addition, activities are often fragmented, their effectiveness is assessed by the number of events held rather than by changes in values and skills, and decisions are made without taking into account the cultural needs of Generations Y, Z and Alpha (Ponomareva, 2026). This helps explain why young people's high engagement

in the digital environment has not yet translated into digital competence: security skills and the critical evaluation of information need to be developed purposefully rather than expected to emerge on their own.

Economic indicators make it possible to better understand the information and communication culture of young people. The internet diffusion model describes the first level of ICC, that is, access. NAFI and Rosstat data on skills describe the second level, competence. Economic indicators, in turn, show the third level, that is, the practical outcomes to which the use of technology leads. Changes in the labor market show that digital skills are becoming increasingly valuable. ICT specialists earn much more than the average, and employers are switching to digital HR services. This gives young people a clear incentive to develop their skills rather than simply spend time online, and it influences their choice of profession. Shifts in consumption show what young people spend their time and money on and how ICC manifests itself in everyday economic behavior. Scenarios of digitalization expenditure show how the digital environment will expand and which requirements for digital literacy will grow. Comparing these data reveals the main gap. Investment in the digital environment is growing rapidly, while the level of digital literacy has even declined over the past year, so it is skills, not access, that are becoming the main condition for whether young people will benefit from digitalization.

The first hypothesis is confirmed: access is close to saturation, while differences in competence persist. The second is partially confirmed: young people's time and spending are clearly shifting toward digital services, but the growth of online education is slowing, and open statistics contain no data on spending by age. The third is not fully confirmed: young people do expect digital HR services from employers, but the relationship between these services and staff turnover cannot be verified using open data. The fourth is confirmed: wages and employment in the ICT sector grew together with digitalization expenditure.

Conclusions about the hypotheses should be understood in light of the fact that they are based on secondary data. Such data show that phenomena change simultaneously but do not make it possible to prove that one necessarily causes the other. Therefore, the word "confirmed" indicates that the data are consistent with the hypothesis and do not contradict it. The conclusion on the first hypothesis is the most reliable, since several reliable sources point to it at once (Rosstat, NAFI, Mediascope). The third hypothesis is confirmed only with regard to young people's expectations, since surveys of job seekers are not representative and contain no data on actual staff turnover. The fourth hypothesis relies on data for only two years, so a relationship between digitalization expenditure and specialists' incomes has been identified, but its causes require verification.

Youth policy should shift its emphasis from "connectivity" to security skills and the critical evaluation of information, paying particular attention to adolescents aged 14-17. Education policy needs mandatory modules on digital security and content creation in schools and universities based on the DigComp framework, as well as regular monitoring of students' skills. Drawing on the proposals of Russian authors studying youth behavior, this work should be integrated into a unified system of educational work: moving from one-off campaigns to program-based planning, giving students real channels of influence on decisions through student councils with an advisory vote, using mini-projects based on real employer tasks and strengthening cooperation between school and family (Ponomareva, 2026). In HR policy, electronic HR document management, mobile HR services, transparent career tracks, mentoring, programs for young managers and in-person formats at key stages of hiring are becoming the standard.

CONCLUSIONS

1. It is advisable to consider the information and communication culture of young people as a three-level system: access, competence, practices. In Russia, the first level is almost saturated, and the main differences between generations lie at the second and third levels.
2. Being "digitally born" does not guarantee competence; young people do lead in time spent online, but not in security and content creation skills. These skills will not appear on their own; they need to be developed purposefully. The costs of digitalization, such as fraud, data leaks and the displacement of face-to-face communication, make digital hygiene an essential element of ICC.
3. Time and spending are shifting toward digital services; the online education market is growing but is gradually beginning to slow down.
4. Digitalization increases the relative incomes and employment of ICT specialists, as assumed in the fourth hypothesis, and young people's expectations of employers are linked to digital HR services and career transparency.
5. According to scenario calculations, digital economy expenditure will amount to between 10 and 13.7 trillion rubles by 2030. Its benefit for young people depends on whether investment in infrastructure is complemented by investment in human capital: monitoring ICC based on the DigComp framework, digital security modules in education, digital HR standards and the training of young managers.
6. The formation of ICC requires a managerial approach to educational work in schools and universities through the alignment of goals and resources, consideration of the digital environment in which young people's worldview is formed, and functioning feedback (Ponomareva, 2026).
7. The conclusions of the study are based on secondary data and show a coincidence of trends rather than proven cause-and-effect relationships.

In the context of digital transformation, information and communication culture is becoming one of the key factors in the socialization, economic behavior and professional self-determination of young people. Practices of searching for, evaluating, creating and transmitting information mediate access to education, the labor market, and financial and public services and therefore determine the extent to which young people are able to use the opportunities of digitalization and counter the associated risks. The practical significance of the study lies in the fact that the identified patterns can serve as a basis for decision-making in youth, education and HR policy.

REFERENCES

1. Abdrakhmanova, G. I., Zinina, T. S., & Kovaleva, G. G. (2026, February 26). *Dinamika zatrat na razvitie tsifrovoy ekonomiki* [Dynamics of expenditure on the digital economy]. HSE ISSEK. Retrieved October 4, 2026, from https://issek.hse.ru/news/1132489247.html
2. Alikperova, N. V. (2024). Investitsionnye strategii molodezhi: Poisk vozmozhnostey v reshenii sotsial'no-ekonomicheskikh problem [Youth investment strategies: Seeking opportunities to address socio-economic problems]. *Ekonomika. Nalogi. Pravo, 17*(6), 116-123.
3. Bass, F. M. (1969). A new product growth for model consumer durables. *Management Science, 15*(5), 215-227. Retrieved October 4, 2026, from https://doi.org/10.1287/mnsc.15.5.215
4. CNews. (2026, July 6). Otsutstvie sovremennykh HR-servisov oslozhnyaet kompaniyam privlechenie sotrudnikov: Opros HRlink i HeadHunter [Lack of modern HR services hampers hiring: HRlink and HeadHunter survey]. Retrieved October 4, 2026, from https://www.cnews.ru/news/line/2026-07-06_otsutstvie_sovremennyh_hr-servisov

5. Federal Law No. 489-FZ. (2020, December 30). *O molodezhnoy politike v Rossiyskoy Federatsii* [On youth policy in the Russian Federation].
6. HSE ISSEK. (2025). *Rossiyskiy sektor IKT: Klyuchevye pokazateli 2024 goda* [The Russian ICT sector: Key indicators of 2024]. Retrieved October 4, 2026, from https://issek.hse.ru/mirror/pubs/share/1037612240.pdf
7. Interfax. (2026, February 13). TsB soobshchil o roste obema khishcheniy moshennikov v 2025 godu do 29,3 mlrd rubley [Central Bank reports fraud losses rose to RUB 29.3 billion in 2025]. Retrieved October 4, 2026, from https://www.interfax.ru/business/1072685
8. Kirschner, P. A., & De Bruyckere, P. (2017). The myths of the digital native and the multitasker. *Teaching and Teacher Education, 67*, 135-142. Retrieved October 5, 2026, from https://doi.org/10.1016/j.tate.2017.06.001
9. Kuzina, L., & Shcherbakov, R. (2026, April 1). *Internet stal normoy zhizni rossiyan* [The internet has become the norm of life for Russians]. HSE ISSEK. Retrieved October 5, 2026, from https://issek.hse.ru/news/1143575318.html
10. Mannheim, K. (1952). The problem of generations. In P. Kecskemeti (Ed.), *Essays on the sociology of knowledge* (pp. 276-322). Routledge & Kegan Paul.
11. Mediascope. (2025, April 17). *Aktualnye tsifry mediapotrebleniya rossiyan* [Current figures on Russians' media consumption]. Retrieved October 5, 2026, from https://mediascope.net/news/2928545/
12. NAFI. (2026, March 2). *Indeks tsifrovoy gramotnosti 2025: Tsifrovaya gramotnost rossiyan vpervye za sem let snizilas* [Digital Literacy Index 2025: The first decline in seven years]. Retrieved October 5, 2026, from https://nafi.ru/analytics/indeks-tsifrovoy-gramotnosti-2025-tsifrovaya-gramotnost-rossiyan-vpervye-za-sem-let-snizilas/
13. Ponomareva, M. A. (2026). Analysis of the educational work system in the context of managing young people's cultural development. *European Journal of Contemporary Education, 15*(3), 518-543. Retrieved October 6, 2026, from https://doi.org/10.13187/ejced.2026.3.518
14. Popov, E. (2025, April 23). *Tsifrovye navyki rossiyan* [Digital skills of Russians]. HSE ISSEK. Retrieved October 6, 2026, from https://issek.hse.ru/news/1038822258.html
15. Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants part 1. *On the Horizon, 9*(5), 1-6. Retrieved October 6, 2026, from https://doi.org/10.1108/10748120110424816
16. Radaev, V. V. (2018). Millenialy na fone predshestvuyushchikh pokoleniy: Empiricheskiy analiz [Millennials against the background of previous generations: An empirical analysis]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, (3), 15-33. Retrieved October 6, 2026, from https://doi.org/10.7868/S0132162518030029
17. Smart Ranking. (2026, February 4). *Edtech-rynok vyros v 2025 godu na 12%* [The edtech market grew by 12% in 2025]. Retrieved October 7, 2026, from https://smartranking.ru/ru/analytics/edtechs/edtech-rynok-vyros-v-2025-godu-na-12/
18. Soldatova, G. U., & Rasskazova, E. I. (2014). Psikhologicheskie modeli tsifrovoy kompetentnosti rossiyskikh podrostkov i roditeley [Psychological models of digital competence in Russian adolescents and parents]. *Natsionalnyy psikhologicheskiy zhurnal*, (2), 27-33. Retrieved October 7, 2026, from https://npsyj.ru/articles/article/5102/
19. VCIOM. (2025, June 24). *Zhivushchie v seti, ili Mediapotreblenie sovremennoy molodezhi* [Living online, or the media consumption of today's youth]. Retrieved October 7, 2026, from https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/zhivushchie-v-seti-ili-mediapotreblenie-sovremennoi-molodezhi
20. World Bank. (2026). *Individuals using the Internet (% of population): Russian Federation* [Data set]. World Development Indicators. Retrieved October 7, 2026, from https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS?locations=RU

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.009 УДК 351.74/.76:334.722(100)

PRIVATIZACIJA SEKTORA BEZBJEDNOSTI: ULOGA PRIVATNIH VOJNIH KOMPANIJA U SAVREMENIM ORUŽANIM SUKOBIMA

Autor: NIKOLA PRELO
e-mail: nikola.prelo@gmail.com
Fakultet bezbjednosnih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Savremeni bezbjednosni izazovi doveli su do značajne transformacije tradicionalnog koncepta bezbjednosti i uloge države kao jedinog nosioca funkcije zaštite društva. Jedan od najznačajnijih procesa koji karakteriše savremeni bezbjednosni sektor jeste privatizacija određenih bezbjednosnih funkcija i razvoj privatnih vojnih i bezbjednosnih kompanija, a upravo one predstavljaju značajne nedržavne aktere sukoba.

Cilj: Cilj ovoga rada jeste analiza procesa privatizacije bezbjednosnog sektora, teorijskog određenja privatnih vojnih kompanija, njihovog međunarodnopravnog položaja, kao i procjena prednosti, perspektiva i rizika njihovog angažovanja u savremenim oružanim sukobima.

Materijal i metode: Metodološki okvir zasnovan je na analizi sadržaja relevantne naučne literature, međunarodnih dokumenata i dostupnih sekundarnih izvora, uz primjenu komparativne metode i studiju slučaja.

Rezultati: Rezultat rada jeste taj da se kroz analizu gore navedenih materijala i metoda dođe do zaključka sve rasprostranjenije upotrebe nedržavnih aktera oružanih sukoba.

Zaključak: Privatizacija sektora bezbjednosti predstavlja jednu od najznačajnijih transformacija savremenog sistema bezbjednosti. Razvoj privatnih vojnih kompanija pokazuje nam da država iako još uvijek ima primat i monopol bavljenja odbranom i odbranbenom politikom nije isključivo jedini oblik organizovanja odbranbenih i bezbjednosnih kapaciteta.

Ključne riječi: Privatne vojne kompanije; privatizacija bezbjednosti; oružani sukobi.

UVOD

Bezbjednost je kroz istoriju predstavljala jednu od osnovnih funkcija svake države, kao i ključnu komponentu njuhivog suvereniteta. Klasični concept države zasnivao se na mišljenju da samo država posjeduje monopol nad legitimitetom upotrbe sile i da je ona jedini akter koji može da organizuje sistem zaštite. Ipak promjene koje su se dogodile nakon Hladnog rata nisu zaobišle ni bezbjednost, tj. njegov način organizacije i funkcionisanja. Savremeni bezbjednosni izazovi doveli su do značajne trensformacije tradicionalnog koncepta bezbjednosti i uloge države kao jedinog nosioca funkcije zaštite društva. Ni sektor bezbjednosti nije ostao imun na privatizaciju, pa je tako jedna od karakteristika savremenog koncepta bezbjednosti njegova privatizacija, tj. pojava privatnih kompanija za bezbjednost. I ne zabrinjava pojava privatizacije bezbjednosti u poslovima fizičko-tehničkog obezbjeđenja, transporta novca, obezbjeđivanja određenih ličnosti i objekata, ali zabrinjava pojava privatnih vojnih kompanija. Privatne vojne kompanije danas predstavljaju značajne nedržavne aktere koji učestvuju u različitim oblastima bezbjednosnog djelovanja, od logističke podrške i zaštite vojnih centara za obuku, obavještajne podrške, ali i nepo-

srednog angažovanja u zonama oružanih sukoba. Iako privatni sektor nije nova pojava u oblasti bezbjednosti, savremene bezbjednosne kompanije predstavljaju kvalitativno novu kategoriju zbog obima poslova koje izvršavaju i njihovog angažmana u međunarodnim krizama i oružanim sukobima (Singer,2003).

Poseban razvoj privatnih vojnih kompanija započinje krajem prošloga vijeka, kada dolazi do smanjenja vojnih kapaciteta velikog broja država, demobilizacije profesionalnog vojnog kadra i povećanja regionalnih sukoba. Upravo u takvom okruženju pojavile su se kompanije koje nude specijalizovane vojne usluge državama, međunarodnim organizacijama i privatnim koorporacijama. Prema Avantu privatizacija bezbjednosti predstavlja posljedicu promjene odnosa između države i tržišta, gdje država sve više koristi privatne kapacitete za ostvarivanje svojih ciljeva (Avant, 2005).

Takođe, kada se govori o ovoj temi treba definisati i pojam rat. Karl fon Klauzevic u svom kapitalnom djelu "O ratu" definiše rat kao nastavak politike drugim sredstvima. Drugim riječima, politika je um, a rat samo sredstvo tog uma (Clausewitz,2010). Postoji pregršt teoretičara koji su se bavili definisanjem ovoga pojma, kao i njegovim podjelama. Tako kada govorimo o ratu možemo ga klasifikovati prema identitetu; učesnicima; broju žrtava; naoružanju; odnosu snaga; načinu finansiranja. Kao sve češći oblik rata spominje se "proxy rat", ovaj oblik sukoba može se definisati kao posredni sukob jedne zemlje sa drugom preko treće države. Kao klasičan primjer proxy sukoba može se istaći sukob Rusija-Ukrajina.

Veoma je važno pomenuti i Hladni rat, koji nije predstavljao rat u klasičnom smislu riječi, već je predstavljao dugogodišnje nadmetanje nevojnim sredstvima između političkog istoka i političkog zapada.

"Uz hladni rat, postoje i kategorije kao što su hlani mir ili zamrznuti konflikt, koje je često međusobno veoma teško odvojiti. Hladni mir je specifično stanje u odnosu, dojučerašnjih učesnika klasičnog rata, u kojem se vrši implementacija mirovnog sporazuma na osnovu kojeg su sukobi obustavljeni, ali u kojem se bar jedna strana tog sporazuma, bilo da je riječ o vladi i institucijama, bilo da je riječ o samim građanima i njihovim organizacijama, prema tom sporazumu odnose sa izrazitim negodovanjem i kritikom, posebno u domaćim okvirima. Kovanica "zamrznuti konflikt" odnosi se na otvorena pitanja etno-teritorijalnog karaktera vezano za koja postoje određeni međunarodni sporazumi, ali sa kojima se, u principu ne slaže nijedna od strana potpisnica" (Tučić,2023:69).

Takođe sve češće se može čuti i izraz hibridni rat, koji Parezanović definiše na sljedeći način: "hibridni rat je termin koji se sve češće kolokvijalno koristi, i u tome mnogobrojni "politički analitičari", koji nastupaju kao promoteri političkih stranaka ili politika stranih država, a ne kao stručnjaci koji se bave istraživanjem i prognoziranjem političkih procesa" (Parezanović, 2026:17). Iz ovakve definicije vidljiva je i sama zloupotreba pojma hibridni rat od strane većeg dijela analitičara, u najopštijem hibridni rat se može definisati kao rat koji se vodi konvencionalnim i nekonvencionalnim sredstvima kako bi se postigli politički ciljevi i prednost u odnosu na napadnuti subjektivitet.

Privatne vojne kompanije predstavljaju nezaobilazan element savremenog bezbjednosnog okruženja kao nedržavni akteri sukoba. Ipak, razvoj ovih kompanija zahtijeva efikasnije međunarodne i nacionalne mehanizme kontrole radi očuvanja principa međunarodnog prava i odgovornosti za upotrebu sile. U svakom sukobu potrebno je utvrditi na koji način privatne vojne kompanije doprinose samom sukobu, na koji način tranformišu sukob, kao i koliki su rizici prisustva ovakvih kompanija u oružanim sukobima. Kao jedna od najupečatljivijih karakteristika savremenih sukoba javlja se upravo prisustvo privatnih vojnih kompanija u gotovo svim aktuelnim sukobima.

U radu su primjenjene metod analize sadržaja referentne domaće i strane naučne literature, zatim komparativna metoda, normativnopravna analiza međunarodnih dokumenata, kao i metod studija slučaja.

U radu je korišćenja analiza sadržaja referentne kako domaće tako i strane literature iz ove oblasti, kako bi se na što potpunije sagledali teorijski pristupi, ključni pojmovi i dosadašnja spoznaja u ovom domenu koja je relevantna za sam predmet istraživanja.

Normativnopravna analiza korišćena je za proučavanje relevantnih i pozitivno pravnih odredbi koje definišu ulogu privatnih vojnih kompanija u savremenim oružanim sukobima, određivanje pravnog okvira njihove upotrebe, kao i njihivih ograničenja.

Studija slučaja primjenjena je na konkretnom primjeru od značaja za predmet istraživanja, kako bi se teorijska i normativna saznanja sagledala kroz konkretnu praksu i omogućila bolja analiza ovog fenomena.

Kombinacijom svih navedenih metoda koji su korišćeni u radu omogućeno je povezivanje, teorijske, normativne i praktične ravni istraživanja, čime je stvorena metodološka osnova za sveobuhvatnije sagledavanje predmeta istraživanja, kao i izvođenja relevantnih zaključaka.

TEORIJSKO ODREĐENJE PRIVATIZACIJE SEKTORA BEZBJEDNOSTI

Privatizacija sektora bezbjednosti predstavlja jedan složen društveno-politički proces koji podrazumijeva prenošenje određenih nadležnosti i funkcija iz domena državnih institucija na privatne subjekte. Iako se proces privatizacije najčešće odnosi na ekonomske aktivnosti i transformaciju državne svojine, u oblasti bezbjednosti on ima šire značenje, jer se odnosi i na promjenu tradicionalnog odnosa između države, tržišta i društva u upravljanju bezbjednosnim funkcijama. Prisjetimo se, teoretičari koji su zagovarali teoriju klasičnog realizma, tvrdili su da je država jedini akter koji raspolaže monopolom legitimne upotrebe fizičke sile u međunarodnim odnosima (Tučić, 2023). Privatno pružanje vojnih i bezbjednosnih usluga dovodi u pitanje tradicionalnu pretpostavku da je država jedini garant fizičke bezbjednosti i otvara pitanja zakonitosti, legitimnosti i odgovornosti u oblasti bezbjednosne politike (Holmqvist, 2005). Danas je jasno da uz državu postoje i privatni kolektiviteti koji imaju mogućnost legalne upotrebe sile, tj. monopol države nad ovim poslovima i zadacima više nije apsolutan. U studijama bezbjednosti, privatizacija sektora bezbjednosti posmatra se kao posljedica nekoliko međusobno povezanih procesa, a to su: smanjenje državnih vojnih struktura nakon okončanja Hladnog rata; povećan broj unutrašnjih sukoba; razvoj globalnog tržišta bezbjednosnih usluga i pojave novih oblika prijetnji koje zahtijevaju specijalizovana znanja i tehnologije.

Privatne vojne kompanije predstavljaju novu generaciju bezbjednosnih aktera, koji se razlikuju od tradicionalnih plaćenika po tome što funkcionišu kao korporativna organizacija, imaju formalnu hijerahijsku strukturu, menadžment, ugovorne odnose i djeluju u okviru međunarodnog tržišta bezbjednosnih usluga. Za razliku od klasičnih plaćenika koji su bili neformalno i individualno organizovani, savremene privatne vojne kompanije su organizovani poslovni subjekti (Singer,2003). "Plaćenici su dobrovoljci koji se obično regrutuju iz trećih zemalja, a ostvaruju finansijsku dobit za učešće u borbenim jedinicama ili samostalno obavljanje posebnih zadataka" (Bryden, & Caparini, 2006:27). Poslovi koje obavljaju pripadnici privatnih vojnih kompanija ne moraju nužno da znače samo učešće u sukobu, obavljaju i poslove kao što su: fizička zaštita ličnosti i objekata; zaštita diplomatskih predstavništava; logistička podrška vojnih operacija; vojna obuka; obavještajna analitika; sajber bezbjenost. Važno je u svakom trenutku praviti dinstinkciju između privatnih bezbjednosnih kompanija i privatnih vojnih kompanija. Za private vojne kompanije prioritetan je angažman u vojnim formacijama I direktnim borbenim dejstvima, dok je kod privatnih bezbjednosnih kompanija prioritet fizička i tehnička zaštita lica I objekata, kao i humanitarnih konvoja (Ćeranić, 2020).

Savremene privatne vojne kompanije nalaze se na raskršću između tradicionalnog

vojnog sektora bezbjednosti i privatnog tržišta, zbog čega predstavljaju oblik hibridnog bezbjednosnog aktera, iako nisu dio državnog aparata, mogu obavljati poslove koji direktno utiču na tok oružanog sukoba za državni interes (Kinsey, 2006).

Pitanje koje ima posebnu težinu u ovoj oblasti, jeste pitanje odnosa između privatizacije sektora bezbjednosti i državnog suvereniteta. Prema mišljenju zagovornika privatizacije, država ne gubi svoju ulogu, već koristi dodatne kapacitete kako bi efikasnije ostvarila svoje ciljeve. Dok sa druge strane, kritički pristup upozorava da privatizacija bezbjednosti može dovesti do slabljenja državnog monopola nad silom i stvaranja novih centara moći. Bilo kako bilo ne smije se zaboraviti da niko nije jači od države ma koliko ona slaba bila, jer jedino država ima potpuni monopol nad upotrebom sile. Avant ističe da izbor između državnog i privatnog pružanja usluga bezbjednosti nije samo tehničko ili ekonomsko pitanje, već pitanje političke odgovornosti i kontrole nad upotrebom sile (Avant, 2005). Analizirajući ovu tvrdnji, jasno i nedvosmisleno se vidi da angažovanje privatnih kompanija predstavlja proces koji može da donese određene prednosti, ali i rizike. Šta će se na kraju ispostavit zavisi upravo od države, tj. njene sposobnosti da uspostavi efikasan pravni okvir, sistem kontrole i jasne mehanizme odgovornosti. Međutim ne možemo, a da ne konstatujemo da su danas sve češće privatne vojne kompanije u obavljanju određenih zadataka u oružanim sukobima. Ove kompanije raspolažu stručnim i obučenim kadrovima, savremenom opremom i tehnologijom, kao i finansijskim sredstvima, a sve to ih čini značajnim faktorom međunarodne bezbjednosti. Ali ključni izazov ostaje otvoreno pitanje legitimnosti. Za razliku od javnih ili kako se još zovu državnih institucija koje podliježu ustavnim ograničenjima, parlamentarnom nadzoru i drugim oblicima odgovornosti, privatne vojne kompanije prvenstveno odgovaraju svojim ugovornim partnerima. Upravo iz ovog razloga razvoj privatnog bezbjednosnog sektora mora biti praćen razvojem odgovarajućih pravnih i institucionalnih mehanizama. Privatizacija bezbjednosnog sektora predstavlja jednu od najznačajnijih transformacija savremenog sistema bezbjednosti. Ona ne označava nestanak države iz oblasti bezbjednosti, već samo prmjenu načina na koji država ostvaruje svoje funkcije kroz saradnju sa privatnim akterima.

Zbog svih funkcija koje pruža, privatni sektor bezbjednosti više nije pitanje ekonomskog angažovanja, već postaje značajan fenomen savremenih studija bezbjednosti.

NASTANAK I RAZVOJ PRIVATNIH VOJNIH KOMPANIJA

Prema mišljenju velikog broja autora privatizacija bezbjednosti nije karakteristika savremenog doba, već ona seže daleko u prošlost. Makijaveli u svom poznatom djelu Vladalac, navodi da privatne vojske nisu pouzdane, da mogu biti opasne, a da su isključivo lojalne samo novcu i vlastitim interesima, a ne državi ili onome ko ih angažuje (Makijaveli, 2024). Zaštitom ljudi i imovine bavili su se nedržavni akteri i u Starom Rimu, Engleskoj i SAD-u (Lalić,2026). Ipak, savremeni model privatnih vojnih kompanija razlikuje se od ranijih oblika po tome što one djeluju kao registrovane korporacije koje posluju na međunarodnom tržištu i pružaju bezbjednosne usluge putem formalnih ugovora. Kraj Hladnog rata predstavlja ključni trenutak u razvoju privatnog sektora bezbjednosti. Smanjenje vojnih budžeta velikih sila, demobilizacija profesionalnih vojnih lica, ali i povećanje broja lokalnih konflikata stvorili su prostor za razvoj privatnih vojnih kompanija. U isto vrijeme države su tražile fleksibilnije i finansijski prihvatljivije načine angažovanja vojnih kapaciteta. Jedna od prvih kompanija koja je pokazala pun potencijal ovakvog modela je ***Executive Outcomes,*** osnovana u Južnoafričkoj Republici. Djelovala je u Angoli i Sijera Leoneu tokom devedesetih godina prošloga vijeka, i upravo njenom upotrebom došlo je do shvatanja prekretnice uloge vojnih kompanija u savremenim sukobima.

Tabela 1: Istorijski razvoj privatnih vojnih kompanija

Rb.	Period	Oblik angažovanja	Osnovne karakteristike
1.	Antički period	Iznajmljene vojne formacije	Angažovanje stranih boraca za potrebe države i vladara
2.	Srednj vijek	Feudalne i iznajmljene vojske	Profesionalni ratnici angažovani za finansijsku nadoknadu
3.	XVI-XVIII vijek	Evropske iznajmljene formacije	Masovno korišćenje privatnih vojnih snaga u evropskim sukobima
4.	XIX-XX vijek	Kolonijalne vojne kompanije	Privatni akteri povezani sa širenjem ekonomskih i političkih interesa
5.	Nakon 1990. godine	Privatne vojne kompanije	Korporativni model, međunarodni ugovori, profesionalizacija usluga
6.	XXI vijek	Privatne vojne i bezbjednosne kompanije	Vojne, tehnološke, sajber i obavještajne usluge

Izvor: Obrada autora prema Singer (2006), Kinsey (2006) i Avant (2005).

Savremeni razvoj privatnih vojnih kompanija nije moguće razumjeti bez analize međunarodnog bezbjednosnog okruženja nakon završetka Hladnig rata. Tokom perioda bipolarizma većina država je održavala velike i strogo kontrolisane vojne kapacitete, dok je potreba za privatnim sektorom bila relativno ograničena. Međutim, krahom bipolarizma dolazi do promjene karaktera konflikata. Umjesto klasičnih međudržavnih ratova velikih razmjera, dominantni postaju unutrašnji sukobi, građanski ratovi, pobune, terorizam, kao i hibridni oblici ratovanja. Ovakvi oblici ratova odvijali su se najčešće u državama sa slabim institucijama gdje vojska nije imala dovoljan primat i kapacitete da obezbjedi i održi stabilnost. U takvim okolnostima privatne vojne kompanije postaju privlačan instrument za države i međunarodne organizacije.

Singer razvoj privatnih vojnih kompanija objašnjava kroz tri ključna faktora: transformacija međunarodnog bezbjednosnog okruženja; promjena organizacije oružanih snaga; globalizacija tržišta bezbjednosti (Singer, 2003). Transformacija međunarodnog bezbjednosnog okruženja ogleda se prvenstveno u povećanju broja konflikata, ali i broja nestabilnih država. Promjena organizacije oružanih snaga predstavlja smanjenje velikih profesionalnih armija i prelazak ka manjim vojskama, ali tehnološki naprednijim, dok globalizacija tržišta bezbjednosti jeste stvaranje međunarodnog tržišta na kojem privatne vojne kompanije nude specijalizovane vojne usluge.

Nakon završetka Hladnog rata mnoge države pribjegle su smanjenju svojih vojnih kapaciteta demobilizacijom vojnog kadra, a upravo taj kadar svoje mjesto našao je u privatnim vojnim kompanijama. Posebno su bili poželjni pripadnici specijalnih jedinica i obavještajnih struktura. Time je stvoren sistem od visokokvalifikovanog, obučenog i iskusnog kadra koji je mogao biti angažovan na međunarodnom tržištu bezbjednosti.

Privatne vojne kompanije predstavljaju rezultat komercijalizacije vojne ekspertize, one nisu nastale samo kao posljedica slabosti države, već i kao odgovor na potrebe savremenih oružanih sukoba koji zahtijevaju specijalizovane sposobnosti (Kinsey, 2006). Privatne vojne kompanije doživjele su ubrzan razvoj nakon terorističkog napada 11. septembra 2001. godine, jer su Sjedinjene Američke Države za svoju invaziju na Irak i Avganistan

koristile u velikoj mjeri privatne vojne kompanije. Time su privatni vojni akteri postali sastavni dio savremenih vojnih operacija. Međutim, povećano angažovanje privatnih vojnih kompanija u sukobima pokrenulo je lavinu pitanja. Prije svega postavljeno je pitanje njihove pravne odgovornosti, odnosa prema međunarodnom humanitarnom pravu kao i granicama između civilnih i vojnih funkcija. Sva ova i druga slična pitanja postala su osnova za razvoj međunarodnih inicijativa poput Montreux dokumenta iz 2008. godine.

MEĐUNARODNOPRAVNI OKVIR ANGAŽOVANJA I DJELOVANJA PRIVATNIH VOJNIH KOMPANIJA

Savremeno međunarodno pravo ne zabranjuje postojanje privatnih vojnih kompanija niti njihvo djelovanje, ali istovremeno ne postoji jedinstven međunarodni ugovor koji bi sveobuhvatno regulisao njihov status. Iz ovog razloga njihovo angažovanje i djelovanje prvenstveno se procjenjuje kroz pravila humanitarnog prava, nacionalnih zakonodavstava i međunarodnih standarda odgovornog poslovanja. Osnovni pravni okvir predstavljaju Ženevske konvencije iz 1949. godine i Dopunski protokoli iz 1977. godine. Iako nigdje ovi dokumenti eksplicitno ne definišu privatne vojne kompanije, pravila se primjenjuju na sva lica koja učestvuju u sukobu. Kada je riječ o statusu lica koja su pripadnici privatnih vojnih kompanija treba naglasiti da se oni ne smatraju pripadnicima regularnih oružanih snaga, ali uživaju zaštitu koju međunarodno humanitrarno pravo pruža civilima, s tim da ukoliko učestvuju direktno u oružanim sukobima takvu zaštitu gube.

Poseban problem predstavlja razlikovanje privatnih vojnih kompanija od plaćenika. Ovi pojmovi iako se koriste kao sinonimi to nikako ne smiju biti jer međunarodno pravo pravi jasnu razliku. Član 47 Dopunskog protokola I iz Ženevske konvencije definiše uslove pod kojima se neko lice može smatrati plaćenikom. U praksi, većina zaposlenih u privatnim vojnim kompanijama ne ispunjava sve kriterijume, zbog čega se uglavnom ne tretiraju kao plaćenici u pravnom smislu. Međunarodni komitet Crvenog krsta izričito navodi da se status osoblja određuje prema funkcijama u konkretnim okolnostima, te da većina zaposlenih ima civilni status, uz posebna pravila kada direktno učestvuju u sukobu, stanje statusa mora da se procjenjuje od slučaja do slučaja (ICRC,2013). Ovakvo razlikovanje je od posebnog značaja zato što pokazuje da se pripadnik private vojne kompanije ne može automatski smatrati plaćenikom. Private vojne kompanije predstavljaju trajno organizovane poslovne subjekte koji su sposobni da realizuju dugoročne i složene ugovore, dok plaćenici češće djeluju individualno, ili u labavo organizovanim grupama (Percy, 2007). Takođe naglašava se I to da private vojne kompanije pružaju niz usluga, dok plaćenici vrše isključivo borbene aktivnosti. Istovremeno, njegovo neposredno učešće u borbenim dejstvima može imati posljedice u pogledu zaštite koju uživa prema međunarodnom humanitarnom pravu. Najznačajniji dokument koji se odnosi na privatne vojne kompanije jeste spomenuti Montreux dokument. Nastao je kao zajednički rezultat inicijative Vlade Švajcarske i Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, a njegov osnovni cilj bio je da razjasni načine primjene postojećeg međunarodnog prava na privatne vojne kompanije i definiše standarde odgovornog ponašanja država koje će ih angažovati. Dokument nije međunarodnopravno obavezujući, ali predstavlja značajan politički i normativni instrument koji je prihvaćen od strane brojnih država i međunarodnih organizacija. Montreux dokument razlikuje tri grupe država koje imaju posebne odgovornosti u odnosu na privatne vojne i bezbjednosne kompanije: države ugovarači (države koje direktno angažuju privatne vojne kompanije radi pružanja njihovih usluga); teritorijalne države (države na čijoj teritoriji privatne vojne kompanije djeluju); matične države (države u kojima su privatne vojne kompanije registrovane).

Pored Montreux dokumenta, značajnu ulogu ima Međunarodni kodeks ponašanja za

pružaoce privatnih bezbjednosnih usluga iz 2010. godine. Ovaj dokument usmjeren je direktno na privatne kompanije definišući standarde profesionalnog ponašanja, poštovanje ljudskih prava, zabranu torture, diskriminacije i odgovorno i umjereno korišćenje sile.

Iako se određene aktivnosti povjere privatnoj vojnoj kompaniji to ne znači da je država oslobođena odgovornosti, države i dalje ostaju odgovorne za obezbjeđivanje poštovanja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji i u operacijama koje kontrolišu (ICRC, 2008). Najosjetljivije pitanje jeste pitanje odgovornosti. Šta ukoliko dođe do izvršenja ratnih zločina ili drugih ozbiljnih povreda međunarodnog prava? U ovom slučaju moguće je govoriti o nekoliko nivoa odgovornosti, a to su: individualna odgovornost; odgovornost rukovodilaca; odgovornost države koja je angažovala privatnu vojnu kompaniju; odgovornost matične države.

Avant smatra da nije ključni problem postojanje privatnih vojnih kompanija, već nepostojanje njihovih kontrolnih mehanizama, jer ukoliko ne postoje efikasni mehanizmi nadzora, privatizacija može dovesti do slabljenja demokratskih institucija i stvaranja paralelnih centara bezbjednosne moći (Avant, 2005). Takođe, u hibridnim sukobima, gdje se gube granice državnog i nedržavnog ove kompanije postaju najjači instrument, jer države angažovanjem privatnih vojnih kompanija mogu izbjeći direktnu orgovornost, a postići željeni cilj.

Zbog svega navedenog u savremenoj bezbjednosnoj teoriji zagovara se koncept regulisanja privatizacije sektora bezbjednosti. Ovaj pristup ne podrazumijeva ukidanje privatnih kompanija, već samo uvođenje jasnih pravila koja omogućavaju korišćenje njihovih kapaciteta uz očuvanje državne kontrole i međunarodnopravnih standarda.

PREDNOSTI I RIZICI ANGAŽOVANJA PRIVATNIH VOJNIH KOMPANIJA

Angažovanje privatnih vojnih kompanija predstavlja jedno od najdiskutovanijih pitanja savremenih bezbjednosnih studija. Njihova pojava izazvala je podjeljena mišljenja među istraživačima, državnim institucijama i međunarodnim organizacijama. Jedna grupa autora smatra da privatne vojne kompanije predstavljaju efikasan odgovor na složene bezbjednosne izazove, drugi autori upozoravaju na mogućnost zloupotrebe sile, smanjenja demokratske kontrole i ugrožavanje osnovnih principa međunarodnog prava. Ipak kao i svaki proces i pojava, tako i privatne vojne i bezbjednosne kompanije imaju kako svoje prednosti tako i nedostatke.

Jedna od osnovnih prednosti privatnih vojnih kompanija jeste brzina reagovanja i operativna fleksibilnost. Za razliku od državnih vojnih struktura čije angažovanje je veoma dugotrajno jer zahtjeva procedure, privatne kompanije mogu relativno brzo rasporediti svoje kapacitete u kriznim područjima. Ova karakteristika posebno je značajna u situacijama kada međunarodna zajednica nema politički konsenzus za direktno vojno angažovanje. Sledeća važna prednost jeste visok nivo profesionalizacije i specijalizovanih znanja. Zaposleni u privatnim vojnim kompanijama najvećim dijelom dolaze iz redovnih profesionalnih vojski, policija i obavještajnih službi. Njihovo znanje i iskustva u konkretnim akcijama doprinose efikasnijim rezultatima. Poseban značaj imaju kompanije koje pružaju usluge obuka, zaštite visokorizičnih objekata, obezbjeđenje diplomatskih predstavnika i slično, jer na taj način privatni sektor doprinosi jačanju ukupnih bezbjednosnih kapaciteta države. Treća prednost odnosi se na rasterećenje regularnih vojnih snaga. Privatne vojne kompanije mogu preuzeti dio poslova iz domena regularnih armija, kao što su održavanje tehnike, transport, zaštitna funkcija, logistika, kako bi se regularne snage fokusirale na osnovne zadatke. Privatni sektor može omogućiti specijalizovana znanja, tehničke kapacitete i logističku podršku koje država u određenom trenutku nema ili bi njihovo razvijanje zahtijevalo značajna finansijska sredstva. Posebno u složenim kriznim

situacijama private kompanije mogu omogućiti fleksibilnije angažovanje ljudskih i materijalnih resursa (Perlo-Freeman & Skons, 2008).

Ipak, pored navedenih prednosti postoje i rizici. Najvažniji rizik jeste slabljenje državnog monopola nad legitimnom upotrebom sile. Osnovno obilježje moderne države jeste sposobnost da kontroliše upotrebu organizovane sile. Kada se određene vojne funkcije prenesu na privatne subjekte pojavljuje se nedoumica da li država zadržava potpunu kontrolu nad bezbjednosnim procesima.

Drugi rizik jeste problem pravne odgovornosti. Kompleksna mreža ugovora i raznih drugih sporazuma između države, međunarodnih organizacija i privatnih vojnih kompanija može znatno otežati utvrđivanje odgovornosti. Prilikom razmatranja odgovornosti važno je razlikovati odgovornost države i odgovornost kompanije i njenih pripadnika. Pravni položaj privatnih vojnih i bezbjednosnih kompanija ne može se posmatrati izvan postojećih pravila međunarodnog humanitarnog prava, kao ni ljudskih prava (Tougas, 2015). Posebno osjetljivo pitanje iz ovog domena jeste zaštita ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava. Jedan od poznatijih primjera je incident kompanije ***Blackwater*** u Bagdadu 2007. godine, kada su pripadnici kompanije učestvovali u oružanom incidentu sa civilima. Ovaj slučaj izazvao je međunarodnu raspravu o tome da li postoje dovoljni mehanizmi kontrole privatnih vojnih kompanija koje djeluju u ratnim zonama.

Kao treći rizik navodi se profitna priroda privatnih vojnih kompanija. Dok državne oružane snage djeluju u skladu sa političkim i strateškim ciljevima države, privatne vojne kompanije imaju isključivo komercijalni interes. Upravo spoj vojne moći i tržišnog interesa predstavlja jednu od najvećih dilema privatizacije rata (McFate, 2014).

Naredni problem jeste nedostatak transparentnosti. Ugovori između država i privatnih vojnih kompanija često sadrže povjerljive elemente, što može ograničiti demokratski nadzor i javnu kontrolu. Posebno je problematično kada privatne vojne kompanije učestvuju u osjetljivim bezbjednosnim operacijama koje uključuju i upotrebu sile.

Na osnovu iznesenog može se zaključiti da privatne vojne kompanije predstavljaju dvostruki fenomen. Sa jedne strane one mogu povećati efikasnost i fleksibilnost bezbjednosnog sistema, ali sa druge strane mogu da proizvedu ozbiljne izazove za međunarodno pravo, suverenitet države i demokratsku kontrolu.

Dodatni problem predstavlja mogućnost da kompanije kao privatni subjekti koji posluju radi ostvarenja profita, imaju interese koji se ne moraju u potpunosti podudarati sa širim političkim i bezbjednosnim interesima države (Perlo-Freeman & Skons,2008).

STUDIJA SLUČAJA: PRIVATNE VOJNE KOMPANIJE U SAVREMENIM ORUŽANIM SUKOBIMA

Wagner Group predstavlja jedan od najkontroverznijih i najkompleksnijih primjera savremenih sukoba privatnih vojnih kompanija. Za razliku od tradicionalnih modela privatnih vojnih kompanija koje posluju prvenstveno kroz komercijalne ugovore, Wagner je predstavljao tzv. ***hibridnog vojnog aktera,*** čije je djelovanje bilo usko povezano sa političkim, vojnim i geostrateškim interesima države. Larsen Wagner posmatra kroz koncept "***uklopljenosti***" privatnog aktera u državni sistem, pri čemu se njegova djelatnost ne može u potpunosti razumjeti klasičnim razdvajanjem države I privatnog tržišta bezbjednosti (Larsen,2025). Slično viđenje Wagnera iznosi i Marten, koja ovu kompaniju definiše kao poludržavnu bezbjednosnu strukturu, iz razloga da formalčno nisu pripadali regularnoj državnoj vojnoj sili, ali su bili instrument za ostvarivanje državnih ciljeva (Marten, 2019). Wagner se prvi put pojavio početkom 2010-ih godina, a širu međunarodnu pažnju stekao je angažmanima u sukobima u Ukrajini, Siriji i određenim afričkim zemljama. Posebnost

Wagner modela ogleda se u tome što je kompanija istovremeno imala karakter privatne vojne kompanije i instrumenta šire spoljnopolitičke strategije. Njeno djelovanje omogućilo je Ruskoj Federaciji ostvarivanje određenih bezbjednosnih i političkih ciljeva uz određeni stepen formalne distance od regularnih državnih struktura.

Prvi značajniji angažman Wagner je imao u istočnoj Ukrajini 2014. godine, a nakon toga u Siriji. Kompanija je u Siriji učestvovala u operacijama podrške snagama sirijske vlade, kao i u zaštiti strateških resursa.

Posebnu pažnju Wagner je privukao na afričkom kontinentu. Kompanija je bila angažovana u Maliju, Sudanu i Centralnoafričkoj Republici, gdje je pružala usluge obuke, zaštite političkih struktura i podrške državnim bezbjednosnim snagama. Ovi angažmani pokazali su da privatne vojne kompanije mogu postati sredstvo ostvarivanja geopolitičkog uticaja u regionima sa slabim institucijama. Privatne vojne kompanije mogu imati ulogu koja prevazilazi klasične komercijalne usluge i postati dio šireg procesa transformacije ratovanja, gdje države koriste nedržavne aktere radi ostvarivanja strateških ciljeva (McFate,2014).

Najznačajniji događaj povezan sa Wagnerom bio je sukob rukovodstva kompanije i državnih struktura u junu 2023. godine. Pobuna Wagnera pokazala je jednu od najvećih slabosti modela privatizacije vojne moći-mogućnost da privatna vojna organizacija sa značajnim kapacitetima postane faktor političke nestabilnosti. Upravo ovaj događaj otvorio je pitanje između privatne vojne organizacije i državne bezbjednosne strukture. Dok klasične privatne vojne kompanije postoje prvenstveno kao poslovni subjekti, Wagner je pokazao da određene privatne vojne strukture mogu prerasti u aktere sa sopstvenim političkim uticajem i sposobnošću djelovanja nezavisno od formalnih institucija.

Analiza Wagnera pokazuje da privatizacija bezbjednosti može imati različite oblike. Određene privatne vojne kompanije poput Blackwatera ili Executive Outcomesa imaju dominantan komercijalni karakter svog angažmana, dok Wagner predstavlja primjer politički instrumentalizovane privatne vojne sile.

PERSPEKTIVE RAZVOJA I BUDUĆI IZAZOVI PRIVATNIH VOJNIH KOMPANIJA

Razvoj privatnih vojnih kompanija u posljednjih nekoliko decenija pokazuje da ovaj fenomen nije privremena posljedica pojedinačnih sukoba, već trajna karakteristika savremenog bezbjednosnog okruženja. Promjene u prirodi ratovanja, pojave novih oblika prijetnji i tehnološka transformacija bezbjednosnog sektora stvaraju uslove za sve značajniju ulogu akterima privatne bezbjednosti.

Sve više će se kao akteri sukoba nalaziti private vojne kompanije na obje strane bojnog polja, a sve manje nacionalne armije suprotstavljenih država (McFate,2014).

Budućnost privatnih vojnih kompanija biće određena sposobnošću država i međunarodne zajednice da pronađu ravnotežu između potrebe za dodatnim bezbjednosnim kapacitetima i očuvanja principa demokratske kontrole nad upotrebom sile. Poseban izazov za budućnost predstavlja razvoj vještačke inteligencije i autonomnih sistema. Štandekar ukazuje da kombinovanje privatnih vojnih kompanija i AI sistema dodatno komplikuje pitanje pripisivanja odgovornosti jer autonomni sistemi mogu donositi ili podržavati odluke na način koji otežava utvrđivanje odgovornosti konkretnog ljudskog aktera (Standekar, 2026) Budući sukobi sve više će zavisiti od sposobnosti prikupljanja i obrade velikih količina podataka, automatizovanih sistema nadzora i tehnološke superiornosti.

Najvažniji izazov svakako ostaje pitanje kontrole, kako privatne kompanije budu preuzimale složenije bezbjednosne funkcije biće neophodno razvijati efikasnije mehanizme nadzora njihovog rada. Tradicionalni sistemi kontrole vojske i policije neće biti dovoljni za privatne aktere koji djeluju preko državnih granica. Dalje, izazov je svakako i privatna

vojna moć. Ukoliko države izgube kontrolu nad privatnim vojnim kompanijama, ove kompanije će postati faktor destabilizacije.

Potrebno je razviti međunarodne mehanizme koji će definisati i precizno regulisati registraciju privatnih vojnih kompanija, izdavanje licenci za rad, kontrolu izvoza bezbjednosnih usluga, odgovornost za kršenje međunarodnog humanitarnog prava, međunarodni nadzor.

Privatne vojne kompanje predstavljaju realnost savremenih međunarodnih odnosa. Njihova uloga može biti pozitivna jedino ukoliko doprinose jačanju bezbjednosnih kapaciteta i djeluju u skladu sa pravnim normama, ali takođe mogu postati ozbiljan rizik ukoliko se razvijaju bez adekvatne kontrole i odgovornosti.

ZAKLJUČAK

Razvoj privatnih vojnih kompanija pokazuje da monopol države nad organizovanom silom, iako i dalje predstavlja osnovni princip modernog političkog poretka, više nije jedini oblik organizovanja bezbjednosnih kapaciteta. Globalizacija, promjena prirode oružanih sukoba i mnogi drugi faktori stvorili su pogodno tlo za djelovanje nedržavnih aktera bezbjednosti.

Privatne vojne kompanije postale su dodatni instrument kojim države, međunarodne organizacije i privatni subjekti pokušavaju odgovoriti na složene bezbjednosne izazove.

Međunarodnopravna analiza pokazala je da djelovanje privatnih vojnih kompanija predstavlja složen izazov za postojeći pravni sistem. Iako Montreux dokument i drugi međunarodni standardi postavljaju važan korak u regulaciji ove oblasti, i dalje postoji potreba za snažnijim mehanizmima kontrole, posebno kada je riječ o odgovornosti za povrede međunarodnog humanitarnog prava i zaštita ljudskih prava.

Privatne vojne kompanije ne predstavljaju jedinstven fenomen, već različite modele privatizovane bezbjednosne moći.

Privatne vojne bezbjednosne kompanije predstavljaju nezaobilazan element savremenog bezbjednosnog okruženja, ali da njihov razvoj mora biti praćen snažnijim mehanizmima nadzora i odgovornosti. Ključni izazov savremenih bezbjednosnih politika neće biti pitanje postojanja privatnih vojnih kompanija, jer one će sa sigurnošću egzistirati, ali postojaće pitanje kontrole, prema kojim pravilima djeluju i kome odgovaraju za upotrebu bezbjednosne moći.

LITERATURA

Avant, D.D., (2005) The market for force: The consequences of privatizing security. Cambridge University Press.

Bryden, A., & Caparini, M., (editors) (2006) Private Actors and Security Governance. Urlich Schnecher: Fragite Statehood. Armed Non-State Actors and Security Governance. LIT&DCAF, Geneva

Clauseviz, C., (2010) O ratu, Mozaik knjiga

Ćeranić, P., (2020) Bezbjednosna politika: Prilike u Bosni i Hercegovini. Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet bezbjednosnih nauka

International Committee of the Red Cross, (2008) The Montreux Document on pertinent international legal obligations and good practices for States related to operations of private military and security companies during armed conflict. ICRC

International Committee of the Red Cross, (2013) International humanitarian law and private military/security companies: FAQ

Kinsey, C., (2006) Corporate soliders and international security: The rise of private military companies. Routledge

Lalić, V., (2026) Privatna i korporativna bezbjednost: koncepti, subjekti i finkcije, Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet bezbjednosnih nauka
Larsen, K., (2025) The Wagner Group and its relationship with the Russian state. International Affairs, 101 (2), 643-663
Makijaveli, N.,(2024) Vladalac, Laguna
Marten, K., (2019) Russia's use of semi-state security forces: The case of the Wagner Group. Post-Soviet Affairs
McFate, S. (2014) The modern mercenary: Private armies and what they mean for world order. Oxford University Press
Parezanović, M., (2026) Hibridni rat od doktrine do prakse, Pečat
Percy, S., (2007) Mercenaries: The history of a norm in international relations. Oxford University Press
Perlo-Freeman, S., & Skons, E., (2008) The private military services industry. Stockholm International Peace Research Institute
Singer, P. W. (2003) Corporate warriors: The rise of the privatized military industry. Cornell University Press
Standekar, N., (2026) PMSCs meet AI-driven swarm drones; The paradigm-shifting issues of accountability. Journal of Conflict and Security Law, 31 (1), 67-85
Tučić, B., (2023) Globalna bezbjednost i svijet koji se mijenja: koncept, akteri, izazovi, rizici i prijetnje, Univertitet u Banjoj Luci, Fakultet bezbjednosnih nauka
Tougas, M.-L., (2015) Commentary on Part I of the Montreux Document on pertinent International legal obligations and good practices for states related to operations of private military and security companies during armed conflict
Holmqvist, C. (2005) Private security companies: The case for regulation. Stockholm International Peace Research Institute.

PRIVATIZATION OF THE SECURITY SECTOR: THE ROLE OF PRIVATE MILITARY COMPANIES IN CONTEMPORARY ARMED CONFLICTS

Author: NIKOLA PRELO
e-mail: nikola.prelo@gmail.com
Faculty of Security Sciences, University of Banja Luka

Introduction: Contemporary security challenges have led to a significant transformation of the traditional concept of security and the role of the state as the sole provider of societal protection. One of the most significant processes characterizing the contemporary security sector is the privatization of certain security functions and the development of private military and security companies, which represent important non-state actors in armed conflicts.

Objective: The aim of this paper is to analyse the process of security sector privatization, the theoretical definition of private military companies, their status under international law, as well as to assess the advantages, prospects, and risks associated with their engagement in contemporary armed conflicts.

Materials and Methods: The methodological framework is based on an analysis of relevant academic literature, international documents, and available secondary sources, employing the comparative method and a case study approach

Results: The findings of the paper indicate an increasingly widespread involvement of non-state actors in armed conflicts, as demonstrated through the analysis of the aforementioned materials and the application of the selected research methods.

Conclusion: The privatization of the security sector represents one of the most significant transformations of the contemporary security system. The development of private military companies demonstrates that, although the state still retains primacy and a monopoly over defence and defence policy, it is no longer the sole provider of defence and security capabilities.

Keywords: Private military companies; privatization of security; armed conflicts.

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.010 УДК 323.28:334.722(497.6)

POLITIČKI SEKTOR BEZBJEDNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Autori: NIKOLA PRELO, Stefan Milić
e-mail: nikola.prelo@gmail.com
Fakultet bezbjednosnih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Kao posljedica Kopenhaške škole, tj. njenog sektorskog pristupa u studijama bezbjednosti, jedan od sektora upravo je i politički sektor bezbjednosti. U Bosni i Hercegovini politički sektor bezbjednosti predstavlja ključni segment sistema bezbjednosti, čije funkcionisanje u značajnoj mjeri određuju složeni, prije svega ustavni, ali i politički odnosi.

Cilj: Cilj rada jeste analiza organizacije, nadležnosti i izazova političkog sektora bezbjednosti u Bosni i Hercegovini, sa posebnim osvrtom na uticaj međunarodnih aktera u političkom odlučivanju.

Materijal i metode: U radu su primijenjene metoda analize sadržaja, normativno-pravna metoda, uz korišćenje relevantne domaće i inostrane literature, zakonskih propisa i strateških dokumenata.

Rezultati: Rezultati istraživanja ukazuju da je politički sektor bezbjednosti u Bosni i Hercegovini opterećen složenim ustavnim uređenjem, političkim neslaganjima i ograničenom efikasnošću u donošenju bezbjednosnih odluka.

Zaključak: Unapređenje političkog sektora bezbjednosti zahtjeva jačanje institucionalne koordinacije, efikasnije donošenje odluka i razvoj savremene i dugoročne bezbjednosne politike zasnovane na demokratskim principima i vladavini prava.

Ključne riječi: Politički sektor bezbjednosti; Bosna i Hercegovina; Sistem bezbjednosti.

UVOD

Savremeno poimanje bezbjednosti značajno je prošireno u odnosu na tradicionalne pristupe koji su bezbjednost primarno posmatrali kroz vojnu moć države i zaštitu isključivo teritorijalnog integriteta. Razvoj novih bezbjednosnih teorija doveo je do proširivanja koncepta bezbjednosnih studija na političke, ekonomske, socijetalne, ekološke i vojne dimenzije bezbjednosti. Poseban doprinos takvom pristupu dala je Kopenhaška škola bezbjednosnih studija, kroz svoj sektorski pristup (Buzan, Waever & de Wilde, 1998., u Ejdus 2024).

Pojam politika epistemiološki potiče od grrčke riječi ***polis*** koja označava grad-državu kao osnovni oblik političke organizacije u antičkoj Grčkoj, te pridjeva ***politikos*** koji se odnosi na građane I javne poslove od zajedničkog značaja. U svom izvornom značenju politika se odnosi na vještinu I praksu upravljanja zajednicom, odnosno na uređivanje odnosa u javnoj sferi. Razvoj teorijske misli o politici karakterišu različiti koncepti i pristupi u zavisnosti od istorijskog i političkog koncepta. Tako Aristotel u djelu Politika definiše čovjeka kao ***zoon politikon***-društveno političko biće, naglašavajući da je politika najviša forma ljudskog udruživanja čiji je cilj ostvarenje zajedničkog dobra i pravednog života unutar polisa (Aristotel, 1998). Dalje, za Aristotela je politika bila ***kraljevska nauka***,

djelatnost kojom se pokušava poboljšati život i stvaranje dobrog društva. Hejvud ukazuje na dva problema prilikom definisanja politike. Prvi je mnoštvo asocijacija koje riječ politika izaziva prilikom svoj upotrebe, dok je drugi problem određivanje same njene discipline, jer se ona definiše na različite načine poput sprovođenja moći, vršenja vlasti, kolektivno donošenje odluka i slično (Heywood, 2004) Nikolo Makijaveli politiku posmatra kao autonomnu sferu ljudske djelatnosti usmjerenu na osvajanje, očuvanje i uvećanje moći, odvojenu od tradicionalnog morala i religije (Machiavelli, 2003). U 20. vijeku nastaju preciznije sociološke i funkcionalističke definicije politike, Iston politiku posmatra kroz sistemsku analizu i definiše je kao autoritativnu alokaciju vrijednosti za jedno društvo (Easton, 1965).

Kako se navodi u Pojmovniku bezbednosne kulture "politika u svom najširem značenju predstavlja društvenu delatnost kojom ljudi stvaraju, održavaju i menjaju opšta pravila po kojima žive" (Stanarević, & Ejdus, 2009:92).

Pojam bezbjednosti, isto kao i politika ima veoma mnogo svojih definicija, pa se može reći da definicija pojma bezbjednosti ima onoliko koliko ima i autora. Sam pojam bezbjednost potiče od latinske riječi ***securitas***-što u primarnom značenju označava odsustvo straha. U teoriji bezbjednosti i međunarodnih odnosa bezbjednost se posmatra dvojako, kao stanje i kao proces. Ukoliko bezbjednost posmatramo kao proces tu možemo reći da je to djelovanje usmjereno na zaštitu vrijednosti. Ipak ukoliko bezbjednost posmatramo kao stanje onda govorimo o odsustvu prijetnji po te vrijednosti. Arnold Volfers nudi jednu od najcitiranijih definicija bezbjednosti ističući da bezbjednost u objektivnom smislu mjeri odsustvo prijednji vrijednostima, a u subjektivnom smislu odsustvo straha da će te vrijednosti biti ugrožene (Wolfers, 1952).

Nakon završetka Hladnog rata tradicionalni koncept bezbjednosti pokazao se nedovoljnim i prevaziđenim za objašnjenje novih bezbjednosnih izazova, što je dovelo do potrebe za produbljenjem i proširenjem pojma bezbjednosti.

Politički sektor bezbjednosti obuhvata pitanja očuvanja organizacione stabilnosti političkih sistema, funkcionisanje institucija, zaštite ustavnog poretka, političkog identiteta i sposobnosti političkih struktura da donose i sprovode odluke. Kako ističu Buzan i saradnici političke prijetnje obično su usmjerene na legitimitet države; suverenitet; funkcionalni integritet institucija (Buzan,Waever & de Wilde, 1998). Dakle, država i njen legitimitet glavni su referentni objekat političkog sektora bezbjednosti. Za razliku vojnog sektora koji se odnosi dominantno na zaštitu od upotrebe oružane sile, politički sektor bezbjednosti usmjeren je na stabilnost političkih institucija i očuvanje legitimnog političkog poretka. U najopštijem smislu politička bezbjednost podrazumjevala bi sistemsku, organizacionu, funkcionalnu i strukturalnu stabilnost poretka u određenoj političkoj zajednici.

Kada je narušeno blagostanje u političkom sektoru brzbjednosti, najčešće dolazi do političkog nasilja. Političko nasilje predstavlja direktnu ili indirektnu primjenu sile u oblasti politike, odnosno od strane jednog političkog aktera prema drugom (Stanarević, & Ejdus, 2009). Simeunović političko nasilje dijeli u dvije kategorije, i to osnovne i složene oblike. U osnovne oblike političkog nasilja prema Simeunoviću spadaju prijetnja silom, prinuda, pritisci, političko ubistvo, attentat, diverzija, a u složene oblike spadaju nasilni protesti, pobune, neredi, nemiri, teror, terorizam, ustanak i rat (Simeunović, 1989). Takođe, moguća je podjela prijetnji u političkom sektoru bezbjednosti na intencionalne (namjerne i planiranje) i strukturalne (one koje potiču iz određenih procesa). Zemlje u tranziciji, kakva je i Bosna i Hercegovina, zbog svoje nekonsolidovanosti, dezorganizacije i manjka uređenosti političko-pravnog sistema predstavljaju pogodno tlo za kriminalitet. Naime u urušenim zemljama u kojima država ne može da obezbjedi svojim građanima osnovne državne funkcije, ulogu države preuzimaju kriminalne grupe. Upravo u ovakvim državama dolazi do porasta organizovanih kriminalnih grupa, a terorističke organizacije nalaze svoje nove sljedbenike za "terorističku ideologiju", tj. izvršioce budućih terorističkih aktivnosti. Ključni

oblik političke zajednice još uvijek jeste država, međutim u savremenim okolnostima o političkoj bezbjednosti može se govoriti i na nivou globalnog političkog društva ili globalnog političkog poretka. Nivo ugroženosti političkog sektora bezbjednosti zavisi od snage same države. Snaga države može biti unutrašnja i spoljna. Unutrašnja snaga države ogleda se u socijalno-političkoj koheziji političke zajednice, kao i u sposobnosti države da efikasno ispuni svoje obaveze. Može se razlikovati nekoliko nivoa snage države, a to su snažne, slabe, urušene i neuspjele države (Robert, 2004.). Prema podacima istraživačkog centra Brookings Institution, koji je objavio Indeks slabosti države u svijetu u razvoju Bosna i Hercegovina zauzima 113 mjesto. Od unutrašnje snage razlikuje se spoljna snaga države, koja se manifestuje na međunarodnom planu.

U Bosni i Hercegovini politički sektor bezbjednosti ima složenu i specifičnu strukturu. Njegove karakteristike određene su istorijskim okolnostima, posljedicama oružanog sukoba s krajem prošloga vijeka i ustavnim rešenjima uspostavljenim Opštim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini. Dejtonski mirovni sporazum istovremeno je predstavljao mirovni sporazum kojim je zaustavljen oružani sukob i institucionalni okvir na osnovu kog je organizovana Bosna i Hercegovina. Ustav Bosne i Hercegovine nalazi se u Aneksu 4 Dejtonskog mirovnog sporazuma i uspostavio je složen sistem podjele nadležnosti između institucija Bosne i Hercegovine, entiteta i drugih nivoa vlasti (Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini-Aneks 4: Ustav Bosne i Hercegovine, 1995). Ovakva struktura omogućila je zaštitu političkih interesa konstitutivnih naroda , ali istovremeno stvorila i složen sistem političkog odlučivanja. Pored domaćih institucija posebno mjesto ima i Kancelarija visokog predstavnika koja je uspostavljena Aneksom 10 Dejtonskog mirovnog sporazuma, koji predstavlja međunarodnog aktera političkog sektora bezbjednosti Bosne i Hercegovine. Složena ustavna i institucionalna struktura Bosne i Hercegovine omogućava zaštitu različitih političkih interesa, ali istovremeno usložnjava proces političkog odlučivanja i predstavlja značajan izazov za dugoročnu funkcionalnost i stabilnost političkog sistema.

Sprovedena analiza normativnog okvira, strateških dokumenata i političke prakse u Bosni i Hercegovini pokazuje da je politički sektor bezbjednosti u Bosni i Hercegoviniizuzetno složen, specifičan i opterećen dubokim strukturnim i funkcionalnim izazovima. Sve ovo možemo prikazati kroz tri ključne cjeline, a to su: ***složenost ustavno-pravnog uređenja i fragmentacija bezbjednosnog sektora; kontinuirana sekuritizacija i politička blokada odlučivanja; specifična uloga i uticaj međunarodnog faktora.***

Fragmentacija sektora bezbjednosti ogleda se u razbijenoj nadležnosti, jer u Bosni i Hercegovini egzistira oko dvadeset bezbjednosnih agencija, ne postoji jedinstven lanac komandovanja, a nerijetki su i slučajevi preklapanja nadležnosti ili negativnog sukoba nadležnosti.

Kontinuiranu sekuritizaciju i političku blokadu odlučivanja konstantno prate ekstremistička retorika, blokada odlučivanja u institucijama na centralnom nivou, kao i politički uticaj na subjekte bezbjednosti.

Najzad, specifična uloga i uticaj međunarodnog faktora jeste u tome što međunarodna zajednica značajno oblikuje politički sektor bezbjednosti Bosne i Hercegovine. U prvom red utu se misli na Kancelariju visokog predstavnika, a zatim na prisustvo međunarodnih misija u Bosni i Hercegovini poput EUFOR Althea i drugih.

USTAVNI OKVIR POLITIČKOG SEKTORA BEZBJEDNOSTI

Ustavni okvir predstavlja osnovu političkog sektora bezbjednosti, jer određuje organizaciju vlasti, raspodjelu nadležnosti, odnose između institucija i mehanizme zaštite političkog poretka. Ustavne norme definišu način ostvarivanja političke vlasti i uspostavljaju

institucionalne mehanizmeputem kojih se rješavaju politički sporovi.

Kako je već navedeno Ustav Bosne i Hercegovine sadržan je u Aneksu 4 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i njegovo donošenje bilo je neposredno vezano za proces zaustavljanja oružanog sukoba i uspostavljanje trajnog mira. Ustav Bosne i Hercegovine propisuje da se Bosna i Hercegovina sastoji od dva entiteta, i to Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine (Ustav Bosne i Hercegovine, Član 1., stav 3). Ustavnom raspodjelom nadležnosti na centralni nivo i nivo entiteta uspostavljeno je više nivoa vlasti. Politički sistem Bosne i Hercegovine zasnovan je na raspodjeli vlasti, i to na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine predstavlja zakonodavni organ na nivou Bosne i Hercegovine i sastoji se od dva doma, Predstavničkog doma i Doma naroda. Kako je propisano Ustavom Bosne i Hercegovine u članu 4, Dom naroda se sastoji od 15 delegata od kojih su dvije trećine iz Federacije (pet Hrvata i pet Bošnjaka) i jedna trećina iz Republike Srpske (pet Srba). Delegati se biraju u entitetskim parlamentima. Kada je riječ o kvorumu, on je postignut kada je prisutno devet delegate, ali na način da je prisutno po troje delegata iz sve tri komponente.

Predstavnički dom broji 42 člana, dvije trećine iz Federacije i jedna trećina iz Republike Srpske. Biraju se neposredno na izborima u svojim entitetima, a kada je riječ o kvorumu, većina svih članova izabranih u Predstavničkom domu čini kvorum. Dvodomna struktura parlamenta omogućava političko predstavljanje građana i zaštitu interesa konstitutivnih naroda.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je kolektivni organ izvršne vlasti i predstavlja kolektivnog šefa države. Sastav Predsjedništva Bosne i Hercegovine broji tri člana, po jednog iz sva tri konstitutivna naroda. Ova institucija ima značajne nadležnosti u oblasti spoljne politike, predstavljanja Bosne i Hercegovine u međunarodnim odnosima i koordinacije određenih aktivnosti institucija.

Savjet ministara Bosne i Hercegovine je izvršni organ na državnom nivou. Njegova osnovna uloga jeste sprovođenje politika i koordinacija rada institucija u oblastima koje pripadaju nadležnostima Bosne i Hercegovine. Savjet ministara Bosne i Hercegovine pandam je vladama u drugim državama. U svom sastavu ima devet ministarstava. Ustavni sud Bosne i Hercegovine ima posebnu ulogu u zaštiti ustavnog poretka. Njegova nadležnost obuhvata rješavanje sporova između institucija Bosne i Hercegovine i entiteta, kao i usklađenost zakona i drugih pravnih akata sa Ustavom. Zbog svoje funkcije Ustavni sud važan je institucionalni mehanizam političke i pravne stabilnosti. Ipak, kroz određene svoje odluke Ustavni sud nije opravdao svoju namjenu i nadležnost već upravo uradio suprotno. On je umjesto da ostvaruje svoju osnovnu ulogu, zaštitu ustavnosti i zakonitosti, i zaštitu od neustavnih promjena zakona, legalizovao aktivnosti visokog predstavnika, stvarajući od njega najvišu instituciju u Bosni i Hercegovini, a samim tim mu trasirao put da se visoki predstavnik nametne kao najviši organ u Bosni i Hercegovini (Pilipović, 2025).

Ustav Bosne i Hercegovine najkraći je na svijetu, a nasljednik je Ustava iz 1974., gotovo najvećeg na svijetu. Ne postoji ustav na svijetu koji je donesen jednom zasvagda, jer ustav mora da bude akt i dinamike, a ne samo statike. Promjena mora biti upravo u skladu sa ustavom i uvažavanjem volja sva tri konstitutivna naroda, a Bosna i Hercegovina upravo i samo može opstati voljom svojih naroda, entiteta i međusobnim uvažavanjem (Karan, 2025).

Ustavni okvir Bosne i Hercegovine zasniva se na principima podjele vlasti, kolektivnog predstavljanja i institucionalne zaštite političkih interesa. Međutim, složenost i obimnost sistema može otežati donošenje odluka i usporiti institucije i institucionalne procese. Zato je politička bezbjednost u Bosni i Hercegovini neposredno povezana sa sposobnošću institucija da kroz dijalog i ustavne procedure usaglašavaju različite političke interese.

INSTITUCIJE POLITIČKOG SEKTORA BEZBJEDNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Institucije predstavljaju osnovne nosioce političkog sektora bezbjednosti. Njihova uloga nije ograničena samo na donošenje političkih odluka, već obuhvata zaštitu ustavnog poretka, održavanje političke stabilnost, upravljanje društvenim konfliktima i ostvarivanje javnih politika.

Prema Buzanu politička bezbjednost odnosi se na organizacionu stabilnost država, političkih sistema i ideologija koje im daju legitimitet (Buzan, 1991). U tom smislu političke institucije predstavljaju osnovne subjekte zaštite političke bezbjednosti.

U Bosni i Hercegovini politički sektor bezbjednosti posjeduje pregršt institucija, zbog složenosti same državne zajednice koja se naziva Bosna i Hercegovina. Tako u Bosni i Hercegovini postoje političke institucije na državnom-centralnom nivou, tzv. zajedničke institucije, entitetske institucije, institucije Brčko distrikta i institucije međunarodne zajednice.

Institucije na centralnom nivou Bosne i Hercegovine već smo objasnili u prethodnom poglavlju tako da ćemo ih ovdje samo ponovo navesti. Dakle u političke institucije na državnom nivou Bosne i Hercegovine ubrajaju se Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine kao zakonodavni organ vlasti, Savjet ministara Bosne i Hercegovine i Predsjedništvo Bosne i Hercegovine kao izvršni organi. Kada govorimo o značaju ovih organa za političku bezbjednost važno je istaći da Parlamentarna Skupština Bosne i Hercegovine ima značajnu ulogu u usvajanju zakona koji se odnose na bezbjednost, odbranu, spoljne poslove i druge oblasti iz nadležnosti centralnih institucija Bosne i Hercegovine. Kada je riječ o Predsjedništvu Bosne i Hercegovine njegov značaj za političku bezbjednost proizilazi iz njegovih nadležnosti u oblasti međunarodnih odnosa, predstavljanja države i koordinacije određenih aktivnosti i institucija. Savjet ministara Bosne i Hercegovine ima važnu ulogu u sprovođenju politika i koordinaciji institucija Bosne i Hercegovine. Njegova efikasnost zavisi od političke podrške parlamentarne većine i postignute saglasnosti o ključnim pitanjima, što je u Bosni i Hercegovini rijetkost.

Ustavni sud Bosne i Hercegovine ima važnu ulogu u sprečavanju institucionalnih sukoba i zaštiti principa vladavine prava. Njegove odluke imaju značajan uticaj na političke odnose, posebno kada se odnose na podjelu nadležnosti između institucija Bosne i Hercegovine i entitetskih vlasti. Međutim, odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine mogu postati i predmet političkih sporova, posebno kada se različite političke elite i akteri ne slažu sa njihovim tumačenjem.

Takođe kao važan segment političkog institucionalizma u Bosni i Hercegovini javljaju se entitetske institucije. Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine imaju sopstvene zakonodavne, izvršne i sudske institucije. Kao političke institucije u Republici Srpskoj ubrajaju se Predsjednil Republike Srpske, Narodna Skupština Republike Srpske i Vlada Republike Srpske, a zakonodavnu vlast čine sudovi (osnovni, okružni, vrhovni i ustavni sud). Predsjednik Republike Srpske ima svoja ovlašćenja koja su propisana Ustavom Republike Srpske u Glavi 5, član 80. Tako u Ustavu stoji da Predsjednik predstavlja Republiku, predlaže Narodnoj skupštini mandatara za sastav Vlade, predlaže Narodnoj skupštini kandidate za predsjednika i sudije Ustavnog suda Republike Srpske, ukazom proglašava zakone, daje pomilovanja, dodjeljuje odlikovanja i slično (Ustav Republike Srpske, glava 5, član 80). Predsjednik se bira na neposrednim izborima od strane glasača iz Republike Srpske. Narodna skupština Republike Srpske predstavlja organ zakonodavne vlasti Republike Srpske. Utav Republike Srpske u Glavi 5 u članu 70. navodi nadležnosti Narodne skupštine Republike Srpske od kojih uzdvajamo da je nadležna da odlučuje o promjeni Ustava, donosi zakone, druge propise i pravne akte, utvrđuje teritorijalnu organizaciju Republike, daje amnestiju, bira delegate za Vijeće naroda Parlamentarne skupštine

Bosne i Hercegovine i mnogi drugi poslovi propisani Ustavom Republike Srpske, kao i Poslovnikom o radu Narodne skupštine Republike Srpske. Narodna skupština Republike Srpske ima 83 poslanika koji se biraju neposredno na izborima. "Zakoni i drugi propisi koje izglasa Narodna skupština, a koji se tiču pitanja vitalnog nacionalnog interesa bilo kojeg od konstitutivnih naroda, stupaju na snagu tek nakon usvajanja u Vijeću naroda" (Simović, 2024:182). Vijeće naroda koje se nalazi u sastavu Narodne skupštine, moglo bi se posmatrati kao rugi dom parlamenta Srpske, iako to formalno nije. Ipak, Vijeće naroda predstavlja zakonodavnu vlast sa Narodnom skupštinom. Vlada Republike Srpske kao organ izvršne vlasti svoja ovlašćenja takođe crpi prvenstveno iz Ustava Republike Srpske. Vlada predlaže zakone, donosi uredbe, odluke i druge akte za izvršavanje zakona, daje mišljenje o predlozima zakona, usmjerava i usklađuje rad ministarstava, republičkih uprava i upravnih organizacija, vrši nadzor nad radom tih institucija (Ustav Republike Srpske, glava 5, član 90).

Kada je riječ o Federalnim institucijama stvar je znatno složenija, jer uz entitetske organe postoje i kantonalni sa svojom zasebnom upravom. Ustavom Federacije Bosne i Hercegovine definisana je podjela nadležnosti između Federalne i Kantonalnih vlasti (Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, glava 3).

U Brčko distriktu politički institucionalni nosioci vlasti su Skupština distrikta, Vlada i sudovi (Statut Brčko distrikta, glava 3).

Međunarodna zajednica ima značajnu ulogu u političkom sistemu Bosne i Hercegovine. U prvom redu Kancelarija visokog predstavnika predstavlja najvažniju međunarodnu instituciju uspostavljenu radi nadgledanja sprovođenja civilnih aspekata Dejtonskog mirovnog sporazuma (sajt OHR).

Pored OHR u Bosni i Hercegovini značajnu ulogu imali su OSCE, Evropska Unija i Savjet Evrope. Koliko god da međunarodne organizacije mogu pomoći i doprinijeti stabilnosti i razvoju institucija u Bosni i Hercegovi, važno je težiti jačanju domaćih kapaciteta, institucija i sposobnosti u oblasti upravljanja političkim procesima. Stiče se utisak da dokle god u Bosni i Hercegovini budu prisutni međunarodni politički faktori ona neće imati svoj suverenitet u pravom smislu riječi, već će se smatrati patronatom međunarodne zajednice.

Važno je napomenuti da se kao akteri javnih politika u Bosni i Hercegovini javljaju još i političke partije, ali i interesne grupe.

Lideri političkih partija uz formalne sastanke, znaju se sastati i u neformalnim uslovima na lokacijama širom Bosne i Hercegovine, i na taj načinformiraju koalicije na centralnom nivou vlasti oličene u vladajućoj "petorci", "šestorci" i slično (Ćeranić, 2020). Interesne grupe sa druge strane predstavljaju udruženja građana koji se udružuju iz različitih motiva i ciljeva, a kao najpoznatija udruženja izdvajaju se sindikalne organizacije, udruženja za ravnopravnost polova, organizacije poslodavaca I slično.

POLITIČKO ODLUČIVANJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Ako sagledamo definicije raznih autora o ovoj temi i implementiramo određene karakteristike koje svaka od njih posjeduje mogli bi izvesti svojevrsnu definiciju političkog odlučivanja koja glasi da je političko odlučivanje proces u kojem institucije definišu javne politike, donose odluke i određuju pravce političkog djelovanja i svog budućeg razvoja. Efikasnost političkog odlučivanja utiče na političku stabilnost države, kao i njenu sposobnost da odgovori na sve izazove koji se pred njom pojave.

Kako je politički sistem Bosne i Hercegovine izuzetno složen u većini slučajeva odlučivanje političkih institucija nije efikasno, a ni preventivno.

Predstavnička demokratija predstavlja jedan od osnovnih institucionalnih oblika ostvarivanja političke vlasti u savremenim demokratskim društvima. Njena suština je u tome

da se građani putem izbora odlučuju kome će od ponuđenih političkih predstavnika dati mandat, koji će u njihovo ime učestvovati u procesu donošenja političkih odluka. Kako ističe Simović, pitanje predstavničke demokratije istovremeno je povezano i sa načinom političkog predstavljanja, organizacijom institucija vlasti I izborom odgovarajućeg institucionalnog modela (Simović, 2024). U tom smislu način na koji je politička vlast organizovana neposredno utiče na mogućnost predstavljanja različitih društvenih interesa i na funkcionisanje demokratskog procesa. Navedeni teorijski pristup posebno je značajan za razumijevanje političkog odlučivanja u Bosni i Hercegovini, imajući u vidu složen institucionalni sistem I postojanje različitih nivoa političkog predstavljanja. Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine ne počiva isključivo na klasičnim principima većinskog odlučivanja, već obuhvata i mehanizme zaštite kolektivnih interesa konstitutivnih naroda i entiteta.

Ovakva struktura političkog odlučivanja pokazuje da predstavnička demokratija nije samo pitanje održavanja izbora i formiranja predstavničkih institucija, već je pitanje načina na koji se različiti politički interesi institucionalno artikulišu I usaglašavaju. U tom smislu, stabilnost političkog sistema zavisi od sposobnosti predstavničkih institucija da obezbijede legitimno predstavljanje različitih društvenih interesa i da političke konflikte prevode u institucionalni proces odlučivanja (Simović, 2024.).

Konsocijacijski modeli demokratije nastoje da obezbjede političku stabilnost u društvima sa izraženim etničkim i političkim podjelama, takvi sistemi zasnivaju se na uključivanju različitih političkih zajednica u process odlučivanja i korišćenje institucionalnih mehanizama zaštite kolektivnih interesa (Kasapović, 2004). Bosna i Hercegovina posjeduje elemente konsocijacijskog modela. Političko predstavljanje konstitutivnih naroda, mehanizmi zaštite vitalnih nacionalnih interesa i teritorijalna organizacija predstavljaju pitanja u kojima mora da postoji funkcija sprečavanja političke dominacije. Ipak kako je već naglašeno, veliki broj institucionalnih aktera i složene procedure mogu otežati donošenje odluka i dovesti do institucionalnih zastoja. Nisu rijetki naslovi u domaćim informativnim listovima i portalima o ***"paralizi institucija" Bosne i Hercegovine.*** Tako je na primjer, Dom Naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine početkom ove godine, doveo do određenih poteškoća u samom funkcionisanju Bosne i Hercegovine i njenom pravnom prometu, jer nije zasjedao. Na čekanju da se usvoje bili su razni zakoni, rješenja i odluke (sajt, Bosna info, Potpuna paraliza rada Parlamenta BiH u režiji Čovića i Špirića, https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/467510/posljednje_sto_je_usvojeno_bio_je_budzet_potpuna_paraliza_rada_parlamenta_bih_u_reziji_chovica_i_spirica.html#google_vignette).

Ipak politički akteri imaju jednu značajnu moć, mogu da definišu određene pojave kao bezbjednosne prijetnje. Ovakva pojava u studijama bezbjednosti naziva se teorija sekuritizacije i dio je Kopenhaške škole. Bezbjednost je društveno i politički konstruisan pojam, određena pitanja postaju bezbjednosna pitanja kada politički akteri predstave određenu pojavu kao prijetnju koja zahtjeva posebne mjere (Ejdus, 2024.). Ovakav pristup veoma je važan kako bi se razumio politički diskurs u Bosni i Hercegovini. Politički akteri mogu različito definisati bezbjednosne prijetnje. Pitanje ustavnih nadležnosti, položaj institucija, odnosi institucija ka oi međunarodno prisustvo često se predstavljaju kao pitanja od posebnog političkog i bezbjednosnog značaja. Proces političkog odlučivanja u Bosni i Hercegovini treba posmatrati u kontekstu potrebe za usaglašavanjem različitih političkih interesa. Politička stabilnost ne znači odsustvo političkih i institucionalnih rizika, već postojanje jasno definisanih procedura koje na efikasan način omogućavaju mirno rješavanje sporova.

Koliko je u Bosni i Hercegovini teško određene akte donositi pokazuje i dokument Bezbjednosna politika Bosne i Hercegovine. Svaka država ima ovakav document, negdje je to bezbjednosna politika, negdje se naziva strategija bezbjednosti, strategija nacionalne bezbjednosti i odbrane i sl., ipak najveća karakteristika ovoga dokumenta jeste ta da se on donosi svake godine i da predstavlja osnovi document u oblasti bezbjednosti, odbrane i

zaštite. Međutim, u Bosni i Hercegovini to nije slučaj. Politika bezbjednosti Bosne i Hercegovine donešena je 2006. godine i od tada nikada više nije redefinisana. Bezbjednosna politika koja je na snazi već dvadeset godina ne može da doprinese efikasnom ostvarivanju bezbjednosti građana Bosne i Hercegovine, kao ni zaštiti teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine u vremenu sve češćih sukoba. Politika koja je na snazi ne može da bude pozitivnopravni document iz razloga što su se skoro sve činjenice koje su tada bile relevantne, izmjenile. Došlo je do disolucije određenih država u okruženju, pa čak i do promjene sastava sistema bezbjednosti i u samoj Bosni i Hercegovini. Politika predstavlja jedan od ključnih dokumenata iz kojeg se dalje definišu bezbjednosne strategije poput one za borbu protiv terorizma, kao i one za borbu protiv organizovanog kriminaliteta. Samo kroz uviđanje kreiranja bezbjednosne politike može se zaključiti kakvo je političko odlučivanje is am politički ambijent u Bosni i Hercegovini. Politika svakako ima i jednu svoju zanimljivost, naime u poglavlju principi Politike jedan od principa je i princip otvorenosti za promjene (Bezbjednosna politika, 2006). Postavlja se pitanje šta bi tek bilo da ovaj dokument nije otvoren za dorade i promjene?

Jasno je da političko odlučivanje ima ključnu ulogu u određivanju bezbjednosnih prioriteta, usvajanju strtateških dokumenata i raspodjeli institucionalnih resursa. Upravo zbog svega navedenog efikasnost političkog sektora predstavlja važan uslov za ukupnu funkcionalnost sistema bezbjednosti, ali i svih drugih elemenata države.

MEĐUNARODNA ZAJEDNICA U BOSNI I HERCEGOVINI

Kako je već navedeno Kancelarija visokog predstavnika predstavlja posebnu instituciju u političkom sistemu Bosne i Hercegovine koja je uspostavljena Aneksom 10 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini radi nadgledanja sprovođenja civilnih aspekata mirovnog sporazuma. Tokom razvoja postdejtonske Bosne i Hercegovine ovlašćenja visokog predstavnika proširena su zaključcima Savjeta za implementaciju mira iz 1997. godine, a poznati su još i kao tzv. Bonska ovlašćenja. Upravo ova ovlašćenja dopustila su visokom predstavniku da smijeni sa dužnosti javne zvaničnike koji krše zakonski preduzete obaveze iz Dejtonskog sporazuma, te da nameće zakone kada to smatra neophodnim, a to ne učine zakonodavni organi u Bosni i Hercegovini (sajt, Radio slobodna Evropa, Bonska ovlašćenja, https://www.slobodnaevropa.org/a/804018.html).

Upravo jedna od ovakvih, možda i najznačajnijih odluka visokog predstavnika bila je odluka iz 23.07.2021. godine kojom je donesen Zakon o dopuni Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine. Odluke koje je tadašnji odlazeći visoki predstavnik Valentin Incko nametnuo objavljene su u Službenom listu 27.07.2021., što je značilo da postaju kažnjive od narednog dana. Dopune u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine odnosile su se na zabranu i kažnjavanje negiranja genocida i veličanje ratnih zločinaca. Incko je tada obrazložio da su građani Bosne i Hercegovine dugo čekali ovakav ili sličan zakon, te da ovo pitanje urede njihovi predstavnci sami, ali kako do toga nije došlo on je uredio ovo pitanje (sajt, Radio slobodna Evropa, Inzko nametnuo zabrane i kažnjavanje negiranja genocida u BiH, https://www.slobodnaevropa.org/a/inzko-bih-negiranje-genocida-/31373462.html). Odluka je izazvala snažne političke reakcije i značajno uticala na odnose između političkih aktera u Bosni i Hercegovini. Različiti politički subjekti različito su ocjenjivali pravni osnov ovakve odluke, njene političke posljedice koje može da proizvede ka oi uticaj na institucionalne odnose. Jedan dio političkih struktura smatrao je kako je donošenje ovakvog zakona neophodna mjera za unapređenje zaštite ljudskih prava, sprečavanje govora mržnje i jačanje društvene odgovornosti prema ratnim zločinima. Drugi politički akteri ocjenjivali su da je odluka predatavljala intervenciju međunarodne zajednice u zakonodavni proces i da je trebalo da bude rezultat političkog dogovora domaćih institucija. Političke posljedice ove

odluke ogledale su se u prekidu ili ograničavanju saradnje određenih političkih predstavnika sa institucijama na centralnom nivou Bosne i Hercegovine. Takvi procesi doveli su do dodatnog usložnjavanja političkih odnosa i otežali funkcionisanje institucija. Ovaj događaj jasno je pokazao da odluke međunarodnih institucija mogu imati značajne posljedice po političku bezbjednost. Iako međunarodna intervencija može biti usmjerena na rješavanje određenih političkih i pravnih problema, njena primjena može takođe i negativno uticati i samo dodatno zakomplikovati situaciju, izazvati različite reakcije i povećati političku polarizaciju.

Iz perspective političke bezbjednosti odluke OHR-a otvorile su nekoliko važnih pitanja. Prvo, postavlja se pitanje odnosa između međunarodnih ovlašćenja i demokratskog legitimiteta domaćih institucija. Drugo, dovodi se u pitanje dugoročna održivost političkog sistema koji se oslanja na intervencije međunarodnih institucija. Treće, postavlja se pitanje sposobnosti domaćih političkih institucija da samostalno postignu dogovor o osjetljivim političkim pitanjima. Visoki predstavnik odluku je i obrazložio, tvrdeći da je odluka donesena iz razloga što su sve inicijative na ovu temu bile blokirane u institucijama Bosne i Hercegovine, a da je pitanje od velike važnosti i da on ima ovlašćenja da u tom pravcu djeluje i donese zakon (sajt, OHR, https://www.ohr.int/odluka-visokog-predstavnika-kojom-se-donosi-zakon-o-dopuni-kaznenog-zakona-bosne-i-hercegovine/).Politička kriza koja je uslijedila nakon ove odluke pokazala je da je sektor političke bezbjednosti u Bosni i Hercegovini veoma ranjiv i da ne zavisi samo od domaćih aktera i institucija. Politički sistem ne zavisi samo od formalnih institucija, već i od njihove sposobnosti da obezbjede politički legitimitet i prihvatljivost odluka. Dugoročna stabilnost Bosne i Hercegovine zahtijeva razvoj političkog dijaloga i sposobnost institucija da osjetljiva pitanja rješavaju kroz demokratske procedure samostalno. Međunarodne institucije mogu imati važnu stabilizacijsku ulogu, ali njihovo djelovanje ne može trajno zamjeniti političku odgovornost domaćih institucija. Konstantno uplitanje međunarodne zajednice u funkcionisanje Bosne i Hercegovine dovodi u pitanje njen suverenitet, kao i mogućnost njene održivosti i samostalnosti. Ukoliko domaće institucije nisu u stanju da samostalno djeluju i rješavaju pitanja iz svoje nadležnosti, već to čine međunarodni organi jasno je i nedvosmisleno da se ne radi o državi, već o međunarodnom protektoratu.

PERSPEKTIVE RAZVOJA POLITIČKOG SEKTORA BEZBJEDNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Perspektive razvoja političkog sektora bezbjednosti Bosne i Hercegovine zavise od sposobnosti samih institucija da unaprijede politički dijalog, povećaju efikasnost odlučivanja i razviju stabilne mehanizme saradnje.

Jedan od možda i najvažnijih pravaca jeste unapređenje institucionalne koordinacije. Složena struktura Bosne i Hercegovine zahtijeva postojanje efikasnijih mehanizama komunikacije između institucija različitih nivoa vlasti. Koordinacija ne podrazumijeva ukidanje ustavnih nadležnosti, već unapređenje saradnje u oblastima od zajedničkog interesa.

Sljedeći važan pravac odnosi se na jačanje političkog dijaloga. Političke razlike predstavljaju sastavni dio demokratskog sistema, međutim politička bezbjednost zahtijeva postojanje institucionalnih mehanizama koji omogućavaju rješavanje sporova bez ugrožavanja funkcionisanja institucija.

Važno je unaprijediti i strateško planiranje. U Bosni i Hercegovini rijetko se za koju odluku može reći da je strateški isplanirana i donesena preventivno, većina odluka institucija Bosne i Hercegovine su donesene ***ad hoc*** metodom ili nakon što se dogodi određeni problem. Prema pristupima OECD-a kvalitetno javno upravljanje zasniva se na koordinaciji politika, institucionalnoj odgovornosti i razvoju kapaciteta za dugoročno planiranje

(OECD, Public governance and public administration reform resources). Primjena ovih principa može doprinijeti efikasnijem upravljanju političkim i bezbjednosnim procesima.

Važno je jačati vladavinu prava i institucionalnu odgovornost. Politička stabilnost ne može se zasnivati samo na političkim sporazumima, već i na dosljednoj primjeni ustavnih, zakonskih i podzakonskih propisa.

Takođe važno je razvijati i demokratsku političku kulturu. Politička bezbjednost zavisi od povjerenja građana u institucije i sposobnosti političkih aktera da političke sukobe rješava isključivo kroz institucionalne procedure.

Dalje, potrebno je jačati domaće institucije, međunarodna zajednica imala je važnu ulogu u očuvanju mir ai razvoju institucija. Međutim, dugoročna stabilnost zahtijeva razvoj domaćih političkih kapaciteta i povećavanje odgovornosti institucija Bosne i Hercegovine za donošenje i sprovođenje odluka.

Sve navedeno predstavljeno je u Evropskim integracijama, tj. Pristup Evropskoj uniji zagtijeva unapređenje institucionalnih kapaciteta, vladavine prava i javne uprave.

Važno je stvoriti institucije koje će biti spremne da odgovore na sve izazove koji se pred njima nađu. Potrebno je da Bosna i Hercegovina uspostavi sistem ustavne zaštite i ustavne bezbjednosti. Ova dva pojma iako se koriste kao sinonimi to nisu i ne smiju se posmatrati tako, već kao dva odvojena pravna, politikološka i bezbjednosna pojma, u zavisnosti iz kog ugla se sagledavaju. Ustavna zaštita vezuje se za Kelzenovu doktrinu hijerarhije pravnih normi gdje je ustav najviši pravni akt, a ustavni sud predtavlja "negativnog zakonodavca" koji eliminiše antiustavne norme (Milić S., 2026.). U ustavnu strukturu Bosne i Hercegovine entiteti su unijeli svoj identitet i subjektivitet, te na tome mora počivati stvarna ustavna zaštita u Bosni i Hercegovini, te ukoliko se ovakvo stanovište negira ustavotvorni kontekst počinje da djeluje transformacijski, a ne u funkciji zaštite poretka (Dmičić, 2020.).

Ustavna bezbjednost je širi pojam od ustavne zaštite, i podrazumijeva institucionalnu izdržljivost i povjerenje da se norme koriste kao instrument dominacije, ona podrazumijeva očuvanje materijalne supstance ustavnog poretka, bez koje je vršenje nadležnosti nemoguće (Milić, 2026.).

Perspektive političke bezbjednosti ne treba posmatrati isključivo kroz pitanje institucionalnih reformi, jer su podjednako važni i razvoj političkog povjerenja, unapređenje dijaloga, kao i sposobnost političkih predstavnika da prepoznaju zajedničke interese.

Ispostavlja se da Bosna I Hercegovina nema političku zrelost za funkcionalan federalizam. Secesionističke i unitarističke politike vode u rat, prevazilaženje problema Simović vidi u stvaranju ***Konfederacije Bosne i Hercegovine*** (Simović, 2024.). Nesporno je da bi moralo doći do promjene Ustava, a Konfederaciju bi činile tri republike. Temelj za ovakvu odluku professor Simović nalazi u "Oven-Stoltembergovom" planu koji je, prisjetimo se predviđao 1993. Godine da Bosna i Hercegovina postane Konfederacija. Konfederaciju Bosnu i Hercegovinu činile bi Republika Srpska, Republika Bosna i Republika Herceg Bosna.

ZAKLJUČAK

Politički sektor bezbjednosti predstavlja važan dio savremenog sistema bezbjednosti. Njegova osnovna funkcija jeste zaštita stabilnosti političkih institucija, ustavnog poretka, kao i procesa političkog odlučivanja.

Politički sektor bezbjednosti Bosne i Hercegovine kako je vidljivo karakteriše složena ustavna struktura, postojanje više nivoa vlasti i značajna uloga međunarodnih institucija. Takav sistem produkt je istorijskih okolnosti i mirovnog sporazuma kojim je okončan oružani sukob. Ustavni okvir omogućava zaštitu političkih interesa konstitutivnih naroda i entiteta. Mehanizmi kolektivnog predstavljanja i institucionalne zaštite predstavljaju važne

elemente održivosti političke ravnoteže. Istovremeno, složenost institucija može otežati proces donošenja odluka i usporiti kreiranje i sprovođenje javnih politika. Institucije Bosne i Hercegovine imaju ključnu ulogu u očuvanju političke stabilnosti, sve prethodno navedene institucije, kako na centralnom, tako i na entitetskom nivou učestvuju u oblikovanju političkog sistema i zaštiti ustavnog poretka.

Političko odlučivanje zasniva se na potrebi postizanja saglasnosti između različitih političkih aktera. Takav model može doprinijeti zaštiti kolektivnih interesa, ali zahtijeva visok nivo političkog dijaloga i institucionalne odgovornosti.

Odluka visokog predstavnika iz 2021. godine kojom je dopunjen Krivični zakon Bosne i Hercegovine pokazala je složenost odnosa između domaćih institucija i međunarodne zajednice. Odluka je izazvala različite reakcije u zavisnosti iz ugla političkih aktera koji je posmatraju i dovela do institucionalne krize. Analiza pokazuje da međunarodne institucije u Bosni i Hercegovini sa svojim intervencionizmom mogu imati stabilizacijsku funkciju, ali mogu i više puta jesu, izazvele političku polarizaciju. Time dovode do usložnjavanja i onako već složenog političkog sistema.

Budući razvoj političkog sektora bezbjednosti u Bosni i Hercegovini ne podrazumijeva odsustvo političkih rizika. Politički rizik svjesno prihvataju političke elite kao sastavni dio političkog djelovanja. Politička bezbjednost podrazumijeva postojanje institucija i procedure koje omogućavaju da se politički sukobi rješavaju institucionalnim sredstvima, demokratskim načelima i ustavnim putem.

Politički procesi u Bosni i Hercegovini više puta doveli su do bezbjednosnih izazova koji su blokirali rad državnih organa. Jasno je i ne dvosmisleno da politički akteri direktno ili indirektno utiču na stanje bezbjednosti svojim odlukama i aktivnostima. Političke elite treba uvijek da imaju na umu da se njihove odluke ne odnose samo na politiku, već i na bezbjednost cjelokupne zajednice. U zavisnosti od toga kakve poteze povlače na političkoj sceni, akteri moraju biti svjersni odgovornosti koju imaju, a koja je proizašla upravo iz naroda koji im je povjerenje ukazao. Ukoliko se društvo osjeti zanemareno, poniženo ili n abilo koji drugi način neispoštovano od strane političkih elita može doći do fenomena političkog buđenja. U najkraćem ovaj fenomen predstavlja momenat u kojem društvo prestaje biti samo posmatrač političkih procesa, već se aktivno uključuju u politiku i postaju kreatori iste. Ovaj fenomen u sebi ima i pozitivnu i negativnu stranu. Pozitivno je to da dolazi do jačanja demokratije, pozivaju se vladajući na odgovornost, štite se ljudska prava, ali postoje i negativne strane političkog buđenja kao što su jačanje društvene polarizacije, podložnost manipulaciji, rizik od političkog radikalizma.

Dugoročna stabilnost Bosne i Hercegovine zahtijeva razvoj političkog sistema u kojem će različiti interesi biti predstavljeni i zaštićeni, ali u kojem će institucije imati dovoljno kapaciteta da donose odluke i ostvaruju zajedničke ciljeve. Važno je da institucije postanu samostalne, bez međunarodnog patronata koji je trenutno prisutan i da odluke donose u skladu sa Ustavom i zakonima Bosne i Hercegovine. Postojanje visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini, njegovo uplitanje u zakonodavnu vlast i vršenje antiustavnih radnji pod krinkom **"*Bonskih ovlašćenja*"** samo umanjuje subjektivitet i državni integritet Bosne i Hercegovine koji se tada ogleda u jednom čovjeku, u jednoj funkciji, u visokom predstavniku.

LITERATURA

Aristotel, (1998) Politics (C. Lord, Trans.). University of Chicago Press

Buzan B., Waever O., & De Wilde J., (1998) Security: A new framework for analysis. Lynne Rienner Publisher,

Buzan B., (1991) People, states and fear: An agenda for international security studies in the post-Cold War era (2nd ed.). Harverster Wheatsheaf

Bezbjednosna politika, (2006) Bosne i Hercegovine, Savjet ministara Bosne i Hercegovine
Ćeranić P., (2020) Bezbjednosna politika-Prilike u Bosni I Hercegovini. Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet bezbjednosnih nauka
Dejtonski mirovni sporazum. Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini-Aneks 4: Ustav Bosne i Hercegovine
Dmičić M., (2020) Podjela nadležnosti između institucija BiH i entiteta (ne)opravdanost prenosa i mogućnost njihovog povrata. Zbornik radova "Pravo, tradicija i promjene", 86-116
Eastn D., (1965) A systems analysis of political life. Jhon Wiley & Sons
Ejdus F., (2024) Međunarodna bezbednost: Teorije, sektor i nivoi. Clio
Hejvud E., (2004) Politika, Clio
Karan S., (2025) Dejtonski čvor, Zbornik saopštenja "Dejtonski mirovni sporazum-30 godina mira i stabilnosti", 23-27
Kasapović M., (2004) Bosna i Hercegovina: Podjeljeno društvo i nestabilna država. Politička kultura
Machiavelly N., (2003) The Prince (G. Bull, Transs.). Penguin Books
Milić S., (2026) Ustavna bezbjednost i ustavna zaštita u uslovima hibridnih prijetnji: Uloga Ustavnog suda i model otporne ustavnosti u Bosni i Hercegovini. Savremeni izazovi i prijetnje bezbjednosti, Fakultet bezbjednosnih nauka Univerziteta u Banjoj Luci
OECD (n.d.) Public governance and public administration reform resources. Organization for Economic Co-operation and Development.
Pilipović M., Odnos Aneksa IV i Aneksa X Dejtonskog mirovnog sporazuma u svjetlu djelovanja Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Zbornik saopštenja "Dejtonski mirovni sporazum-30 godina mira i stabilnosti", 43-55, 2025.
Robert I., Rotberg (ed.), (2004) When States Fail: Causes and Consequences, Princeton University Press
Sajt Bosna info, Potpuna paraliza rada Parlamenta BiH u režiji Čovića i Špirića, https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/467510/posljednje_sto_je_usvojeno_bio_je_budzet_potpuna_paraliza_rada_parlamenta_bih_u_reziji_chovica_i_spirica.html#google_vignette
Sajt OHR, Odluka vikokog predstavnika kojom se donosi Zakon o dopuni Krivičnog zakona Bosne I Hercegovine https://www.ohr.int/odluka-visokog-predstavnika-kojom-se-donosi-zakon-o-dopuni-kaznenog-zakona-bosne-i-hercegovine/
Sajt Radio slobodna Evropa, Bonska ovlašćenja https://www.slobodnaevropa.org/a/804018.html
Sajt Radio slobodna Evropa, Inzko nametnuo zabrane i kažnjavanje negiranja genocida u BiH https://www.slobodnaevropa.org/a/inzko-bih-negiranje-genocida-/31373462.html
Simeunović D., (1989) Političko nasilje, Radnička štampa
Simović V., (2024) Predstavnička demokratija u Republici Srpskoj, Besjeda I Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci
Stanarević S., & Ejdus F., (2009) Pojmovnik bezbednosne kulture, Centar za civilno-vojne odnose
Statut Brčko Distrikta, Sl. glasnik Brčko distrikta BiH, br.2/2010
Ustav Bosne i Hercegovine, Sl. glasnik BiH, br. 25/2009
Ustav Republike Srpske, Sl. glasnik RS, br. 48/2011
Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, Sl. novine FBiH, br. 31/2023
Wolfers A., (1952) "National security", as an ambiguous symbol. Political Scienxe Quarterly, 67(4), 481-50

THE POLITICAL SECURITY SECTOR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Authors: NIKOLA PRELO, Stefan Milić
E-mail: nikola.prelo@gmail.com
Faculty of Security Sciences, University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka.

Introduction: As a result of the Copenhagen School's sectoral approach to security studies, the political sector has been identified as one of the key sectors of security. In Bosnia and Herzegovina, the political security sector represents a key component of the security system, whose functioning is largely shaped by complex relations, primarily constitutional but also political in nature.

Objective: The aim of this paper is to analyse the organization, competences, and challenges of the political security sector in Bosnia and Herzegovina, with particular emphasis on the influence of international actors on political decision-making.

Materials and Methods: The paper employs content analysis and the normative-legal method, drawing on relevant domestic and international academic literature, legislation, and strategic documents.

Results: The research findings indicate that the political security sector in Bosnia and Herzegovina is affected by a complex constitutional structure, political disagreements, and limited efficiency in security-related decision-making.

Conclusion: Improving the political security sector requires strengthening institutional coordination, enhancing decision-making efficiency, and developing a modern, long-term security policy based on democratic principles and the rule of law.

Key words: Political security sector; Bosnia and Herzegovina; Security system.

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.011 УДК 339.13(510):[633.738:338.439.5

MARKETINŠKE STRATEGIJE KAFE: KOMPARATIVNA STUDIJA SLUČAJA KOMPANIJA „STARBUCKS" I „LUCKIN COFFEE" NA KINESKOM TRŽIŠTU

Autor: ALEN MILAKOVIĆ
E-mail: alen.milakovic@student.ef.unibl.org
Mentor: prof. dr Perica Macura
Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Veličina i razvoj tržišta kafe u Kini kao baza komparativne marketinške analize kompanija „Starbucks" i „Luckin Coffee".

Cilj: Poređenje tržišnog pozicioniranja i uspješnosti poslovanja „Starbucksa" i „Luckin Coffee" na kineskom nacionalnom tržištu kafe; razvoj modela maloprodajnog učinka prema kanalima onlajn i fizičke prodaje, uz adekvatne tržišne segmente.

Materijal i metode: Četvorostepena kvalitativna analiza posredstvom 3C, 4P, analize izuzetnih okolnosti i SWOT analize; kvantitativna analiza veličine tržišta, korporativnih prihoda i odgovarajućih tržišnih udjela.

Rezultati: Kontekstualno razumijevanje razvoja i konkurentnosti „Starbucksa" i „Luckin Coffee"; uvođenje koeficijenata integracije digitalne prodaje, te digitalizacije tržišta; segmentacija prihoda i tržišnih udjela prema kanalima prodaje

Zaključak: Tržišne nastupe „Starbucksa" i „Luckina" u rapidno razvijajućem nacionalnom tržištu Kine je moguće razumjeti kroz odnose cijena, distribucije, tržišnih udjela i maloprodajnih performansi kao faktora marketinške strategije; dok opšti indikatori ukazuju na apsolutnu konkurentsku prednost „Luckina", „Starbucks" zadržava relativnu prednost u kanalima fizičke prodaje

Ključne riječi: Luckin; Starbucks; kafa; marketing; digitalizacija poslovanja; maloprodajni učinak

UVOD

Kao jedno od najvećih svjetskih tržišta, Kina bilježi inkrementalni porast potražnje za kafom. Savremene procjene određuju vrijednost tržišta kafe u Kini od 5,8 milijardi USD, s godišnjom stopom rasta od 5,89%, dok navodi o individualnoj potrošnji ukazuju na podatak da preko 50% potrošača konzumira preko tri šolje kafe sedmično (Jiang, 2024, str. 1; Mordor Intelligence Research & Advisory, 2026).

Doprinoseći faktori navedenom rastu uključuju naglu urbanizaciju protekle tri decenije, konsekventni rast životnog standarda, razvijanje potrošačkih preferenci i ukusa, te uticaj globalizacije na iste (Jiang, 2024, str. 3).

Visoki stepen urbanizacije je imao za posljedicu masovne interne migracije, čime se značajan dio populacije nastanio u urbanim sredinama, te vertikalnu stratifikaciju gradova, kodifikovanih pod rangovnim sistemom.

Rast životnog standarda uzrokovan urbanizacijom podrazumijeva rast prosječnih per capita primanja, mogućih oblika potrošnje i širine ponude kao nusproizvoda razvoja većeg broja preduzeća.

Porastom životnog standarda stanovnici imaju mogućnost razvijanja sopstvenih ukusa usred veće širine izbora i veći stepen informisanosti prilikom odabira proizvoda, što ujedno diktira dalji razvoj potražnje.

Konačno, primarne posljedice globalizacije u ovom kontekstu se očitavaju u povećanju broja međunarodnih kompanija koje operišu u okviru Narodne Republike Kine, prodoru informacija o potrošačkim trendovima na zapadu i pasivnom i aktivnom usvajanju kulturoloških uticaja koji se potom odražavaju na tražnju (Jiang, 2024, str. 1–3).

Za svrhe ovog rada, razmatraće se komparativni pregled poslovnog performansa „*Starbucksa*", kao multinacionalnog agenta s ostvarenom reputacijom uspješnog proizvođača i distributera kafe, te „*Luckin Coffee*" (dalje u radu: „*Luckin*"), kao novije nacionalne kompanije, koja je uprkos skorijem datumu osnivanja preuzela veći dio tržišta i postala dominantan snabdjevač kafe u Kini. Primarni fokus tokom razmatranja biće stavljen na marketinške strategije obje kompanije kao odlučujućeg indikatora performansa, a određivanje pojedinačnih faktora obje strategije i prikaz trenutne tržišne pozicije oba brenda ujedno predstavlja cilj rada.

MATERIJAL I METODE

Studija slučaja koristi četvorostepenu kvalitativnu analizu, prilikom čega se oslanja na 3C (eng. „*Consumer, Competition, Corporate Strategy*") analizu, Kotlerovu 4P analizu marketing miksa (eng. „*Product, Price, Place, Promotion*"), analizu izuzetnih okolnosti i SWOT (eng. „*Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats*") analizu, zarad sticanja detaljnijeg uvida u pozadine i opšti performans kompanija. U drugom dijelu se uvode kvantitativni podaci o ostvarenim prihodima, prodaji i broju radnji svake kompanije, u svrhu razvijanja modela za mjerenje maloprodajnog učinka. Nastojanje rada je da doprinese boljem razumijevanju uloge marketinga u korporativnom razvoju i utvrdi model od upotrebne vrijednosti za predviđanje optimalne veličine maloprodaje u odnosu na ostale prodajne kanale preduzeća.

3C ANALIZA

Upotrebom 3C analize se pruža uvodni okvir posmatranja načina poslovanja kompanija tako što se izdvajaju kategorije potrošača, konkurencije i korporativne strategije u smislu lokalizacije.

Potrošač:

Najveći broj potrošača kafe u Kini čini grupa starosne dobi od 25 do 44 godine, zbog čega je neizvjestan visok stepen podudarnosti ciljne publike kompanija u širem smislu; u užem smislu, kompanije biraju specifične niše na osnovu strukture navedene potrošačke grupe (Jiang, 2024, str. 1).

Prvo, potrošački segment „*Starbucksa*" uključuje potrošače višeg srednjeg ekonomskog staleža, kojima cijena nije presudni niti primarni kriterijum prilikom odabira proizvoda, već kvalitet kafe. U smislu radnog profila prosječnog potrošača, to bi podrazumijevalo menadžere, kancelarijske radnike, preduzetnike, et cetera (Jiang, 2024, str. 4). Drugo, promovisanjem ideje „trećeg mjesta za kafu" i fizičke privlačnosti ambijenta unutar radnje, kompanija proširuje potrošačku grupu studentima s višim primanjima, istraživačima i sličnim zvanjima koja iziskuju duže boravke u zatvorenom prostoru koji im pruža mir i koncentraciju tokom ispijanja kafe (Zheng et al., 2025, str. 6). Prema tome, ključne odlike „*Starbucksa*" su: ekskluzivnost, fizički ugođaj i kvalitet.

Kontrasno, „*Luckin*", vođen idejama pristupačnosti i efikasnosti, nastoji zadovoljiti

znatno širi opseg potrošača, ponajviše nižeg srednjeg i srednjeg ekonomskog staleža (Zhu, 2025, str. 2). Nižim cijenama u odnosu na „*Starbucks*", te redovnim kuponima i sniženjima, kompanija usvaja potrošače nižih primanja kojima je omjer kvaliteta i cijene kafe bitan prilikom odabira, što čini prvi segment ciljne publike. Drugi segment čine potrošači koji prilikom naručivanja kafe prioritizuju efikasnost, s obzirom na to da je „*Luckinov*" poslovni model u potpunosti digitalan: odabir proizvoda i plasiranje narudžbe se vrše digitalnim putem, dok je preuzimanje na fizičkoj lokaciji obično u kratkom periodu po završetku narudžbe (Zhu, 2025, str. 2). Prosječan potrošački profil bi podrazumijevao studente, radnike s ograničenom količinom slobodnog vremena i druge. Kao ključne odlike poslovnog modela „*Luckina*" navode se niže cijene, brza obrada naružbi, te pojednostavljen proces naručivanja.

Konkurencija:

Izuzev „*Starbucksa*", konkurencija na kineskom tržištu kafe je sačinjena od nacionalnih proizvođača i maloprodajnih preduzeća, među kojima su značajni „*Kudi Coffee*", „*Cotti Coffee*", „*Manner Coffee*" i „*Nowwa Coffee*" (Jiang, 2024, str. 3; Schultz, 2025). Pored navedenih, postoje dva značajna odjeljka tržišne konkurencije koje je nužno napomenuti: prvi predstavlja grupu manjih, često provincijalno koncentrisanih proizvođača kafe koji čine konkurenciju na malom, dok drugi čine preduzeća koja su svoj proizvodni asortiman proširili dodatkom kafe, poput proizvođača čaja („*Chagee*" i drugi) ili prehrambeno-uslužnih proizvođača u čiju primarnu djelatnost ne spada proizvodnja kafe (Xu, 2025).

Korporativna strategija:

Primjena određene strategije prilikom ulaska na tržište je većinski određena prethodnom reputacijom i brendom kompanije. Na primjeru „*Starbucksa*", kompanije je prilikom ulaska na kinesko tržište već posjedovala prepoznatljiv brend i lojalnost zapadnih potrošača. Shodno tome, postojeća percepcija je prenesena na novu grupu potrošača otvaranjem velikog broja fizičkih radnji u gradovima prvog i drugog ranga (Peking, Šangaj, Guangdžou, kasnije Šendžen, etc.) čiji je životni standard odgovarao višim cijenama kafe (Zheng et al., 2025, str. 7; Zhou, 2026, str. 3). Prvi talas širenja je zatim praćen ekspanzijom na provincijalnom nivou, uključujući Guangdong i Džeđang provincije, zbog čega je po posljednjem izvještaju na kraju 2025. godine „*Starbucks*" brojao 8 011 radnji u državi (Jiang, 2024, str. 1; Starbucks Corporation, 2025b). Ključni nedostatak ove taktike lokalizacije predstavlja nedovoljnu razuđenost radnji na državnom nivou, zbog čega kompanija dalje razmatra načine prodiranja u manje provincije i gradove.

Suprotno tome, „*Luckin*" u trenutku osnivanja 2017. godine nije posjedovao postojeću reputaciju, što nadoknađuje masovnom tržišnom ekspanzijom kroz veći broj provincija. Potpunim digitalizovanjem sistema naručivanja, kompanija izbjegava dodatne troškove obrade narudžbi i minimalizuje trošak otvaranja fizičkih radnji, koje su pretežno minimalistički uređene, s idejom preuzimanja kafe uz što kraće zadržavanje (Jiang, 2024. str. 5; Zhu, 2025, str. 4). Prema navodu „*Mubadale*", skorašnjem investitoru „*Luckina*", kompanija je na kraju juna ove godine posjedovala preko 36 000 radnji globalno, od čega je najveći broj koncentrisan na kontinentalnom dijelu Kine (2026). Taktika masovne ekspanzije ima za cilj nagli prodor tržišta i efikasna je za novija preduzeća; na navedenom primjeru se pokazala uspješnom, budući da je 2023. godine „*Luckin*" ostvario većinski maloprodajni tržišni udio u vrijednosti od 19,5% (Zhu, 2025, str. 2). Kako bi se taktika inkorporisala u širu korporativnu strategiju, neophodno je novostečene potrošače pretvoriti u dugotrajno održivu, lojalnu bazu.

4P ANALIZA

Nastavak korporativne strategije se vrši upotrebom analize Kotlerovih elemenata marketing miksa, s jasnim pregledom pojedinačnih karakteristika proizvoda, cijena, lokacija i promovisanja (Twin, 2026).

Proizvod:
Tradicionalni elementi proizvodne linije, prema Kotleru, čine širinu, dužinu, dubinu i konzistentnost proizvodnog asortimana (Dhanwani, 2026).

Širina:
Sličnost kompanija se ogleda u ponudi kafe, čaja, voćnih napitaka i komplementarnih prehrambenih proizvoda.
„*Starbucks*" nudi uži izbor kafe i čaja, dok je ponuda voćnih napitaka i proizvoda poput poslastica, peciva i sendviča znatno šira u odnosu na konkurentske brendove.
„*Luckin*" pruža širi odabir kafe i čaja, dok je ponuda ostalih napitaka relativno konzistentna s konkurencijom, a oskudijeva u izboru prehrambenih proizvoda.

Dužina:
Broj kofeinskih napitaka „*Starbucksa*" je ograničen na stalne, globalno popularne proizvode, uz povremene, sezonske dodatke kulturološki prilagođenih dodataka poput kafe s cvijetom jasmina (Zhou, 2026, str.2).
Proizvodni asortiman „*Luckina*" je prilagođeniji nacionalnim potrošačkim navikama i uključuje redovne inovacije i dodatke (Jiang, 2024, str. 6).

Dubina:
„*Starbucks*" pruža klasični oblik personalizacije napitka, što uključuje količinu (izraženu u mililitrima), temperaturu, te željenu koncentraciju kofeina (Starbucks Corporation, n.d.).
„*Luckin*" posjeduje veću dubinu proizvodnog asortimana, jer svaka stavka (količina, temperatura, zaslađenost, koncentracija kofeina, odabir zrna kafe, mogućnost posebnih dodataka) ima više mogućih opcija odabira (Luckin Coffee, n.d.).
Važno je napomenuti da obje kompanije uspješno zadovoljavaju osjetljivost potrošača na šećer, iako na različite načine: dok „*Starbucks*" pretežno plasira nove proizvode s naglaskom na minimalnu upotrebu šećera (poput „*True Flavor Sugar-Free*" linije), „*Luckin*" nudi odabir nivoa šećera za većinu proizvoda (Luckin Coffee, n.d.; Zhou, 2026, str. 3).

Konzistentnost:
Stepen konzistentnosti je relativno stabilan u oba slučaja – proizvodni asortiman kompanija sačinjavaju kofeinski napici i komplementarni proizvodi.

Cijena:
Kako je prethodno navedeno, globalna prepoznatljivost „*Starbucks*" brenda dozvoljava politiku visokih cijena proizvoda. Efekat koji se time postiže se uočava na percepciji visokog kvaliteta kafe, ekskluzivnosti brenda i održavanju lojalnosti (Jiang, 2024, str. 4).
U prvom primjeru, potrošači zbog visoke cijene pretpostavljaju visoke standarde kompanije prilikom odabira zrna kafe.
U drugom primjeru, kompanija svjesno ograničava sopstvenu potrošačku bazu na potrošače čija platežna sposobnost dozvoljava kupovinu skuplje kafe.
U trećem primjeru, lojalnost brendu se gradi putem povjerenja u kvalitet i fabrikovanu percepciju privilegovanog potrošača koji je dio uže socijalne grupe.

Politika niskih cijena „*Luckina*" stvara široku potrošačku bazu, čije povjerenje se nagrađuje redovnim promotivnim akcijama. Kompanija je u okviru svoje marketinške strategije pokrenula „*9.9 juan*" kampanju, pružajući sedmične kupone posredstvom kojih potrošači mogu da kupe kafe za 9,9 juana, što je potom postalo jedno od glavnih obilježja brenda (Zhu, 2024, str. 4). Prosječni raspon cijena je od 9,9 do 25 juana, što je znatno niže u odnosu na „*Starbucks*", s varijatetom od 25–45 juana (Zhou, 2026, str. 4).

Lokacija:

Strateško pozicioranje fizičkih radnji odgovara potrošačkom profilu brenda:

Dok su radnje „*Starbucksa*" u visokoprometnim i poslovnim sredinama, „*Luckin*" radnje pozicionira u blizini stambenih blokova, univerzitetskih distrikta i poslovnih centara (Jiang, 2024, str. 4–5).

Promovisanje:

Za svrhe ovog rada, razmatraće se digitalno promovisanje u prvom planu, kao najzastupljeniji faktor u troškovnom i prihodnom kontekstu, te fizički oblici promocije kao prateći instrument. Kanali digitalne promocije uključuju društvene medije, partnerstva s lokalnim i globalnim brendovima čiji je ishod stvaranje digitalne reklame i sponzorstva popularnih audiovizuelnih sadržaja (serija, filmova, etc.).

Prvo, obje kompanije aktivno plasiraju reklame na društvenim medijima putem sopstvenih naloga, ali i influensera, zatim izazove namijenjene većem direktnom angažmanu potrošača, čime se širi svijest o postojanju brenda i istovremeno gradi lojalnost (Jiang, 2024, p. 6).

Drugo, partnerstva s ostalim brendovima mogu biti korporativnog, društveno korisnog ili kulturološkog tipa. Navodi se primjer partnerstva „*Luckina*" i „*Duolinga*", kao uspješna kampanja za podsticanje pretežno studenata na veću potrošnju (Zhu, 2024, str. 5). Rezultat partnerstava se ogleda u smanjenju direktnih troškova marketinga (budući da kompanije zajedničkim ulaganjima stvaraju kampanju) i prenosu potrošačke baze između kompanija koje sarađuju. Posebna napomena se pravi u slučaju „*Starbucksa*", koji je proces digitalnog naručivanja razvio putem „*Eleme*" platforme i Alibabinih kompanija, te iste koristi za plasiranje reklama (Zheng et al., 2025, str. 9).

Treće, na primjeru „*Luckina*", sponzorisanje serije „Ružina priča" iz 2024. godine je dovelo do uvođenja novog proizvoda – *ružin late*, pored prilagođavanja postojećih proizvoda temama serije, poput tematskih držača za kafu i papirnih vrećica (Wang, 2024b). „*Starbucks*" je po uzoru na popularnost kineske drame započeo trend snimanja sopstvenih serijala, među kojima je „Otvorio sam Starbucks u drevnim vremenima", serijal sačinjen od šest epizoda snimljen 2024. godine (Wang, 2024a).

Fizički oblici promovisanja uključuju prilagođavanje maloprodajnih radnji savremenim potrošačkim trendovima, poput „*Zootopia* kutaka" koje je „*Luckin*" otvorio u okviru radnji kao tematsku lokaciju namijenjenu fotografisanju, po izlasku istoimenog filma (Schanche, 2025). Sličan postupak je iskoristio „*Starbucks*" tematskim „*Harry Potter*" instalacijama 2025. i 2026. godine u Pekingu (Wang, 2025). Navedeni primjeri su u prvom planu namijenjeni mlađoj publici i ne mogu se jednostavnim putem direktno izraziti u ostvarenim prihodima.

IZUZETNE OKOLNOSTI

Kako bi rad zadržao vjerodostojnost tokom komparativne analize, neophodno je uvesti tri pojave koje predstavljaju izuzetne okolnosti u poslovanju kompanija: period COVID-19 pandemije, otkrivanje neetičke računovodstvene prakse „*Luckina*", i prodajno pravo koje je „*Starbucks*" ostvario na kineskim vozovima.

COVID-19 pandemija:

Po uzoru na vremensku podjelu koju uvode autori Dženg, Li i Song, posmatraće se dva perioda: neposredno prije (2019–2020. godina) i tokom (2020–2022. godina) pandemije (2025). U prvom slučaju se prikazuju sposobnosti preventivnog djelovanja kompanija i konkretne akcije. U drugom slučaju se prate krizna reaktivnost i taktike oporavka koje kompanije koriste.

Sposobnost preventivnog djelovanja je predodređena postojećom veličinom kompanije i uveliko zavisi od mogućnosti alociranja resursa na istraživanje, anticipiranje tržišnih ometanja i formiranje odgovarajućih strategija.

„*Starbucks*", kao multinacionalna kompanija, je uvela program menadžmenta preduzetnog rizika (eng. „*Enterprise Risk Management - ERM*") sa svrhom otkrivanja nedostataka u lancu snabdijevanja, organizovanju kriznih simulacija i planiranju budžeta za pružanje finansijskih dodataka zaposlenima (Zheng et al., 2025, str. 8). Potom, emotivni podsticaj potrošača je ostvaren primjenom postojećeg servisa darivanja proizvoda poznanicima po imenu „Kaži kroz Starbucks" (eng. „*Say it with Starbucks*"), gdje korisnik može da naruči proizvod za drugu osobu, s personalizovanom porukom ili čestitkom (Liu, 2022). Kroz navedeni okvir, kompanija je posredničkim putem razvila sistem međukorisničke podrške, u prvom planu emotivnog karaktera, dalje konsolidujući lojalnost brendu.

Anticipativna sposobnost „*Luckina*" je uveliko ograničena iz dva razloga: prvo, kao novija kompanija koja svoja sredstva alocira na rapidnu tržišnu ekspanziju, ne posjeduje veliki strukturni kapacitet za ulaganje u istraživačke funkcije i akcije predviđanja. Drugo, interna restrukturizacija izazvana otkrivenim neetičkim računovodstvenim praksama je iziskivala usmjerenje dodatnih finansijskih sredstava na ponovnu izgradnju potrošačkog povjerenja (Zheng et al., 2025, str. 8). Prema navedenom, kompanija je imala ograničenu kontrolu rizika i predviđanja buduće tržišne situacije, zbog čega dalji fokus usmjerava na održavanje niskih proizvodnih cijena i nastavak ekspanzije.

U narednoj etapi, „*Starbucks*" po smanjenju državnih mjera kontrole dalje razvija digitalni sistem naručivanja partnerstvom s Alibabom i ponovno otvara postojeće maloprodajne radnje. Nastavak fizičkog poslovanja opravdava uvođenjem programa „hitne partnerske podrške" (eng. „*Partner Emergency Relief Program*"), pružajući izvještaje i preporuke o bezbjednosti, čime dalje podstiče povjerenje potrošača. Cijene proizvodnog asortimana ostaju relativno konzistentne i naglašava se ideja „trećeg prostora" (Zheng et al., 2025, str. 9).

Kroz svoju reaktivnu strategiju, „*Luckin*" koristi potpuno digitalizovani poslovni model za promovisanje naručivanja i dostave, dok istovremeno nastavlja s otvaranjem novih fizičkih lokacija. Ključnu prednost ostvaruje u niskim cijenama i redovnim promotivnim sniženjima, što djeluje na izgradnju lojalnosti potrošača u trenutku ograničene platežne sposobnosti (Zheng et al., 2025, str. 9–10).

Anticipativna strategija „*Starbucksa*" stvara pripremljenost i dozvoljava održavanje visokih cijena i percepcije ekskluzivnosti brenda, koji zajedno s direktnom komunikacijom

s potrošačima i sistemom podrške zaposlenima osiguravaju dugotrajne prihode; „*Luckin*" koristi reaktivnu strategiju kroz niske cijene i digitalizaciju, dok nastavlja postojeći model širenja, što ima za posljedicu stvaranje potrošačke percepcije brenda kao kredibilnog i pouzdanog.

Neetički računovodstveni standardi „*Luckina*":

godine su otkivene nepodudarnosti finansijskih izvještaja „*Luckina*", gdje je stavka prihoda vještački uvećana zarad sticanja većeg investitorskog povjerenja i predstavljanja kompanije kao snažnijeg konkurenta „Starbucksu" (Stempel, 2021). Za svrhe rada navodiće se osnovni podaci i uticaj na marketinšku strategiju.

Kompanija „*Muddy Waters Research*" je uvidom u finansijske izvještaje optužila „*Luckin*" za lažno izvještavanje prihoda, što je „*Luckin*" priznao javnim oglašenjem u aprilu iste godine (Stempel, 2021). Glavni izvršni menadžer Đang Liu i saradnici su suspendovani zbog povećanja prodajnih prihoda u vrijednosti od 2,2 milijarde juana između aprila 2019. i januara 2020. godine, odnosno 40% projektovanih prihoda (Freedman, 2020; Stempel, 2021).

Posljedice su bile trostruke:

Prvo, Komisija hartija od vrijednosti i razmjene Sjedinjenih Američkih Država je podignula kolektivnu optužnicu protiv „*Luckina*", koja je 2020. godine riješena sporazumom u kom se kompanija obavezuje na isplatu 180 miliona USD u gotovini (Stempel, 2021). Neprihvatanjem optužnice javnim putem kompanija je omogućila privatno razrješenje i minimizaciju štete po imidž.

Drugo, kompanija je uklonjena s „*NASDAQ*" berze (Freedman, 2020).

Treće, investitorsko i potrošačko povjerenje je znatno narušeno. Najavom interne restrukturizacije, suspenzijom odgovornih lica i nastavkom velike tržišne ekspanzije kroz Kinu, kompanija je dugoročno uspjela da ponovno stekne prethodno izgubljeno povjerenje (Zheng et al., 2025, str. 10).

Prodaja „*Starbucks*" proizvoda u željezničkim linijama:

Poseban izvor prihoda „*Starbucksa*" čine prihodi ostvareni po partnerstvu s kompanijom „*Nestle*", koja je stekla pravo distribucije „*Starbucks*" proizvoda izvan autorizovanih radnji (Nestle, 2018). Pomenuto partnerstvo se izdvaja kao izuzetna varijabla u analizi rada zbog direktnog finansijskog i marketinškog uticaja.

„*Nestle*" potpisuje ugovor sa subdivizijom Šangaj grupe kineskih željeznica (kin. „上海华铁旅服 "), kojim stiče pravo da na asociranim vozovima prodaje „*Starbucks*" kafu i „*Nestle*" mliječne proizvode, uz sertifikovani program obuke osoblja na vozu od strane „*Starbucksa*". Program prodaje obuhvata primarno brze vozove, s obzirom na profil i pretpostavljenu višu platežnu sposobnost potrošača (Zhang, 2022).

Direktni benefiti „*Starbucksa*" uključuju finansijske i simboličke.

U prvom slučaju, izvod Šangaj grupe navodi prodajne prihode od „*Nestleovih*" i „*Starbucksovih*" proizvoda od preko 60 miliona juana godišnje (Shanghai Railway, 2024).

U drugom slučaju, simbolički benefiti za „*Starbucks*" su ostvarenje dodatnog kanala promocije i širenje baze potrošača. Prema navodu iz 2025. godine, ukupan broj putnika na brzim vozovima je bio 4,225 milijarde (People's Daily, 2025). Prodorom u navedeni tržišni segment, „*Starbucks*" zadržava postojeću strategiju ekskluzivnosti dok indirektno dolazi do znatno većeg broja potrošača.

SWOT ANALIZA

Slijedi posmatranje internih snaga i slabosti, te eksternih prilika i prijetnji kompanija

	„Luckin"	*„Starbucks"*
Snage	Niske cijene proizvoda s redovnim promotivnim akcijama Nacionalna prepoznatljivost brenda Visoko teritorijalno pokriće u gradovima prvog i drugog ranga, srednje visoko pokriće na provincijskom nivou Široka potrošačka baza Visok angažman s kineskim kulturnim sadržajem Snažan kapacitet za reaktivne marketinške strategije	Uspostavljena ideja kvaliteta kafe Globalna prepoznatljivost brenda Visoko teritorijalno pokriće u gradovima prvog ranga, srednje visoko pokriće u gradovima drugog ranga Visok stepen potrošačke lojalnosti Diverzifikacija kanala promocije Snažan kapacitet za anticipativne marketinške strategije
Slabosti	Neizvjesnost dugoročne profitabilnosti zbog niskih prodajnih cijena Relativna ograničenost investicionih mogućnosti Uspostavljanje i održavanje potrošačke lojalnosti Visok pritisak za održavanje povjerenja investitora	Mogućnost širenja potrošačke baze Manjak asocijacije s nacionalnim identitetom Niži stepen diverzifikacije proizvodnog asortimana Ograničena mogućnost tržišne ekspanzije
Prilike	Osvajanje manjih, provincijskih tržišta Partnerstva s nacionalnim brendovima i popularnim oblicima audiovizuelnog sadržaja Diverzifikacija proizvodnog asortimana prema kulturnim, digitalnim i sezonskim trendovima	Partnerstva s ostvarenim globalnim i nacionalnim brendovima Širenje nacionalnog programa uzgoja kafe Potpunija digitalizacija poslovnog modela
Prijetnje	Konkurencija nacionalnih brendova s nižim cijenama proizvoda Rastući troškovi distribucije i proizvodnje	Konkurencija nacionalnih brendova s nižim cijenama proizvoda Makroekonomska nestabilnost koja vodi do ograničene platežne sposobnosti potrošača Porast tražnje za nacionalnim brendovima

KOMPARATIVNI PREGLED TRŽIŠNOG PERFORMANSA I RAZVOJ MODELA MALOPRODAJNOG UČINKA

Prethodno su posmatrane marketinške strategije na osnovu kvalitativnih podataka, pružajući kontekst o razvoju, brendiranju i tržišnom pozicioniranju kompanija. Uvođenjem kvantitativne analize, rad nastoji pružiti potpunije razumijevanje i razviti model za procjenu poslovanja prema broju fizičkih maloprodajnih lokacija.

Standardni elementi komparativne analize podrazumijevaju u prvom planu poređenje ostvarenih ukupnih prihoda, prihoda od prodaje i tržišnog udjela. Za svrhe ovog rada, uvode se broj maloprodajnih radnji, prodaja ostvarena putem digitalnih kanala i prodaja ostvarena putem fizičkih kanala. Kako bi se pojmovi jasno razlikovali, uvode se sljedeće definicije:

„Onlajn prodaja" – prodaja ostvarena iniciranjem narudžbe (započinjanjem transkacije) digitalnim putem, neovisno o mjestu i načinu preuzimanja proizvoda, te vlasništvu platforme za naručivanje.

„Onlajn prodajni prihodi" – svi prihodi ostvareni od onlajn prodaje.

„Fizička prodaja" – prodaja proizvoda gdje je narudžba inicirana u maloprodajnoj radnji fizičkim putem, bez digitalnog kanala.

„Fizički prodajni prihodi" – svi prihodi ostvareni od fizičke prodaje.

Odnos između varijabli se definiše tako da:

Prihodi od prodaje = onlajn prodajni prihodi + fizički prodajni prihodi

odnosno:

$$R = R_o + R_p$$

gdje:
R – prihodi od prodaje (eng. „*revenue*"),
R_o – prihodi od onlajn prodaje (eng. „*online revenue*"),
R_p – prihodi od fizičke prodaje (eng. „*physical revenue*").

Kako poslovni model „*Starbucksa*" istovremeno pruža mogućnost naručivanja putem digitalnih platformi i direktno u maloprodajnim radnjama, moguće je razviti sljedeći model mjerenja jedinične maloprodajne efikasnosti:

Jedinična efikasnost maloprodaje = ukupni prihodi / broj maloprodajnih radnji

Dalje, očekivani prihod u maloprodaji se može pretpostaviti:

Očekivani ukupni prihodi = veličina tržišta x očekivani tržišni udio

gdje veličina tržišta odgovara tržišnom potencijalu, dok očekivani tržišni udio naznačava pretpostavljeni potencijal prodaje. Obje varijable su izražene novčano. Dalje:

Očekivani jedinični prihodi = (veličina tržišta x očekivani tržišni udio) / broj maloprodajnih radnji

Međutim, upotrebom definicije onlajn prodaje, prodajni prihodi „Luckina" bi u potpunosti bili sačinjeni iz onlajn prodajnih prihoda što onemogućava adekvatno poređenje s konkurentima i ne predstavlja realističnu analizu prihoda. Prema tome, neophodno je razviti opšte upotrebljivi model koji obuhvata potpuno digitalizovane, parcijalno digitalizovane i nedigitalizovane modele poslovanja. Uvode se sljedeće jednačine:

$$M = Mo + Mp$$

$$MS = MSo + MSp$$

pri čemu je:
M – veličina tržišta (eng. *„market"*),
Mo – veličina tržišta prema onlajn prodaji (eng. *„online market"*),
Mp – veličina tržišta prema fizičkoj prodaji (eng. *„physical market"*),
MS – tržišni udio (eng. *„market share"*),
MSo – tržišni udio prema onlajn prodaji (eng. *„online market share"*),
MSp – tržišni udio prema fizičkoj prodaji (eng. *„physical market share"*).

Kako bi se napravila jasna podjela u veličinama tržišta, uvodi se stepen digitalizacije tržišta β:

$$Mo = \beta \times M$$

$$Mp = (1 - \beta) \times M$$

Po uvođenju stope opšte digitalizacije tržišta, nameće se pitanje stepena digitalizacije individualnih kompanija. Stoga se definiše koeficijent integracije digitalne prodaje α, tako da:

$$R = Ro + Rp$$

$$Ro = \alpha \times R$$

$$Rp = (1-\alpha) \times R$$

Konačno, uspostavljanjem odnosa između konkretnih prodajnih prihoda i adekvatne veličine tržišta, dobija se veličina specifičnog tržišnog udjela:

$$MSo = \frac{Ro}{Mo} = \frac{\alpha R}{\beta M}$$

$$MSp = \frac{Rp}{Mp} = \frac{(1 - \alpha)R}{(1 - \beta)M}$$

Ekstrapolacijom se određuje vrijednost ukupnih prihoda prema prvoj i drugoj jednačini.

U prvom slučaju:

$$MSo = \frac{\alpha R}{\beta M}$$

$$\alpha R = \beta M \times MSo$$

$$R = \frac{\beta M \times MSo}{\alpha}$$

U drugom slučaju:

$$MSp = \frac{(1 - \alpha)R}{(1 - \beta)M}$$

$$(1 - \alpha)R = (1 - \beta)M \times MSp$$

$$R = \frac{(1 - \beta)M \times MSp}{1 - \alpha}$$

Izjednačavanjem se dobija:

$$\frac{\beta M \times MSo}{\alpha} = \frac{(1 - \beta)M \times MSp}{1 - \alpha}$$

Zatim se jednačine rješavaju:

$$\beta M \times MSo \times (1 - \alpha) = \alpha \times (1 - \beta)M \times MSp$$

$$\beta MSo(1-\alpha) = \alpha(1-\beta)MSp$$

$$\beta MSo - \beta MSo\alpha = \alpha(1-\beta)MSp$$

$$\beta MSo = \alpha(1-\beta)MSp + \alpha\beta MSo$$

$$\beta MSo = \alpha[(1-\beta)MSp + \beta MSo]$$

Čime se dobija konačna vrijednost koeficijenta integracije onlajn prodaje:

$$\alpha = \frac{\beta MSo}{(1 - \beta)MSp + \beta MSo}$$

Izvedeni model se primjenjuje na svaku kompaniju individualno, u skladu s realnim ili planiranim tržišnim pozicioniranjem i kapacitetima.

REZULTATI

Kako „*Starbucks*" ne izdvaja onlajn prodaje kao zasebnu kategoriju, zvanični navod o procentu prodaje ostvarene kroz digitalne kanale u prvom kvartalu 2024. godine u iznosu od 52% će se primjenjivati na godišnjem nivou (Alpha Spread, 2024; Red Fox New Consumption, 2024). Shodno tome, svi ostali podaci su prilagođeni 2024. godini.

Prema „*China City Coffee Development Report*", vrijednost tržišta kafe u Narodnoj Republici Kini 2024. godine iznosi 313,3 milijarde juana (China Entrepreneur Daily, 2024).

Godišnji finansijski izvještaj „*Starbucksa*" navodi ostvarene prihode od 3,0082 milijarde USD (Starbucks Corporation, 2025a). Primjenom prosječne istorijske godišnje stope konverzije 1 USD = 7,196 RMB, dobija se prihod od približno 21,647 milijarde juana (CEIC Data, n.d.).

$$R1 = 21{,}647 \text{ milijardi juana}$$

„*Luckin*" u istom periodu navodi ostvarene prihode u vrijednosti od 34,475 milijardi juana (Luckin Coffee, 2025a). Kako kompanija ne izdvaja prihode ostvarene u Kini kao zasebnu stavku, posmatra se procenat udjela radnji u Kini u odnosu na druge lokacije:

Od ukupnog broja radnji (22 340) na kraju 2024. godine, 51 radnja pripada Singapuru, dok su ostale u Narodnoj Republici Kini (Luckin Coffee, 2025b). Za prilagođavanje ostvarenih prihoda, određuje se procenat broja radnji u Kini naspram Singapura:

$$22{,}340 - 51 = 22\,289$$
$$22\,289 / 22\,340 \approx 0{,}9977 = 99{,}77\%$$

Isti procenat se množi s ukupnim prihodima:

$$34{,}475 \times 99{,}77\% \approx 34{,}396$$

Prilagođeni nacionalni prihodi „*Luckina*" iznose 34,396 milijardi juana.

$$R2 = 34{,}396 \text{ milijardi juana}$$

Podaci o ukupnom tržišnom udjelu kompanija postaju vidljivi:

$$\text{Starbucks} = MS1 = (21{,}647 / 313{,}3) \times 100\% = 6{,}909352\%$$
$$\text{Luckin} = MS2 = (34{,}396 / 313{,}3) \times 100\% = 10{,}978615\%$$

Neophodno je dobiti preciznije podatke o tržišnom udjelu pojedinačnih kompanija po onlajn i fizičkim prodajama. Da bi se odredila ukupna veličina tržišta po segmentu, uvodi se podatak Kineske akademije informacionih i komunikacionih tehnologija o nacionalnoj stopi digitalne ekonomije u vrijednosti od 43,8% BDPa (China Academy of Information and Communications Techonology [CAICT], 2026). Opravdanje je sljedeće:

Prvo, biranjem nacionalne stope ukazuje se na opšti stepen digitalizacije poslovanja,

neovisno o sektoru i primarnoj djelatnosti preduzeća.

Drugo, obuhvaćeni su oblici digitalizacije neovisno o stepenu razvoja (parcijalna ili potpuna integracija).

Treće, stopa izražena po bruto domaćem proizvodu uzima u obzir ekonomski autput preduzeća kao značajnog mjerila efikasnosti digitalizacije.

Nacionalna stopa ukupne digitalne ekonomije se primjenjuje na tržište kafe:

$$Mo = \beta \times M = 43{,}8\% \times 313{,}3 = 137{,}2254 \text{ milijardi juana}$$

gdje je β stopa digitalizacije tržišta kafe. Iz toga, veličina tržišta kafe po fizičkoj prodaji postaje:

$$Mp = (1 - \beta) \times M = 176{,}0746 \text{ milijardi juana}$$

Kako stepen integracije onlajn prodaje α ima jedinstvenu vrijednost za svaku razmatranu kompaniju, neophodno je napraviti podjelu:

$$\alpha i = \frac{Ro,i}{Ri}$$

pri čemu i predstavlja broj razmatranih kompanija. U kontekstu rada:

Starbucks:

$$\alpha 1 = \frac{Ro1}{R1}$$

Luckin:

$$\alpha 2 = \frac{Ro2}{R2}$$

Kako bi se odredili tržišni udjeli svake od kompanija po vrsti prodaje, uvrštavaju se koeficijenti:

Starbucks:

$$MSo1 = \frac{\alpha 1R1}{Mo} = \frac{\alpha 1R1}{\beta M}$$

$$MSp1 = \frac{(1 - \alpha 1)R1}{Mp} = \frac{(1 - \alpha 1)R1}{(1 - \beta)M}$$

Luckin:

$$MSo2 = \frac{\alpha 2R2}{Mo} = \frac{\alpha 2R2}{\beta M}$$

$$MSp2 = \frac{(1 - \alpha 2)R2}{Mp} = \frac{(1 - \alpha 2)R2}{(1 - \beta)M}$$

pri čemu važi pravilo:

$$\alpha 1 \neq \alpha 2$$

Direktno poređenje nije moguće ostvariti zbog različitih vrijednosti koeficijenata integracije onlajn prodaje, tako da se shodno prethodnoj kontekstualnoj analizi uvodi analiza senzitivnosti prema intervalima.

U prvom slučaju, kako „*Starbucks*" ima parcijalno digitalizovan poslovni model, pretpostavlja se interval vrijednosti α1 od 20% do 60% (Zhou, 2026, str. 3), prikazan Tabelom br. 2.

Vrijednost α	**Prihodi od onlajn prodaje (apsolutna vrijednost u milijardama juana)**	**Prihodi od onlajn prodaje (% ukupne prodaje)**	**Prihodi od fizičke prodaje (apsolutna vrijednost u milijardama juana)**	**Prihodi od fizičke prodaje (% ukupne prodaje)**
20%	33	20% R1	17,3176	80% R1
30%	6,4941	30% R1	15,1529	70% R1
40%	8,6588	40% R1	12,9882	60% R1
50%	10,8235	50% R1	10,8235	50% R1
60%	12,9882	60% R1	8,6588	40% R1

Tabela br. 2 – Analiza senzitivnosti koeficijenta integracije onlajn prodaje i odgovarajućih prihoda „*Starbucksa*"

U drugom slučaju, „*Luckin*" navodi približno potpunu do potpunu digitalizaciju poslovnog modela, zbog čega se pretpostavlja interval vrijednosti α od 60% do 100% (Zheng et al., 2025, str. 6), prikazan Tabelom br. 3.

Vrijednost α	Prihodi od onlajn prodaje (apsolutna vrijednost u milijardama juana)	Prihodi od onlajn prodaje (% ukupne prodaje)	Prihodi od fizičke prodaje (apsolutna vrijednost u milijardama juana)	Prihodi od fizičke prodaje (% ukupne prodaje)
60%	20,6376	60% R2	13,7584	40% R2
70%	24,0772	70% R2	10,3188	30% R2
80%	27,5168	80% R2	6,8792	20% R2
90%	30,9564	90% R2	3,4396	10% R2
100%	34,396	100% R2	0	0% R2

Tabela br. 3 – Analiza senzitivnosti koeficijenta integracije onlajn prodaje i odgovarajućih prihoda „*Luckina*"

Iz tabelarnih pregleda, primjetno je da „*Luckin*" ostvaruje relativnu prednost po onlajn prodaji, dok „*Starbucks*" ima konzistentno više fizičke prodajne prihode. Zaključak odgovara razlici u stepenu digitalizacije poslovanja preduzeća.

Potom, potrebno je razmotriti odnos ostvarenih prihoda i broja maloprodajnih jedinica zarad utvrđivanja jedinične maoprodajne efikasnosti u prihodnom smislu.

„Starbucks" na kraju 2024. godine broji 7 685 radnji[1].

$$\text{Ukupna jedinična maloprodajna efikasnost} = \frac{R1}{N1}$$

$$= \frac{21\ 647\ 000\ 000}{7\ 685} \approx 2\ 816\ 785{,}95 \text{ miliona juana}$$

$$\text{Stopa ukupne jedinične maloprodajne efikasnosti} = \frac{2\ 816\ 785{,}95}{21\ 647\ 000\ 000} \times 100\% = 0{,}0130\%$$

Zatim, jedinična maloprodajna efikasnost prema onlajn prodajama i stopa efikasnosti u odnosu na ukupne prihode:

$$\text{Jedinična maloprodajna efikasnost onlajn prodaje} = \frac{Ro1}{N1}$$

$$= \frac{8\ 658\ 800\ 000}{7\ 685} = 1\ 126\ 714{,}38 \text{ miliona juana}$$

$$\text{Jedinična stopa efikasnosti onlajn prodaje} = \frac{1\ 126\ 714{,}38}{21\ 647\ 000\ 000} \times 100\% = 0{,}0052\%$$

1 Godišnji finansijski izvještaji „Starbucksa" obuhvataju period do septembra iste godine. Kako bi se uvažila puna kalendarska godina, na broj radnji do kraja septembra 2024. godine su dodate novootverene radnje između septembra i kraja decembra, prema izvještaju o prvom kvartalu iz 2025. godine.

Jedinična maloprodajna efikasnost i stopa efikasnosti fizičke prodaje:

$$\text{Jedinična maloprodajna efikasnost fizičke prodaje} = \frac{Rp1}{N1}$$

$$= \frac{12\ 988\ 200\ 000}{7\ 685} = 1\ 690\ 071{,}57 \text{ miliona juana}$$

$$\text{Jedinična stopa efikasnosti fizičke prodaje} = \frac{1\ 690\ 071{,}57}{21\ 647\ 000\ 000} \times 100\% = 0{,}0078\%$$

Svaka jedinica maloprodaje „Starbucksa" ostvaruje 0,0052% prihoda od onlajn prodaje i 0,0078% prihoda od fizičke prodaje.

„Luckin" na kraju 2024. godine broji 22 289 radnji (Luckin Coffee, 2025b).

$$\text{Ukupna jedinična maloprodajna efikasnost} = \frac{34\ 396\ 000\ 000}{22\ 289} = 1\ 543\ 182{,}74$$

$$\text{Stopa ukupne jedinične maloprodajne efikasnosti} = \frac{1\ 543\ 182{,}74}{34\ 396\ 000\ 000} \times 100\% = 0$$

$$\text{Jedinična maloprodajna efikasnost onlajn prodaje} = \frac{27\ 516\ 800\ 000}{22\ 289} = 1\ 234\ 546{,}19 \text{ miliona juana}$$

$$\text{Jedinična stopa efikasnosti onlajn prodaje} = \frac{1\ 234\ 546{,}19}{34\ 396\ 000\ 000} \times 100\% = 0{,}0036\%$$

$$\text{Jedinična maloprodajna efikasnost fizičke prodaje} = \frac{6\ 879\ 200\ 000}{22\ 289} = 308\ 636{,}5$$

$$\text{Jedinična stopa efikasnosti fizičke prodaje} = \frac{308\ 636{,}55}{34\ 396\ 000\ 000} \times 100\% = 0{,}0009\%$$

Direktnim suprotstavljanjem maloprodajnih stopa efikasnosti se pruža jasniji pregled (Tabela br. 4).

Varijabla	*„Starbucks"*	*„Luckin"*
Stopa jedinične maloprodajne efikasnosti	0,0130%	0,0045%
Stopa jedinične onlajn maloprodajne efikasnosti	0,0052%	0,0036%
Stopa jedinične fizičke maloprodajne efikasnosti	0,0078%	0,0009%

Tabela br. 4 – Komparativni prikaz stopa maloprodajne efikasnosti *„Starbucksa"* i *„Luckina"*

Iz navedenog se zaključuje da iako *„Luckin"* navodi više ukupne prodajne prihode, oni su znatno razuđeniji (dijele se na znatno veći broj maloprodajnih jedinica, shodno strategiji masovne ekspanzije) u odnosu na *„Starbucks"*.

Neophodno je razmotriti relativno učešće kompanija u pojedinačnim tržišnim segmentima zarad potpunijeg analitičkog okvira. Koristeći realni ukupni tržišni udio, moguće je dobiti relativno učešće u onlajn i fizičkom segmentu:

$$MSo = S \times \frac{\alpha}{\beta}$$

$$MSp = S \times \frac{1 - \alpha}{1 - \beta}$$

pri čemu S naznačava realni tržišni udio, izražen u procentima. Zadržavajući vrijednosti koeficijenata ɑ1 i ɑ2, relativni tržišni udjeli postaju:

„Starbucks":

$$MSo1 = 6{,}909352\% \times \frac{40\%}{43{,}8\%} = 6{,}3099\% \approx 6{,}31\%$$

$$MSp1 = 6{,}909352\% \times \frac{(100\% - 40\%)}{(100\% - 43{,}8\%)} = 7{,}3765\% \approx 7{,}38\%$$

„Luckin":

$$MSo2 = 10{,}978615\% \times \frac{80\%}{43{,}8\%} = 20{,}0522\% \approx 20{,}05\%$$

$$MSp2 = 10{,}978615\% \times \frac{(100\% - 80\%)}{(100\% - 43{,}8\%)} = 3{,}9069\% = 3{,}91\%$$

Dok posmatranje jediničnih maloprodajnih efikasnosti po vrsti prodaje ukazuje na niži jedinični performans *„Luckinovog"* poslovnog modela, relativni tržišni udio ukazuje

na snažno tržišno prisustvo, što dalje implicira pogodno pozicioniranje kompanije.

Veće stope jedinične efikasnosti na primjeru *„Starbucksa"* stoje u sponi s visokim cijenama proizvoda i politikom ekskluzivnosti, a kako je fizički tržišni udio viši od konkurenta, postojeću marketinšku strategiju je moguće dalje koristiti.

DISKUSIJA

Kombinovanjem kvalitativnih i kvantitativnih postupaka kroz rad postiže se potpunija komparativna analiza modela poslovanja „Starbucksa" i „Luckina". Suprotno tradicionalnim stanovištu koje analize vrši odvojeno, kvalitativni elementi u radu služe za pružanje konteksta i podrobnije razumijevanja osnovnih načela marketinških strategija, te kako su one uticale na razvoj odabranih kompanija.

Izabranim redoslijedom u analizi se ističe međusobna hijerarhija faktora:

Prvi stepen analize čine potrošači, konkurencija i opšta korporativna strategija kao ključne odrednice performansa kompanije. Budući da je primarna djelatnost kompanija uslužnog tipa (proizvodnja kafe i kofeinskih proizvoda), određujući faktor uspjeha čini zadovoljstvo potrošača. Kompanija u potpunosti zavisi od ukusa, sklonosti, reakcije i percepcije potrošača.

Potom, kao izrazito zasićeno tržište, odnosi s konkurencijom u velikoj mjeri određuju nastup preduzeća i definišu proizvodnu ponudu, inovaciju, cjenovnu politiku, te kanale promovisanja.

Kao sumacija prethodna dva faktora, korporativna strategija ukazuje na istorijske i savremene postupke preduzeća kao odgovor, ponajviše marketinga, na potrošače i konkurenciju.

Konkretizacija korporativne strategije se ostvaruje kroz uvid u pojedinačne stavke proizvoda, cijena, lokacija i promovisanja. Proizvodni asortiman i cjenovna politika dalje ukazuju na potrošačku bazu, profil potrošača i tržišne segmente koje obuhvata svaka od kompanija; lokacija upotpunjuje sliku potrošača, dok promocija govori o načinu angažovanja potrošača. Tokom prva dva stepena analize nastoji se uspostaviti osnovno razumijevanje korporativnog profila i uloge marketinga u njegovom uspostavljanju, što za posljedicu ima ograničenost obima informacija.

U trećem stepenu, posredstvom izuzetnih okolnosti poslovanja rad dobija na širini pregleda i utemeljuje vremenski aspekat analize. Širina se postiže slikom o mogućnostima reagovanja kompanija u kriznim uslovima i dodatnim izvorima prihoda koji nisu nužno obuhvaćeni tradicionalnim analizama maloprodaje. Vremenskim aspektom se opisuju pojave u neposrednoj prošlosti koje utiču na sadašnje poslovanje u manjoj ili većoj mjeri. Zaključci izvedeni u oba slučaja stoje da budu upotpunjeni budućim istraživanjima koja će u većoj mjeri razmatrati tačne okolnosti sve tri stavke i kasniji uticaj na oba brenda.

Četvrtim stepenom se koristi SWOT analiza zarad sumiranja postojećih stanja *„ Luckina"* i *„Starbucksa"*. Ključan element SWOT analize čine namjere buduće tržišne ekspanzije obje kompanije, tako da se obuhvate provincijska tržišta. Za svrhe ovog rada, budući trendovi i namjere su pomenuti u kraćim crtama, bez detaljnijeg osvrta na njihovu prirodu, smjer i razvoj.

Po završetku kvalitativnog dijela, oslanjanjem na i nadogradnjom postojećih instrumenata analize tržišnog nastupa kompanija, uviđa se potreba njihovog prilagođavanja na savremene modele poslovanja (ponajviše digitalizaciju poslovanja). Upotrebom standardne analize prihoda, veličine i učešća na tržištu se pruža nepotpun komparativni prikaz kada su u pitanju značajno različiti modeli poslovanja. Iz tog razloga se uvodi diferencijacija tržišta na osnovu kanalu nastanka prodaje – da li transakcija započinje posredstvom digitalnog ili fizičkog kanala.

Podaci dobijeni ovim postupkom postojeću sliku konkurentnosti „*Luckina*" i „*Starbucksa*" razrađuju na jediničnu maloprodajnu efikasnost po kanalu i poziciji koju zauzimaju po specifičnom obliku tržišta. Dok „*Luckin*" ima apsolutnu konkurentsku prednost, „*Starbucks*" zadržava veću stopu jedinične maloprodajne efikasnosti i posjeduje veći udio tržišta fizičke prodaje. Pozivajući se na podatke iz prva četiri stepena analize i korištene vrijednosti koeficijenta integracije digitalnog poslovanja, manje učešće „*Luckina*" na tržištu fizičke prodaje se objašnjava potpunijom digitalizacijom, zbog čega se može pretpostaviti i veći kapacitet za budući rast.

Kvantitativnim okvirom rada nastoje se pružiti novi analitički instrumenti visoke upotrebne vrijednosti i to: koeficijent integracije digitalne prodaje α, stopa ukupne jedinične maloprodajne efikasnosti, stopa jedinične maloprodajne efikasnosti onlajn i fizičkih prodaja i relativni tržišni udjeli u onlajn i fizičkoj prodaji.

Pretpostavljaju se mogući oblici primjene:

Prvo, u slučaju razvijanja modela poslovanja i strategije novih preduzeća, gdje je neophodno ustanoviti optimalan odnos između digitalnih i fizičkih kanala prodaje, odnosno mjeru digitalizacije posla.

Drugo, tokom analize postojećih preduzeća, za utvrđivanje prihoda po vrsti prodaje i suprotstavljanju odgovarajućim troškovima, te kao pomoćna alatka prilikom odabira strategije dalje tržišne ekspanzije ili evaluacije postojeće.

Treće, za radove slične prirode i druge praktične primjene u kojima se zahtijeva komparativni prikaz više poslovnih modela.

ZAKLJUČAK

Svrha komparativnog pregleda marketinških strategija „*Luckina*" i „*Starbucksa*" je prikazivanje značaja marketinga u stvaranju brenda, razvoju poslovne strategije i analizi poslovnog performansa. Suprotstavljanjem kompanija prema elementima marketinga objašnjene su osnovne razlike u načinu poslovanja i uvedeni indikatori budućeg performansa prema sadašnjim standardima.

Nastojanje rada je dvojako:

Prvenstveno, rad nastoji produbiti postojeće razumijevanje funkcije marketinga na konkrektnom primjeru dvije konkurentske kompanije na nacionalnom tržištu kafe Narodne Republike Kine.

Potom, rad poziva na izgradnju kvantitativnog temelja savremenim doprinosima teoriji marketinga, tako što uvodi nova sredstva analize prema obliku poslovanja preduzeća i karakteristikama tržišta. Shvatanja o vrsti i stepenu digitalizacije poslovanja, analizi konkurencije i tržišnom pozicioniranju se teže prevesti u numeričke podatke čime se olakšava njihova upotreba.

Rad dobija na kredibilitetu na osnovu metodološke i sadržajne obuhvatnosti, mogućnosti primjene razvijenih modela i nadopunjavanju postojećih analitičkih mogućnosti marketinga savremenim oblicima poslovanja.

Ograničenja u radu čine upotreba sekundarnih i tercijarnih podataka, istorijska relevantnost informacija, ograničenost perioda posmatranja i isključivost pojmovnih razgraničenja.

Budućim razmatranjima je moguće nadograditi teoretski i modelni okvir ovog rada, tako da se dalje razviju potpunost, relevantnost i korisnost marketinških elemenata.

LITERATURA

Alpha Spread. (2024). Earnings Call Transcript. Preuzeto Sep. 15, 2026. https://www.alphaspread.com/security/nasdaq/sbux/investor-relations/earnings-call/q1-2024

CEIC Data, (n.d.). China exchange rate against USD. Preuzeto Sep. 14, 2026. https://www.ceicdata.com/en/indicator/china/exchange-rate-against-usd

China Academy of Information and Communications Technology. (2026). 中国信通院发布《中国数字经济发展研究报告（2025年）》. Preuzeto Sep. 14, 2026. https://mp.weixin.qq.com/s?MjM5MzU0NjMwNQ==&mid=2650867473&idx=1&sn=df6edb71966f1d8d0a3783a0263ef7a4&poc_token=HGyarmqjmRsdU6ktkhXJm8P1yRzp3WFRzD6g_5Ys

China Entrepreneur Daily. (2024). 中国咖啡市场 多元发展香气四溢正当时——香气四溢中国咖啡市场的崛起与多元发展. Preuzeto Sep. 10, 2026. https://baijiahao.baidu.com/s?id=1819141334429633053&wfr=spider&for=pc

Dhanwani, R. (2026). What are the 4 Dimensions of Product Mix? (2026 Guide). Parallel. Preuzeto Sep. 11, 2026, https://www.parallelhq.com/blog/what-four-dimensions-product-mix

Freedman, R. (2020). China's Luckin Coffee falsified sales; hit with $180M SEC fine. CFO Dive. https://www.cfodive.com/news/luckin-coffee-securities-exchange-commission-fine/592371/

Jiang, M. (2024). Analysis of Market Positioning and Brand Competitiveness of Starbucks and Luckin Coffee in China. SHS Web of Conferences (208).
https://doi.org/10.1051/shsconf/202420804006

Liu, J. (2022). The Secret of Starbucks' Success in the Chinese Coffee Market: Pricing and Marketing Strategies Analysis. Proceedings of the 2022 2nd International Conference on Financial Management and Economic Transition (FMET 2022) 2352-5428: 571–577. https://doi.org/10.2991/978-94-6463-054-1_62

Luckin Coffee. (n.d.). Menu. Preuzeto Sep. 11, 2026. https://www.luckincoffee.com.sg/menu

Luckin Coffee. (2025a). Luckin Coffee Announces Fourth Quarter and Fiscal Year 2024 Financial Results. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://investor.luckincoffee.com/news-releases/news-release-details/luckin-coffee-announces-fourth-quarter-and-fiscal-year-2024

Luckin Coffee. (2025b). Luckin Coffee, Inc. Q4 and FY2024 Earnings Conference Call Transcript. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://investor.luckincoffee.com/static-files/b4b22999-4583-4ee9-87a3-b160c41a8d90

Mordor Intelligence Research & Advisory. (2026, July). China Coffee Market Size & Share Analysis - Growth Trends and Forecast (2026 - 2031). Mordor Intelligence. Preuzeto Sep. 12, 2026. https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/china-coffee-market

Mubadala Investment Company. (2026). Mubadala Announces Significant Minority Investment in Luckin Coffee. Preuzeto Sep. 10, 2026. https://www.mubadala.com/en/news/mubadala-announces-significant-minority-investment-in-luckin-coffee

Nestle, (2018). Nestlé enters agreement for the perpetual global license of Starbucks consumer and foodservice products. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://www.nestle.com/sites/default/files/asset-library/documents/media/press-release/2018-may/press-release-en.pdf

People's Daily. (2025). 2024年铁路客货运量均创历史同期新高 为经济发展注入活力. 人民日报. Preuzeto Sep. 14, 2026. https://finance-app.people.cn/n1/2025/0116/c1004-40403292.html

Red Fox New Consumption. (2024). 激增的线上订单，带不动星巴克的第三空间. Sina Finance. Preuzeto Sep. 14, 2026. https://finance.sina.com.cn/tech/roll/2024-12-27/doc-ineawhzz2781641.shtml?utm_source=chatgpt.com

Schanche, A. R. (2025). How and why Zootopia 2 became China's most collaborated IP. Dao Insights. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://daoinsights.com/works/zootopia-2/

Schultz, C. (2024). Coffee competition in China is heating up — these are the major players. Seeking Alpha. Preuzeto Sep. 10, 2026. https://seekingalpha.com/news/4520399-coffee-competition-in-china-is-heating-up-these-are-the-major-players

Shanghai Railway, (2024). 优秀项目、优秀团队、先进个人.....究竟花落谁家?. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://mp.weixin.qq.com/s?__457&chksm=810151302baea36842c50a9326d19a4cf1172a3995f1510601533d30095e4646b3f62537b88e#rd

Starbucks Corporation. (n.d.). Customization. Preuzeto Sep. 11, 2026. https://www.starbucks.de/en/customization

Starbucks Corporation. (2025b). Starbucks Reports Q4 and Full Fiscal Year 2025 Results. https://www.sec.

gov/Archives/edgar/data/829224/000082922425000074/sbux-09282025xexhibit991.htm
Starbucks Corporation. (2025a). Starbucks Fiscal 2025 Annual Report. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://s203.q4cdn.com/326826266/files/doc_financials/2025/ar/Starbucks-Corporation_2025-Annual-Report-Web-Ready.pdf
Stempel, J. (2021). Luckin Coffee in $175 mln class action settlement over accounting fraud. Reuters. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://www.reuters.com/business/retail-consumer/luckin-coffee-reaches-175-million-class-action-settlement-over-accounting-fraud-2021-10-26/
Twin, A. (2026). 4 Ps of Marketing: What They Are and How to Use Them Successfully. Investopedia. Preuzeto Sep. 11, 2026. https://www.investopedia.com/terms/f/four-ps.asp
Wang, Y. (2024a). And did the star buck in ancient time? Starbucks debuts microdrama. Dao Insights. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://daoinsights.com/news/and-did-the-star-buck-in-ancient-time-starbucks-debuts-microdrama/
Wang, Y. (2024b). The Tale of Rose: Luckin Coffee collabs with hit TV series. Dao Insights. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://daoinsights.com/news/the-tale-of-rose-luckin-coffee-collabs-with-hit-tv-series/
Wang, Z. (2025). Coffee chains get creative as competition heats up. ChinaDaily. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://www.chinadaily.com.cn/a/202512/17/WS6942126aa310d6866eb2f130.html
Xu, Y. (2025). BaWang ChaJi: Offering a choice to compete with coffee, rather than defeating other tea drinks. LatePost. Preuzeto Sep. 10, 2026. https://zhuanlan.zhihu.com/p/1889418219942557091
Zhang, X. (2022). 25元一杯美式，你会买单吗？长三角高铁试点推出现磨咖啡. 文汇报. Preuzeto Sep. 13, 2026. https://www.peopleapp.com/rmharticle/30026234120
Zheng, C., Li, Y., Song, W. (2025). A Comparative Study of Starbucks and Luckin Coffee's Marketing Strategies in China Throughout the COVID-19 Pandemic. Advances in Economics Management and Political Sciences 229(1):265–280. https://doi.org/10.54254/2754-1169/2025.BL28659
Zhou, Q. (2026). The Localization Strategy of Multinational Corporations in the Chinese Market: A Case Study of Starbucks. Journal of Innovation and Development 14(2):481–486. https://doi.org/10.54097/p3ch3595
Zhu, J. (2025). Luckin Coffee's 3CAnalysis: Consumers, Competition, and Company Strategy. Advances in Economics Management and Political Sciences 235(1):128–133. https://doi.org/10.54254/2754-1169/2025.BL29072

COFFEE MARKETING STRATEGIES: A COMPARATIVE CASE STUDY OF STARBUCKS AND LUCKIN IN THE CHINESE MARKET

Author: ALEN MILAKOVIĆ
e-mail: alen.milakovic@student.ef.unibl.org
Mentor: Prof. Perica Macura
Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: Chinese coffee market size and growth as a basis for the comparative marketing analysis of Starbucks and Luckin Coffee

Aim: Comparing market positioning and business performance of Starbucks and Luckin in the Chinese national coffee market; developing a retail performance model via online and physical sales channels, along with their respective market segments

Materials and Methods: A four-stage qualitative analysis using 3C, 4P, extraordinary circumstances (confounding variables), and SWOT analyses; a quantitative analysis of market size, corporate revenue, and related market share

Results: Contextual understanding of Starbucks' and Luckin's growth and competitiveness; development of online sales integration and market digitization coefficients; revenue and market share segmentation according to relevant sales channels

Conclusion: Starbucks' and Luckin's market presence in the rapidly expanding Chinese national market can be understood through price relations, distribution, market shares, and retail performance as strategic marketing factors; while general indicators point to Luckin's absolute competitive advantage, Starbucks retains a relative advantage in terms of physical sales channels.

Keywords: *Luckin; Starbucks; coffee; marketing; business digitization; retail performance*

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.012 УДК 316.624-055.1:316.356.2

MUŠKARAC KAO ŽRTVA NASILJA U PORODICI

Autor: TEODORA RISTIĆ
e-mail: teodora.ristic13@gmail.com
Mentor: prof. dr Miomira Kostić
Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu

Uvod: Nasilje u porodici predstavlja složen društveni, pravni i kriminalistički problem koji može obuhvatiti bilo kog člana porodice, nezavisno od pola i starosne dobi. Položaj muškarca kao žrtve ostaje nedovoljno istražen i prepoznat, a društveni stereotipi mogu otežati prepoznavanje i prijavljivanje nasilja.

Cilj: Cilj rada jeste da se ispita i prikaže položaj muškarca kao žrtve nasilja u porodici, ukaže na specifičnosti njegove viktimizacije i utvrde okolnosti koje utiču na prepoznavanje i prijavljivanje nasilja, kao i na postupanje nadležnih organa.

Materijal i metode: U radu su analizirani relevantna stručna i naučna literatura, pravni izvori i dostupni statistički podaci o nasilju u porodici. Primijenjena je analiza sadržaja izvora i deskriptivna obrada podataka, sa posebnim osvrtom na položaj muškaraca kao žrtava.

Rezultati: Muškarci predstavljaju značajnu, ali nedovoljno prepoznatu kategoriju žrtava nasilja u porodici. Na prepoznavanje i prijavljivanje nasilja utiču društveni stereotipi, rodne uloge, stid, strah od osude i nepovjerenje u mogućnost dobijanja adekvatne pomoći i zaštite. Nasilje može ostati neprijavljeno, što dodatno otežava ostvarivanje zaštite.

Zaključak: Položaj muškarca kao žrtve nasilja u porodici zahtijeva sveobuhvatno sagledavanje i prepoznavanje bez unaprijed postavljenih pretpostavki o polu žrtve i učinioca. Unapređenje prepoznavanja nasilja i dostupnosti institucionalne zaštite može doprinijeti efikasnijem odgovoru na viktimizaciju muškaraca.

Ključne reči: nasilje nad muškarcima; muškarac kao žrtva nasilja u porodici; porodica i porodično nasilje; viktimizacija; specifičnosti muške viktimizacije

UVOD

Nasilje u porodici predstavlja složen društveni, pravni i kriminalistički problem koji može obuhvatiti bilo kog člana porodice, nezavisno od pola i starosne dobi. U stručnoj i široj javnosti nasilje u porodici tradicionalno se najčešće posmatra kroz prizmu žene kao žrtve, dok položaj muškarca kao žrtve nasilja ostaje nedovoljno istražen i prepoznat. Veliki problem predstavljaju društveni stereotipi i očekivanja vezana za ulogu muškarca, zbog kojih muškarci mogu teže prepoznati sebe kao žrtvu, ređe prijavljivati nasilje i nerado tražiti pomoć nadležnih institucija. (Hlavka, 2017; Larsen & Hilden, 2016).

Predmet ovog rada jeste položaj muškarca kao žrtve nasilja u porodici, sa posebnim osvrtom na pojavne oblike nasilja, njegove uzroke i posledice, specifičnosti procesa viktimizacije muškaraca, kao i društvene i pravne okolnosti koje utiču na prepoznavanje, prijavljivanje i procesuiranje nasilja prema muškarcima.

Značaj istraživanja ogleda se upravo u potrebi da se nasilje u porodici sagleda sveobuhvatno, bez unapred postavljenih pretpostavki o polu žrtve i učinioca. Nasilje nad muškarcima često ostaje nedovoljno istraženo a neki od razloga mogu biti razvijanje osećaja stida i straha od osude okoline, nepoverenje u mogućnost dobijanja adekvatne pomoći i zaštite. Zbog navedenih okolnosti stvarni obim nasilja nad muškarcima neretko ostaje skriven, što utiče dalje na njegovo sagledavanje, istraživanje i pravovremeno reagovanje. (Hlavka, 2017; Larsen & Hilden, 2016).

Osnovni cilj rada, prvenstveno, jeste da se ispita i prikaže položaj muškarca kao žrtve nasilja u porodici, ukaže na specifičnosti njegove viktimizacije i utvrde okolnosti koje utiču na prepoznavanje i prijavljivanje nasilja, kao i na postupanje nadležnih organa u ovim slučajevima.

Muškarci predstavljaju značajnu, ali nedovoljno prepoznatu kategoriju žrtava nasilja u porodici, pri čemu društveni stereotipi, rodne uloge i strah od stigmatizacije mogu uticati na neprijavljivanje nasilja i dodatno otežati mogućnost ostvarivanja adekvatne zaštite od strane nadležnih institucija i organa.

MATERIJAL I METODE

U ovom radu biće primenjene metode karakteristične za društvene i pravne nauke. Za potrebe teorijskog dela istraživanja biće korišćena analitičko-sintetička metoda, kojom će se omogućiti analiza relevantne domaće i strane naučne i stručne literature, kao i povezivanje pojedinačnih saznanja u širu celinu, zatim normativna metoda koja će biti primenjena radi analize relevantnih zakonskih i drugih pravnih izvora koji uređuju oblast nasilja u porodici i zaštite žrtava nasilja potom komparativna metoda koja će biti korišćena za sagledavanje određenih različitih pristupa i rešenja u pogledu zaštite žrtava nasilja u porodici kao i deskriptivna metoda kojom će bliže biti opisane različite karakteristike i specifičnosti nasilja nad muškarcima. Kombinovanjem navedenih metoda nastojaće se da se fenomen muškarca kao žrtve nasilja u porodici sagleda kako sa teorijskog i normativnog, tako i sa praktičnog aspekta.

REZULTATI

Analizom pravnog okvira, oblika nasilja i specifičnosti muške viktimizacije utvrđeno je da položaj muškarca kao žrtve obuhvata različite oblike fizičkog, psihičkog, seksualnog i ekonomskog nasilja, kao i proganjanje, kontrolu i izolaciju. U radu je posebno izdvojen uticaj rodnih stereotipa, problema ćutanja i sekundarne viktimizacije na prepoznavanje i prijavljivanje nasilja. Analizirani su i položaj muškarca u partnerskim i bračnim odnosima, mogućnost da žena bude učinilac krivičnog dela nasilja u porodici i pravni mehanizmi zaštite. U tabelarno prikazanim podacima za period 2014–2023. godine, u radu se navodi da se udeo prijavljenih punoletnih žena u ukupnom broju prijavljenih učinilaca kretao od 9% do 13%, dok se broj osuđenih žena u odnosu na broj prijavljenih žena kretao od 12% do 28%.

DISKUSIJA

1. Pojam i socijalna uloga porodice

Porodica predstavlja najstariji oblik socijalne zajednice koji je zasnovan na biološkim, seksualnim, reproduktivnim, ekonomskim i sociozaštitnim funkcijama. Prema svom sadržaju, ona je tipična i univerzalna, najhomogenija, najčvršća i najtrajnija zajednica u svim istorijskim tipovima društva.

Porodična sredina se smatra jednom od bitnih determinanti ponašanja ličnosti, a to se posebno odnosi na delikvenciju dece i maloletnika. Svako odsustvo vaspitne funkcije porodice, strukturalnog raspada i dezorganizacije vodi u neki oblik devijacije ili delikvencije.

Transformacije porodice iz njenog tradicionalnog statusa i patrijarhalnih formi kao posledicu najčešće imaju dve tendencije koje se odnose na delikventnost. S jedne strane, možemo uočiti slabljenje kohezione i vaspitne funkcije, dok sa druge, uočavamo jačanje elemenata individualizacije članova što dovodi do sukoba sa starim elementima nadzora starijih i vrednosnih standarda ponašanja.

1.1. Strukturalne anomalije i porodični kriminalitet

Na uzroke kriminaliteta mogu uticati anomalije u strukturi same porodice, a naročito poremećaj porodičnih odnosa i porodične strukture. Pojedina istraživanja ukazuju na to da je vaspitna uloga, ekonomska i demografska funkcija porodice od važnog uticaja na pojavu kriminaliteta pri čemu se posebno izdvajaju stambeni uslovi života, zaposlenost roditelja kao i broj dece u porodici.

Brak predstavlja osnovu porodične sredine, odnosno njeno jezgro. Poremećaji koji se javljaju u bračnim odnosima smatraju se jednim od mikrogrupnih devijantnosti koji se javlja kako među supružnicima, tako i među decom. Nesklad u bračnim odnosima najviše se odražava na pojavu porodičnih kriza, zatim zlostavljanje među članovima, ali i na vaspitni i emocionaloni razvoj kao i socijalizaciju dece, te tako poremećeni odnosi mogu imati za posledicu i teže kriminalne radnje jednog ili više članova porodice koji se mogu ogledati kroz poligamiju, dvobračnost, vanbračnost s maloletnim licem. Zlostavljanje i zapuštanje maloletne dece, kršenje porodičnih obaveza i pojavu porodičnog nasilja.

Najteže forme porodičnih kriza nastaju usled teških društvenih i ekonomskih uslova kojima su članovi porodice izloženi.

2. Porodično nasilje

U svim istorijskim vremenima porodično nasilje je postojalo i bilo rasprostranjeno. Nasilje je uvek imalo izrazito ozbiljne posledice koje su najčešće pogađale žene i decu. Upravo ova činjenica danas, u novije vreme, privlači veliku pažnju javnosti i nauke da se sagleda njegova uloga kao kriminogenog faktora i fenomena, to jest da se ova široko rasprostranjena pojava regulište nacionalnim zakonodavstvima i na taj način što efikasnije suzbije.

Uvođenjem novog krivičnog dela – *nasilje u porodici* u naše krivično zakonodavstvo, postojanje ovog fenomena izdvojeno je iz privatne sfere i obeleženo je kao problem od opšteg javnog interesa koji izaziva posebnu pažnju društva.

Porodica je idilična zajednica samo u mašti i nadi, jer neretko umesto emocija nailazimo na interes, a naspram ljubavi se često pojavljuje surova stvarnost u kojoj se umesto nežnosti susrećemo sa seksualnim nasiljem.

Neka od najnovijih istraživanja pokazuju da je nasilje u zemljama koje važe za civilizovane, znatno izraženo. Feministička istraživanja ističu podatke iz kojih se može zaključiti da je svaka treća žena u svetu bila izložena nekom od oblika zlostavljanja tokom svog života. Važno je istaći i da se u nekim primitivnim sredinama i područjima tradicionalnog nasleđa nasilje muškaraca nad ženom i decom u porodici smatra delom kulture i čak normalnim odnosom.

2.1. Vrste porodičnog nasilja

Uzimajući u obzir motive i korišćena sredstva, porodičnim nasiljem možemo smatrati fizičko (udaranje, premlaćivanje, davljenje, mučenje, ubistvo itd.) seksualno (podrazumeva bilo koju seksualnu aktivnost koja se odvija bez pristanka), verbalno (vređanje, psovanje, ponižavanje i omalovažavanje), zatim psihološko (pretnje, ucene i zastrašivanje, javni napadi), ekonomsko (predstavlja uskraćivanje prava na raspolaganje materijalnim sredstvima i novcem) kao i duhovno nasilje (ismevanje ili ograničavanje kulturoloških ili religijskih uverenja.)

Nasilje u porodici može počiniti i izazvati, ili pak biti žrtva istog bilo koji član, a svakako najrasprostranjeniji oblici su nasilje roditelja nad decom i nasilje u braku (pretežno muža/vanbračnog parnera nad ženom).

3. Nasilje u porodici kao deo rodno zasnovanog nasilja

Rodno zasnovano nasilje je u Srbiji tema za koju se stručna i opšta javnost u prethodnom periodu više zainteresovala. Razlog ovome su između ostalog donošenje novog Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, ali i izmene Krivičnog zakonika, kojim su propisana nova krivična dela, čiji je cilj procesuiranje rodno zasnovanih oblika nasilja prema ženama.

Imajući u vidu ove navode, ne može se zaobići ni činjenica da su popularizaciji ove teme nesumnjivo doprineli slučajevi najekstremnijih vidova nasilja prema ženama, veliki broj nasilja u porodici sa ekstremnim posledicama, ali i veliki broj femicida koji nažalost iz godine u godinu postaje sve veći. Posebno zabrinjava činjenica da tekuće rasprave imaju dve krajnosti, jedna grupa zagovornika koja nasilje prema osobama ženskog pola posmatra kao rodno zasnovano nasilje i druga grupa, koja u potpunosti ne prihvata postojanje rodne određenosti ovog vida nasilja.

Najširа definicija nasilja obuhvata različite akte, postupke i ponašanja pojedinaca, grupa, društvenih institucija, organizacija ili društva u odnosima prema ljudima koji uključuju primenu fizičke, psihičke, političke ili neke druge sile kojima se ugrožavaju fizički, psihički ili socijalni integritet čoveka i izazivaju različita fizička i psihička oštećenja i druge nepovoljne posledice.

Najčešća, ali ne i jedina, krivična dela koja spadaju u kategoriju rodno zasnovanog nasilja, odnosno kod kojih su dominantne žrtve osobe ženskog pola su: nasilje u porodici i femicid kao najekstremniji vid partnerskog nasilja, zatim silovanje, trgovina ljudima, proganjanje, polno uznemiravanje kao i razne vrste obljuba.

Međunarodne organizacija, prepoznavajući ozbiljnost problema nasilja prema ženama i nasilja u porodici, donele su nekoliko međunarodnih akata, koji imaju za cilj suzbijanje nasilja prema ženama, iskrenjavanje diskriminacije žena, preventivno delovanje u budućnosti i zaštitu žena kao najčešćih žrtava. S tim u vezi, važno mesto zauzima Konvencija UN o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena – CEDAW, koja je usvojena od strane Generalne skupštine UN rezolcuijom 34/180, 18. decembra 1979. Godine, a stupila je na snagu 3. 9. 1981. godine.

Kada je reč o regionalnim pravnim aktima, najznačajnija je Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – Istanbulska konvencija, koja je usvojena na sastanku CAHVIO komiteta, a maja 2011. godine Konvencija je otvorena za potpisivanje na konferenciji ministara članica Saveta Evrope u Istanbulu. Posmatrano iz sadržinskog ugla, Konvencija predstavlja dokument koji detaljno reguliše prevenciju, zaštitu, procesuiranje, participaciju žrtava nasilja, kao i programe za izvršioce nasilja. Radi implementacije navedene konvencije, u domaćem zakonodavstvu došlo je

do određenih izmena koje su dale pozitivne efekte pa je usvojen i Zakon o sprečavanju nasilja u porodici koji u potpunosti definiše ovaj vid nasilja kao i Istanbulska konvencija.

Republika Srbija je potpisnica svih najrelevantnijih međunarodnih akata u ovoj oblasti, a svoju opredeljenost da unapredi prava žrtava iskazuje kontinuiranim unapređenjem pravnih propisa i nastojanjem da razvije sveobuhvatni sistem podrške žrtvama, te je i pri Vladi Republike Srbije oformljeno Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost, usvojena je Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost i uvedeno je rodno budžetiranje u javne finansije.

Rodno zasnovano nasilje, posebno nasilje u porodici, u Srbiji nije privatna stvar, od momenta kada je 2002. godine nasilje u porodici inkriminisano kao posebno krivično delo. Dodatna zaštita obezbeđena je 2017. godine uvođenjem krivičnih dela proganjanje, polno uznemiravanje i dr. radi implementacije Istanbulske konvencije. Kada se govori o hitnom reagovanju u slučajevima rodno zasnovanog nasilja, najveći značaj ima Zakon o sprečavanju nasilja u porodici čiji je jedan od prioritetnih ciljeva hitna reakcija i kratki rokovi za donošenje odluka koje se tiču izricanja hitnih mera zaštite.

Na osnovu svega napred navedenog, može se zaključiti da je Republika Srbija postigla pozitivne rezultate kada je u pitanju borba protiv rodno zasnovanog nasilja, s tim da ima prostora za dalje unapređenje. Važno je naglasiti i da se u Srbiji realizuje veliki broj projekata koji posebnu pažnju posvećuju unapređenju položaja žrtava, ali i svedoka krivičnih dela.

4. Krivično delo nasilja u porodici prema Krivičnom zakoniku Republike Srbije – pojam, elementi i karakteristike nasilja u porodici

Danas u Republici Srbiji čak tri zakonska propisa definišu pojam, elemente, karakteristike, sadržinu i pojavne oblike ispoljavanja nasilja u porodici.

Porodični zakon (2005) određuje pojam i obeležja nasilja u porodici (član 197) kao ponašanje kojim jedan član porodice ugrožava telesni integritet, duševno zdravlje ili spokojstvo drugog člana porodice. Nasilje u porodici naročito predstavljaju sledeće radnje: a) nanošenje ili pokušaj nanošenja telesne povrede, b) izazivanje straha pretnjom ubistva ili nanošenjem telesne povrede članu porodice ili njemu bliskom licu, v) prisiljavanje na seksualni odnos, g) navođenje na seksualni odnos ili seksualni odnos sa licem koje nije navršilo četrnaest godina života ili nemoćnim licem, d) ograničavanje slobode kretanja ili komuniciranja sa trećim licima i đ) vređanje kao i svako drugo drsko, bezobzirno ili zlonamerno ponašnje.

Krivični zakonik (2005) u grupi krivičnih dela protiv braka i porodice, u glavi devetnaestoj, predviđa krivično delo nasilje u porodici (član 194) koje se sastoji u primeni nasilja, pretnji napadom na život ili telo, drskom ili bezobzirnom ponašanju čime se ugrožava spokojstvo, telesni integritet ili duševno stanje člana svoje porodice. Kao objekat zaštite dela javlja se: a) telesni i duševni integritet i b) dostojanstvo ličnosti člana porodice. To ukazuje da ovo delo predstavlja poseban, specijalan oblik krivičnog dela ugrožavanja sigurnosti. Radnja izvršenja dela je, prema slovu zakona, izražena upotrebom trajnog glagolskog oblika, što znači da delo postoji bez obzira da li je delatnost činjenja preduzeta jednom ili više puta prema istom pasivnom subjektu, pri čemu broj ponovljenih radnji može biti od značaja za odmeravanje kazne učiniocu. Ova se radnja izvršenja sastoji iz više alternativno predviđenih delatnosti kao što su: a) primena nasilja, b) pretnja napadom na život ili telo i v) drsko ili bezobirno ponašanje.

Nasilje je svaka delatnost kojom se neposredno, blisko i stvarno ugrožava telesni i duševni integritet pasivnog subjekta. To je radnja kojom se prouzrokuje opasnost od nastupanja telesne povrede. Ona može biti preduzeta različitim delatnostima, na različite

načine i različitim sredstvima. Najčešće se ispoljava u upotrebi sile, fizičke ili psihičke, neposredne ili posredne prinude. Drugi oblik radnje izvršenja predstavlja pretnja u vidu stavljanja u izgled (najava) neposrednog napada na život ili telesni integritet drugog lica. Ovde se radi o kvalifikovanoj pretnji – stavljanju u izgled nanošenja posledice smrti ili telesne povrede, s tim što pretnja mora biti neposredna, stvarna, moguća, ozbiljna i neotklonjiva. Konačno, drsko ili bezobzirno ponašanje predstavlja ponašanje kojim se grubo, vulgarno, nepristojno ponaša prema drugom licu.

Za postojanje ovog krivičnog dela je bitno da se radnja preduzima prema određenom pasivnom subjektu – članu porodice učinioca. Kao član porodice u smislu Porodičnog zakona (član 197, stav 3) smatraju se sledeća lica: a) supružnik ili bivši supružnik, b) deca, roditelji i ostali krvni srodnici, te lica u tazbiskom ili adoptivnom srodstvu, odnosno lica koja vezuje hraniteljstvo, v) lica koja žive ili su živela u istom porodičnom domaćinstvu, g) vanbračni partneri ili bivši vanbračni partneri i d) lica koja su međusobno bila ili su još uvek u emotivnoj ili seksualnoj vezi, odnosno koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu.

Na drugačiji način, Krivični zakonik (član 112, tačka 28) kao članove porodice smatraju sledeća lica: a) supružnici i njihova deca, b) preci supružnika u pravoj liniji krvnog porekla, v) vanbračni partneri i njihova deca, g) usvojilac i usvojenik, d) hranilac i hranjenik, đ) braća i sestre, njihovi supružnici i deca, e) bivši supružnici i njihova deca, ž) roditelji bivših supružnika ako žive u zajedničkom domaćinstvu i z) lica koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu. Posledica krivičnog dela nasilja u porodici se javlja u vidu konkretne opasnosti – ugrožavanja spokojstva (izazivanje straha u smislu ugrožavanja osećanja lične sigurnosti) telesnog integriteta ili duševnog stanja. Izvršilac dela može biti samo član porodice pasivnog subjekta – delictum proprium, a u pogledu krivice potreban je umišljaj.

Za osnovni oblik krivičnog dela je propisana kazna zatvora u trajanju od tri meseca do tri godine. Poseban oblik krivičnog dela nasilje u porodici (stav 5) čini lice koje prekrši mere zaštite od nasilja u porodici koje mu je sud odredio na osnovu zakona kojim se uređuju porodični odnosi. Protiv člana porodice, sud može odrediti jednu ili više mera zaštite od nasilja shodno članu 198. Porodičnog zakona kojima se privremeno zabranjuje ili ograničava održavanje ličnih odnosa sa drugim članom porodice. Ove mere mogu da traju najduže godinu dana. Za ovo je krivično delo propisana od septembra 2009. godine kazna zatvora od tri meseca do tri godine i novčana kazna kumulativno. Konačno, krivično delo nasilje u porodici ima tri teža, kvalifikovana oblika ispoljavanja za koja zakon propisuje strože kažnjavanje.

Prvi teži oblik dela, za koji je propisana kazna zatvora u trajanju od šest meseci do pet godina, postoji ako je učinilac pri preduzimanju radnje izvršenja koristio oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo koje je podobno da se telo teško povredi ili zdravlje teško naruši. Upotreba opasnog sredstva predstavlja kvalifikatornu okolnost ovog dela.

Drugi teži oblik dela, za koji je propisana kazna zatvora u trajanju od dve do deset godina (do septembra 2009. godine kazna zatvora od jedne do osam godina) postoji u dva slučaja: a) kada je usled preduzete radnje izvršenja iz nehata nastupila teška telesna povreda (u bilo kom obliku) ili teško narušavanje zdravlja člana porodice ili b) ako je radnja izvršenja preduzeta prema maloletniku, dakle, licu uzrasta do osamnaest godina života. Kod ovog oblika dela obim i intenzitet prouzrokovane teže posledice (koja mora biti u uzročno-posledičnoj vezi sa preduzetom radnjom izvršenja) i uzrast pasivnog subjekta, predstavljaju kvalifikatorne okolnosti za koje zakon propisuje strože kažnjavanje.

Najteži oblik krivičnog dela (stav 4) postoji ako je usled preduzete radnje izvršenja nastupila smrt člana porodice. Smrt pasivnog subjekta mora biti rezultat radnje izvršenja (upotrebljenog sredstva ili načina preduzete radnje) i mora biti obuhvaćena nehatom učinioca. Za ovo je delo propisana kazna zatvora u trajanju od tri do petnaest (a ranije

do dvanaest) godina.

Konačno, Zakonom o sprečavanju nasilja u porodici (2016.) se uređuje sprečavanje nasilja u porodici, kao i postupanje državnih organa i ustanova u sprečavanju nasilja u porodici i pružanju zaštite i podrške žrtvama nasilja u porodici. Sprečavanje nasilja u porodici sastoji se od skupa mera (čl. 3): a) kojima se otkriva da li preti neposredna opasnost od nasilja u porodici i b) koje se primenjuju kada je neposredna opasnost od nasilja u porodici već otkrivena. Neposredna opasnost od nasilja u porodici postoji kada iz ponašanja mogućeg učinioca i drugih okolnosti proizlazi da je on spreman da u vremenu koje neposredno predstoji po prvi put učini ili ponovi nasilje u porodici. Kako se ova „spremnost" utvrđuje, predstavlja faktičko pitanje koje se rešava u konkretnom slučaju na osnovu objektivnih i subjektivnih okolnosti.

Ovaj Zakon (član 3, stav 3) definiše nasilje u porodici kao „akt fizičkog, seksualnog, psihičkog ili ekonomskog nasilja prema licu sa kojim se učinilac nalazi u sadašnjem ili ranijem bračnom ili vanbračnom ili partnerskom odnosu ili prema licu sa kojim je krvni srodnik u pravoj liniji, a u pobočnoj liniji do drugog stepena ili sa kojim je srodnik po tazbini do drugog stepena ili kome je usvojitelj, usvojenik, hranjenik ili hranitelj ili prema drugom licu sa kojim živi ili je živeo u zajedničkom domaćinstvu".

5. Muškarac – žrtva nasilja u porodici

Vreme u kojem živimo nije nikome naklonjeno, pa ni porodici. U velikoj meri se prihvatanje nasilja kao načina rešavanja konfliktnih situacija ukorenilo i u porodici. Porodični dom nekada je predstavljao oličenje mesta ispunjenog poverenjem, sigurnošću i toplinom, dok danas imamo situaciju u kojoj se porodica sve češće označava kao izvor ljudske patnje, bola, straha pa čak i mržnje (Ćopić, 2003; Čačeva & Čoneva, 2000; Ajduković & Pavleković, 2000).

Nasilje u porodici poslednjih nekoliko decenija predstavlja aktuelan problem koji je između ostalog i predmet istraživanja brojnih organizacija ali i briga mnogih društvenih i državnih institucija.

Prekretnicom se smatra 2002. godina kada je u tada važeći Krivični zakon Republike Srbije uneto krivično delo nasilje u porodici do novog Krivičnog zakonika Republike Srbije iz 2005. godine i Zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika Republike Srbije iz 2009. godine, nastoji se pružati pojačana krivičnopravna zaštita članovima porodice od različitih oblika nasilja koje članovi porodice vrše. Uvođenje novog krivičnog dela ne znači do tada nasilje u porodici nije bilo obuhvaćeno pozitivnim krivičnim zakonodavstvom, već je akcenat na samom značaju dela.

Solidarisanje sa bilo kojim i bilo kakvim nečoveštvom predstavlja ponižavajući čin, dok se zatvaranje očiju pred drugim žrtvama nasilništva treba smatrati nedopustivim. Pitanje nasilja nad starijim osobama sramežljivo se postavlja u naučnoj i društvenoj javnosti, a naspram toga o muškarcima kao žrtvama nasilja u porodici gotovo da se uopšte ne razmišlja. Bez obzira na to što pouzdanih podataka nema, procenjuje se da je broj muškaraca koji su izloženi nasilju u porodici u konstantnom porastu na globalnom nivou.

Dominantna pitanja koja se nameću podrazumevaju odgovore na pitanja zbog čega većina sprovedenih istraživanja nasilničko ponašanje u porodici ne stavlja u širi kontekst međuljudskih odnosa, odnosno zašto se polazi od oborive pretpostavke da su muškarci isključivo nasilnici u porodici.

Nauka, profesija i društvo fokus treba da prebace na one koje nazivamo jačim polom, a koji će taj epitet opravdati pristajanjem da progovore o onome što se zaista dešava u porodici, a o čemu se inače ćuti kao da je u domenu strogo čuvane tajne i poverljivog podatka. Nasilnik je nasilnik bez obzira na pol, starost i ulogu u porodici.

6. Nasilje nad muškarcima

Nasilje nad muškarcima je pojava koja je prisutna iza zatvorenih vrata, odnosno u partnerskim i roditeljskim odnosima, skrivena je, često, od očiju javnosti i teško se potkrepljuje podacima, pri čemu se kao jedan od glavnih razloga navodi činjenica da muškarci nerado govore o tome.

Elektronski, ali i štampani mediji svakodnevno su okupirani pričama i podacima koji se u najvećoj meri temelje na ženi kao žrtvi nasilja u porodici, zatim postojanju institucija kojima se one mogu obratiti za pružanje podruške i pomoći što je svakako za pohvalu, ali istovremeno ne znači da su samo i isključivo one jedino žrtve istog.

Neki od razloga zbog kojih se muškarci ne odlučuju da progovore o nasilju koje nesumnjivo trpe jesu upravo poniženost i strah od podsmeha. Na našim prostorima se o nasilju nad muškarcima govori tek onda kada su u pitanju najteža krivična dela kojima je ugrožen život. Pitanja na koje treba dati odgovore, a koja su označena kao kontroverzna, podrazumevaju to da li su muškarci uvek samo počinitelji, a žene žrtve nasilja u porodici, da li je i zbog čega nasilje nad ženama vidljivije i razumnije te se s njim opravdano saoseća, da li muškarci kriju da su u nekom trenutku ili pak kontinuirano zlostavljani zbog toga što ih društvo dodatno zlostavlja, osuđuje i ismejava, da li priznavajući da su žrtve priznaju i da nisu muškarčine i time zaslužuju da ih žene tuku, proganjaju, ponižavaju i odvajaju od dece i prijatelja?

Istraživanja kojima su obuhvaćeni muškarci iako su retka, upućuju na to da su oni u partnerskim vezama najčešće žrtve psihičkog nasilja sa elementima proganjanja i kontrole, te se iz toga može zaključiti da se po ozbiljnosti posledica ne mogu izjednačiti sa ženama žrtvama. (Lenz & Puchert, 2005; Dobash & Dobash, 2004).

Nasilje u porodici, pogotovo između žena i muškaraca, složenije je nego što se prikazuje i treba se posmatrati, ne kao problem roda, već čoveka. Bavljenje jednim polom i ukazivanje samo na njihovu nesrećnu situaciju je sastavni deo problema koji nikako ne doprinosi rešavanju, već daljem sukobljavanju jedne nasuprot drugoj strani.

Nesumnjivo, muškarce je neophodno osvestiti da su žrtve porodičnog nasilja i da je preko potrebno otvoreno govoriti o onome što im se dešava ispod porodičnog krova uz obavezno upućivanje na nadležne institucije gde mogu potražiti savet i pomoć. Obaveza društva je da javnosti skrene pažnju na muškarce – žrtve nasilja u porodici, posebno u domenima koji se tiču starateljstva nad decom i kontakta posle razvoda. Jedan zanimljiv podatak koji medijski nije bio dovoljno propraćen tiče se otvaranja prve sigurne kuće za muškarce na Balkanu, 2009. godine, u blizini Ćuprije. Potreba za postojanjem sigurne kuće nesporno ukazuje i upozorava nas, da postoji problem nasilja nad muškarcima u porodici, a o tome da nasilje nad muškarcima nije samo naš problem, svedoče i hosteli za zlostavljane muškarce u Velikoj Britaniji, Meksiku i drugim državama u svetu.

Partneri, bivši ili sadašnji, naročito očevi, bore se i traže pomoć protiv ugrožavanja svojih roditeljskih prava. Nisu retki slučajevi, koje očevi obelodanjuju, a odnose se pretežno na manipulaciju detetovim pravom na oba roditelja, koja formalno-pravno postoji, ali nakon razvoda centri za socijalni rad i sudstvo u najvećem broju slučajeva, starateljstvo nad decom dodeljuje majci. Upravo iz tog razloga, Udruženje otac.ba je u Sarajevu, prestonici Bosne i Hercegovine ispred zgrade Predsjedništva još 2007. godine postavilo plakat koji glasi: „Svako dijete ima pravo na oba roditelja. Sudovi i socijalne službe podržavaju predrasude da otac nema važnu ulogu u odgoju djece." Ovakav akt pokazuje na postojanje tihe borbe koju vode muškarci.

7. Određenje, vrste, počinioci i posledice nasilja nad muškarcima

7.1. Određenje nasilja nad muškarcima

Nasilje je danas poseban izazov teorijsko-empirijskih istraživanja iz različitih nauka i načnih disciplina poput krivičnog prava, kriminologije, viktimologije, sociologije i psihologije, i ta raznovrsnost uslovljava metodološko-teorijska polazišta i posebna pojmovna određenja i operacionalne definicije. Nasilje kao pojava i proces obuhvata više posebnih i pojedinačnih pojmova, npr. po vrsti (različiti delikti), sadržaju (npr. psihičko, fizičko, seksualno, finansijsko), nosiocima (pojedinac ili grupa) itd. iz kojeg se mogu izvoditi i tumačiti drugi pojmovi kao što su nasilje u porodici, teški oblici nasilja, delikti nasilja i tome slično. Na osnovu napred izvedenih pojmova, formiraju se posebne i pojedinačne definicije (npr. krivično-pravna, kriminološka, sociološka, psihološka).

7.2. Vrste nasilja

Delikti nasilja su krivičnim zakonodavstvom bliže i preciznije određeni kroz veliki broj krivičnih dela. Pojam nasilja u porodici, pa i onog nad muškarcima, širi je od pojma nasilja koje je u krivičnom zakonodavstvu pretočeno u krivična dela i pod istim se podrazumeva svaka zloupotreba moći, upotreba sile i pretnje u cilju nanošenja psihičke i/ili fizičke boli. Nasilje je ponašanje kojim se narušava odnos poverenja i sigurnosti u okviru porodičnih odnosa i štetno je za sve članove porodice bez obzira na njihov pol i ulogu, a može se odrediti kao psihičko, verbalno ili emocionalno koje podrazumeva vređanje, podsmevanje, laganje, ponižavanje, zastrašivanje, proganjanje, kontrolu kretanja i komunikacije, manipulacija decom kao i bolešću, zatim lažno optuživanje; fizičko koje obuhvata udaranje, šamaranje, ugrizanje, ucenjivanje, nanošenje teških telesnih povreda i ubistva; seksualno koje upućuje na prisiljavanje na seksualni odnos, omalovažavanje i tome slično; ekonomsko, tj. finansijsko uz otimanje novca, prisiljavanje na nevoljno raspolaganje imovine, neovlašćeno korišćenje imovine, prevare.

7.2.1. Proganjanje (stalking)

Poslednjih godina, sve veću pažnju naučne i stručne javnosti izazivaju slučajevi proganjanja koji se razvijaju iz nasilja u porodici. Proganjanje (stalking) se određuje kao „način ponašanja usmeren na određenu osobu koji obuhvata ponavljanje postupaka kojima se ostvaruje vizuelna ili fizička blizina, komunikacija bez pristanka ili verbalne, pisane ili implicirane pretnje, ili kombinacija svih tih postupaka, koji bi izazvali osnovni strah kod druge osobe" (Reid, 2005: 221).

U „Legal Dictionary", proganjanje se određuje kao kriminalno ponašanje koje se sastoji u ponavljanju praćenja i uhođenja drugog lica. Na primer, slanje cveća, pisanje ljubavnih pisama, kao samostalno preduzete ne predstavljaju kriminalno ponašanje. Međutim, kada se ovi postupci preduzimaju sa namerom da se kod drugog lica izazove strah ili nanese povreda, tada predstavljaju ponašanje koje je kriminalno.

U najvećem broju slučajeva, proganjanju je prethodio neki lični, emocionalni (romantični) odnos između žrtve i progonitelja (Konstantinović Vilić, Ristanović Nikolić, & Kostić, 2009, p. 155). Tu su posebno važni slučajevi nasilja u porodici, naročito ako je reč o partnerskom nasilju.

Prema istraživanju Američkog nacionalnog centra za žrtve zločina, koje je sprovedeno na 8.000 žena i 8.000 muškaraca starosti od osamnaest godina, svaka od dvanaest žena i svaki od četrdeset pet muškaraca bar su jednom u životu su bili žrtve proganjanja.

7.3. Počinioci nasilja

Prilikom postavljanja pitanja ko su nasilnici, jasno je da se kao prva misao javljaju muškarci koji mogu nasilje mogu vršiti nad svim članovima porodice, s tim što se mogu naći i u položaju mete svih članova porodice, majke, oca, brata, sestre i ostalih srodnika, ali se naglasak stavlja prvenstveno na suprugrama i partnerkama i bivšim suprugama i partnerkama, jer su upravo one najčešći počinioci nasilja nad muškarcima u porodici.

7.4. Posledice nasilja

Kada govorimo o posledicama nasilja nad muškarcima, one mogu biti razne. Fizičke se vezuju za nanošenje povreda i bol, psihičke za gubitak samopouzdanja, strah, patnju, ugrožen odnos poverenja i sigurnosti, poniženje, uzajamno nerazumevanje, ekonomske za gubitak imovine, uskraćivanje korišćenja sredstava, a tu su i seksualne posledice koje podrazumevaju diranje u muškost, uvrede i prisiljavanje na seksualni odnos što može izazvati i psihičke posledice, frustracije. Muško nasilje je vidljivije, jer češće obuhvata fizičku silu pri čemu su posledice modrice, batine i u najgorem slučaju smrt. Žene češće psihički zlostavljaju muškarce kroz kontrolisanje i proganjanje supružnika i/ili partnera, slučajne povrede prijavljuju kao posledice muškog nasilja, ucenjuju, prete i manipulišu decom na suptilniji i perfidniji način što je teže vidljivo, a modrice koje nanose su više po duši. Odavno je poznato da reč može biti ubojita, jer se rečima gađa tamo gde je čovek najosetljiviji i najranjiviji. Naravno, ova razlika je uslovna, jer i muškarci i žene mogu biti žrtve i jednog i drugog oblika nasilja. Ženina moć i manipulacija s njom dolazi najviše do izražaja kada se deca koriste za nanošenje boli muškarcima.

8. Viktimizacija osoba muškog pola – dečaka i muškaraca

Naspram pojma pol (e. sex) koji se odnosi na biološke aspekte muškosti i ženskosti, izraz rod (e. gender) označava psihološka, socijalna i kulturalna iskustva i obeležja povezana sa društvenim statusom žena i devojčica, odnosno muškaraca i dečaka, i uključuje tvrdnje, kulturna uverenja, norme i stereotipe u vezi s njihovim ponašanjem, kognicijom i emocijama (Pleck, 1981, 1995, prema: American Psychological Association, 2018 – 2). Socijalne predstave o polovima i kruti rodni ideali postavljaju kulturalna očekivanja od muškaraca da budu snažni i neranjivi: standardi hegemonog maskuliniteta zahtevaju kontrolu, kako nad vlastitim osećanjima i doživljajima, tako i nad drugima (Weiss, 2010). Hegemoni maskulinitet određuje šta podrazumeva pravi muškarac: karakterišu ga naročito kompetitivnost, dominacija, agresivnost i emocionalni stoicizam (American Psychological Association, 2018). Njegova dva uporišta su: dominacija nad ženama i međumuška hijerarhija i dominacija, a u značajnoj meri ga karakteriše i stigmatizacija homoseksualnosti (Connell, 1987; Frank, 1987, prema: Kupers, 2005: 716). Hegemoni maskulinitet se reflektuje u nemilosrdnoj kompetitivnosti, nesposobnosti da se slobodno ispolji bilo koje osećanje sem besa, nepriznavanju slabosti ili zavisnosti, omalovažavanju žena i „ženskih" osobina kod muškaraca, i homofobiji (Brittan, 1989, prema: Kupers, 2005: 716). Ovaj stereotip muževnosti oblikuje socijalizaciju mladih muškaraca: i mada su mnogi muškarci mentalno vrlo udaljeni od njega, oni ipak brinu da li će ih drugi opažati kao nemuževne (Kupers, 2005).

8.1. Rodni stereotipi i sekundarna viktimizacija

Ukorenjeni rodni stereotipi, uz mitove o silovanju kao široko prihvaćena, tvrdokorna uverenja koja „negiraju, minimizuju i opravdavaju seksualno nasilje" (Bohner, 1998, prema: Nyúl, Kende, Engyel, Szabó, 2018: 2), čine mušku seksualnu viktimizaciju skoro nezamislivom, doprinose neprepoznavanju muškaraca kao žrtava i snažno generišu negativne stavove prema muškoj seksualnoj viktimizaciji (Doherty & Anderson, 2004; Sleath & Bull, 2009; Weiss, 2010).

Mitovi o silovanju muškaraca kompletiraju ideološku branu tradicionalnog socijalno-rodnog poretka, podeljenosti i nejednakosti polova. Jednako kao i mitovi o silovanju žena (poput onog da „žene često provociraju akt svojim izgledom ili ponašanjem"), usmereni su na prebacivanje krivice na žrtvu, kreiranje negativnih stavova prema njoj i pravdanje izvršilaca (Fisher & Pina, 2013, p. 13).

U literaturi se kao najčešći navode sledeći mitovi: „muškarac je dovoljno fizički snažan da je nemoguće da bude prinuđen na seksualnu aktivnost"; „silovanja muškaraca se događaju samo u zatvoru" (Kassing, Beesley, Frey, 2005, prema: Graham, 2006); „silovan muškarac više nije muško"; „muškarac uvek uživa u seksu, čak i kad je na njega prisiljen", te „svaki zdrav muškarac može da odbije seksualni napad ukoliko to stvarno želi" (Sleath, Bull, 2009). Mitovi o silovanju konstruišu viktimizaciju muškaraca najčešće ili kao aberantnu, ili kao bezopasnu (Denov 2003; Scarce 1997, prema: Hlavka, 2017: 483), obeshrabrujući žrtve da delo prijave.

Oštrina stigmatizacije muškaraca žrtava proističe iz činjenice da muška seksualna viktimizacija ugrožava norme hegemonog maskuliniteta i heteroseksualnosti koji su obavezni i podrazumevani u tradicionalnom, patrijarhalnom socijalno-rodnom poretku. Heteroseksualnost korespondira sa tradicionalnom podelom seksualnih i rodnih uloga na mušku-dominantnu, aktivnu, i žensku-podređenu, pasivnu, te muška homoseksualnost predstavlja uvredu i izazov za tradicionalni poredak i maskulinitet. Od muškarca se očekuje da je u stanju da odbije napad i da se odbrani – ako je pretrpeo seksualni napad biva opažen kao seksualni objekt, slab, oštećen, bespomoćan, feminiziran (Kwon, Lee, Kim, Kim, 2007). Muškarci se odmalena intenzivno izlažu heteronormativnosti i posebnim rodnim normama oličenim u parolama i poukama poput: „budi muško", „muškarci ne plaču", „ne ponašaj se kao devojčica" i slično.

Zbog straha od negativnih reakcija okruženja poput neverovanja ili ravnodušnosti, samookrivljavanja ili straha da će biti prepoznati kao slabići, homoseksualci i „otpadnici" od muškog roda, muškarci najčešće odustaju od prijavljivanja seksualne viktimizacije, uprkos njenim često teškim posledicama koje često uključuju stigmu, depresiju, anksioznost, zloupotrebu psihoaktivnih supstanci i suicidalnost (Struckman-Johnson1992; Doherty, Anderson, 2004; Dube, Anda, Whitfield et al, 2005; Hlavka, 2017). Iskustvo viktimizacije godinama prati žrtve posredstvom flešbekova i snažnih emocionalnih sećanja (Petersson, Plantin, 2019).

Hlavka ukazuje na specifičnu hijerarhiju muške seksualne viktimizacije gde se kao „idealne žrtve" pojavljuju dečaci i heteroseksualni mladići koji su tokom izvršenja bili omamljeni ili fizički povređeni, budući da oni mogu da „objasne" viktimizaciju i repariraju svoj maskulinitet u okviru postojeće rodne ideologije. Na začelju su žrtve homoseksualci čije se nepristajanje na seksualni kontakt preispituje u svetlu njihove devijantne seksualnosti – kao u slučaju mitova o silovanju žena, za ovu kategoriju žrtava se često veruje da su „to tražile".

Mladi muškarci koji su doživeli seksualnu zloupotrebu od strane žena nalaze se negde između – njihova heteroseksualnost se ne dovodi u pitanje, ali se veoma teško opažaju kao žrtve u kulturi u kojoj se pretpostavlja da se muškarci neprekidno i rado upuštaju u heteroseksualne odnose, bez obzira na okolnosti.

Destruktivne rodne norme („toksični maskulinitet") raširenost stereotipa o muževnosti i seksualnosti i strah od stigmatizacije, glavni su razlozi zašto muškarci ne prijavljuju viktimizaciju i ne traže pomoć što pored ostalog povećava rizik da razviju posttraumatski stresni poremećaj (Larsen & Hilden, 2016; Depraetere, Vandeviver, Vander Beken, & Keygnaert, 2018).

9. Nasilje u braku

Institucija braka jedna je od najstarijih institucija zabeležena u svesti civilizacije. Razlozi nastajanja braka danas se smatraju primarno funkcionalnim, kao osiguravanje prava na potomstvo s muške strane i zaštita istog sa ženske strane. No, evolucijom ljudskog društva, brak je daleko zaobišao svoje početke i razvio društvene, političke, ekonomske i sakralne dimenzije. „Brak je bio nadređen esencijalnom procesu izbora partnera i seksualnog izražavanja" (Fanuko, 2008: 161).

U pravnoj doktrini postoji veliki broj definicija braka, i za razliku od njih, zakonodavstva se nisu upuštala u definisanje braka i nisu se izjašnjavala o njegovom smislu i cilju, osim u retkim slučajevima. Tako, na primer Porodični zakon u našem pravu daje definiciju braka i ona glasi: „Brak je zakonom uređena zajednica života žene i muškarca". U uporednom zakonodavstvu, kao primer može se navesti makedonsko pravo, koje sadrži odredbu kojom se brak definiše kao „zakonom uređena zajednica života muža i žene u kojoj se ostvaruju interesi bračnih drugova, porodice i društva" (Draškić, 2011: 77–79).

Pod terminom „nasilje u braku" podrazumeva se viktimizacija osobe s kojom je nasilnik imao ili ima zasnovanu bračnu zajednicu. Ono obuhvata kako nasilje nad ženama, tako i nasilje nad muškarcima (Burnett, 1999: 75). Nasilje u braku se određuje i kao niz ponašanja kojima se koristi osoba kako bi zadobila ili zadržala moć i kontrolu nad bračnim partnerom. Takva se ponašanja mogu dogoditi jednom, u dužem vremenskom periodu, tj. kontinuirano, ili posebno (Balić, Divanović, Ricijaš, 2001: 76).

Poslednjih godina čuju se i glasovi koji skreću pažnju i na nasilje u braku čije su žrtve muškarci. Nasuprot sindromu „zlostavljane žene", govori se o „pretučenim muškarcima" (battering men). Zagovornici teze objašnjavaju da i muškarci jesu žrtve nasilja u braku, kao i žene. O nasilju nad muškarcima nema jasnih podataka, jer je i ta društvena pojava obavijena ćutanjem i tajnama, strahovima, sramom i predrasudama – možda i više nego nasilje nad ženama i decom. Nasilje nad muškarcima retko započinje fizičkim nasiljem. Njemu najčešće prethodi poremećena komunikacija, česte svađe, vređanje, razbijanje predmeta, emocionalni pritisci, pretnje i sl. Tamna brojka kriminaliteta u nasilju nad muškarcima postoji zato što muškarci o nasilju koje trpe nerado govore, sramota ih je, a sve iz razloga još uvek snažnih stereotipa o muškoj dominaciji i „jačem polu" (Poredoš Lavor, 2010: 329–336). Kada se nasilje trpi u vezi s drugim muškarcem, postoji stid zbog prirode veze.

Savet Evrope je u okviru svojih aktivnosti na ostvarenju jednakosti muškaraca i žena i suzbijanju nasilja u partnerskim odnosima, jednu konferenciju posvetio nasilju nad muškarcima. Prezentovani su radovi bazirani na istraživanjima nasilja nad muškarcima u porodici u pojedinim zemljama. Rezultati nemačkog istraživanja su dovoljni za ilustraciju ove pojave. Većina muškaraca je trpela nasilje u porodici u „dečijem dobu", dok u manjem procentu prijavljuju nasilje koje trpe od svojih partnerki. Ako i prijavljuju, to je najčešće psihološko nasilje s elementima proganjanja i kontrole. Razlika između ženskog i muškog nasilja u braku se slikovito opisuje kao epizodno partnersko nasilje nasuprot patrijarhalnom terorisanju (Lenz, Puchert, 2005: 17–26).

Fiebert tvrdi da žene jednako često, ako ne i češće vrše nasilje u braku. On tvrdi da žene tri puta češće upotrebe oružje u međusupružničkim svađama. Ističe i da javnost ne zna pravu istinu o nasilju u braku, jer muškarci uglavnom ne prijavljuju svoje nasilne žene, dok su žene ohrabrivane da to rade. Smatra da mnoge žene prijavljuju nasilje zato

što se boje i najmanjeg incidenta, a druge ih pak lažno prijavljuju, kako bi iz toga izvukle materijalnu korist. On takođe, na osnovu raspoloživih podataka, navodi da su u gotovo svim kulturama žene agresivnije od svojih partnera, te da je svake 14. sekunde muškarac žrtva nasilja u braku (Balić, et al 2001: 77).

10. Teorijska objašnjenja nasilja u braku i partnerskim odnosima

Kada je reč o psihološkim teorijama koje su ostavile najveći trag na opšte (laičko) shvatanje nasilja u braku i partnerskim odnosima, jesu: teorija o mazohizmu žene i teorija o patologiji nasilnika.

Prema teoriji o mazohizmu žene, žene su mazohistkinje, jer su svesno i samostalno birale nasilnike za svoje partnere. One žele da pate i budu maltretirane i prave racionalni, svesni izbor, birajući za sebe nasilne bračne, ili vanbračne partnere. Njihov izbor je potvrda njihove mazohističke prirode. Ova tvrdnja se dodatno osnažuje činjenicom, da žena ne napušta nasilni odnos, čak i kada nasilje poprimi dramatične dimenzije (Ristanović Nikolić, 1993: 276–283). Neke žene, po njima, prosto ne osećaju da su zaslužile bolje, i ne bivaju zadovoljne, dok njihova percepcija sopstvene ličnosti nije potvrđena (Goudolf, Fisher, 1988: 14). Ovakva shvatanja imaju korene u Frojdovim postavkama o prirodnoj predodređenosti žena da budu mazohistkinje, koji su kasnije bili široko prihvaćeni od strane Helen Deutsch u njenoj poznatoj knjizi „Psihologija žene" (Konstantinović Vilić, Ristanović Nikolić, Kostić, 2009: 129).

Prema teoriji o patologiji nasilnika, pojava nasilja i trpljenja nasilja, dovodi se u vezu sa psihopatološkim osobinama (retardacija, sadizam) nasilnika. Za nasilnike se vezuju iznenadni ispadi agresivnosti, slaba kontrola impulsa i nisko samopoštovanje, ili se njihove ličnosti nalaze na granici između psihotičnih i neurotičnih (Dutton, Golant, 1995: 45). Tako je Gayford, na osnovu informacija dobijenih od 100 žena koje su boravile u skloništu za pretučene žene, zaključio da su muškarci koji zlostavljaju svoje partnerke patološko ljubomorni, loše odgajani, razmaženi, nesposobni da se brinu o sebi, ljubitelji alkohola i kocke. Roy je opisao nasilne muževe kao ličnosti koje pate od niskog nivoa samopoštovanja, velikog bračnog nezadovoljstva, nesigurnosti, stresa i slabom komunikativnosti ljudi sa problematičnim detinjstvom (Konstantinović Vilić, Ristanović Nikolić, Kostić, 2009: 128).

Psihološke teorije su trpele i trpe brojne i ozbiljne kritike, bez obzira na to da li se uzrok nasilja u braku traži u patologiji nasilnika, ili u mazohizmu žene. Kritičari ističu da se na ovaj način zanemaruju društveni, kulturni faktori i socijalni koncept u kome se nasilje u partnerskim odnosima javlja i da je nasilje u partnerskim odnosima suviše rasprostranjeno da bi bilo rezultat individualne patologije (Konstantinović Vilić, Ristanović Nikolić, Kostić, 2009: 129).

10. Nasilje u vezama adolescenata

Dosadašnja istraživanja nasilja u partnerskim odnosima pokazala su da se ne radi o fenomenu koji pogađa samo odrasle osobe, već i da su mnogi adolescenti izloženi različitim vrstama nasilja u vezi (Ajduković & Ručević, 2010, p. 217).

U poslednje vreme, nasilje u vezama adolescenata postalo je predmet interesovanja naučne javnosti kako u svetu, tako i kod nas. Pre pojmovnog određenja nasilja u vezama adolescenata neophodno je odrediti pojam „adolescencije", ko su „adolescenti", a s obzirom na to da se u stručnoj literaturi koristi i pojam „mlada osoba" potrebno je i njega odrediti.

Prema Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima deteta, dete je svako ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest godina života, ukoliko se po zakonu koji se primenjuje na dete, punoletstvo ne stiče ranije. Adolescencija označava period između detinjstva i zrelosti, u kome se „ mlade osobe" nalaze na pragu značajnih promena, koje će ih polako uvesti u svet odraslih. Stalno eksperimentisanje novim ulogama, i polako napuštanje starih uloga

neke su od odlika ovog perioda, koji mnogi nazivaju dobom buntovništva, dobom suprostavljanja svakom autoritetu.

U literaturi se o nasilju u vezama mladih govori kao „teen dating violence", a definiše se kao fizičko, psihičko, emocionalno i seksualno nasilje čiji je cilj zadobijanje moći i održavanje kontrole nad drugom osobom u odnosu mladih. Najčešće se definiše u kontekstu stabilnijeg emocionalnog odnosa, i to kao „pretnja ili stvarna upotreba fizičkog, seksualnog ili verbalnog zlostavljanja od strane jednog člana nevenčanog para prema drugom, a u kontekstu ljubavne veze" (Bell, Cornelius, & Shorey, 2008, pp. 185–194). Ipak, sve više autora navodi da taj odnos ne mora biti nužno stabilan, šta više može biti i jednokratni izlazak (O'Keffe, 2005: 125).

Rezultati triju velikih istraživanja sprovedenih u SAD i Kanadi pokazuju da nasilje u vezama mladih nije retka pojava, tačnije, da je između 22,55 i 39, 1% mladića i između 37,8% i 43,6% devojaka počinilo neki oblik nasilja u vezi (Marcus, 2007: 54).

Istraživanja partnerskog nasilja kod adolescenata pokazuju preovladajući obrazac uzajamnog nasilja. Gray i Foshee našli su da su 66% parova, koji su priznali da je bilo nasilja u njihovoj vezi, tvrdili da je to nasilje bilo obostrano (Gray & Foshee, 1997, pp. 126–141). Capaldi i Crosby navode kako 51% srednjoškolskih parova priznaje neke oblike fizičkog nasilja, i da je nasilje uglavnom obostrano.

Kada je samo jedan od partnera bio nasilan, u velikom procentu radilo se uglavnom o devojkama, odnosno u 4% parova mladić se nasilno ponašao prema devojci, a u 17% parova devojka prema mladiću (Capaldy & Crosby, 1997, pp. 184–206). Veliko međunarodno istraživanje na preko 13.000 studenata u 32 zemlje pokazalo je da je gotovo 1/3 devojaka, a isto toliko i mladića fizički napalo partnera ili partnerku u prethodnih godinu dana. Po učestalosti je na prvom mestu bilo obostrano nasilje, a zatim je sledilo nasilje koje čine devojke prema mladićima (Straus, 2007: 252–275).

11. Žene kao učinioci krivičnog dela nasilja u porodici

Modernizacijom društvenog života, uloga žene je menjala svoj značaj kroz različite društvene sfere i segmente, a posebno u porodici gde je od svoje umanjene i potčinjene uloge došla do socijalno jednake i moderne kakvu danas ima. Porodica je bila i ostala osetljiva zona životnog postojanja imajući u vidu da se radi o osnovnoj bazi življenja u kojoj treba da se razvija ljubav, poštovanje i sigurnost, ali se ipak, nažalost javljaju i mnoge disfunkcije koje utiču na njen opstanak, a kao jedna od tih je krivično delo nasilje u porodici. Prva pomisao koja se javlja kada je reč o ovom krivičnom delu je da ono vrše samo muškarci. Ipak, moderan život doneo je i nove trendove pa se kao učinioci ovog krivičnog dela javljaju, ni manje ni više, nego žene.

Žene su oduvek privlačile pažnju u svim društvenim i državnim sistemima budući da se njihova uloga kroz razvoj društva menjala, kako u socijalnim aspektima života, tako i u porodici. Kada govorimo o modernom društvu, uloga žene više nije neravnopravna sa muškim polom, već naprotiv, možemo naići na njenu dominantnu i izražajniju stranu. U prvi mah svako od nas bi se zapitao da li su žene sposobne da učine krivično delo nasilja u porodici, imajući u vidu da je kategorija učinioca ovih dela nekako podrazumevana i rezervisana da, ako dođe do nasilja u porodici, izvršioci budu muškarci. Sa druge strane, žene se, najčešće smatraju žrtvama krivičnog dela nasilja u porodici. Pravom se ipak ne mogu regulisati, ni zaštititi svi odnosi u braku i porodici, jer se radi o najintimnijoj sferi ljudske ličnosti, o odnosima koji se zasnivaju na ljubavi i osećanjima (Jovašević, 2014).

Dugo godina su kroz istoriju krivičnog zakonodavstva i u kriminalističkoj praksi muškarci bili ti koji su bili isključivi učinioci krivičnog dela nasilje u porodici, te je kategorija učinioca bila i u pravosudnoj praksi rezervisana za njih. Međutim, moderno vreme donelo

je drugačiji način i sistem vrednosti, kao i ravnopravnost među polovima. Tako su i žene dobijale ulogu učinioca i ovih krivičnih dela. U nastavku rada biće prikazana analiza dinamike izvršenja nasilja u porodici od strane žena, kao i njihov odnos zastupljenosti u odnosu na ukupan broj prijavljenih za nasilje u porodici kroz prikaz statističkih podataka. (Bilteni Republičkog zavoda za statistiku: broj 603 za 2014. godinu (2015); broj 617 za 2015. godinu (2016); broj 629 za 2016. godinu (2017); broj 643 za 2017. godinu (2018); broj 653 za 2018. godinu (2019); broj 665 za 2019. godinu (2020); broj 667 za 2020. godinu (2021); broj 689 za 2021. godinu (2022); broj 702 za 2022. godinu (2023) i broj 714 za 2023. godinu (2024); Beograd: Republički zavod za statistiku).

Žene se kao učinioci nasilja u porodici, na prvi pogled, javljaju u vrlo malom procentu i to u analiziranim godinama od 9% do 13% u odnosu na ukupan broj prijavljenih za ovo delo. Ipak, ne može se reći da je ovo zanemarljiv podatak imajući u vidu da se radi o ženama kao nežnijem polu s jedne strane, dok se sa druge strane javljaju kao učinioci nasilja u porodici. Najmanji broj zastupljenih žena kao učinioca nasilja u porodici u odnosu na ukupan broj prijavljenih učinioca za ovo delo je bio 2014. i 2015. Godine, i to svega 9%, dok je od 2016. do 2023. godine taj procenat bio oko 11% i 12%, te najveći 2022. godine, i to 13%.

Imajući u vidu da nisu svi postupci okončani iste godine kada su i prijavljeni, učinioci dela nasilja u porodici, tabela prikazuje okvirno stanje odnosa osuđenih žena u odnosu na prijavljene žene za nasilje u porodici, posebno što je broj prijavljenih žena bio skoro sličan u svim prikazanim godinama. U procentualnom smislu, broj osuđenih žena u odnosu na broj prijavljenih žena za nasilje u porodici je bio najmanji 2016. godine i to svega 12%, dok je bio najveći 2014. godine, kada je čak 28% prijavljenih žena osuđeno za nasilje u porodici. Od 2018. do 2023. godine je procentualno od 20% do 25% žena bilo osuđeno za nasilje u porodici od ukupnog broja prijavljenih žena za ovo delo, dok je 2017. godine bio manji broj, i to 15%, kao i 2015. godine gde je iznosio 17%.

Moderno doba prati moderan razvoj društva, društvenih odnosa, ali i drugačiju ulogu žene. Od ranijih vremena i njene istorijske uloge u porodičnim zajednicama gde je vladao matrijarhat, do savremenih porodica, u kojima se, nažalost, žene pojavljuju i kao učinioci brojnih krivičnih dela, a na iznenađenje teorije i prakse i kao učinioci krivičnog dela nasilja u porodici.

12. Problem ćutanja

Nasilje nad muškarcima je kod nas tema koja se ne dodiruje, od koje se beži, jer između ostalog izaziva podsmeh. Za muškarce se neretko tvrdi ili da nisu ugroženi ili da su sami krivi, jer nisu dovoljno muškarci, ako dopuste da im se tako nešto dogodi.

Zainteresovanost, ali neosetljivost za muškarce kao žrtve nasilja u porodici, svodi se na veselo učestvovanje prisluškivanjem i/ili gledanjem porodičnih predstava sa zaključcima da im tako i treba. Pod varnicama teških reči potkradu se i vidljivi tragovi oklagija, cepanica, štikli, šerpi, koji izazivaju surovo ismejavanje muškaraca i kod žena. Žrtve ćute iz straha da ih okolina ne bi nazvala slabićima, kao i da ne bi došlo do razvijanja osećaja stida i neprijatnosti, straha od odvajanja od dece, nepostojanja podrške i saosećanja sa muškarcima – žrtvama. Iako nisu usamljeni primeri o surovostima nežnijeg pola, predrasude i dominantan stav u društvu da su jedino muškarci siledžije, utiče i na proučavanje nasilja među heteroseksualnim partnerima. Muškarci pod uticajem vaspitanja i socijalizacije i pod pritiskom uloge da budu jaki, odgovorni, izdržavaju porodicu, bivaju dovedeni u velikom broju slučajeva do krajnje tačke pucanja.

Nasilje u porodici je ljudski, a ne rodni ili polni problem, te u skladu sa tim pozornica humanosti pripada svima. Ni jedna prevencija nasilja u porodici ne može umanjiti nasilje

ako se istraživanjem počinioca, žrtava, rasprostranjenosti, uzroka i posledica ne obuhvati porodica u celini.

Neophodnost saradnje krivičnopravne zaštite sa institucijama socijalne zaštite, zdravstva i obrazovanja i drugih profesionalnih organizacija i udruženja nije neophodno posebno naglašavati. Borba protiv nasilja u porodici podrazumeva sveobuhvatan društveni, naučni i profesionalni pristup ove kompleksne, višedimenzionalne i dinamične društvene pojave.

13. Sindrom pretučenog muškarca

Najkontroverzniji aspekt partnerskog nasilja koje čine žene je teorija o „sindromu pretučenog muža". Kao reakciju na nalaze američkog Nacionalnog istraživanja nasilja u porodici iz 1975. Suzan K. Stajnmec je 1977. napisala članak u kojem je skovala termin kao korelativ „sindromu pretučene žene". Stajnmec je sprovela nekoliko empirijskih istraživanja pre pisanja svog članka. Koristeći široki nereprezentativni uzorak od pedeset četiri para, Stajnmec je otkrila nasilje intimnog partnera koje su počinili muškarci u stopi od 47% i nasilje koje su počinile žene u stopi od 43%.

Dalje je otkrila da dok je 39% muževa bacalo predmete, 31% žena je činilo isto; 31% muževa je gurnulo ili odgurnulo svoju partnerku, u poređenju sa 32% žena; 20% muževa je udarilo svoje žene, 20% žena je udarilo svoje muževe; 10% muževa je udarilo svoje žene predmetom, 10% žena je udarilo svoje muževe predmetom.

U drugoj studiji, koristeći uzorak od pedeset dva kanadska studenta, Stajnmec je otkrila da su muškarci počinili nasilje intimnog partnera u stopi od 23%, a žene u stopi od 21%. Dalja istraživanja su pokazala da je 21% i muževa i žena bacalo predmete; 17% muževa je guralo ili odgurivalo, u poređenju sa 13% žena; 13% muževa je udarilo svoje žene, 13% žena je udarilo svoje muževe; 10% muževa je udarilo svoje žene predmetom, 12% žena je udarilo svoje muževe predmetom.

U trećoj studiji, koristeći slučajni uzorak od devedeset četiri osobe, Stajnmec je pronašla stopu nasilja od 32% kod muškaraca i 28% kod žena. Dalje je utvrđeno da je 31% muževa bacalo predmete u poređenju sa 25% žena; 22% muževa je guralo ili odgurivalo, u poređenju sa 18% žena; 17% muževa je udarilo svoje žene, 12% žena je udarilo svoje muževe; 12% muževa je udarilo svoje žene predmetom, 14% žena je udarilo svoje muževe predmetom.

Ovi nalazi naveli su Stajnmec da zaključi da je nasilje intimnog partnera otprilike recipročno između muževa i žena, sa sličnim nivoom namere između muškaraca i žena; „žene su jednako sklone da izaberu fizički sukob za rešavanje bračnih problema kao i muškarci. Žene imaju potencijal da izvrše činove nasilja i pod određenim okolnostima, one te radnje i izvršavaju".

Kolega Stajnmecove, Ričard Dž. Gels, javno se oglasio o konfuziji, koju su izazvala istraživanja i „značajno iskrivljavanje" podataka od strane grupa za prava očeva u svom javnom odgovoru Nasilje u porodici: Nije ravan teren (Domestic Violence: Not An Even Playing Field), „Zaista, muškarce tuku njihove žene, oni bivaju povređeni, a neki i ubijeni. Ali, da li su svi muškarci koje tuku žene pretučeni? Ne. Muškarci koji tuku svoje žene, koji koriste emocionalno zlostavljanje i ucenu da kontrolišu svoje žene, a zatim su udareni ili čak povređeni, ne mogu se smatrati pretučenim muškarcima. Pretučeni muškarac je onaj koji je fizički povređen od strane žene ili partnerke, a nije je fizički udario niti psihološki isprovocirao."

Tvrdnje Stajnmecove u njenom članku, i posebno njena upotreba fraze „sindrom pretučenog muža", izazvali su veliku kontroverzu, pri čemu su mnogi naučnici kritikovali nedostatke istraživanja u njenom radu. Posebno je kritikovana što nije pravila razliku

između verbalne i fizičke agresije ili između namere i radnje (želja za udarcem smatrana je istim kao i stvarno udaranje).

14. Restorativna pravda u funkciji zaštite od nasilja u porodici

Nasilje u porodici, kao manje ili više vidljiva manifestacija interpersonalnih odnosa među članovima porodice, predstavlja pojavu imanentnu ljudskom rodu još od stvaranja prvih ljudskih grupa. Ipak, tek se druga polovina 20. veka smatra „zlatnim vekom" ne samo deteta, već i drugih vulnerabilnih članova porodice, poput žena/majki/partnerki i ostarelih članova porodičnog domaćinstva, usled političkog angažovanja feminističkih i drugih nevladinih organizacija na nivou razvijenijih država sveta. Aktivnom ulogom grupa za zaštitu ljudskih prava, nasilje u porodici prestaje da predstavlja privatnu stvar članova porodice, postaje društveno vidljivo, s jasnom tendencijom upliva države u privatnu sferu života.

Izloženost članova porodice, a posebno žena kao lica s najvećim rizikom viktimizacije, svakodnevno je velika, bez obzira što su države širom sveta izgradile odgovarajući legislativni okvir za borbu protiv ovog oblika kriminaliteta nasilja, uz jasnu kaznenu politiku retributivnog procesa. Drugim rečima, kaznena politika u borbi protiv nasilja u porodici nije dala odgovarajuće rezultate, te je stoga neophodno pristupiti izgradnji drugačijeg načina reakcije na ovaj oblik kriminaliteta nasilja, sa jasnim ciljem da se izbegne vršenje istog krivičnog dela u budućnosti. Naime, drugačiji način društvene reakcije na nasilje u porodici se otelotvoruje u primeni restorativne pravde u kojoj se podjednako štite interesi žrtve, učinioca nasilja u porodici, kao i lokalne zajednice.

Podatke o rasprostranjenosti nasilja u porodici teško je utvrditi, jer kod ovog oblika kriminaliteta postoji velika tamna brojka. Ipak, rezultati kriminiloških istraživanja ukazuju da je nasilje u porodici veoma rasprostranjeno. Republika Srbija ne „zaostaje" za nasiljem u porodici u odnosu na druge države. Prvo kvantitativno istraživanje o rasprostranjenosti nasilja u porodici u Republici Srbiji je sprovedeno 2001. godine, od strane Viktimološkog društva Srbije, kada nije ni postojala inkriminacija nasilja u porodici kao krivičnog dela. Na uzorku od 700 punoletnih žena, došlo se do rezultata da je svaka treća žena doživela fizički napad, dok je svaka druga žena bila žrtva psihičkog napada (Dimovski, 2014: 159–160)

Polazeći od činjenice da je nasilje u porodici, naročito prema ženama, izrazito zastupljeno, javni tužioci u Republici Srbiji su, pored pokretanja krivičnog postupka prema nasilnicima, pri čemu postoji mogućnost izricanja kazne zatvora za slučajeve nasilja u porodici, počeli da primenjuju, na osnovu člana 283. Zakonika o krivičnom postupku načelo oportuniteta prema izvršiocima nasilja u porodici. Naime, prema pomenutom članu zakona, javni tužilac može odložiti krivično gonjenje za krivična dela za koja je predviđena novčana kazna ili kazna zatvora, ako osumnjičeni prihvati jednu ili više obaveza. U slučajevima nasilja u porodici obaveza se sastoji u podvrgavanju psihosocijalnom tretmanu radi otklanjanja uzroka nasilničkog ponašanja. Naredbom o odlaganju krivičnog gonjenja, javni tužilac određuje rok u kojem osumnjičeni mora da izvrši preuzetu obavezu, pri čemu rok ne može biti duži od godinu dana. Ispunjavanjem pomenute obaveze od strane osumnjičenog, javni tužilac će rešenjem odbaciti krivičnu prijavu, i o tome obavestiti oštećenog. Analizom bića krivičnog dela nasilja u porodici, jasno je da se načelo oportuniteta može primeniti na prvi, drugi i peti oblik krivičnog dela nasilja u porodici.

Želeći da pruži odgovarajući psihosicijalni tretman počiniocima nasilja u porodici, Republika Srbija je tokom 2012. godine, u saradnji sa Programom Ujedinjenih nacija za razvoj, pokrenula projekat pod nazivom „Borba protiv seksualnog i rodno zasnovanog nasilja", kojim se pružao odgovarajući tretman muškarcima počiniocima nasilja u partnerskim odnosima. Na ovaj način Republika Srbija ispunjava preporuku iz Konvencije

o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (The Con vention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, CEDAW). Kao opšti cilj projekta određeno je zaustavljanje i sprečavanje nasilja u partnerskim odnosima u porodici i zaštita žrtava od nasilja u porodici.

Opis poslednjeg nasilnog događaja je esencijalni deo individualnog tretmana. Kako bi nasilnik bio otvoreniji za primenu odgovarajućeg tretmana prema njemu, neophodno je, nakon opisa poslednjeg nasilnog događaja, da ga terapeut upozna sa tipovima nasilja. Na taj način nasilnik treba da razvije sposobnost da prepozna sve slučajeve nasilja koje je primenjivao prema svojoj partnerki. Pored ispitivanja očekivanja nasilnika od sprovođenja individualnog tretmana prema njemu, potrebno je nadalje upoznati nasilnika sa tehnikama za zaustavljanje nasilja kao što je time out.

Nakon završetka individualnog tretmana terapeuti procenjuju da li se nasilnik može uključiti u grupni tretman. Preduslov za uključivanje nasilnika u grupni rad je postojanje želje kod nasilnika da na ovaj način nastavi sa tretmanom. Kao kontraindikacije za uključivanje nasilnika u grupni tretman, kako je to navedeno u Priručniku za obuku profesionalaca i profesionalki za tretman počinilaca nasilja u partnerskim odnosima, su: 1) postojanje jezičke barijere – drugim rečima neophodnost funkcionalne upotrebe srpskog jezika; 2) seksualno, žestoko fizičko ili psihičko nasilje prema deci; 3) teška životna situacija nasilnika u smislu nemanja posla, mesta stanovanja ili je u toku postupak za dodelu starateljstva nad detetom; 4) nasilnik se nalazi u pritvoru ili izdržava kaznu zatvora; 5) nijedan nasilnik ne sme da bude u takvom položaju koji ga čini „usamljenim" u odnosu na druge nasilnike iz grupe; 6) suicidalne misli ili akutna teška depresija kod nasilnika; 7) postojanje izrazitih teškoća u društvenim kontaktima, kao što su preterana stidljivost, strah od grupe i tako dalje, što rezultira nemogućnošću funkcionisanja u okviru grupe; 8) zauzimanje izrazito kontrolišućeg stava prema grupnom tretmanu i terapeutu od strane nasilnika i 9) kršenje pravila grupe.

Grupni rad se sastoji od osam tematskih celina, pri čemu je svaka od tematskih celina predmet postupanja na tri seanse: 1) šta je nasilje, 2) psihološko nasilje, 3) bliskost, seks i ljubav, 4) alternativa nasilju, 5) odgovornost, 6) otac i dete, 7) uzroci ispoljavanja nasilja i 8) posledice nasilja. Sama seansa obuhvata evaluaciju prethodnog susreta, ventiliranje i individualno vreme. Evauluacija prethodnog susreta se sprovodi s ciljem proveravanja razumevanja, uviđanja koliko su pojedini članovi usvojili nenasilne metode ponašanja, kao i ustanovljavanja napretka pojedinih nasilnika. Procenjivanje količine besa od strane samog nasilnika čini suštinu ventiliranja, kojom se teži da se učesnik grupnih seansi reši nasilja, odnosno da podeli sopstvena iskustva u vezi nasilja i konfliktnih situacija koje su se dogodile od prethodnog susreta. U fazi individualnog vremena, svaki pojedinac dobija povratnu informaciju o sopstvenom iskustvu od strane ostalih članova grupe i terapeuta. Tokom grupnih seansi obrađuju su sledeće teme: šta je nasilje, psihološko nasilje, seksualnost, alternative nasilju, odgovornost, otac i dete, uzroci nasilja, posledice nasilja. Na završnoj seansi centralni deo odnosi se na evaluaciju postignutih rezultata kod svakog člana grupe pojedinačno. Naime, od svakog člana se očekuje da prepozna promene kod samog sebe u pogledu svog ponašanja prema partnerki. Drugim rečima, član grupe treba iskreno da kaže koji su stavovi, shvatanja i postupci promenjeni, a koji su ostali isti. Na osnovu toga, terapeut daje ocenu o napretku svakog člana grupe, uz postavljanje pitanja: „Da li biste nas pozvali da se nasilje ponovi?" Poslednja seansa završava se popunjavanjem evaluacionog lista.

ZAKLJUČCI

Nasilje u porodici predstavlja jedan od najtežih oblika ugrožavanja osnovnih ljudskih prava i sloboda, dostojanstva, telesnog i psihičkog integriteta i bezbednosti pojedinca. Iako se u javnom, stručnom i naučnom diskursu najčešće razmatra kroz prizmu nasilja nad ženama, neophodno je sagledati i položaj muškaraca kao žrtava nasilja u porodici. Muškarci, kao i žene, imaju pravo na zaštitu od svih oblika nasilja, bez obzira na pol, uzrast, bračni status ili odnos sa učiniocem. Upravo je potreba za potpunijim i objektivnijim sagledavanjem ove pojave bila osnovni motiv za izradu master rada pod naslovom „Muškarac kao žrtva nasilja u porodici".

Analizom pojma nasilja u porodici, njegovih pojavnih oblika, uzroka i posledica, kao i relevantnih teorijskih i pravnih shvatanja, može se zaključiti da nasilje prema muškarcima predstavlja stvaran i složen društveni problem. Ono se može ispoljavati kroz fizičko, psihičko, seksualno i ekonomsko nasilje, kao i kroz pretnje, kontrolu, izolaciju i druge oblike ponašanja kojima se ugrožava sigurnost i dostojanstvo žrtve. Poseban značaj ima činjenica da se nasilje ne može svesti isključivo na fizički napad, već obuhvata i ponašanja koja dugotrajno narušavaju psihičku stabilnost, autonomiju i kvalitet života žrtve.

Posebno mesto u radu zauzima problem ćutanja muškaraca o pretrpljenom nasilju. Strah od osude, osećaj stida, sumnja u sopstvenu muškost, ekonomska zavisnost, briga za decu, emocionalna vezanost za partnerku i nepoverenje u institucije predstavljaju neke od okolnosti koje mogu uticati na neprijavljivanje nasilja. Posledica toga može biti višestruka viktimizacija, odnosno ponovljeno trpljenje nasilja, ali i sekundarna viktimizacija kroz neadekvatne reakcije okoline i nadležnih organa. Zbog toga je od naročitog značaja stvaranje društvene klime u kojoj će muškarac moći da govori o nasilju bez straha od ismevanja, omalovažavanja ili umanjivanja njegovog iskustva.

Analiza položaja žene kao mogućeg učinioca krivičnog dela nasilja u porodici ukazuje na potrebu da se učinioci ne određuju isključivo na osnovu pola, već na osnovu konkretnog ponašanja i okolnosti svakog slučaja. Žena može biti učinilac nasilja, kao što muškarac može biti žrtva.

Na osnovu sprovedene analize može se zaključiti da su postavljene hipoteze rada opravdane. Muškarci mogu biti žrtve svih relevantnih oblika nasilja u porodici, pri čemu rodni stereotipi i društvena očekivanja mogu doprineti njihovom ćutanju i otežati ostvarivanje zaštite. Istovremeno, položaj muškarca kao žrtve zahteva pažnju, kako u teorijskom i empirijskom istraživanju, tako i u praktičnom postupanju nadležnih institucija. Zaštita od nasilja mora biti zasnovana na konkretnom slučaju, proceni ugroženosti i potrebama žrtve, a ne na unapred formiranim pretpostavkama o tome ko može biti žrtva, a ko učinilac.

Posebno je važno istaći da se borba protiv nasilja u porodici ne sme posmatrati kao pitanje suprotstavljanja muškaraca i žena, već kao zajednički cilj zaštite ljudskog dostojanstva, bezbednosti i prava svih članova porodice.

Zaključno, muškarac kao žrtva nasilja u porodici predstavlja temu od značaja za savremenu pravnu nauku i praksu. Njeno proučavanje doprinosi boljem razumevanju složenosti nasilja u porodici, prepoznavanju nedovoljno vidljivih žrtava i unapređenju mehanizama njihove zaštite. Pravičan i efikasan sistem zaštite mora počivati na jednakom uvažavanju svake žrtve, bez obzira na pol, uz poštovanje načela zakonitosti, ravnopravnosti i ljudskog dostojanstva. Samo takvim pristupom moguće je ostvariti cilj savremenog društva: porodicu i partnerske odnose zasnovane na sigurnosti, poštovanju i odsustvu nasilja.

LITERATURA

Monografije, udžbenici, radovi u zbornicima, naučni i stručni članci

Ćopić, S. (2003). Porodično nasilje u zemljama bivše Jugoslavije: pregled najvažnijih rezultata istraživanja. Temida, br. 2.

Jovašević, D., Mitrović, Lj., & Ikanović, V. (2017). Krivično pravo Republike Srpske, Posebni deo. Banja Luka: Univerzitet Apeiron.

Jovašević, D., & Miladinović Stefanović, D. (2023). Krivično pravo, Posebni deo. Niš: Pravni fakultet.

Jovašević, D. (2017). Krivično pravo, Posebni deo. Beograd: Dosije.

Jovanović, S. (2010). Pravna zaštita od nasilja u porodici. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Đorđević, Đ. (2011). Krivično pravo, Posebni deo. Beograd: Kriminalističkopolicijska akademija.

Đorđević, M., & Đorđević, Đ. (2020). Krivično pravo. Beograd: Pro juris.

Simić, I., & Trešnjev, A. (2010). Krivični zakonik sa kraćim komentarom. Beograd: Pro info.

Simić, I., & Petrović, M. (2002). Krivični zakon Republike Srbije, Praktična primena. Beograd: Službeni glasnik.

Mrvić Petrović, N. (2005). Krivično pravo. Beograd: Službeni glasnik.

Milovanović, I., & Trajković, T. (2024). Nasilje u porodici kao deo rodno zasnovanog nasilja prema međunarodnim standardima. Bilten Vrhovnog suda, br. 3, 193–215.

Kostić, M. (1995). Dete kao žrtva kriminaliteta. Magistarska teza. Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.

Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., & Kostić, M. (2009). Kriminologija. Niš.

Dimovski, D. (2014). Zaštita žena u krivičnom pravu. Mobilna pravna klinika u akciji – od institucije ka žrtvi. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta.

Babić, M., & Marković, I. (2008). Krivično pravo, Posebni deo. Banja Luka: Pravni fakultet.

Ajduković, M., & Plavenković, G. (2000). Nasilje nad ženama u obitelji. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.

Žene u modernom društvu – Žene kao učinioci i žrtve krivičnog dela nasilja u porodici, Gordana Nikolić (2025). Banja Luka: Centar modernih znanja.

Žegarac, N. (2004). Deca koja čekaju. Beograd: Save the Children UK – beogradska kancelarija i Centar za prava deteta.

Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu. Dimovski, D. Restorativna pravda u funkciji zaštite od nasilja u porodici, god. 54, br. 70 (2015), 423–437.

Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, br. 1/2 (2010). Knežić, B. U prilog istraživanja zlostavljanja muškaraca u porodici, 153–166.

Windom, C. S., & Amess, M. A. (1994). Criminal Consequences of Childhood Sexual Victimization. Child Abuse & Neglect, 18 (4), 303–318.

Weiss, K. G. (2010). Male Sexual Victimization: Examining Men's Experiences of Rape and Sexual Assault. Men and Masculinities, 12 (3), 275–298.

Struckman-Johnson, C., & Struckman-Johnson, D. (1992). Acceptance of Male Rape Myths among College Men and Women. Sex Roles, 27, 85–100.

Sleath, E., & Bull, R. (2009). Male Rape Victim and Perpetrator Blaming. Journal of Interpersonal Violence, 6, 969–988.

Pavišić, B., Grozdanić, V., & Veić, P. (2007). Komentar Kaznenog zakona. Zagreb: Narodne novine.

Nyúl, B., Kende, A., Engyel, M., & Szabó, M. (2018). Perception of a Perpetrator as a Successful Person Predicts Decreased Moral Judgment of a Rape Case and Labeling it as Rape. Frontiers in Psychology, 9, 2555.

McQuigg, J. A. R. (2017). The Istanbul Convention, Domestic Violence and Human Rights. London: Routledge, Oxon.

Lazarević, Lj., Vučković, B., & Vučković, V. (2004). Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore. Cetinje: Obod.

Larsen, M. L., & Hilden, M. (2016). Male victims of sexual assault; 10 years' experience from a Danish Assault Center. Journal of Forensic and Legal Medicine, 43, 8–11.

Kupers, T. (2005). Toxic Masculinity as a Barrier to Mental Health Treatment in Prison. Journal of Clinical Psychology, 61 (6), 713–724.

Križan, H. (2018). Obiteljsko nasilje. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.

Hlavka, H. R. (2017). Speaking of Stigma and the Silence of Shame: Young Men and Sexual Victimization. Men and Masculinities, 20 (4), 482–505.

Fisher, N. L., & Pina, A. (2013). An overview of the literature on female-perpetrated adult male sexual vic-

timization. Aggression and Violent Behavior, 18 (1), 54–61.
Doherty, K., & Anderson, I. (2004). Making sense of male rape: Constructions of gender, sexuality and experience of rape victims. Journal of Community and Applied Social Psychology, 14, 85–103.
Cohen, L. E., & Felson, M. (1979). Social change and crime rate trends: A routine activity approach. American Sociological Review, 44, 588–609.

OSTALA ISTRAŽIVAČKA GRAĐA
Propisi

Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women. Dostupno na: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women (pristupljeno 24. 8. 2026. godine).
Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasiljem u porodici. „Službeni glasnik Republike Srbije" – Međunarodni ugovori, br. 12/2013.
Krivični zakonik Republike Srbije. „Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 i dr.
Porodični zakon Republike Srbije. Dostupno na : https://www.paragraf.rs/propisi/porodicni_zakon.html
Zakon o ratifikaciji Konvencije UN o pravima deteta. „Službeni list SFRJ" - Međunarodni ugovori, br. 15/90; „Službeni list SRJ" – Međunarodni ugovori, br. 4/96 i 2/97.
Zakon o sprečavanju nasilja u porodici. „Službeni glasnik Republike Srbije", br. 94/2016 i 10/2023. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sprecavanju_nasilja_u_porodici.html.
Zakonik o krivičnom postupku. „Službeni glasnik Republike Srbije", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 – Odluka US i 62/2021 – Odluka US.

Godine	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ukupan broj slučajeva prijavljenih za nasilje u porodici	3642	5040	7244	7795	7916	7308	5932	5663	5531	5015
Procentualna vrednost	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Ukupan broj slučajeva prijavljenih žena za nasilje u porodici	347	478	820	898	951	874	678	689	712	596
Procentualna vrednost	9%	9%	11%	11%	12%	12%	11%	12%	13%	12%

Tabela br. 1 Prijavljene žene kao punoletni učinioci krivičnog dela nasilja u porodici u odnosu na ukupan broj prijavljenih učinilaca krivičnog dela nasilja u porodici u Republici Srbiji u periodu 2014–2023. godine.

Godine	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Broj prijavljenih žena za nasilje u porodici	347	478	820	898	951	874	678	689	712	596
Procentualna vrednost	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Broj osuđenih žena za nasilje u porodici	98	81	100	133	187	184	151	174	147	150
Procentualna vrednost	28%	17%	12%	15%	20%	21%	22%	25%	21%	25%

Tabela br. 2 Osuđene žene za nasilje u porodici u odnosu na broj prijavljenih žena za delo nasilja u porodici u Republici Srbiji u periodu 2014–2023. godine.

MAN AS A VICTIM OF DOMESTIC VIOLENCE

Author: TEODORA RISTIĆ
e-mail: teodora.ristic13@gmail.com
Mentor: Full Prof. Miomira Kostić
Faculty of Law, University of Niš

Introduction: Family violence represents a complex social, legal, and criminological problem that can involve any family member, regardless of gender or age. The position of men as victims remains insufficiently researched and recognized, while social stereotypes may make it more difficult for men to recognize violence, report it, and seek institutional assistance.

Aim: The aim of the thesis is to examine and present the position of men as victims of family violence, to point out the specifics of their victimization, and to determine the circumstances that influence the recognition and reporting of violence, as well as the actions of competent authorities.

Materials and Methods: Relevant professional and scientific literature, legal sources, and available statistical data on family violence were analyzed. Content analysis and descriptive data analysis were applied, with particular attention to the position of men as victims of violence.

Results: Men represent a significant but insufficiently recognized category of victims of family violence. Social stereotypes, gender roles, shame, fear of judgment, and distrust in the possibility of obtaining adequate help and protection may influence the recognition and reporting of violence. Violence may therefore remain unreported, making the achievement of adequate protection more difficult.

Conclusion: The position of men as victims of family violence requires a comprehensive approach without predetermined assumptions about the gender of the victim or perpetrator. Better recognition of violence and improved access to institutional protection may contribute to a more effective response to the victimization of men.

Keywords: violence against men; man as a victim of family violence; family and domestic violence; victimization; specific characteristics of male victimization

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.013 УДК 331.103.35:159.944(497.6RS)

USKLAĐENOST RASTA PLATA I PRODUKTIVNOSTI RADA U REPUBLICI SRPSKOJ PO DJELATNOSTIMA, 2015–2024.

Autor: VANJA VUKOVIĆ
e-mail: vanja.vukovic@student.ef.unibl.org
Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Usklađenost rasta plata i produktivnosti rada pokazatelj je održivosti rasta plata, ali zaključak zavisi od cjenovnog indeksa kojim se plate deflacioniraju. Realne plate u Republici Srpskoj snažno rastu, a nije jasno prati li ih produktivnost.

Cilj: Cilj rada je utvrditi da li je rast realnih plata u Republici Srpskoj 2015–2024. bio usklađen sa rastom produktivnosti rada, ukupno i po djelatnostima, i koliko to zavisi od deflatora.

Materijal i metode: Korišteni su podaci iz Statističkog godišnjaka Republike Srpske 2025 i biltena „Nacionalni računi": realna i nominalna bruto dodata vrijednost po djelatnostima (realna za 2015–2019. preračunata u cijene 2021), broj zaposlenih te bruto plate. Produktivnost je realna dodata vrijednost po zaposlenom. Plate su poređene sa produktivnošću na dva načina: bruto plate deflacionisane deflatorom BDV (cijene proizvoda; trošak rada) i potrošačkim cijenama (kupovna moć). Veza je ispitana korelacijom i panel modelom (135 opservacija).

Rezultati: Od 2015. do 2024. produktivnost je porasla za 7,8%, realna bruto plata u cijenama proizvoda za 9,7% (jaz 1,9 procentnih poena), a realna bruto plata u potrošačkim cijenama za 28,6% (jaz 20,7). Razliku čini brži rast cijena proizvoda od potrošačkih (17,2%). Prije 2019. plate su zaostajale za produktivnošću (−5,2), a poslije su je sustigle (7,5). Promjene plata nisu značajno povezane sa promjenama produktivnosti u istoj djelatnosti ($\beta = 0{,}003$; $p = 0{,}98$), a na trogodišnjem horizontu umjereno ($\beta = 0{,}41$). Na tržišnom dijelu privrede jaz u cijenama proizvoda iznosi 9,5 procentnih poena.

Zaključak: Usklađenost zavisi od deflatora: u cijenama proizvoda plate su u ukupnoj privredi uglavnom pratile produktivnost, ali ne i na tržišnom dijelu privrede, dok je veliki jaz u potrošačkim cijenama u cijelosti efekat cijena. Na nivou djelatnosti plate su slabo povezane sa produktivnošću, a nalaz o najnižoj plati je samo deskriptivan. Rezultati ne utvrđuju uzročnost, pa uz inflaciju treba pratiti i pokazatelje troška rada.

Ključne riječi: plate; produktivnost rada; deflator; realne plate; Republika Srpska

UVOD

Odnos između rasta plata i rasta produktivnosti rada klasično je pitanje političke ekonomije, a posljednjih godina postao je važan i za monetarnu politiku, jer rast plata utiče na cijene i troškove poslovanja (Pasimeni, 2018). Ekonomska logika je jednostavna: ako plate dugoročno rastu brže od produktivnosti, raste trošak rada po jedinici proizvoda, a ako zaostaju, dio rasta se ne prenosi na radnike.

Teorijsko polazište je teorija granične produktivnosti. Na konkurentnom tržištu rada preduzeće zapošljava radnike dok se realna plata ne izjednači sa vrijednošću granične

produktivnosti rada. Ako je tehnologija Cobb–Douglasova, $Y = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{1-\alpha}$, realna plata jednaka je $(1 - \alpha) \cdot Y/L$, odnosno proporcionalna je prosječnoj produktivnosti rada, a udio rada u dodatoj vrijednosti iznosi $1 - \alpha$ i ne mijenja se. Prema toj logici, plate rastu istom stopom kao produktivnost, što je mjerilo „jedan prema jedan" koje se koristi u ovom radu.

Stvarna veza je slabija iz dva razloga. Prvo, u modelima pregovaranja i podjele rente plata zavisi i od toga koliko produktivnost preduzeća premašuje alternativnu zaradu radnika, pa se na plate prenosi samo dio promjene produktivnosti; firmske studije elastičnost plata u odnosu na produktivnost preduzeća obično procjenjuju na oko 0,05–0,15 (Card et al., 2018). Ako radnici mogu da pređu u drugu djelatnost ili da odu u inostranstvo, plate se na tržištu rada izjednačavaju, pa je veza između plate i produktivnosti pojedine djelatnosti još slabija. Drugo, Baumol (1967) objašnjava da u djelatnostima sa sporim rastom produktivnosti, prije svega u uslugama, plate moraju pratiti plate u djelatnostima sa brzim rastom, pa im troškovi rada po jedinici proizvoda rastu. Zato se jaz između rasta plata i rasta produktivnosti očekuje upravo u djelatnostima sa sporim rastom produktivnosti.

Empirijska literatura pokazuje da veza između plata i produktivnosti postoji, ali da nije „jedan prema jedan". Pasimeni (2018) na uzorku od 34 razvijene ekonomije u posljednjih pola vijeka nalazi značajnu vezu između rasta produktivnosti i rasta naknada za rad, ali i značajan jaz, te zaključuje da je rast produktivnosti nužan, ali ne i dovoljan uslov za rast plata, jer na vezu utiču ciklični uslovi i struktura tržišta rada. Stansbury i Summers (2017) za Sjedinjene Američke Države pokazuju da je rast produktivnosti povezan sa rastom naknada, ali da su istovremeno djelovali faktori nezavisni od produktivnosti koji su snižavali naknade tipičnog radnika.

Rasprava o razdvajanju rasta plata od rasta produktivnosti rada (engl. *decoupling*) uglavnom se vodi na primjeru razvijenih ekonomija. Schwellnus *et al.* (2017) dokumentuju da je u većini zemalja OECD-a tokom posljednje dvije decenije rast ukupne produktivnosti rada nadmašio rast realnih medijalnih naknada. Ovaj trend autori primarno objašnjavaju padom udjela rada u ukupnom dohotku, kao i produbljivanjem jaza između medijalne i prosječne plate.

U literaturi se izdvaja nekoliko ključnih uzroka ovih kretanja. S jedne strane, Karabarbounis i Neiman (2014) pad udjela rada dovode u vezu s trendom pojeftinjenja investicionih dobara. S druge strane, Autor *et al.* (2020) taj pad objašnjavaju tržišnom realokacijom, odnosno koncentracijom prodaje prema vodećim firmama koje karakterišu visoke marže i nizak udio troškova rada u dodatoj vrijednosti.

Komplementaran metodološki okvir nude Bivens i Mishel (2015), koji razliku između produktivnosti i naknada tipičnog radnika dekomponuju na tri komponente: promjenu udjela rada, nejednakost plata i distorziju uzrokovanu upotrebom različitih cjenovnih indeksa (deflatora) za produktivnost i naknade.

Veličina jaza u velikoj mjeri zavisi od načina mjerenja. Feldstein (2008) pokazuje da su u nefarmerskom poslovnom sektoru SAD u periodu 1970–2006. produktivnost i naknada po satu rasle približno istom stopom (1,9% i 1,7% godišnje) kada se naknada deflacionira istim indeksom cijena proizvoda kojim se mjeri produktivnost. Prema njemu, dvije greške u mjerenju stvaraju privid razdvajanja: poređenje produktivnosti sa platama umjesto sa ukupnom naknadom i deflacioniranje plata potrošačkim cijenama umjesto cijenama proizvoda. Sektorski pristup, koji je primijenjen i u ovom radu, koristi se i u analizama za Evropsku uniju (Fofack & Temkeng, 2021).

Posebnu okolnost u posmatranom periodu predstavlja inflacija. Međunarodna organizacija rada (ILO, 2022) procjenjuje da su globalne realne mjesečne plate u prvoj polovini 2022. godine pale za 0,9%, jer nominalne plate u mnogim zemljama nisu bile dovoljno prilagođene rastu troškova života.

Za Zapadni Balkan Svjetska banka (World Bank, 2024) navodi da realne plate od 2015. u većini zemalja ne odražavaju rast produktivnosti, posebno u Bosni i Hercegovini

i Albaniji, gdje su rasle dvocifrenim stopama uprkos niskoj ili opadajućoj produktivnosti. Kao faktore tog jaza izdvaja reforme najniže plate (uključujući automatsko usklađivanje), pregovaračku moć javnog sektora i rekordan nedostatak radnika u privatnom sektoru. Nikoloski (2026) na panelu šest zemalja za period 2010–2022. nalazi da je produktivnost statistički značajna determinanta bruto plata, uz elastičnost od oko 0,16. Za Republiku Srpsku Kljajić i Dakić (2024) analiziraju neto plate za period 2012–2022. i nalaze kontinuirani rast zaposlenosti i mjesečnih plata, uz pomak radne snage ka višim platnim razredima.

Za Republiku Srpsku kontekst dodatno oblikuju administrativne odluke o najnižoj plati i nedostatak radne snage. Najniža neto plata u Republici Srpskoj iznosila je 700 KM u 2023. godini (Vlada Republike Srpske [Vlada RS], 2023a), a Odlukom o najnižoj plati za 2024. godinu utvrđena je na 900 KM (Vlada RS, 2023b); prema Radiju Slobodna Evropa (2023), najnižu platu prima oko 20 000 radnika. Brborić i Pejić (2025) na kvartalnim podacima za period 2017–2024. nisu pronašli statistički značajan uticaj najniže plate na ukupnu zaposlenost u Republici Srpskoj.

Cilj rada je da se ispita da li je rast realnih plata u Republici Srpskoj u periodu 2015–2024. godine bio usklađen sa rastom produktivnosti rada, ukupno i po područjima djelatnosti, i koliko rezultat zavisi od izbora deflatora. U skladu sa tim postavljeno je jedno istraživačko pitanje i tri hipoteze:

Istraživačko pitanje (IP): U kojoj mjeri zaključak o usklađenosti plata i produktivnosti zavisi od toga da li se plate deflacioniraju cijenama proizvoda ili potrošačkim cijenama?

H1: Realne plate u Republici Srpskoj rasle su brže od produktivnosti rada na nivou ukupne privrede, i u cijenama proizvoda i u potrošačkim cijenama.

H2: Rast realnih plata po djelatnostima samo je djelimično povezan sa rastom produktivnosti u istim djelatnostima, odnosno koeficijent uz produktivnost (β) u panel modelu manji je od 1. Raspon 0,05–0,15 koji navode firmske studije (Card et al., 2018) služi samo kao referentna vrijednost pri tumačenju, a ne kao dio hipoteze.

H3: U 2024. godini, kada je najniža plata povećana za 28,6%, realne plate su rasle brže u djelatnostima sa nižim platama. Ta veza tumači se kao deskriptivna povezanost, a ne kao uzročni efekat najniže plate, i provjerava se placebo testom, odnosno u godinama bez većeg povećanja najniže plate.

MATERIJAL I METODE

Analiza se zasniva na javno dostupnim podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske, objavljenim u Statističkom godišnjaku Republike Srpske 2025 (RZS RS, 2025a) i u biltenu „Nacionalni računi" (RZS RS, 2025b). Za period 2015–2024. korišteni su podaci po područjima djelatnosti prema Klasifikaciji djelatnosti BiH 2010: (1) bruto dodata vrijednost (BDV) u stalnim cijenama (RZS RS, 2025b, tabela 8) (2) stope realnog rasta BDV (RZS RS, 2025a, tabela 7.8) i indeksi nominalne BDV (RZS RS, 2025a, tabela 7.6), (3) prosječan godišnji broj zaposlenih (RZS RS, 2025a, tabela 6.2), (4) prosječne isplaćene bruto plate (RZS RS, 2025a, tabela 6.21) i (5) indeksi potrošačkih cijena (RZS RS, 2025a, tabela 13.4). Neto plate (RZS RS, 2025a, tabela 6.20) korištene su samo za poređenje sa najnižom platom i za provjere. Podaci o platama potiču iz mjesečnog istraživanja o zaposlenima i platama zaposlenih, koje se sprovodi na uzorku koji obuhvata oko 70% zaposlenih u poslovnim subjektima, a preduzetnici i njihovi zaposleni nisu obuhvaćeni (RZS RS, 2025a, Poglavlje 6). Realna BDV u cijenama 2021. godine (lančano povezane vrijednosti) objavljena je u biltenu Nacionalni računi samo za 2020–2024.godinu.

Da bi se period produžio do 2015. godine, BDV za 2015–2019. preračunata je u cijene 2021. unazadnim računanjem. Polazeći od vrijednosti za 2020. u cijenama 2021, BDV za ranije godine dobijena je pomoću stopa realnog rasta iz tabele 7.8:

$$BDV_{i,t-1} = BDV_{it} / (1 + g_{it} / 100), \quad t = 2020, 2019, \ldots, 2016 \qquad (1)$$

gdje je g_{it} stopa realnog rasta BDV (u %) djelatnosti i u godini t. Pošto svi podaci potiču iz istog izdanja godišnjaka, nema miješanja izdanja sa različitim revizijama. Stope rasta izračunate iz nivoa BDV u cijenama 2021. poklapaju se sa stopama iz tabele 7.8 za 2021–2024. u okviru zaokruživanja (do 0,06 procentnih poena). Pošto su stope zaokružene na jednu decimalu, nagomilana greška unazadnog računanja je mala, oko ±0,05 procentnih poena po godini, a nagomilana greška za 5 godina unazadnog računanja najviše oko ±0,25 (proračun autora). Produktivnost rada definisana je kao realna BDV po zaposlenom:

$$P_{it} = BDV_{it} / Z_{it} \qquad (2)$$

gdje je Z broj zaposlenih. Poređenje plata i produktivnosti zavisi od toga kojim se cijenama plate deflacioniraju. Feldstein (2008) navodi da plate treba deflacionisati cijenama proizvoda, a ne potrošačkim cijenama, i da produktivnost treba porediti sa ukupnom naknadom za rad, a ne samo sa platama. Zato su bruto plate poređene sa produktivnošću na dva načina.

Prvi, osnovni pristup mjeri trošak rada: bruto plate deflacionisane su deflatorom BDV. Bruto plata je bliska ukupnoj naknadi za rad jer se, prema Zakonu o doprinosima (2017, čl. 10 i 24), doprinosi obračunavaju iz bruto plate i plaćaju po odbitku od nje, pa se doprinosi poslodavca ne dodaju na bruto platu; izostaju samo davanja koja se ne obračunavaju kao plata (npr. topli obrok, prevoz i regres). Deflator djelatnosti i u godini t izračunat je iz indeksa nominalne BDV i stope realnog rasta (RZS RS, 2025a, tabele 7.6 i 7.8):

$$D_{it} = D_{i,t-1} \times (N_{it} / 100) / (1 + g_{it} / 100), \quad D_{i,2015} = 1 \qquad (3)$$

gdje je N_{it} indeks nominalne BDV (prethodna godina = 100). Indeks produktivnosti i indeks realne bruto plate u cijenama proizvoda, oba sa 2015. godinom kao bazom, glase:

$$I_{it}^{P} = P_{it} / P_{i,2015} \times 100 \qquad (4)$$

$$I_{it}^{Wp} = (B_{it} / B_{i,2015}) / D_{it} \times 100 \qquad (5)$$

gdje je B prosječna bruto plata (KM). Odnos IWp / IP jednak je odnosu rasta nominalne bruto plate i rasta nominalne BDV po zaposlenom, pa pokazuje promjenu udjela plata u dodatoj vrijednosti. Drugi pristup mjeri kupovnu moć: iste bruto plate deflacionisane su zvaničnim indeksom potrošačkih cijena. Bruto plate su zadržane u oba pristupa da bi razlika između pristupa potekla samo od cijena, a ne i od promjena poreza i doprinosa, koje utiču na neto platu, a ne na trošak rada. Indeks realne bruto plate u potrošačkim cijenama glasi:

$$I_{it}^{Wc} = (B_{it} / B_{i,2015}) / CPI_{t} \times 100 \qquad (6)$$

gdje je CPIt kumulativni indeks potrošačkih cijena (2015 = 1) iz jednačine (9). Jaz između plata i produktivnosti izračunat je u procentnim poenima za oba pristupa, za svaku godinu i za izabrani period od t0 do t1:

$$J_{it}^{p} = I_{it}^{Wp} - I_{it}^{P}, \quad J_{it}^{c} = I_{it}^{Wc} - I_{it}^{P} \qquad (7)$$

$$J_i(t_0, t_1) = (I_{i,t1}^{W} / I_{i,t0}^{W} - I_{i,t1}^{P} / I_{i,t0}^{P}) \times 100 \qquad (8)$$

Pozitivna vrijednost jaza znači da su realne plate rasle brže od produktivnosti. Godina 2015. odabrana je za bazu, jer je prva godina niza i prethodi koroni. Zbog toga su posebno posmatrani podperiodi 2015–2019. (prije korone) i 2019–2024.

Radi dosljednosti u radu se koriste sljedeći izrazi. Produktivnost (rada) je realna BDV po zaposlenom. Plata je prosječna bruto plata, koja približno odgovara naknadi za rad; izraz „ukupna naknada za rad" koristi se samo kada se govori o Feldsteinovom (2008) mjerilu i o ograničenjima poređenja. Cijene proizvoda su deflator BDV, odnosno implicitni indeks cijena dodate vrijednosti domaće proizvodnje: „plata u cijenama proizvoda" (trošak rada) je bruto plata podijeljena tim deflatorom, a „plata u potrošačkim cijenama" (kupovna moć) ista plata podijeljena indeksom potrošačkih cijena. Jaz je razlika indeksa plate i indeksa produktivnosti u procentnim poenima, a promjena udjela plata u BDV njihov je odnos, izražen kao relativna promjena u procentima (jaz od 1,9 procentnih poena u 2024. odgovara porastu udjela od 1,7%); oba pokazatelja imaju isti znak, ali nisu isti broj.

Kumulativni indeks potrošačkih cijena dobijen je lančanim povezivanjem zvaničnih godišnjih stopa rasta potrošačkih cijena π (RZS RS, 2025a, tabela 13.4):

$$CPI_t = CPI_{t-1} \times (1 + \pi_t / 100), \quad CPI_{2015} = 1 \qquad (9)$$

Zvanične godišnje stope iznose −1,2% u 2016, 0,5% u 2017, 1,2% u 2018, 0,5% u 2019, −1,2% u 2020, 1,7% u 2021, 12,7% u 2022, 7,0% u 2023. i 1,8% u 2024. godini, što daje kumulativni rast od 24,6% u periodu 2015–2024. Kao provjera, indeks izveden iz nominalne (tabela 6.20) i realne (tabela 6.23) neto plate razlikuje se od zvaničnog najviše za 0,1 procentni poen godišnje, a kumulativno iznosi 24,5% prema 24,6%.

Neto plate nisu korištene u osnovnoj analizi, jer na njih utiču izmjene poreskih propisa koje ne mijenjaju trošak rada (Grafikon br. 3). Porez na platu iznosio je 10% (Zakon o porezu na dohodak, 2015), a od 2022. iznosi 8%. Zbirna stopa doprinosa iznosila je 33% do 2019. (Zakon o doprinosima, 2012; Paragraf.ba, 2018a), 32,8% u 2020. i 2021. (Zakon o doprinosima, 2017; Paragraf.ba, 2020b), a od 2022. iznosi 31% (Paragraf.ba, 2021b). Lični odbitak povećan je sa 200 KM mjesečno na 500 KM od 1. septembra 2018. (Paragraf.ba, 2018b), na 700 KM od 1. jula 2021. (Eurofast, 2021) i na 1 000 KM od 2022. Zato je udio neto u bruto plati porastao sa 62,0% u 2015. na 66,1% u 2022, a do 2024. opao je na 65,4%, jer fiksni odbitak čini sve manji dio plate koja raste. Obračun sa zakonskim parametrima (proračun autora) reprodukuje taj udio do 2021. u okviru 0,6 procentnih poena, a za 2022–2024. daje oko dva procentna poena veći udio nego što je zabilježen; to nije objašnjeno, ali ne utiče na rezultate zasnovane na bruto platama.

Razlika između dva pristupa na nivou ukupne privrede potiče samo od razlike u cjenovnim indeksima. Označimo sa w^p i w^c kumulativni rast realne bruto plate u cijenama proizvoda i u potrošačkim cijenama u posmatranom periodu. Tada je:

$$1 + w^c = (1 + w^p) \times (1 + \varphi) \qquad (10)$$

$$\varphi = (D_t / D_0) / (CPI_t / CPI_0) - 1 \qquad (11)$$

gdje je φ efekat cijena (cijene proizvoda rastu brže ili sporije od potrošačkih cijena), a CPIt kumulativni indeks potrošačkih cijena iz jednačine (9).

Znak jaza u cijenama proizvoda zato ne zavisi od deflatora: deflator samo dijeli rast nominalne BDV na cijene i obim, što treba naglasiti kao prednost ovog mjerila. Od deflatora, međutim, zavise produktivnost i plate pojedinih djelatnosti, pa i panel model; ako su sektorski deflatori neprecizni, mjerna greška u produktivnosti pristrasno pomjera koeficijent β prema nuli.

Glavni uzorak čini 15 djelatnosti (područja A–K, M, N, R i S), koje se u nastavku nazivaju i tržišni dio privrede, za razliku od ukupne privrede, koja obuhvata sve djelatnosti.

Područje L (poslovanje nekretninama) isključeno je, jer imputirana renta čini većinu njegove BDV (od 79% u 2024. do 91% u 2015. godini u tekućim cijenama), a broj zaposlenih je mali (od 493 do 886 osoba) (RZS RS, 2025a). Područja O, P i Q (javna uprava, obrazovanje, zdravstvo i socijalni rad) prikazana su zasebno, jer se produkcija netržišnih djelatnosti obično mjeri zbirom troškova (Eurostat, 2013), pa produktivnost u njima nije pouzdana mjera.

Veza između plata i produktivnosti ispitana je na djelatnostima glavnog uzorka sa realnom bruto platom u potrošačkim cijenama, a ne sa platom u cijenama proizvoda, jer bi se u drugom slučaju isti deflator pojavljivao u obje strane poređenja (realna BDV je dio produktivnosti), što bi mehanički narušilo procjenu. Prvo, Pearsonovim i Spearmanovim koeficijentom korelacije između kumulativnog rasta realne plate i kumulativnog rasta produktivnosti (n = 15) za periode 2015–2024, 2015–2019, 2019–2024. i 2021–2024. Drugo, panel modelom sa fiksnim efektima djelatnosti na godišnjim promjenama (15 djelatnosti i 9 promjena od 2016. do 2024, ukupno 135 opservacija):

$$\Delta ln\ W_{it} = \alpha_i + \beta \cdot \Delta ln\ P_{it} + \varepsilon_{it} \qquad (12)$$

gdje je W realna bruto plata (u potrošačkim cijenama), a P produktivnost. Ako plate prate produktivnost „jedan prema jedan", $\beta = 1$. Kada radnici mogu da prelaze iz jedne djelatnosti u drugu, a plate se djelimično dijele sa preduzećem, očekuje se $\beta < 1$. Zato se H2 provjerava testom $\beta = 1$ prema alternativi $\beta < 1$: hipoteza je potvrđena ako se $\beta = 1$ odbacuje, a procjena je manja od 1. Raspon od oko 0,05–0,15, koji za preduzeća navode Card et al. (2018), nije dio hipoteze nego referentna tačka za tumačenje, jer se te studije odnose na elastičnost plate u odnosu na produktivnost preduzeća, a ne djelatnosti. Procijenjene su tri specifikacije: (1) osnovni model, (2) sa dodatnim efektima godina i (3) bez 2020. i 2021. godine (korona i oporavak). Standardne greške su grupisane po djelatnostima.

Zbog mjerne greške dodatno su ocijenjene tri provjere: (a) model bez deflatora (godišnja promjena ln nominalne bruto plate na promjenu ln nominalne BDV po zaposlenom, uz efekte godina koji preuzimaju zajednički rast cijena); (b) nepreklapajuće trogodišnje promjene (2015–2018, 2018–2021. i 2021–2024.), koje smanjuju uticaj godišnjeg šuma; (c) produktivnost sa docnjom od godinu. Intervali 95% računati su t-raspodjelom sa 14 stepeni slobode i, zbog malog broja grupa (15), približni su.

Treća hipoteza provjerena je korelacijom između nivoa prosječne bruto plate u 2023. godini i realnog rasta bruto plate u 2024. godini po djelatnostima, uz placebo test (ista korelacija za svaku godinu 2016–2024, između nivoa plate u prethodnoj godini i realnog rasta u tekućoj) i posebno za 11 djelatnosti sa nižim platama. Ova analiza je deskriptivna: nema kontrolne grupe koja nije izložena povećanju najniže plate, a veća povećanja poklapaju se sa periodom visoke inflacije (2022–2023), pa rezultat pokazuje povezanost, a ne uzročni efekat najniže plate. Sva izračunavanja urađena su u programskom jeziku Python (biblioteke NumPy i SciPy).

REZULTATI

Prema podacima RZS RS (2025a, tabela 6.2), broj zaposlenih u Republici Srpskoj povećan je sa 245 975 u 2015. na 289 722 u 2024. godini (za 17,8%), a ukupna realna BDV u cijenama 2021. za 27,0%. Produktivnost rada je zato porasla za 7,8% (u prosjeku oko 0,8% godišnje). Računski, oko dvije trećine rasta realne BDV povezano je sa povećanjem broja zaposlenih, a oko trećine sa rastom produktivnosti (ln 1,178 / ln 1,270 ≈ 69%; proračun autora); to je gornja procjena, jer dio rasta zaposlenosti može biti formalizacija postojećih radnih mjesta (vidjeti Diskusiju). Nominalna bruto plata porasla je za 60,1%, a deflator

BDV za 46,0%, pa je realna bruto plata u cijenama proizvoda porasla za 9,7%. Jaz prema produktivnosti iznosi 1,9 procentnih poena. Potrošačke cijene porasle su za 24,6%, pa je ista bruto plata u potrošačkim cijenama realno porasla za 28,6%, što je jaz od 20,7 procentnih poena (Tabela br. 1, Grafikon br. 1). Jaz u cijenama proizvoda ima isti znak kao promjena udjela plata u nominalnoj BDV, koji je na kraju perioda tek 1,7% veći nego na početku. Prva hipoteza (H1) je zato potvrđena u potrošačkim cijenama, dok je u cijenama proizvoda za ukupnu privredu jaz mali; njegova veličina zavisi od obuhvata, što se dalje provjerava za tržišni dio privrede.

U cijenama proizvoda jaz se nije razvijao ravnomjerno. Do 2019. godine bruto plata je pala za 2,9%, a produktivnost je porasla za 2,2%, pa je jaz iznosio −5,2 procentnih poena: plate su zaostajale za produktivnošću. Najniži jaz bio je 2018. (−6,0), a udio plata u dodatoj vrijednosti (indeks, 2015 = 100) pao je na 94,2. Poslije toga plate sustižu produktivnost: u periodu 2019–2024. realna bruto plata je porasla za 13,0%, a produktivnost za 5,5% (jaz 7,5). Jaz je postao pozitivan 2020. (1,2), kada je produktivnost pala za 2,4%, a udio plata porastao na 101,2, zatim je ponovo bio negativan 2021–2023, a 2024. je iznosio 1,9, jer je realna bruto plata u cijenama proizvoda porasla za 7,2%, a produktivnost za 2,6%. Udio plata u dodatoj vrijednosti u 2024. iznosio je 101,7, nešto više nego 2015.

Razlika između dva pristupa (Tabela br. 2) potiče isključivo od cijena: cijene proizvoda (deflator BDV) porasle su za 46,0%, a potrošačke cijene za 24,6%, što daje efekat cijena od 17,2%. U skladu sa jednačinom (10) vrijedi $1{,}097 \times 1{,}172 \approx 1{,}286$. Efekat cijena je dominantan: potrošačke cijene su 2016. i 2020. pale za 1,2%, dok je deflator BDV rastao (1,0% i 1,4%), a u 2019, 2021, 2023. i 2024. deflator je rastao brže od potrošačkih cijena (2,7% prema 0,5%, 4,9% prema 1,7%, 9,1% prema 7,0% i 3,3% prema 1,8%). Da su plate deflacionisane kao neto, razlika bi bila veća (35,7% prema 28,6%), jer je neto plata rasla brže od bruto zbog poreskih izmjena (efekat 5,5%; vidjeti Metode). Odgovor na istraživačko pitanje je da izbor deflatora mijenja zaključak: jaz mjeren potrošačkim cijenama (20,7) oko 11 puta je veći od jaza mjerenog cijenama proizvoda (1,9), a razlika u cijelosti potiče od efekta cijena.

Na nivou djelatnosti, realne bruto plate u cijenama proizvoda rasle su 2015–2024. brže od produktivnosti u 12 od 15 djelatnosti glavnog uzorka (Tabela br. 3, Grafikon br. 2), a prosječan jaz iznosi 11,2 procentnih poena (prosječan rast plata 25,6%, produktivnosti 14,4%). Najveći jaz imaju informacije i komunikacije (41,3 procentnih poena), ostale uslužne djelatnosti (38,9), vađenje ruda i kamena (32,8), građevinarstvo (30,4) i smještaj i ugostiteljstvo (26,7). U informacijama i komunikacijama produktivnost je opala za 16,9%, a realna plata u cijenama proizvoda porasla za 24,4%. Plate su zaostajale za produktivnošću u prerađivačkoj industriji (−3,9), energetici (−10,6) i, najviše, u finansijama i osiguranju (−45,2), gdje je produktivnost porasla za 42,1%, a realna plata u cijenama proizvoda pala za 3,1%. Djelatnosti javnog sektora imaju mali jaz (obrazovanje 8,8, javna uprava 3,2, zdravstvo −2,9). Prije korone (2015–2019) plate su brže od produktivnosti rasle samo u pet od 15 djelatnosti (prosječan jaz −2,5), a u periodu 2019–2024. u 13 od 15 (prosječan jaz 13,7). U potrošačkim cijenama jaz je veći u svim djelatnostima osim u vađenju ruda i kamena i informacijama i komunikacijama, gdje je manji (prerađivačka industrija na primjer 60,7 prema −3,9 procentnih poena).

Tabela br. 3 sadrži rast nominalne BDV i deflatora BDV po djelatnostima. Najveći rast deflatora ima prerađivačka industrija (119,0%): nominalna BDV porasla je za 122,4%, a realna za svega 1,5%, pa je efekat cijena u odnosu na potrošačke cijene 75,8% ($1{,}224 = 1{,}015 \times 2{,}190$). Slijede administrativne i pomoćne usluge (94,9%) i umjetnost, zabava i rekreacija (85,8%), a najmanji je rast u informacijama i komunikacijama (16,8%), sporiji od potrošačkih cijena (24,6%). Deflator je ostatak odnosa nominalnog i realnog rasta BDV (RZS RS, 2025a, tabele 7.6 i 7.8), pa se u njemu nakupljaju greške oba izvora; zato velike vrijednosti, prije svega u prerađivačkoj industriji, ne treba tumačiti kao potvrđen

rast cijena proizvoda. Uzroci nisu ispitani, a provjera indeksima cijena proizvođača industrijskih proizvoda nije urađena. Znak jaza time nije ugrožen: u prerađivačkoj industriji nominalna BDV po zaposlenom porasla je za 95,4%, a bruto plata za 86,8%.

Najveći rast prosječne plate ima djelatnost N (administrativne i pomoćne usluge): bruto plata je porasla za 141,7%, a neto za 149,1% (sa 515 na 1 283 KM), uz rast zaposlenosti od 77,6% (sa 2 850 na 5 063; Tabela br. 3). Istovremeno je realna BDV djelatnosti porasla za 102,1%, a nominalna BDV po zaposlenom za 122,0%, pa je udio plata u nominalnoj BDV porastao sa 62,9% na 68,4%. Neto plata u N bila je 2015. najniža među svim djelatnostima (1,39 puta najniža plata od 370 KM), a 2024. iznosila je 1,43 puta najniža plata (900 KM): najniža plata porasla je za 143,2%, a neto plata u N za 149,1%, dok je u većini ostalih djelatnosti taj odnos opao (na primjer trgovina 1,63 prema 1,37). Prosječna bruto plata u N porasla je sa 62% na 93% prosječne bruto plate ukupne privrede, a dodatna radna mjesta čine 43,7% zaposlenosti u 2024.

Djelatnost je mala (učešće u zaposlenosti poraslo je sa 1,2% na 1,7%, a u rastu zaposlenosti čini 5,1%), pa njeno izostavljanje malo mijenja rezultate: jaz tržišnog dijela iznosi 9,0 umjesto 9,5 procentnih poena (7,2 bez N, J i R, koje su takođe imale rast zaposlenosti veći od 60%), a bez N godišnji koeficijent iznosi −0,01 (interval od −0,21 do 0,19), trogodišnji 0,33 (interval od 0,04 do 0,61), a korelacija iz H3 −0,75 ($p = 0,002$).

Tabele br. 1 i 2 obuhvataju ukupnu privredu, a analiza po djelatnostima izostavlja javni sektor i poslovanje nekretninama. Pošto se output javnog sektora mjeri troškovima, njegov deflator uglavnom prati plate, što približava plate i produktivnost u ukupnoj privredi. Zato je, koristeći aditivnost nominalne BDV i mase bruto plata (prosječna bruto plata puta broj zaposlenih), izračunat udio plata u nominalnoj BDV za tržišni dio privrede (15 djelatnosti); realni rast agregata dobijen je lančanim povezivanjem sektorskih stopa sa ponderima iz prethodne godine (godišnje stope razlikuju se od objavljenih za ukupnu privredu najviše za 0,2 procentna poena). Za tržišni dio udio plata porastao je sa 42,2% na 45,8% (za 8,6%), produktivnost za 10,3%, a realna bruto plata u cijenama proizvoda za 19,8%, pa jaz iznosi 9,5 procentnih poena (−3,0 u 2015–2019. i 12,7 u 2019–2024.). U javnim djelatnostima udio je gotovo nepromijenjen (72,1% prema 74,5%), a jaz iznosi 3,3 (Tabela br. 2). Zbir svih djelatnosti daje jaz od 7,2, a ne 1,9: prosječna bruto plata ponderisana zaposlenima po djelatnostima raste za 68,7%, a objavljena prosječna plata ukupne privrede za 60,1% (objavljena je 2015. bila za 9,0% veća od ponderisanog prosjeka, a 2024. za 3,5%), vjerovatno zbog različitog obuhvata statistike plata i zaposlenosti, što nije provjereno. Znak jaza u cijenama proizvoda se zato ne mijenja, ali njegova veličina zavisi od obuhvata (1,9; 7,2; 9,5). H1 je u cijenama proizvoda potvrđena za tržišni dio, a za ukupnu privredu samo uz mali i nepouzdan jaz.

Veza između rasta plata i rasta produktivnosti po djelatnostima pokazala se slabom. Kumulativni rast realne bruto plate (u potrošačkim cijenama) i produktivnosti 2015–2024. daje Pearsonov koeficijent korelacije 0,11 ($p = 0,70$) i Spearmanov 0,16 ($p = 0,57$). Veća korelacija javlja se samo u periodu 2021–2024. (Pearsonov 0,50, $p = 0,06$; Spearmanov 0,53, $p = 0,04$). U panel modelu na godišnjim promjenama koeficijent uz produktivnost iznosi 0,003 (standardna greška 0,092; 95% interval od −0,20 do 0,20; $p = 0,98$), sa efektima godina 0,002 (standardna greška 0,081; 95% interval od −0,17 do 0,18; $p = 0,98$), a bez 2020. i 2021. godine 0,209 (standardna greška 0,118; 95% interval od −0,04 do 0,46; $p = 0,10$) (Tabela br. 4). Godišnji podaci zato isključuju elastičnost veću od oko 0,2, što je jači nalaz od toga da koeficijent „nije značajan". Provjere pokazuju da je veza zavisna od horizonta. Model bez deflatora daje 0,031 (interval od −0,09 do 0,16), a produktivnost sa docnjom od godinu 0,084 (interval od −0,07 do 0,23), pa uklanjanje deflatora i docnja ne mijenjaju ocjenu. Na trogodišnjim promjenama koeficijent iznosi 0,408 (interval od 0,08 do 0,74; $p = 0,02$), a bez deflatora 0,235 (interval od 0,08 do 0,39; $p = 0,005$). Na dužem horizontu plate, dakle umjereno prate produktivnost, čemu može doprinositi i manji uti-

caj šuma i mjerne greške, ali $\beta = 1$ se odbacuje u svim specifikacijama ($p < 0,01$). Druga hipoteza (H2) je potvrđena: $\beta = 1$ se odbacuje u svim specifikacijama, a gornja granica 95% intervala najviše je 0,74. Na godišnjem nivou procjena je blizu nule, pa je njen interval kompatibilan i sa nulom i sa rasponom 0,05–0,15 koji za preduzeća navode Card et al. (2018), a na trogodišnjem je umjerena i neprecizno procijenjena (45 opservacija).

Za provjeru treće hipoteze uporedili smo nivo prosječne bruto plate u 2023. godini i realni rast bruto plate u 2024. godini po djelatnostima. Korelacija je negativna: Pearsonov koeficijent iznosi −0,74 ($p = 0,001$), a Spearmanov −0,42 ($p = 0,11$) za 15 djelatnosti glavnog uzorka, odnosno −0,76 i −0,56 ($p < 0,001$ i $p = 0,02$) kada se uključe i djelatnosti javnog sektora ($n = 18$). Djelatnosti sa platom do medijane (1 641 KM) imale su prosječni realni rast od 14,9%, a one iznad medijane 10,6%; najveći rast imale su administrativne i pomoćne usluge (19,4%), a najmanji zdravstvo (0,8%), javna uprava (1,8%) i obrazovanje (4,1%). Nalaz je provjeren na tri načina. Prvo, ista korelacija (nivo plate u prethodnoj godini i realni rast u tekućoj) izračunata je za svaku godinu (placebo test). Najniža plata (Tabela br. 1) povećana je za manje od 7% u 2016, 2017, 2018. i 2021. godini, kada Pearsonovi koeficijenti iznose 0,05 ($p = 0,87$), −0,14 ($p = 0,61$), −0,06 ($p = 0,83$) i −0,19 ($p = 0,51$), a za 10% do 29% u 2019, 2020, 2022, 2023. i 2024. godini (2019: −0,52 ($p = 0,05$); 2020: −0,59 ($p = 0,02$); 2022: −0,68 ($p = 0,005$); 2023: −0,67 ($p = 0,006$); 2024: −0,74 ($p = 0,001$)). Veza dakle nije prisutna svake godine, što je u skladu sa hipotezom, ali se veća povećanja poklapaju i sa visokom inflacijom 2022–2023, pa to nije dokaz. Drugo, negativnu korelaciju 2024. velikim dijelom određuju četiri djelatnosti sa najvišim platama (vađenje ruda i kamena, snabdijevanje električnom energijom, informacije i komunikacije i finansije); unutar preostalih 11 djelatnosti korelacija je pozitivna (Pearsonov koeficijent 0,38, $p = 0,25$; Spearmanov 0,41, $p = 0,21$). Treće, javni sektor ima plate određene budžetom i kolektivnim ugovorima, pa pojačana korelacija sa $n = 18$ nije dokaz. Nalaz je zato u skladu sa hipotezom H3: negativna povezanost nivoa plate i rasta plate u 2024. postoji, a ne javlja se svake godine, pa nije riječ samo o stalnom približavanju plata. Međutim, osjetljiva je na izbor mjere i uzorka i poklapa se sa visokom inflacijom, pa se ne može pripisati najnižoj plati.

DISKUSIJA

Rad pokazuje da ocjena usklađenosti plata i produktivnosti u Republici Srpskoj zavisi od toga u kojim se cijenama plate izražavaju. U cijenama proizvoda (trošak rada) jaz za ukupnu privredu je mali (1,9 procentnih poena), a u potrošačkim cijenama (kupovna moć) iznosi 20,7 (Tabela br. 1). To odgovara Feldsteinovom (2008) nalazu da produktivnost i naknada rastu približno istom stopom kada se isti deflator koristi za obje veličine, iako se radi o drugoj privredi i periodu, pa poređenje treba shvatiti kao ilustraciju. Mali jaz za ukupnu privredu ne znači da su plate svuda pratile produktivnost: na tržišnom dijelu privrede jaz iznosi 9,5 procentnih poena, a ukupni rezultat vjerovatno približava javni sektor, čija se produkcija mjeri troškovima, pa njegov deflator uglavnom prati plate (Tabela br. 2). Veličina jaza zato zavisi i od obuhvata, a zaključak o ukupnoj privredi ne može se prenijeti na tržišni dio.

Razlika između dva jaza u cijelosti potiče od toga što su cijene proizvoda rasle skoro dvostruko brže od potrošačkih (46,0% prema 24,6%). Radnici su zato dobili više kupovne moći nego što bi proizilazilo iz rasta produktivnosti, ali taj dobitak ne potiče iz bržeg rasta plata ni produktivnosti, nego iz kretanja relativnih cijena. U literaturi se to tumači odnosom razmjene rada: potrošačke cijene obuhvataju i uvozna dobra, a deflator BDV domaći output, uključujući izvoz, pa deflator koji raste brže znači da domaći output poskupljuje u odnosu na potrošačku korpu. Sharpe et al. (2008) pad tog odnosa navode među četiri faktora jaza između produktivnosti i realnih plata. Pessoa i Van Reenen (2013) razlikuju

„neto" razdvajanje (isti deflator outputa) i „bruto" razdvajanje (potrošačke cijene), što odgovara dvama mjerilima u ovom radu; prema njima razlika deflatora važna je samo u SAD, dok u Republici Srpskoj u cijelosti objašnjava razliku između ta dva jaza. Uzroci nisu ispitani; mogući su cijene izvoznih proizvoda i energije i cijene uvoznih dobara u potrošačkoj korpi.

Drugi nalaz je da promjene plata u djelatnosti nisu značajno povezane sa promjenama njene produktivnosti. Godišnji koeficijent je blizu nule, ali je njegov interval širok (od −0,20 do 0,20), pa podaci isključuju samo elastičnost veću od oko 0,2 i ne razlikuju nulu od raspona 0,05–0,15 koji za preduzeća navode Card et al. (2018). Na trogodišnjem horizontu koeficijent je veći (0,41), ali neprecizan. Veza je dakle slaba i zavisna od horizonta, što nije dokaz da produktivnost ne utiče na plate: mjerna greška u produktivnosti pomjera koeficijent ka nuli, a plate se mogu izjednačavati između djelatnosti. Nalaz je u skladu sa tvrdnjom da produktivnost nije jedini faktor koji određuje plate (Pasimeni, 2018) i sa ocjenom Svjetske banke (World Bank, 2024) da realne plate u većini zemalja Zapadnog Balkana od 2015. ne odražavaju rast produktivnosti. Ostali faktori nisu testirani, pa se navode samo kao moguća objašnjenja.

Prvi mogući faktor je inflacija. U 2022. godini, kada su potrošačke cijene porasle za 12,7%, realna bruto plata je pala i u potrošačkim cijenama i u cijenama proizvoda, a zatim se prilagodila (Tabela br. 1). To je slično globalnom obrascu koji opisuje ILO (2022): plate su prvo zaostale za cijenama, a zatim se prilagodile.

Drugi mogući faktor je administrativna odluka o najnižoj plati. Najniža neto plata povećana je sa 700 KM u 2023. na 900 KM u 2024. godini (Vlada RS, 2023a; Vlada RS, 2023b), odnosno za 28,6%, a u odnosu na prosječnu neto platu sa 54,9% na 64,1% (RZS RS, 2025a, tabela 6.20; Tabela br. 1). Realni rast plata u 2024. bio je veći u djelatnostima sa nižim platama, što je u skladu sa hipotezom H3, ali je to samo deskriptivna povezanost. Veza se ne javlja svake godine (nije značajna u godinama sa povećanjem najniže plate manjim od 7%), pa nije riječ samo o stalnom približavanju plata; međutim, godine većih povećanja poklapaju se sa visokom inflacijom (2022–2023), pa se ni efekat najniže plate ne može izdvojiti. Negativnu korelaciju 2024. velikim dijelom određuju četiri djelatnosti sa najvišim platama, a unutar preostalih 11 djelatnosti korelacija je pozitivna. Uključivanje javnog sektora (n = 18) pojačava korelaciju, ali su njegove plate određene budžetom i kolektivnim ugovorima, pa to nije dokaz. Najnižu platu je 2023. primalo oko 20 000 radnika (Radio Slobodna Evropa, 2023), oko 6,9% zaposlenih (290 491; RZS RS, 2025a, tabela 6.2); taj podatak odnosi se na platu od 700 KM, a poslije povećanja na 900 KM broj je vjerovatno veći, ali o tome nema podataka. Brborić i Pejić (2025) nisu pronašli statistički značajan uticaj najniže plate na ukupnu zaposlenost u Republici Srpskoj, ali se taj nalaz odnosi na zaposlenost, a ne na plate.

Treći faktor je nedostatak radne snage. Svjetska banka (World Bank, 2024) navodi rekordan nedostatak radnika u privatnom sektoru zemalja regiona kao jedan od razloga bržeg rasta plata od produktivnosti. U Republici Srpskoj stopa nezaposlenosti je 2024. iznosila 8,8%, a stopa aktivnosti 48,3% (RZS RS, 2025a, tabela 6.10). Takva ograničena ponuda rada mogla bi podizati plate nezavisno od produktivnosti, ali rad ne mjeri nedostatak radnika direktno (na primjer brojem slobodnih radnih mjesta), pa je to hipoteza za dalje istraživanje.

Četvrti faktor je Baumolov (1967) mehanizam, opisan u Uvodu. On odgovara dijelu rezultata: u ostalim uslužnim djelatnostima (S) produktivnost je porasla za 1,7%, a realna bruto plata u cijenama proizvoda za 40,6% (jaz 38,9 procentnih poena), a u smještaju i ugostiteljstvu (I) jaz iznosi 26,7 (Tabela br. 3). Ne objašnjava sve: informacije i komunikacije (J) obično su djelatnost sa brzim tehnološkim napretkom, a ovdje je produktivnost opala, uz jaz od 41,3, pa jaz tu ne nastaje zato što produktivnost sporo raste, nego zato što plate rastu uprkos njenom padu. Moguća objašnjenja, koja rad ne testira, jesu konkurencija za kadar

iz drugih zemalja, koja određuje plate nezavisno od domaće produktivnosti, način na koji se u statistici evidentira dodata vrijednost ovih djelatnosti i promjena sastava zaposlenih unutar djelatnosti. Jaz u djelatnosti J zato se ne može pripisati Baumolovom mehanizmu.

Rezultate po djelatnostima treba čitati i u svjetlu mjerenja produktivnosti, koja je definisana kao realna BDV po zaposlenom, pa opada kad zaposlenost raste brže od realne BDV. U prerađivačkoj industriji zaposlenost je porasla za 13,8% (RZS RS, 2025a, tabela 6.2), a realna BDV za 1,5%, pa je produktivnost opala za 10,8%; u informacijama i komunikacijama zaposlenost je porasla za 66,8%, a realna BDV za 38,7%, pa je produktivnost opala za 16,9%. Sektorski deflatori mogu biti neprecizni, posebno u uslužnim i netržišnim djelatnostima, pa pojedinačne vrijednosti u Tabeli br. 3 treba tumačiti oprezno, a zbirne rezultate smatrati manje osjetljivim na greške pojedinačnih deflatora, iako zavise od obuhvata.

Zaposlenost i obuhvat. BDV obuhvata i poljoprivredna domaćinstva i procjenu neformalne ekonomije, dok broj zaposlenih iz tabele 6.2 (RZS RS, 2025a) obuhvata samo zaposlene. Rast zaposlenosti od 17,8% zato može dijelom biti formalizacija postojećih radnih mjesta, a tada je rast produktivnosti podcijenjen. Anketa o radnoj snazi (RZS RS, 2017, 2019, 2020, 2021, 2025a, tabele 6.10 i 6.11) za 2015–2019. bilježi rast zaposlenih (11,9%) blizu rasta iz tabele 6.2 (10,7%), a za 2021–2024. pad od 0,7% prema rastu od 3,8%; zbog prekida u seriji između 2019. i 2020. (RZS RS, 2021) i razlika u obuhvatu zaključak o formalizaciji nije pouzdan. Ako bi četvrtina rasta zaposlenosti bila formalizacija, produktivnost bi porasla za 12,0%, a ako bi polovina, za 16,6% (umjesto 7,8%); jaz u cijenama proizvoda nestao bi već pri udjelu formalizacije od oko 11%, dok bi jaz u potrošačkim cijenama ostao pozitivan.

Prosječna plata u djelatnosti može rasti i zbog promjene sastava zaposlenih. Između djelatnosti taj efekat je zanemarljiv (rast ponderisane prosječne bruto plate 68,7% prema 68,5% sa konstantnim ponderima iz 2015), a unutar njih se bez mikropodataka ne može izdvojiti; najjasniji primjer je djelatnost N, pa njen rast plate treba tumačiti, a ne samo registrovati. Tri nalaza upućuju na tumačenje. Prvo, N nije djelatnost koja stagnira: realna BDV se više nego udvostručila, a plate su rasle uporedo sa nominalnom BDV po zaposlenom, pa je jaz u cijenama proizvoda umjeren (10,2 procentna poena). Drugo, N je počela od najniže plate i cijelo vrijeme je bila oko 1,4 puta iznad najniže plate, pa je povećanje najniže plate moralo podići njen prosjek više nego prosjek drugih djelatnosti; porast sa 62% na 93% prosječne plate u privredi liči na dostizanje prosjeka sa vrlo niske osnove, a ne na nagli rast zarada. Treće, dodatna radna mjesta čine skoro polovinu zaposlenosti, pa prosjek iz 2024. dijelom opisuje drugu grupu radnika nego prosjek iz 2015. Prema logici djelatnosti (pozivni centri, agencije za posredovanje u zapošljavanju, upravljanje zgradama, iznajmljivanje) moguće je da je zaposlenost rasla u više plaćenim nišama, na primjer u pozivnim centrima na stranim jezicima, a moguće je i da su poslodavci zbog nedostatka radnika povećavali prijavljene iznose plata umjesto kombinacije najniže plate i isplate van evidencije. U oba slučaja, prosjek raste i kad plata pojedinog radnika raste mnogo manje. Podaci za Republiku Srpsku po odjeljcima djelatnosti nisu dostupni, pa su to hipoteze, a ne nalazi. Zaključci rada ne zavise od N (Rezultati), ali N pokazuje da u djelatnostima sa naglim rastom zaposlenosti prosječnu platu ne treba čitati kao rast plate pojedinačnog radnika.

Šta se na osnovu rezultata može zaključiti, a šta ne? Može se zaključiti da ocjena usklađenosti zavisi od cjenovnog indeksa i da je razlika između dvije ocjene u cijelosti efekat cijena; da su plate na tržišnom dijelu privrede prestigle produktivnost, uglavnom poslije 2019, a da se u ukupnoj privredi udio plata u dodatoj vrijednosti poslije 2019. vratio približno na nivo iz 2015; i da se promjene plata po djelatnostima ne objašnjavaju promjenama njihove produktivnosti. Ne može se zaključiti da su plate previsoke ili preniske, jer indeksi ne mjere nivoe; ni zašto su cijene proizvoda rasle brže od potrošačkih, ni zašto je jaz velik u pojedinim djelatnostima, jer su navedeni faktori samo moguća objašnjenja; ni

kakav je uticaj najniže plate, jer je nalaz za 2024. deskriptivan. Iz rezultata ne slijedi ni da bi određena obrazovna ili industrijska politika smanjila jaz, jer rad ne analizira djelovanje politika.

Ograničenja su sljedeća: BDV za 2015–2019. dobijena je unazadnim računanjem iz stopa rasta zaokruženih na jednu decimalu, pa je moguća mala nagomilana greška. Bruto plata ne obuhvata davanja koja se ne obračunavaju kao plata (Zakon o doprinosima, 2017), pa je poređenje sa ukupnom naknadom za rad nepotpuno. Produktivnost je izračunata po zaposlenom, a ne po satu rada, jer podaci o satima rada po djelatnostima nisu dostupni. Lančano povezane vrijednosti nisu aditivne, pa je realni rast agregata aproksimiran. Podaci za 2024. mogu biti preliminarni. Prosječna plata u djelatnostima sa naglim rastom zaposlenosti (N, J, R) odražava i promjenu sastava zaposlenih, koja se bez mikropodataka ne može izdvojiti. Podaci o odjeljcima djelatnosti N za Republiku Srpsku nisu dostupni, pa su objašnjenja za N hipoteze, a ne nalazi. Zbog malog broja djelatnosti (15) intervali pouzdanosti su približni, a rad opisuje i poredi kretanja, ne utvrđuje uzročnost.

ZAKLJUČAK

Rad je ispitao da li je rast realnih plata u Republici Srpskoj u periodu 2015–2024. bio usklađen sa rastom produktivnosti i pokazao da odgovor zavisi od cjenovnog indeksa (istraživačko pitanje). U cijenama proizvoda, koje mjere trošak rada, jaz za ukupnu privredu je mali (1,9 procentnih poena), uz zaostajanje plata do 2019. (−5,2) i sustizanje poslije (7,5 u 2019–2024); u potrošačkim cijenama, koje mjere kupovnu moć, iznosi 20,7. Razlika je u cijelosti efekat cijena: cijene proizvoda rasle su brže od potrošačkih (efekat cijena 17,2%). Prva hipoteza (H1) zato je potvrđena u potrošačkim cijenama i u cijenama proizvoda za tržišni dio privrede (jaz 9,5), ali ne za ukupnu privredu, gdje jaz zavisi od obuhvata. Druga hipoteza (H2) je potvrđena: veza između promjena plata i produktivnosti u istoj djelatnosti slabija je od „jedan prema jedan", na godišnjem nivou je blizu nule, a na trogodišnjem umjerena. Nalaz je u skladu sa trećom hipotezom (H3): u 2024. su brže rasle niže plate, a veza se ne javlja svake godine, ali se ne može pripisati povećanju najniže plate.

Glavna poruka rada je da se plate u Republici Srpskoj ne mogu ocjenjivati samo prema inflaciji. Kupovna moć plata porasla je mnogo više nego što bi proizilazilo iz produktivnosti, ali taj dobitak potiče iz kretanja relativnih cijena, a ne iz bržeg rasta plata ili produktivnosti. Mjereno troškom rada, plate su na tržišnom dijelu privrede prestigle produktivnost, uglavnom poslije 2019. Slaba veza sa produktivnošću u istoj djelatnosti upućuje na to da su na plate više uticali opšti faktori, kao što su inflacija, administrativne odluke o najnižoj plati i nedostatak radne snage, nego produktivnost pojedinih djelatnosti; ti faktori su u radu navedeni kao moguća objašnjenja, a ne kao dokazani uzroci.

Doprinos rada je trojak. Prvo, na istim podacima po djelatnostima uporedno prikazuje trošak rada i kupovnu moć i pokazuje da se razlika između njih može tačno rastaviti na efekat cijena (jednačina 10), a da znak jaza u cijenama proizvoda ne zavisi od deflatora. Drugo, provjerava osjetljivost zaključka na obuhvat (ukupna privreda i tržišni dio), deflator, horizont posmatranja i formalizaciju zaposlenosti. Treće, pokazuje da su plate i produktivnost po djelatnostima slabo povezane, a na dužem horizontu umjereno, pa otvara pitanja koja rad ne može riješiti: zašto su cijene proizvoda rasle brže od potrošačkih i šta određuje plate u pojedinim djelatnostima.

Rezultati imaju i širi značaj. U periodu 2015–2024. rast realne BDV bio je pretežno povezan sa rastom broja zaposlenih, a ne produktivnosti (gornja procjena, jer dio može biti formalizacija), a prosječna produktivnost rada u Zapadnom Balkanu iznosila je 2023. samo 36% prosjeka Evropske unije (Nikoloski, 2026). Pošto se udio plata u dodatoj vrijednosti ukupne privrede poslije 2019. vratio približno na nivo iz 2015, dalji rast plata brži

od produktivnosti u cijenama proizvoda povećavao bi trošak rada po jedinici proizvoda.

Iz rezultata proizlaze dvije praktične smjernice. Prvo, pošto zaključak zavisi od deflatora, uz inflaciju bi pri raspravi o platama, uključujući odluke o najnižoj plati, trebalo prikazivati i pokazatelje troška rada, kao što su produktivnost, deflator BDV, udio plata u dodatoj vrijednosti i odnos najniže i prosječne plate. Prema Zakonu o radu (2016, čl. 127), najnižu platu utvrđuje Vlada na prijedlog Ekonomsko-socijalnog savjeta, a kada Savjet ne dostavi prijedlog, Vlada odlučuje imajući u vidu kretanje plata, rast proizvodnje i životnog standarda. Drugo, zvanična statistika mogla bi ukloniti dio ograničenja ovog rada redovnim objavljivanjem deflatora BDV po djelatnostima, ukupne naknade za rad (uključujući doprinose poslodavca), broja odrađenih sati i broja radnika koji primaju najnižu platu.

Rezultati ne opravdavaju preporuke o obrazovnoj, industrijskoj ili drugoj politici za smanjenje jaza, jer rad ne analizira djelovanje politika, nego pokazuje samo da se plate i produktivnost nisu jednako kretale po djelatnostima. Dalje istraživanje trebalo bi, prvo, objasniti kretanje cijena proizvoda (indeksi cijena proizvođača, cijene izvoza i energije); drugo, mjeriti nedostatak radne snage direktno (slobodna radna mjesta, ankete poslodavaca); treće, na mikropodacima ispitati sastav zaposlenih, posebno u informacijama i komunikacijama (J) i administrativnim i pomoćnim uslugama (N), i uticaj najniže plate poređenjem radnika blizu i daleko od najniže plate prije i poslije povećanja; i četvrto, mjeriti produktivnost po satu rada.

PREGLED LITERATURE

Autor, D., Dorn, D., Katz, L. F., Patterson, C., & Van Reenen, J. (2020). The fall of the labor share and the rise of superstar firms. *The Quarterly Journal of Economics, 135*(2), 645–709. https://doi.org/10.1093/qje/qjaa004

Baumol, W. J. (1967). Macroeconomics of unbalanced growth: The anatomy of urban crisis. *The American Economic Review, 57*(3), 415–426.

Bivens, J., & Mishel, L. (2015). *Understanding the historic divergence between productivity and a typical worker's pay: Why it matters and why it's real* (EPI Briefing Paper No. 406). Washington, DC: Economic Policy Institute. https://www.epi.org/91664

Brborić, Đ., & Pejić, N. (2025). Efekti povećanja minimalne plate na zaposlenost u Republici Srpskoj. *StES zbornik radova*,18, 61–70.

Card, D., Cardoso, A. R., Heining, J., & Kline, P. (2018). Firms and labor market inequality: Evidence and some theory. *Journal of Labor Economics, 36*(S1), S13–S70. https://doi.org/10.1086/694153

Eurofast. (2021, 3. jun). Republic of Srpska: Amendments on income tax law. https://eurofast.eu/republic-of-srpska-amendments-on-income-tax-law/

Eurostat. (2013). *European system of accounts: ESA 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Feldstein, M. (2008). Did wages reflect growth in productivity? *Journal of Policy Modeling, 30*(4), 591–594.

Fofack, A., & Temkeng, S. (2021). A cross-sectoral analysis of the relation between labor productivity and labor compensation in the European Union. *Applied Econometrics, 62*, 54–65.

ILO. (2022). *Global wage report 2022–23: The impact of inflation and COVID-19 on wages and purchasing power*. Geneva: International Labour Office.

Karabarbounis, L., & Neiman, B. (2014). The global decline of the labor share. *The Quarterly Journal of Economics, 129*(1), 61–103. https://doi.org/10.1093/qje/qjt032

Kljajić, Ž., & Dakić, P. (2024). Stabilnost plata u Republici Srpskoj u svjetlu dugoročne makroekonomske stabilnosti. *EMC Review – Economy and Market Communication Review, 14*(1), 165–179. https://doi.org/10.7251/EMC2401165K

Nikoloski, D. (2026). Wage determination in the Western Balkans: The role of intra-regional labour mobility. *Comparative Southeast European Studies, 74*(1), 118–135. https://doi.org/10.1515/soeu-2024-0034

Paragraf.ba. (2016, 28. decembar). [Vijest o najnižoj plati u Republici Srpskoj za 2017. godinu]. https://www.paragraf.ba/arhiva-vijesti/28122016/index.html

Paragraf.ba. (2018a, 23. avgust). Zakoni o porezu na dohodak i o radu: Obavještenje poslodavcima. https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/23082018/23082018-vijest1.html
Paragraf.ba. (2018b, 24. avgust). Zakoni o porezu na dohodak i o radu: Obavještenje zaposlenima. https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/24082018/24082018-vijest2.html
Paragraf.ba. (2018c, 31. decembar). [Vijest o najnižoj plati u Republici Srpskoj za 2019. godinu]. https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/31122018/31122018-vijest1.html
Paragraf.ba. (2020a, 3. januar). [Vijest o najnižoj plati u Republici Srpskoj za 2020. godinu]. https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/03012020/03012020-vijest2.html
Paragraf.ba. (2020b, 23. januar). Zakon o doprinosima: Poslodavci se nadaju olakšicama. https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/23012020/23012020-vijest2.html
Paragraf.ba. (2020c, 29. decembar). [Odluka o najnižoj plati u Republici Srpskoj za 2021. godinu]. https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/29122020/29122020-vijest3.html
Paragraf.ba. (2021a, 20. maj). [Vijest o najnižoj plati u Republici Srpskoj]. https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/20052021/20052021-vijest4.html
Paragraf.ba. (2021b, 8. decembar). Vlada RS: Utvrđen Prijedlog budžeta za 2022. godinu. https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/08122021/08122021-vijest1.html
Paragraf.ba. (2023, 29. decembar). [Odluka o najnižoj plati u Republici Srpskoj za 2024. godinu]. https://www.paragraf.ba/dnevne-vijesti/29122023/29122023-vijest3.html
Pasimeni, P. (2018). *The relation between productivity and compensation in Europe* (European Economy Discussion Paper 079). Brussels: European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs.
Pessoa, J. P., & Van Reenen, J. (2013). Decoupling of wage growth and productivity growth? Myth and reality (CEP Discussion Paper No. 1246). London: Centre for Economic Performance, London School of Economics.
Radio Slobodna Evropa. (2021, 30. decembar). [Vijest o najnižoj plati u Republici Srpskoj za 2022. godinu]. https://www.slobodnaevropa.org/a/najniza-plata-minimalac-rs-295-evra/31633460.html
Poreska uprava Republike Srpske. (2022). Odluka o izmjeni Odluke o najnižoj plati za 2022. godinu. https://poreskaupravars.org/odluka-o-izmjeni-odluke-o-najnizoj-plati-za-2022-godinu/
Radio Slobodna Evropa. (2023). *Najniža plata u RS povećana za oko 100 eura*. https://www.slobodnaevropa.org/a/republika-srpska-minimalna-plata/32750618.html
Radio Televizija Republike Srpske. (2016, 15. novembar). [Vijest o najnižoj plati u Republici Srpskoj]. https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=230262
Republički zavod za statistiku Republike Srpske. (2017). *Statistički godišnjak Republike Srpske 2017*, poglavlje 6: Zaposlenost, nezaposlenost i plate. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2017/06rad_2017.pdf
Republički zavod za statistiku Republike Srpske. (2019). *Statistički godišnjak Republike Srpske 2019*, poglavlje 6: Zaposlenost, nezaposlenost i plate. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2019/06rad_2019.pdf
Republički zavod za statistiku Republike Srpske. (2020). *Statistički godišnjak Republike Srpske 2020*, poglavlje 6: Zaposlenost, nezaposlenost i plate. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2020/06rad_2020.pdf
Republički zavod za statistiku Republike Srpske. (2021). *Statistički godišnjak Republike Srpske 2021*, poglavlje 6: Zaposlenost, nezaposlenost i plate. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2021/06rad_2021.pdf
Republički zavod za statistiku Republike Srpske. (2025a). *Statistički godišnjak Republike Srpske 2025*. Banja Luka: Republički zavod za statistiku Republike Srpske. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2025/StatistickiGodisnjak_2025_WEB_II.pdf
Republički zavod za statistiku Republike Srpske. (2025b). *Bilten Nacionalni računi 2025*. Banja Luka: Republički zavod za statistiku Republike Srpske. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/nacionalni_racuni/Bilten_Nacionalni_Racuni_2025_WEB.pdf
Schwellnus, C., Kappeler, A., & Pionnier, P.-A. (2017). *Decoupling of wages from productivity: Macro-level facts* (OECD Economics Department Working Papers No. 1373). Paris: OECD Publishing.
Sharpe, A., Arsenault, J.-F., & Harrison, P. (2008). The relationship between labour productivity and real wage growth in Canada and OECD countries (CSLS Research Report No. 2008-08). Ottawa: Centre for the Study of Living Standards.
Stansbury, A. M., & Summers, L. H. (2017). *Productivity and pay: Is the link broken?* (NBER Working Paper

No. 24165). Cambridge, MA: National Bureau of Economic
Vlada Republike Srpske. (2023a). Odluka o najnižoj plati u Republici Srpskoj za 2023. godinu. *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 8/23.
Vlada Republike Srpske. (2023b). Odluka o najnižoj plati u Republici Srpskoj za 2024. godinu. *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 114/23.
World Bank. (2024). *Western Balkans regular economic report No. 25: Invigorating growth*. Washington, DC: World Bank. https://doi.org/10.1596/41404
Zakon o doprinosima. (2012). Republika Srpska [tekst zakona]. ILO NATLEX. https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/natlex2/files/download/92957/BIH-2012-L-92957.pdf
Zakon o doprinosima. (2017). *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 114/17, 112/19, 119/21 i kasnije izmjene.
Zakon o porezu na dohodak. (2015). *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 60/15 i kasnije izmjene.
Zakon o radu. (2016). *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 1/16, 66/18, 91/21 – odluka Ustavnog suda RS i 119/21.

Godina	Zaposleni	Produkt. rada	Bruto plata, cij. proizvoda	Bruto plata, potroš. cijene	Jaz, cij. proizv. (p.p.)	Jaz, potroš. cijene (p.p.)	Min. plata (KM)	Min. / prosj. neto plata (%)
2015	245 975	100,0	100,0	100,0	0,0	0,0	370	44,5
2016	253 305	100,4	99,3	101,5	-1,1	1,1	370	44,3
2017	260 608	100,6	96,5	100,0	-4,1	-0,6	395	47,5
2018	266 309	102,2	96,2	100,9	-6,0	-1,4	410	47,8
2019	272 366	102,2	97,1	104,0	-5,2	1,7	450	49,7
2020	274 227	99,8	101,0	111,1	1,2	11,3	520	54,4
2021	279 030	103,7	100,2	113,7	-3,5	10,0	520	51,8
2022	286 679	104,5	99,7	112,9	-4,8	8,4	590	51,6
2023	290 491	105,1	102,3	118,1	-2,8	13,0	700	54,9
2024	289 722	107,8	109,7	128,6	1,9	20,7	900	64,1

Tabela br. 1 Produktivnost rada i realne bruto plate (2015 = 100) i najniža plata, ukupna privreda Republike Srpske, 2015–2024. (p.p. = procentni poeni)

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka RZS RS (2025a, 2025b). Min. plata = najniža plata, iznos na početku godine (u 2018. povećana na 440 KM od avgusta, a u 2021. na 540 KM od 1. juna); za 2015. i 2016. iznos od 370 KM nije mijenjan od 2010. (Radio Televizija Republike Srpske, 2016); u 2022. odluka od januara (590 KM) izmijenjena je u maju (650 KM; Poreska uprava Republike Srpske, 2022). Izvori izričito navode da su iznosi za 2017, 2021. i 2024. neto; za ostale godine to nije navedeno i pretpostavljeno je da su neto. Izvori: Radio Televizija Republike Srpske (2016), Paragraf.ba (2016; 2018c; 2020a; 2020c; 2021a), Radio Slobodna Evropa (2021), Vlada RS (2023a, 2023b), Paragraf.ba (2023); prosječna neto plata: RZS RS (2025a, tabela 6.20).

Period	Produktivnost (%)	Realna bruto plata, cijene proizvoda (%)	Efekat cijena (%)	Realna bruto plata, potrošačke cijene (%)
2015→2024.	7,8	9,7	17,2	28,6
2015→2019.	2,2	-2,9	7,1	4,0
2019→2024.	5,5	13,0	9,4	23,7
2021→2024.	4,0	9,5	3,3	13,1
Zbir djelatnosti, 2015→2024.	8,0	15,2	17,6	35,4
Tržišni dio (15 djelatnosti), 2015→2024.	10,3	19,8	20,8	44,7
Javne djelatnosti (O, P, Q), 2015→2024.	3,7	7,0	10,5	18,2

Tabela br. 2 Kumulativni rast i dekompozicija razlike između realne plate u potrošačkim cijenama i u cijenama proizvoda, ukupna privreda (prva četiri reda) i agregati djelatnosti (posljednja tri reda).

Napomena: (1 + rast plate u potrošačkim cijenama) = (1 + rast plate u cijenama proizvoda) × (1 + efekat cijena), prema jednačini (10). Agregati djelatnosti: zbir 19 djelatnosti (A–S bez ukupne privrede), tržišni dio privrede (15 djelatnosti glavnog uzorka) i javne djelatnosti; realni rast lančano povezan sa ponderima nominalne BDV iz prethodne godine, plate = prosječna bruto plata ponderisana brojem zaposlenih.

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka RZS RS (2025a, 2025b).

Ozn.	Djelatnost	Rast prod. rada (%)	Rast nom. BDV (%)	Rast defl. BDV (%)	Rast realne plate, cijene proizv. (%)	Jaz, cijene proizv. (p.p.)	Rast realne plate, potroš. cijene (%)	Jaz, potroš. cijene (p.p.)
J	Informacije i komunikacije	-16,9	61,9	16,8	24,4	41,3	16,7	33,5
S	Ostale uslužne djelatnosti	1,7	66,7	36,1	40,6	38,9	53,5	51,8
B	Vađenje ruda i kamena	6,5	3,7	9,1	39,3	32,8	22,0	15,5
F	Građevinarstvo	20,7	111,9	33,5	51,1	30,4	61,9	41,2
I	Smještaj i ugostiteljstvo	19,5	74,1	27,1	46,3	26,7	49,2	29,7
E	Snabdijevanje vodom i otpad	21,1	63,4	29,2	35,0	13,9	40,0	18,9
G	Trgovina na veliko i malo	31,9	117,2	35,0	45,1	13,2	57,3	25,4
N	Administrativne i pomoćne usluge	13,8	294,4	94,9	24,0	10,2	94,0	80,2
P	Obrazovanje *	2,3	53,1	39,5	11,1	8,8	24,5	22,2
M	Stručne, naučne i tehničke	31,8	123,8	41,4	38,1	6,4	56,8	25,0
A	Poljoprivreda, šumarstvo i ribolov	10,7	45,5	41,2	16,6	5,9	32,2	21,5
R	Umjetnost, zabava i rekreacija	14,5	247,9	85,8	19,5	5,0	78,2	63,7
H	Saobraćaj i skladištenje	23,3	86,3	34,9	26,6	3,3	37,1	13,8
O	Javna uprava i odbrana *	0,5	52,7	36,0	3,7	3,2	13,2	12,7
Q	Zdravstvo i socijalni rad *	8,5	96,3	38,8	5,6	-2,9	17,7	9,2
C	Prerađivačka industrija	-10,8	122,4	119,0	-14,7	-3,9	49,9	60,7
D	Energetika (el. energija, gas, para)	6,2	94,0	60,9	-4,4	-10,6	23,4	17,3
K	Finansije i osiguranje	42,1	126,1	43,2	-3,1	-45,2	11,4	-30,7
	UKUPNO (sve djelatnosti)	**7,8**	**85,3**	**46,0**	**9,7**	**1,9**	**28,6**	**20,7**

Tabela br. 3 Rast produktivnosti i realne plate po djelatnostima, 2015→2024, i jaz (rast plate minus rast produktivnosti), poredano po jazu u cijenama proizvoda.

Prod. rada = produktivnost rada (realna BDV po zaposlenom); p.p. = procentni poeni. Plata u cijenama proizvoda = bruto plata deflacionisana deflatorom BDV; plata u potrošačkim cijenama = bruto plata deflacionisana potrošačkim cijenama. * Djelatnosti javnog sektora (O, P, Q), izdvojene iz glavnog uzorka. Područje L (poslovanje nekretninama) isključeno je zbog imputirane rente. Deflator BDV = nominalna BDV podijeljena realnom (ostatak).

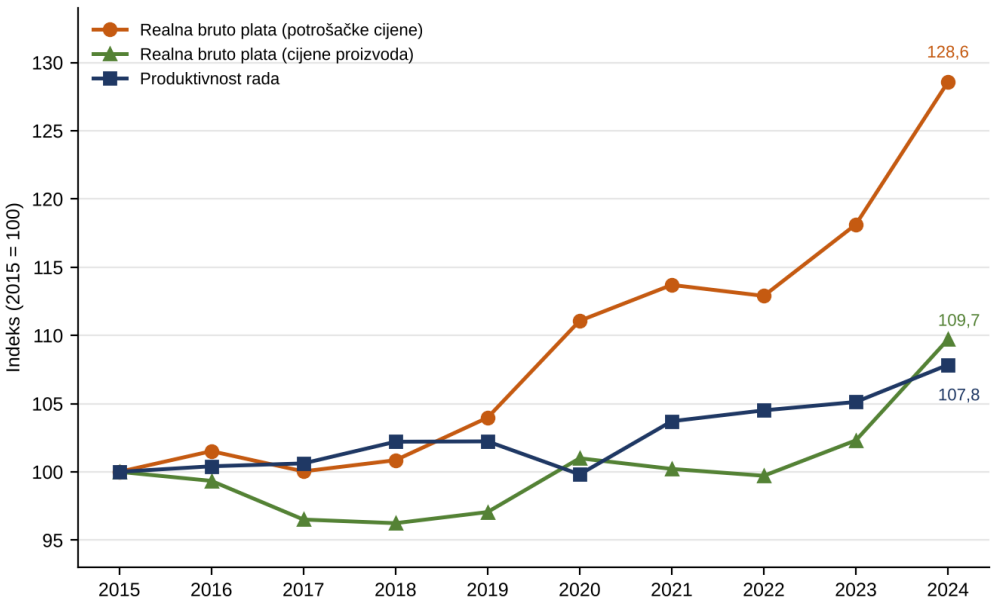
Izvor: Proračun autora na osnovu podataka RZS RS (2025a, 2025b).

Specifikacija	β	Standardna greška (grupisana)	95% interval	p	n
(1) Fiksni efekti djelatnosti (2016–2024.)	0,003	0,092	-0,20 do 0,20	0,978	135
(2) Fiksni efekti djelatnosti i godina	0,002	0,081	-0,17 do 0,18	0,978	135
(3) Fiksni efekti djelatnosti, bez 2020. i 2021. godine	0,209	0,118	-0,04 do 0,46	0,099	105
(4) Bez deflatora: nominalna bruto plata na nominalnu BDV po zaposlenom, efekti godina	0,031	0,058	-0,09 do 0,16	0,606	135
(5) Produktivnost sa docnjom od godinu, efekti godina	0,084	0,070	-0,07 do 0,23	0,250	120
(6) Trogodišnje promjene, efekti perioda	0,408	0,155	0,08 do 0,74	0,020	45
(7) Trogodišnje promjene bez deflatora, efekti perioda	0,235	0,071	0,08 do 0,39	0,005	45

Tabela br. 4 Panel model sa fiksnim efektima: promjena ln realne bruto plate (potrošačke cijene) na promjenu ln produktivnosti; specifikacije (4) i (7) koriste nominalne veličine.

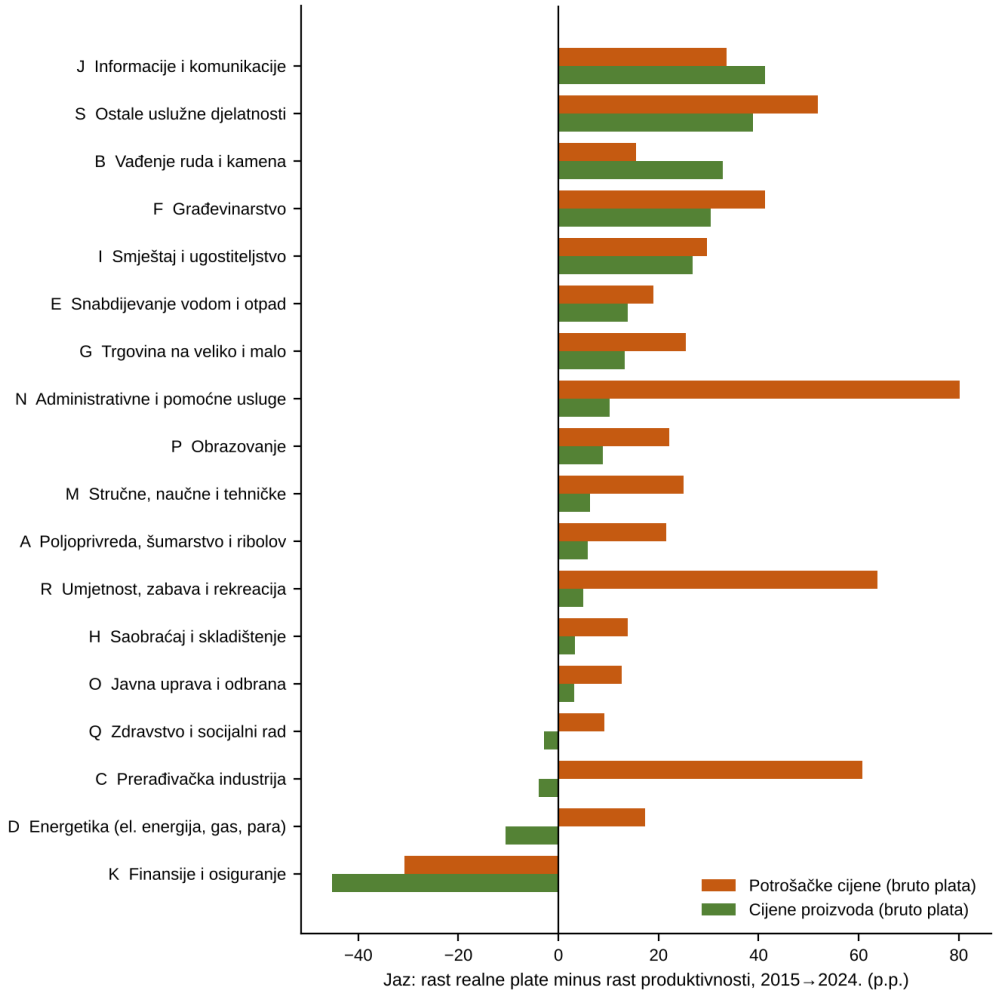
Napomena: glavni uzorak (15 djelatnosti). Standardne greške su grupisane po djelatnostima (15 grupa; 95% intervali iz t-raspodjele sa 14 stepeni slobode, pa su zbog malog broja grupa približni). Specifikacije (1)–(5) koriste godišnje promjene, a (6)–(7) nepreklapajuće trogodišnje promjene 2015–2018, 2018–2021. i 2021–2024. Hipoteza $\beta = 1$ odbacuje se u svim specifikacijama ($p < 0,01$).

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka RZS RS (2025a, 2025b).

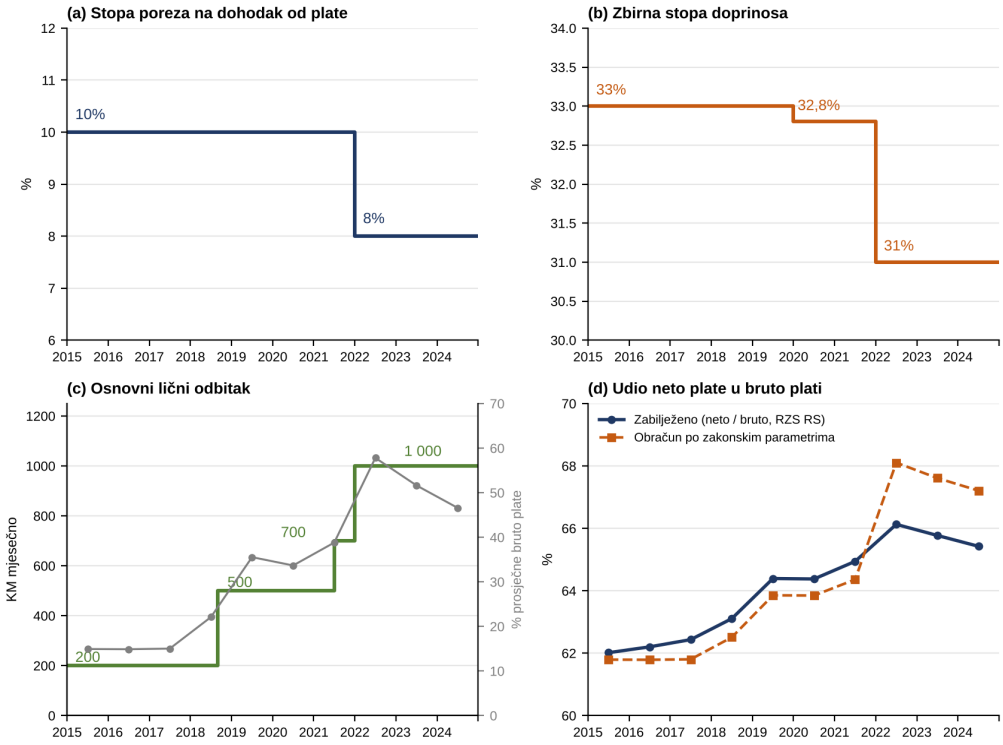
Grafikon br. 1 Produktivnost rada i realne plate (cijene proizvoda i potrošačke cijene), ukupna privreda Republike Srpske, 2015–2024. (2015 = 100)

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka RZS RS (2025a, 2025b).

Grafikon br. 2 Jaz između rasta realne plate i rasta produktivnosti po djelatnostima, 2015→2024., prema cijenama proizvoda i potrošačkim cijenama (bruto plata). (p.p. = procentni poeni)

Izvor: Proračun autora na osnovu podataka RZS RS (2025a, 2025b).

Grafikon br. 3 Porez na dohodak, zbirna stopa doprinosa i lični odbitak u Republici Srpskoj, 2015–2024, i udio neto plate u bruto plati (zabilježen i obračunat po zakonskim parametrima).

Izvor: Zakoni o porezu na dohodak i o doprinosima; Paragraf.ba (2018a, 2018b, 2020b, 2021b); Eurofast (2021); RZS RS (2025a); proračun autora.

ALIGNMENT OF WAGE GROWTH AND LABOUR PRODUCTIVITY GROWTH IN THE REPUBLIC OF SRPSKA BY ACTIVITY, 2015–2024

Author: VANJA VUKOVIĆ
e-mail: vanja.vukovic@student.ef.unibl.org
Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: Wage–productivity alignment indicates the sustainability of wage growth, but the conclusion depends on the price index used to deflate wages. Real wages in the Republic of Srpska have grown strongly, but it is unclear whether productivity kept pace.

Aim: The aim is to determine whether real wage growth in the Republic of Srpska in 2015–2024 was aligned with productivity growth, overall and by activity, and how this depends on the deflator.

Materials and Methods: Data come from the Statistical Yearbook of the Republic of Srpska 2025 and the bulletin "National Accounts": real and nominal gross value added (GVA) by activity (real GVA for 2015–2019 recalculated into 2021 prices), employment, gross wages, and consumer price indices. Productivity is real GVA per employee. Gross wages deflated by the GVA deflator (product prices; labour cost) and by consumer prices (purchasing power) were compared with productivity using correlation and a panel model (135 observations).

Results: From 2015 to 2024, productivity rose by 7.8%, the real gross wage in product prices by 9.7% (gap 1.9 percentage points), and in consumer prices by 28.6% (gap 20.7), owing to 17.2% faster output price growth. In the market economy, the gap in product prices is 9.5 points. Annual wage changes were not significantly related to productivity changes within an activity ($\beta = 0.003$; $p = 0.98$); over three-year horizons, the link is moderate ($\beta = 0.41$). In 2024, lower wages grew faster, consistent with the minimum-wage hypothesis, without causal identification.

Conclusion: The conclusion depends on the deflator: in product prices, wages follow productivity in the total economy but not in its market part, while the large gap in consumer prices is entirely a price effect. At the activity level, wages were weakly related to productivity. The results are descriptive; labour cost indicators should be monitored alongside inflation.

Keywords: wages; labour productivity; deflator; real wages; Republic of Srpska

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.014 УДК 323.1(=163.41):929Garašanin I.

NAČERTANIJE ILIJE GARAŠANINA KAO PROGRAM SRPSKE DRŽAVNE POLITIKE

Autori: JOVAN CONIĆ, Natalija Todorović
e-mail: jovanconic96@gmail.com , natalija.n.bogdanovic@gmail.com
Mentor: prof. dr Aleksandar Đorđević
Pravni fakultet u Nišu

Uvod: Rad analizira Načertanije Ilije Garašanina iz 1844. godine kao jedan od najznačajnijih dokumenata srpske državne i političke misli XIX veka. Njegov nastanak i sadržina sagledavaju se u kontekstu državnopravnog položaja Kneževine Srbije i političkih prilika tog vremena.

Cilj: Cilj rada je da se pravnoistorijskom analizom utvrdi značaj Načertanija za razvoj srpske državne politike, sa posebnim osvrtom na odnos između ograničenog državnopravnog položaja Kneževine Srbije i političkih ciljeva formulisanih u Garašaninovom programu.

Materijal i metode: Istraživanje se zasniva na istorijskim i pravnim izvorima i relevantnoj naučnoj literaturi. Primenjeni su istorijskopravni, normativni i uporedni metod.

Rezultati: Analiza pokazuje da Načertanije nije predstavljalo samo program spoljne i nacionalne politike, već i dugoročnu koncepciju jačanja srpske državnosti. Njegovi ciljevi prevazilazili su tadašnji položaj Srbije kao autonomne kneževine i ukazivali na težnju ka sve samostalnijem političkom delovanju.

Zaključak: Načertanije zauzima posebno mesto u razvoju moderne srpske državnosti. Njegov pravnoistorijski značaj ogleda se u raskoraku između formalno ograničenog položaja Kneževine Srbije i težnje ka vođenju samostalne i dugoročno osmišljene državne politike.

Ključne reči: Načertanije; Ilija Garašanin; Kneževina Srbija; srpska državna politika; državnopravni razvoj; državnost

UVOD

Razvoj moderne srpske državnosti tokom XIX veka odvijao se u složenim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima. Posle Prvog i Drugog srpskog ustanka i postepenog izgrađivanja autonomnog položaja Srbije u okviru Osmanskog carstva, jedno od ključnih pitanja postalo je određivanje dugoročnih pravaca državne politike. Hatišerifi iz 1830. i 1833. godine značajno su proširili autonomiju Srbije, dok je Ustav iz 1838. godine uspostavio institucionalni okvir u kojem se tokom narednih decenija razvijala vlast Kneževine. Srbija je, međutim, i dalje bila formalno pod vrhovnom vlašću sultana, zbog čega njene mogućnosti za potpuno samostalno vođenje spoljne politike nisu odgovarale stepenu unutrašnje političke i institucionalne izgrađenosti države.

U takvim okolnostima nastalo je *Načertanije* Ilije Garašanina 1844. godine. Dokument je predstavljao pokušaj da se utvrde trajniji principi na kojima bi trebalo da počiva srpska državna politika. Već na početku *Načertanija* polazi se od potrebe da Srbija, poput drugih evropskih država, utvrdi plan svoje budućnosti i osnovna načela prema kojima će dugoročno voditi svoje državne poslove (Garašanin, 1844). Takvo polazište pokazuje da se dokument ne može posmatrati isključivo kao izraz tadašnjih spoljnopolitičkih okolnosti,

već i kao pokušaj strateškog promišljanja budućeg položaja Srbije.

Nastanak *Načertanija* bio je povezan i sa širim evropskim političkim kretanjima i delovanjem poljske emigracije okupljene oko kneza Adama Čartoriskog. Poseban značaj imao je plan Františeka Zaha, koji je poslužio kao jedna od neposrednih osnova za izradu Garašaninovog dokumenta. Ipak, Garašanin nije jednostavno preuzeo Zahove koncepcije, već ih je prilagodio srpskim političkim interesima, postojećem položaju Kneževine i sopstvenom viđenju njene buduće uloge. Zbog toga se sadržina *Načertanija* mora sagledavati kao rezultat preplitanja evropskih političkih uticaja i srpske državne i političke tradicije (Bataković, 1994, pp. 157–183).

Poseban pravnoistorijski značaj *Načertanija* proizlazi iz okolnosti da je nastalo u državi koja još nije posedovala punu međunarodnopravnu nezavisnost, dok je istovremeno formulisalo politiku koja je po svojim ciljevima prevazilazila postojeći položaj autonomne Kneževine. Garašanin je polazio od procene da Srbija, kao mala država, ne može trajno ostati u postojećem položaju, već da svoju budućnost mora graditi kroz plansko političko delovanje i povezivanje sa okolnim narodima (Garašanin, 1844). Upravo raskorak između postojećeg državnopravnog položaja Srbije i dugoročnih političkih ciljeva sadržanih u *Načertaniju* predstavlja jedno od ključnih pitanja njegove pravnoistorijske analize.

Predmet ovog rada jeste analiza *Načertanija* kao programa srpske državne politike, sa posebnim osvrtom na državnopravne okolnosti njegovog nastanka, osnovne političke ideje sadržane u dokumentu i njegovo mesto u razvoju moderne srpske državnosti. Cilj rada nije da *Načertanije* posmatra izdvojeno od vremena u kojem je nastalo, niti da mu naknadno pripisuje značenja proistekla iz političkih procesa kasnijih epoha, već da njegovu sadržinu sagleda u okviru političkog i pravnog položaja Kneževine Srbije sredinom XIX veka. Na taj način moguće je potpunije oceniti njegov značaj kao jednog od prvih sistematski formulisanih programa dugoročne državne politike moderne Srbije.

DRŽAVNOPRAVNI POLOŽAJ KNEŽEVINE SRBIJE U VREME NASTANKA NAČERTANIJA

Razumevanje političkih ideja sadržanih u *Načertaniju* zahteva prethodno sagledavanje državnopravnog položaja Kneževine Srbije sredinom XIX veka. U vreme nastanka ovog dokumenta Srbija nije bila nezavisna država, već autonomna kneževina pod vrhovnom vlašću Osmanskog carstva. Njena državnost, međutim, već je bila zasnovana na relativno razvijenom pravnom okviru koji su činili međunarodni ugovori, osmanski pravni akti i propisi koje su donosile same srpske vlasti. Poseban značaj za izgradnju takvog položaja imali su Jedrenski mir iz 1829. godine i hatišerifi iz 1830. i 1833. godine, kojima je postavljen pravni osnov široke unutrašnje autonomije Srbije (Ljušić, 2008, pp. 131–135).

Hatišerifom iz 1830. godine Srbija je dobila značajna prava unutrašnje samouprave, dok je Milošu Obrenoviću priznato nasledno kneževsko dostojanstvo. Dalje teritorijalno i političko učvršćivanje autonomije usledilo je Hatišerifom iz 1833. godine. Na taj način postepeno je izgrađivan poseban položaj Srbije unutar Osmanskog carstva: sultanova vrhovna vlast formalno je opstajala, ali je prostor neposrednog delovanja osmanskih vlasti u unutrašnjim poslovima Kneževine postajao sve uži. Državnopravni razvoj Srbije u ovom periodu stoga je imao karakter postepenog proširivanja unutrašnje samostalnosti, bez istovremenog sticanja potpune spoljne nezavisnosti (Ljušić, 2008, pp. 131–136). Državnopravni razvoj Srbije u ovom periodu stoga je imao karakter postepenog proširivanja unutrašnje samostalnosti, bez istovremenog sticanja potpune spoljne nezavisnosti **(Hatišerif, 1830; Hatišerif, 1833; Ljušić, 2008, pp. 131–136).**

Važnu etapu u tom procesu predstavljao je Ustav iz 1838. godine, poznat kao Turski ustav. Njime je ograničena vlast kneza i ojačan položaj Saveta, čime je postavljen insti-

tucionalni okvir koji je u velikoj meri obeležio period ustavobraniteljske vladavine. Politički sistem koji se razvio na njegovim osnovama počivao je na ograničavanju lične vlasti kneza i jačanju uloge Saveta i državne administracije. U takvim okolnostima postepeno se oblikovao činovnički i upravni aparat Kneževine, koji je imao značajnu ulogu u daljoj izgradnji srpske države (Jovanović, 1925; Ljušić, 2008, pp. 135–139).

Upravo u takvom političkom i pravnom okviru Ilija Garašanin je 1844. godine sastavio *Načertanije*. Postojao je očigledan raskorak između formalnog položaja Srbije kao autonomne kneževine i političkih ambicija koje su se postepeno razvijale unutar njene državne elite. *Načertanije* je taj raskorak izrazilo kroz dugoročnu koncepciju državne politike koja nije bila ograničena samo na očuvanje postojeće autonomije. U tom smislu, dokument se može posmatrati i kao izraz političke težnje da se postojeći stepen srpske državnosti postepeno nadogradi i da Srbija, koristeći promene u Osmanskom carstvu i međunarodnim odnosima, ojača svoj položaj i proširi mogućnosti samostalnog političkog delovanja (Bataković, 1994, pp. 157–183; Ljušić, 2008, pp. 131–174).

ILIJA GARAŠANIN I NASTANAK NAČERTANIJA

Ilija Garašanin pripada krugu najznačajnijih srpskih državnika XIX veka, a njegovo političko delovanje bilo je neraskidivo povezano sa periodom ustavobraniteljske vlasti. U vreme nastanka *Načertanija* obavljao je dužnost ministra unutrašnjih dela i već je zauzimao značajno mesto u državnom i političkom životu Kneževine Srbije. Ustavobraniteljski period obeležilo je postepeno uređivanje državne uprave i jačanje činovničkog aparata, a Garašanin je upravo u takvom sistemu izgradio svoj politički položaj i shvatanje državne vlasti (Jovanović, 1925; Ljušić, 2008, pp. 154–156).

Njegovo *Načertanije* predstavljalo je najpotpuniji izraz nastojanja da se, uporedo sa unutrašnjim izgrađivanjem države, odrede i dugoročniji pravci njene spoljne i nacionalne politike. Na nastanak dokumenta značajno je uticala poljska politička emigracija okupljena oko kneza Adama Čartoriskog. Nakon neuspeha poljskog ustanka 1830–1831. godine, politički krug oko Čartoriskog nastojao je da oslabi uticaj Rusije i Austrije na Balkanu i uspostavi saradnju sa balkanskim narodima. U okviru takve politike, Čartoriski je svoje ideje o budućoj ulozi Srbije izložio u političkim savetima upućenim srpskim državnicima. Njegov saradnik František Zah potom je 1844. godine sastavio *Plan slovenske politike Srbije*, koji je neposredno poslužio Garašaninu kao osnova prilikom izrade *Načertanija* (Stranjaković, 1939; Bataković, 1994, pp. 157–166).

Međutim, *Načertanije* se ne može svesti na jednostavno preuzimanje Zahovog plana. Garašanin je polazni tekst menjao i prilagođavao političkim interesima i realnim mogućnostima Kneževine Srbije. Uporedna analiza ovih dokumenata pokazuje da je određene ideje zadržao, dok je druge suzio ili preoblikovao, dajući konačnom tekstu izraženiji srpski državnopolitički karakter. Zbog toga Bataković (1994, pp. 166–174) nastanak *Načertanija* posmatra kao rezultat preplitanja stranih političkih uticaja sa srpskom političkom i istorijskom tradicijom, a ne kao prosto preuzimanje programa poljske emigracije.

Suština Garašaninovog pristupa vidljiva je već u početnim delovima *Načertanija*. Srbija je trebalo da utvrdi dugoročan plan svoje politike i da svoje buduće delovanje ne prepušta promenljivim međunarodnim okolnostima. Garašanin je polazio od činjenice da je Srbija mala država čiji postojeći položaj nije odgovarao njenim budućim političkim ciljevima, zbog čega je smatrao da je neophodno plansko povezivanje sa okolnim narodima (Garašanin, 1844). Sam dokument time dobija karakter dugoročnog državnog programa, a ne samo odgovora na trenutne spoljnopolitičke prilike.

Istovremeno, *Načertanije* je dugo ostalo dokument poverljivog karaktera, namenjenog državnoj politici, a ne javnom političkom delovanju. Ta činjenica je važna za njegovo

pravnoistorijsko tumačenje, jer pokazuje da nije nastalo kao deklaracija namenjena mobilizaciji javnosti, već kao svojevrsna osnova za promišljanje i usmeravanje buduće državne politike. Upravo zbog toga njegov sadržaj treba prvenstveno analizirati u okviru političkih mogućnosti, interesa i ograničenja Kneževine Srbije sredinom XIX veka (Bataković, 1994, pp. 157–183).

NAČERTANIJE KAO PROGRAM SRPSKE DRŽAVNE POLITIKE

Osnovni značaj *Načertanija* ogleda se u pokušaju da se politika Kneževine Srbije izdigne iz okvira trenutnih političkih prilika i zasnuje na dugoročnim državnim interesima. Garašanin je smatrao da svaka uređena država mora imati jasno utvrđen plan svoje budućnosti, odnosno osnovna načela kojih će se pridržavati bez obzira na promene političkih okolnosti i nosilaca vlasti (Garašanin, 1844). U tom smislu, dokument predstavlja pokušaj sistematizovanja ciljeva srpske državne politike u trenutku kada Srbija još uvek nije bila međunarodno priznata kao nezavisna država.

SRBIJA IZMEĐU OSMANSKOG CARSTVA I VELIKIH SILA

Garašaninova politička koncepcija polazila je od procene da postojeći položaj Srbije nije mogao predstavljati trajno rešenje. Kneževina je sredinom XIX veka bila teritorijalno mala i međunarodnopravno ograničena država, zbog čega je njena budućnost u velikoj meri zavisila od odnosa velikih sila prema Osmanskom carstvu. U *Načertaniju* se zato naglašava potreba da Srbija pravilno proceni sopstveni položaj, snagu država koje je okružuju i političke promene koje bi mogle nastupiti na Balkanu (Garašanin, 1844).

Posebno mesto u takvom razmišljanju zauzimalo je pitanje budućnosti Osmanskog carstva. Garašanin je polazio od pretpostavke njegovog postepenog slabljenja i mogućnosti promene političkog poretka na Balkanu. Srbija u takvim okolnostima nije trebalo da ostane pasivni posmatrač, već da unapred razvije sopstvenu politiku prema oblastima i narodima koji su se još uvek nalazili pod osmanskom vlašću. Takav pristup pokazuje da *Načertanije* nije bilo usmereno samo na očuvanje već stečenih autonomnih prava, već na stvaranje uslova za znatno samostalnije političko delovanje Srbije (Bataković, 1994, pp. 174–178).

Odnos prema velikim silama takođe je zauzimao značajno mesto. Garašanin je bio svestan da Srbija sopstvene ciljeve ne može ostvarivati nezavisno od evropskog sistema međunarodnih odnosa. Istovremeno, međutim, državna politika nije smela biti u potpunosti podređena interesima bilo koje velike sile. Upravo se u tome može prepoznati jedan od važnih elemenata *Načertanija*: težnja da Srbija, uprkos ograničenom međunarodnom položaju, postepeno izgradi prostor za vođenje politike zasnovane na sopstvenim državnim interesima (Bataković, 1994, pp. 174–183; Bataković, 2014, pp. 81–106).

OKUPLJANJE OKOLNIH NARODA I JAČANJE POLOŽAJA SRBIJE

Jedna od osnovnih ideja *Načertanija* bila je da Srbija, zbog svoje veličine i tadašnjeg političkog položaja, ne može dugoročno opstati oslonjena isključivo na postojeće granice. Garašanin je budućnost Srbije povezivao sa političkim delovanjem prema okolnim narodima i oblastima, pri čemu je Srbiji namenjivao ulogu središta takvog okupljanja. U samom dokumentu naglašava se da Srbija ne bi trebalo da svoju politiku ograniči na postojeće granice, već da razvija veze sa srpskim stanovništvom i drugim narodima u svom okruženju (Garašanin, 1844).

Posebna pažnja bila je usmerena prema Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i severnoj Albaniji. Garašanin je smatrao da Srbija upravo na tom prostoru može ostvariti značajan

politički uticaj, zbog geografskog položaja, postojećih veza i političkih prilika. Predviđao je intenziviranje komunikacije, uspostavljanje veza sa uticajnim ljudima i stvaranje trajnijih kanala političkog delovanja (Garašanin, 1844). Time se pokazuje da zamišljena politika nije bila ograničena na deklarativno isticanje zajedničkih interesa, već je uključivala konkretna sredstva za postepeno širenje političkog uticaja Kneževine Srbije.

Odnos prema Bugarskoj takođe je zauzimao važno mesto. Garašanin je smatrao da je potrebno razvijati političke i kulturne veze i obratiti posebnu pažnju na obrazovanje, crkvena pitanja i širenje knjiga i drugih pisanih sadržaja. Takva sredstva ukazuju na shvatanje da se dugoročni državni ciljevi ne ostvaruju isključivo diplomatskim ili vojnim putem, već i kulturnim, prosvetnim i političkim delovanjem među stanovništvom (Garašanin, 1844).

Upravo je u ovom delu neophodno izbegavati naknadno pripisivanje *Načertaniju* političkih koncepcija koje su u potpunosti oblikovane tek u kasnijim istorijskim periodima. Bataković (1994, pp. 157–183) upozorava na potrebu da se dokument posmatra u okolnostima sredine XIX veka i u kontekstu različitih srpskih i evropskih političkih uticaja koji su učestvovali u njegovom oblikovanju. Zbog toga njegov sadržaj treba analizirati prvenstveno u odnosu na političke mogućnosti i ciljeve Kneževine Srbije 1844. godine, a ne kroz posledice političkih procesa koji su usledili nekoliko decenija kasnije.

SREDSTVA OSTVARIVANJA DRŽAVNE POLITIKE

Posebna vrednost *Načertanija* kao političkog programa ogleda se u tome što Garašanin nije ostao samo na formulisanju opštih ciljeva. Značajan deo dokumenta posvećen je sredstvima kojima bi Srbija trebalo da ostvaruje svoje interese. Pored diplomatskog delovanja, predviđeno je prikupljanje informacija o političkim i društvenim prilikama u okolnim oblastima, održavanje poverljivih veza sa uticajnim pojedincima, olakšavanje komunikacije preko granice, kao i kulturno i prosvetno povezivanje (Garašanin, 1844).

Takav pristup pokazuje relativno razvijeno shvatanje državne politike za tadašnje prilike. Garašanin je očigledno smatrao da ostvarivanje dugoročnih interesa zahteva kontinuitet, poznavanje prilika u susednim oblastima i stvaranje mreže političkih veza. Državna politika je na taj način zamišljena kao planska i trajna aktivnost državnih organa, a ne kao niz povremenih reakcija na međunarodne događaje.

Sa pravnoistorijskog stanovišta posebno je značajno što je ovakav program nastao u trenutku kada Srbija nije raspolagala punim spoljnim suverenitetom. Formalni položaj autonomne kneževine postavljao je jasna ograničenja njenom međunarodnom delovanju, dok je *Načertanije* istovremeno projektovalo Srbiju kao politički subjekt sposoban da definiše sopstvene dugoročne interese i aktivno utiče na odnose na Balkanu. U tom raskoraku između postojećeg pravnog položaja i projektovane političke uloge Srbije nalazi se jedna od najvažnijih osobenosti Garašaninovog programa.

Načertanije se zbog toga može posmatrati kao izraz postepenog prelaska od politike očuvanja autonomije ka politici dugoročnog jačanja srpske državnosti. Njegov cilj nije bio da ponudi neposredan pravni akt kojim bi se promenio status Kneževine, već da utvrdi političke pravce koji bi u povoljnim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima mogli doprineti promeni njenog položaja. Upravo ta veza između realnog položaja Srbije 1844. godine i vizije njenog budućeg razvoja daje *Načertaniju* poseban značaj u istoriji srpske državne politike.

DRŽAVNOPRAVNI I ISTORIJSKI ZNAČAJ NAČERTANIJA

Pravnoistorijski značaj *Načertanija* proizlazi pre svega iz vremena i okolnosti u kojima je nastalo. Srbija 1844. godine nije bila nezavisna država, već autonomna kneževina čiji je položaj počivao na posebnim pravima stečenim u okviru Osmanskog carstva i potvrđenim aktima Porte i međunarodnim ugovorima. Nasuprot takvom formalnom položaju, Garašaninov program polazio je od Srbije kao političkog činioca koji treba da utvrdi sopstvene dugoročne interese i da planski radi na njihovom ostvarivanju. U tome se uočava razlika između tadašnjeg pravnog položaja Kneževine i političke uloge koja joj je namenjena u *Načertaniju*.

Sam dokument, pri tome, nije imao karakter pravnog akta niti je mogao neposredno menjati državnopravni položaj Srbije. Njegov značaj nalazio se na drugom nivou. *Načertanije* je formulisalo pravce državnog delovanja koji su prevazilazili pitanje očuvanja već stečene autonomije. Dotadašnja borba Srbije bila je u velikoj meri usmerena na sticanje, potvrđivanje i zaštitu prava dobijenih od Osmanskog carstva. Garašaninova koncepcija pokazivala je drugačiji pristup: postojeći položaj više se nije posmatrao kao krajnji domet srpske državnosti, već kao polazna osnova njenog budućeg razvoja (Garašanin, 1844).

U tom smislu može se govoriti o postepenoj promeni karaktera srpske državne politike. Od politike koja je tokom prethodnih decenija prvenstveno bila usmerena na uređivanje unutrašnje autonomije i ograničavanje neposredne osmanske vlasti, sredinom XIX veka počinje jasnije da se oblikuje politika koja računa sa mogućnošću promene postojećeg poretka na Balkanu. Garašanin je takvu mogućnost povezivao sa slabljenjem Osmanskog carstva, ali je istovremeno bio svestan da bi budućnost Balkana mogla postati predmet interesa velikih evropskih sila. Srbija je zato, prema njegovom shvatanju, morala da ima sopstveni plan i da svoje delovanje ne zasniva isključivo na politici drugih država (Bataković, 1994, pp. 174–183).

Značaj *Načertanija* ogleda se i u pokušaju da se državnoj politici obezbedi određeni kontinuitet. Dugoročni interesi države nisu vezivani samo za ličnost vladaoca ili trenutno stanje međunarodnih odnosa. Takav pristup posebno dobija na značaju kada se ima u vidu da su politički život Srbije prve polovine XIX veka obeležavali dinastički sukobi, ustavne promene i borba oko raspodele vlasti između kneza i Saveta (Jovanović, 1925). Nasuprot takvoj političkoj promenljivosti, *Načertanije* je polazilo od potrebe postojanja trajnijih načela državne politike, koja bi usmeravala delovanje Srbije nezavisno od neposrednih političkih okolnosti. Istovremeno, njegov istorijski značaj ne treba određivati na osnovu kasnijih događaja niti mu pripisivati značenja koja njegov tekst i okolnosti nastanka ne mogu da potvrde. Činjenica da su pojedini ciljevi srpske politike u drugoj polovini XIX i početkom XX veka imali dodirnih tačaka sa idejama iz 1844. godine ne znači da su kasniji događaji predstavljali neposredno sprovođenje Garašaninovog programa. Za njegovu pravilnu ocenu potrebno je zadržati istorijski kontekst u kojem je nastao i uzeti u obzir kako uticaj Zahovog plana i poljske emigracije, tako i izmene kojima je Garašanin prvobitne predloge prilagodio srpskim državnim interesima (Bataković, 1994, pp. 157–183).

Posmatrano iz te perspektive, *Načertanije* predstavlja važnu etapu u razvoju srpske državnopravne i političke misli. Ono nije promenilo pravni status Kneževine Srbije, ali pokazuje da je unutar njene političke elite već sredinom XIX veka postojalo shvatanje da postojeća autonomija ne predstavlja završenu fazu razvoja srpske države. Garašaninov program je upravo zato značajan: između Srbije kakva je postojala 1844. godine i Srbije kakva bi mogla postati u drugačijim međunarodnim okolnostima pokušao je da postavi jasnu i dugoročnu državnu politiku (Ljušić, 2008, pp. 154–174).

NAČERTANIJE I KASNIJI PRAVCI SRPSKE DRŽAVNE POLITIKE

Pitanje uticaja *Načertanija* na kasniju državnu politiku Srbije zahteva određenu opreznost. Činjenica da je dokument nastao 1844. godine i da su pojedini ciljevi formulisani u njemu bili prisutni u srpskoj politici tokom narednih decenija ne znači da se celokupna spoljna i nacionalna politika Kneževine može posmatrati kao neposredno sprovođenje Garašaninovog programa. Promene međunarodnih okolnosti, smene dinastija i vlada, kao i odnosi velikih sila prema istočnom pitanju neposredno su uticali na mogućnosti i pravce delovanja Srbije. Ipak, određene ideje sadržane u *Načertaniju* mogu se prepoznati i u kasnijim nastojanjima da Srbija ojača svoju samostalnost i politički uticaj na Balkanu (Bataković, 1994, pp. 174–183; Bataković, 2014, pp. 163–194).

Posebno je značajna težnja ka vođenju državne politike koja ne bi bila potpuno vezana za interese jedne velike sile. Položaj Srbije između Osmanskog carstva, Austrije i Rusije zahtevao je stalno prilagođavanje spoljnopolitičkim okolnostima. Garašanin je već u *Načertaniju* polazio od potrebe da se odnosi sa velikim silama procenjuju prvenstveno sa stanovišta interesa Srbije. Takvo shvatanje dobilo je praktičniji izraz tokom druge vlade kneza Mihaila Obrenovića, kada je i sam Garašanin ponovo zauzimao značajno mesto u vođenju državne politike. U tom periodu pitanje oslobađanja od preostalih oblika osmanskog prisustva i povezivanja balkanskih naroda postalo je jedno od važnih pitanja srpske spoljne politike.

Određena povezanost sa ranijim Garašaninovim idejama može se uočiti i u pokušajima stvaranja političkih sporazuma sa drugim balkanskim državama i narodima tokom šezdesetih godina XIX veka. Srbija je za vreme kneza Mihaila nastojala da razvije mrežu odnosa koja bi u povoljnim međunarodnim okolnostima mogla predstavljati osnovu zajedničkog nastupa protiv Osmanskog carstva. Iako su okolnosti bile drugačije od onih iz 1844. godine, ideja da Srbija mora aktivno uspostavljati veze sa svojim okruženjem i pripremati se za promene na Balkanu pokazivala je izvesnu trajnost osnovnih načela državne politike koja su ranije bila sistematičnije izložena u *Načertaniju* (Bataković, 2014, pp. 163–194; Ljušić, 2008, pp. 165–174).

Rezultati takvog višedecenijskog razvoja srpske državnosti postali su naročito vidljivi tokom sedamdesetih godina XIX veka. Srpsko-osmanski ratovi 1876–1878. godine i međunarodno priznanje nezavisnosti Srbije na Berlinskom kongresu 1878. označili su završetak jednog perioda tokom kojeg se Srbija od autonomne kneževine postepeno razvila u međunarodno priznatu nezavisnu državu. Bilo bi, međutim, metodološki pogrešno taj proces prikazati kao neposrednu realizaciju *Načertanija*. Između 1844. i 1878. godine delovao je čitav niz unutrašnjih i međunarodnih činilaca koji su određivali tok srpske politike. Značaj Garašaninovog dokumenta pre se nalazi u činjenici da je još sredinom XIX veka sistematično izrazio shvatanje prema kojem postojeći autonomni položaj Srbije nije predstavljao krajnju granicu njenog državnog razvoja.

Upravo zato se uticaj *Načertanija* ne mora tražiti u doslovnom ostvarivanju pojedinih njegovih zamisli. Njegova važnost može se jasnije prepoznati u kontinuitetu određenih pitanja srpske državne politike: jačanju samostalnosti, odnosu prema Osmanskom carstvu i velikim silama, povezivanju sa balkanskim narodima i nastojanju da Srbija izgradi sposobnost samostalnijeg političkog delovanja. U tom smislu, *Načertanije* predstavlja važnu tačku u procesu oblikovanja dugoročnijeg pogleda na interese srpske države, čiji će se konkretni oblici menjati u skladu sa političkim i međunarodnim okolnostima druge polovine XIX veka.

ZAKLJUČAK

Načertanije Ilije Garašanina iz 1844. godine predstavlja jedan od najznačajnijih dokumenata za razumevanje razvoja srpske državne i političke misli XIX veka. Njegov značaj ne treba tražiti samo u pojedinačnim političkim zamislima koje su u njemu izložene, već pre svega u činjenici da je nastalo u trenutku kada je Kneževina Srbija, i pored ograničenog međunarodnopravnog položaja, već bila sposobna da razmišlja o sopstvenim dugoročnim državnim interesima. Postojeća autonomija nije posmatrana kao konačan rezultat procesa započetog srpskim ustancima, već kao osnova sa koje je trebalo nastaviti političko i državno osamostaljivanje.

Garašaninov program zbog toga treba posmatrati u evropskim okolnostima XIX veka, obeleženim nacionalnim pokretima, slabljenjem velikih višenacionalnih carstava i postepenim oblikovanjem nacionalnih država. Težnja srpske političke elite da srpski narod, tada podeljen između različitih državnih i imperijalnih sistema, u budućnosti okupi u jednoj državi ne može se sama po sebi smatrati istorijski neuobičajenom pojavom. Slične ideje nacionalnog okupljanja postojale su širom tadašnje Evrope, a njihovi najpoznatiji rezultati bili su procesi ujedinjenja Italije i Nemačke tokom druge polovine XIX veka. Srpsko nacionalno pitanje stoga treba razmatrati u okviru vremena u kojem je nastalo, a ne isključivo kroz političke i ideološke kategorije koje su oblikovane znatno kasnije.

Pri tome, sadržina *Načertanija* ne opravdava svođenje čitavog dokumenta isključivo na projekat teritorijalnog širenja Srbije na račun drugih naroda. Garašanin jeste Srbiji namenio središnje mesto u budućim političkim promenama na Balkanu, ali njegov program obuhvata znatno širi prostor i razvija posebne pravce delovanja prema Bugarima, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i drugim sredinama (*Načertanije*, 1844). U tom pogledu treba imati u vidu i genezu dokumenta, uključujući uticaj poljske emigracije i Zahovog plana, u kojima je oslobađanje balkanskih i slovenskih naroda i preuređenje prostora pod osmanskom vlašću predstavljalo deo šire evropske političke koncepcije (Bataković, 1994, pp. 157–183).

Zbog toga se ideja sadržana u *Načertaniju* ne iscrpljuje u pitanju položaja srpskog naroda. U dokumentu postoji i zamisao povezivanja i saradnje sa drugim balkanskim narodima čiji je položaj takođe bio određen osmanskom vlašću i interesima velikih sila. Garašanin je razumeo da Srbija, kao mala kneževina, svoje dugoročne ciljeve teško može ostvariti izolovano od svog okruženja. Njeno jačanje trebalo je povezati sa promenom šireg političkog poretka na Balkanu, pri čemu su saradnja, političke veze, kulturno delovanje i razmena informacija predstavljali važna sredstva predviđene državne politike (*Načertanije*, 1844).

Istovremeno, mora se voditi računa o državnopravnoj karti Evrope iz 1844. godine. Na prostoru koji će kasnije obuhvatiti različite južnoslovenske države nisu postojale nezavisne nacionalne države u današnjem smislu. Bosna i Hercegovina nalazila se u sastavu Osmanskog carstva, dok su prostori hrvatske pripadali habzburškom državnom okviru. Srbija je, iako još uvek autonomna kneževina pod sultanovom vrhovnom vlašću, raspolagala sopstvenim organima vlasti, razvijala državne institucije i posedovala stepen političke samostalnosti koji joj je omogućavao da postepeno oblikuje sopstvenu državnu politiku. Upravo zbog toga je u Garašaninovoj koncepciji Kneževina Srbija mogla biti zamišljena kao jedno od središta budućeg političkog okupljanja i promena na Balkanu.

To, međutim, ne znači da se kasniji razvoj Srbije može prikazati kao jednostavno ostvarivanje *Načertanija*. Od 1844. godine do međunarodnog priznanja nezavisnosti Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine promenili su se odnosi velikih sila, unutrašnje političke prilike, dinastije i neposredni ciljevi srpske politike. *Načertanije* nije predstavljalo pravni akt niti obavezujući državni program čije su odredbe sistematski sprovođene tokom narednih decenija. Njegov značaj je pre svega u tome što je rano i relativno celovito izrazio

potrebu za kontinuitetom državne politike i za određivanjem interesa koji neće zavisiti isključivo od trenutnih međunarodnih okolnosti.

Sa pravnoistorijskog stanovišta posebno je značajan raskorak između stvarnog položaja Srbije i političke perspektive koju je Garašanin postavio pred nju. Srbija 1844. godine nije bila suverena i međunarodno nezavisna država, ali je *Načertanije* posmatra kao političkog subjekta koji treba da poznaje sopstvene interese, prati odnose među velikim silama, razvija veze sa okolnim narodima i priprema se za buduće promene. Autonomna kneževina je na taj način u političkoj misli već počela da prevazilazi granice svog formalnog državnopravnog statusa.

Upravo u tome treba tražiti trajni značaj *Načertanija*. Ono je nastalo u vremenu u kojem su nacionalno oslobođenje, političko ujedinjenje i stvaranje nacionalnih država predstavljali jedno od centralnih pitanja evropske politike. Garašanin je srpsko pitanje pokušao da smesti u takav širi proces i da Srbiji odredi aktivnu ulogu u budućim promenama na Balkanu. Bez obzira na različita kasnija tumačenja ovog dokumenta, njegova pravilna istorijska ocena zahteva da bude posmatran u političkim, pravnim i međunarodnim okolnostima sredine XIX veka. Tako sagledano, *Načertanije* predstavlja svedočanstvo sazrevanja srpske državne ideje i nastojanja da se budućnost Srbije i srpskog naroda ne prepusti isključivo politici velikih sila, već da se o njoj promišlja kroz sopstveni, dugoročniji program državnog razvoja.

IZVORI I LITERATURA

Primarni izvori

Garašanin, I. (1844). *Načertanije: Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine*.

Hatišerif iz 1830. godine. (1830).

Hatišerif iz 1833. godine. (1833).

Ustav Knjažestva Srbije, tj. Sultanski hatišerif iz 1838. godine. (1988). U D. Mrđenović (prir.), *Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941)* (str. 53–60). Nova knjiga.

Literatura

Bataković, D. T. (1994). Ilija Garašanin's *Načertanije*—A reassessment. *Balcanica, 25*(1), 157–183.

Bataković, D. T. (2014). *The foreign policy of Serbia (1844–1867): Ilija Garašanin's Načertanije*. Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts.

Jovanović, S. (1925). *Ustavobranitelji i njihova vlada: 1838–1858*. Geca Kon.

Ljušić, R. (1993). *Knjiga o Načertaniju: Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844)*. BIGZ.

Ljušić, R. (2008). Ilija Garašanin on Serbia's statehood. *Balcanica, 39*, 131–174.

Stranjaković, D. (1939). Kako je postalo Garašaninovo *Načertanije*. *Spomenik Srpske kraljevske akademije, 91*.

ILIJA GARAŠANIN'S *NAČERTANIJE* AS A PROGRAMME OF SERBIAN STATE POLICY

Authors: JOVAN CONIĆ, Natalija Todorović
e-mail: jovanconic96@gmail.com
Mentor: Full Prof. Aleksandar Đorđević
Faculty of Law, University of Niš

Introduction: This paper examines Ilija Garašanin's Načertanije of 1844 as one of the most significant documents of nineteenth-century Serbian state and political thought. Its origins and content are considered within the context of the constitutional and legal position of the Principality of Serbia and the political circumstances of the period.

Aim: The aim of the paper is to determine, through a legal-historical analysis, the significance of Načertanije for the development of Serbian state policy, with particular emphasis on the relationship between the limited constitutional and legal position of the Principality of Serbia and the political objectives formulated in Garašanin's programme.

Materials and Methods: The research is based on historical and legal sources, as well as relevant scholarly literature. Legal-historical, normative, and comparative methods are applied.

Results: The analysis shows that Načertanije was not merely a programme of foreign and national policy, but also a long-term conception of strengthening Serbian statehood. Its objectives went beyond Serbia's position as an autonomous principality at the time and reflected an aspiration towards increasingly independent political action.

Conclusion: Načertanije occupies a distinctive place in the development of modern Serbian statehood. Its legal-historical significance lies in the contrast between the formally limited position of the Principality of Serbia and the aspiration to pursue an independent and strategically conceived long-term state policy.

Keywords: Načertanije; Ilija Garašanin; Principality of Serbia; Serbian state policy; constitutional and legal development; statehood

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.015 УДК 32.019.5:659.3/.4(497.6)

MEDIJSKO UOKVIRAVANJE IZBORNE KOMUNIKACIJE: KOMPARATIVNA ANALIZA NASLOVA PORTALA RTRS I BN TOKOM VANREDNIH IZBORA 2025. GODINE U REPUBLICI SRPSKOJ

Autor: ŽELJANA ĐAJIĆ
e-mail: zeljanadjajic0906@gmail.com
Mentor: prof. dr Siniša Atlagić
Katedra za novinarstvo i komunikologiju
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Medijski naslovi u onlajn okruženju predstavljaju važan element oblikovanja javnog diskursa, jer izborom i isticanjem pojedinih aspekata događaja mogu ponuditi određenu perspektivu njihovog tumačenja. Rad analizira naslove objavljene na portalima Radio-televizije Republike Srpske (RTRS) i Radio-televizije BN (BN) tokom vanrednih izbora za predsjednika Republike Srpske 2025. godine.

Cilj: Cilj istraživanja je da se utvrde i uporede tematski prioriteti, ton i dominantni interpretativni okviri u izbornim naslovima dva posmatrana portala.

Materijal i metode: Istraživanje je zasnovano na kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi sadržaja 378 naslova objavljenih na portalima RTRS i BN u periodu od 1. novembra do 1. decembra 2025. godine. Primijenjene su analiza sadržaja i komparativna metoda, uz kodiranje tematske pripadnosti, tona i dominantnog interpretativnog okvira naslova.

Rezultati: Izborni proces bio je najzastupljenija tema na oba portala. Uočene su razlike u raspodjeli ostalih tematskih kategorija i u tonu naslova: na RTRS-u je najzastupljeniji bio pozitivan ton, dok je na BN-u preovladavao negativan ton. Najzastupljeniji interpretativni okvir na RTRS-u bio je „ljudski interes", a isti slučaj primjećen je i na BN-u, kao i kod najmanje zastupljenog okvira koji je na oba portala činio „ekonomske posljedice".

Zaključak: Rezultati ukazuju na različite obrasce tematskog izbora i vrijednosnog predstavljanja izbornih događaja na dva analizirana portala. Istraživanje doprinosi razumijevanju načina na koji se izborna komunikacija oblikuje na nivou medijskih naslova, uz ograničenje da se analizom sadržaja ne mogu utvrditi stvarni efekti medijskih poruka na publiku.

Ključne riječi: medijski naslovi; izborna komunikacija; uokvirivanje; ton; vanredni izbori; RTRS; BN

UVOD

U savremenom onlajn medijskom okruženju naslov predstavlja jedan od najvažnijih elemenata medijske poruke, budući da često predstavlja prvi, a nerijetko i jedini dio sadržaja sa kojim se publika susreće. Njegova funkcija nije ograničena na sažimanje informacija sadržanih u tekstu, već uključuje usmjeravanje pažnje, isticanje pojedinih aspekata događaja i stvaranje određenog interpretativnog okvira. Poseban značaj naslova dodatno je naglašen u digitalnom okruženju, u kojem se informacije konzumiraju brzo i selektivno, zbog čega način na koji je određena tema predstavljena u naslovu može imati važnu ulogu u njenoj javnoj vidljivosti i interpretaciji. Iz tog razloga, analiza naslova predstavlja relevantan pristup proučavanju načina na koji onlajn mediji učestvuju u oblikovanju javnog diskursa.

Oblikovanje medijskih naslova u digitalnom okruženju nije uslovljeno isključivo novinarskom procjenom značaja događaja, već se odvija i u okviru tehničkih, organizacionih i tržišnih imperativa onlajn novinarstva. Usljed ubrzanih ciklusa proizvodnje i potrošnje informacija, kao i povećane konkurencije za pažnju publike, naslov dobija dodatnu ulogu u privlačenju čitalaca i usmjeravanju njihove pažnje ka određenom sadržaju. Istraživanje Nickla, Moussaïda i Lorenz-Spreena (2025), zasnovano na analizi velikog broja naslova objavljenih tokom dvije decenije, ukazuje na promjene u njihovoj dužini, jezičkim karakteristikama i upotrebi negativnih formulacija, koje se mogu povezati sa novim tehnološkim mogućnostima i pritiscima digitalnog okruženja.

Na oblikovanje naslova utiču i podaci o ponašanju publike, odnosno pokazatelji čitanosti, klikova i angažovanja korisnika. Fürst (2020) ukazuje na to da upotreba analitike publike može uticati na ritam novinarske proizvodnje, izbor i pozicioniranje tema, kao i na stil predstavljanja sadržaja. Slično tome, Hagar i Diakopoulos (2019) ukazuju na promjene u redakcijskim praksama koje nastaju primjenom testiranja različitih verzija naslova, čime se uredničke odluke djelimično povezuju sa mjerenjem njihove uspješnosti kod publike.

Ipak, navedeni imperativi ne znače da je oblikovanje naslova isključivo rezultat tehničkih ili tržišnih zahtjeva. Uredničke odluke, novinarska procjena i profesionalni standardi i dalje predstavljaju važne faktore u određivanju načina na koji će događaj biti predstavljen. Zbog toga je prilikom analize digitalnih naslova potrebno uzeti u obzir odnos između informativne funkcije, uredničke selekcije i zahtjeva digitalnog medijskog okruženja.

U kontekstu ovog istraživanja, navedeni faktori predstavljaju važan teorijski okvir za razumijevanje načina na koji su izborni događaji predstavljeni u naslovima portala RTRS i BN. Ipak, budući da istraživanje ne obuhvata intervjue sa novinarima i urednicima niti analizu uredničkih procesa, na osnovu samih naslova nije moguće utvrditi u kojoj mjeri su konkretni tehnički, tržišni ili organizacioni faktori uticali na njihovo oblikovanje.

Opredjeljenje za vanredne izbore u Republici Srpskoj 2025. godine kao predmet istraživanja opravdano je njihovim političkim i društvenim značajem. Izborno izvještavanje ima posebnu ulogu u demokratskim procesima, jer građanima omogućava pristup informacijama o kandidatima, političkim procesima, institucijama, izbornim procedurama, rezultatima i eventualnim nepravilnostima. Način na koji se takve informacije selektuju i predstavljaju može biti značajan za formiranje javnog diskursa o izborima, političkim akterima i legitimnosti izbornog procesa. Zbog toga analiza medijskog izvještavanja o izborima predstavlja značajno područje za proučavanje odnosa medija, politike i javnosti.

Poseban značaj istraživanju daje izbor dva onlajn medija: portala Radio-televizije Republike Srpske (RTRS) i Radio-televizije BN (BN). Riječ je o medijima koji djeluju u različitim institucionalnim, vlasničkim i uređivačkim okvirima, što omogućava njihovo međusobno poređenje u izvještavanju o istom političkom događaju. RTRS kao javni servis djeluje u okviru javne medijske službe, dok BN predstavlja privatni medij, zbog čega njihova komparativna analiza pruža mogućnost ispitivanja eventualnih razlika u izboru tema, tonu i interpretativnim okvirima izbornih naslova. Takvo poređenje omogućava sagledavanje načina na koji različiti institucionalni i uređivački konteksti mogu biti povezani sa obrascima medijskog izvještavanja.

Predmet ovog istraživanja jeste komparativna analiza naslova izbornih vijesti objavljenih na portalima Radio-televizije Republike Srpske (RTRS) i Radio-televizije BN (BN) u periodu vanrednih izbora za predsjednika Republike Srpske 2025. godine. Istraživanje je usmjereno na utvrđivanje tematske zastupljenosti, tonaliteta i dominantnih interpretativnih okvira kroz koje su predstavljeni izborni događaji, politički akteri i institucije. Naslov se posmatra kao samostalna jedinica medijskog sadržaja, čijom se analizom mogu identifikovati obrasci selekcije i načina predstavljanja informacija, ali ne i neposredni efekti tih poruka na stavove ili ponašanje publike.

Opšti cilj istraživanja jeste da se utvrde i uporede obrasci tematskog izbora, vrijedno-

snog tona i dominantnih interpretativnih okvira u naslovima portala RTRS i BN tokom vanrednih izbora 2025. godine. Posebna pažnja usmjerena je na razlike u zastupljenosti pojedinih izbornih tema, načinu vrijednosnog predstavljanja naslova i interpretativnim okvirima koji se koriste u predstavljanju izbornih aktera i događaja.

Posebni ciljevi istraživanja su:

1. Utvrditi učestalost i tematsku zastupljenost naslova o vanrednim izborima na portalima RTRS i BN.
2. Uporediti tematske prioritete dva portala, sa posebnim osvrtom na kandidate, kampanju, izborni proces, rezultate izbora i institucije.
3. Ispitati dominantni ton naslova i utvrditi na koji način se izborni akteri i događaji predstavljaju u pozitivnom, negativnom ili neutralnom kontekstu.
4. Identifikovati dominantne interpretativne okvire u naslovima i uporediti njihovu zastupljenost na portalima RTRS i BN.
5. Kvalitativnom analizom odabranih primjera objasniti načine na koje se izborni događaji i politički akteri predstavljaju kroz različite interpretativne perspektive.

Istraživanje je usmjereno na medijski sadržaj, odnosno na obrasce koji su prisutni u naslovima, a ne na mjerenje njihovog uticaja na publiku. Zbog toga se rezultati ne mogu tumačiti kao dokaz promjene stavova birača, već kao pokazatelji načina na koji su dva analizirana portala oblikovala naslovno predstavljanje izbornog procesa.

TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Teorijski okvir ovog istraživanja zasniva se na komunikološkim teorijama: teoriji postavljanja dnevnog reda (*Agenda-setting*) i teoriji uokvirivanja (*Framing)*. Njihova povezanost omogućava sagledavanje različitih nivoa potencijalnog medijskog uticaja: mediji najprije određene teme i aspekte čine vidljivijim i značajnijim, zatim ih predstavljaju kroz određene interpretativne obrasce.

Teorija postavljanja dnevnog reda (*Agenda-setting*), koju su razvili Makombs i Šou (McCombs & Shaw, 1972), ukazuje na to da mediji ne mogu nužno reći publici šta da misli, ali značajno utiču na to o čemu publika misli. Autori su svojim istraživanjima dokazali da mora postojati veza između aktuelnih društvenih tema i tema koje mediji plasiraju kao važne. Dakle, mediji nisu samo prenosioci informacija, već važan faktor u oblikovanju društvene stvarnosti, kako politički, tako i ekonomski, kulturno, umjetnički itd, što zapravo realizuju usmjeravanjem fokusa javnosti na određene teme u društvu čestim izvještavanjem, ponavljanjem informacija, osvježavanjem i dopunom sadržaja. „U vremenima kada su tradicionalni masovni mediji (televizija, novine, radio) bili najvažniji posrednik u prenosu informacija, odabir tema, ali i informacija o nekoj temi koja će se pojaviti u javnosti, kontrolu nad informacijama u medijskim kućama imala je nekolicina pojedinaca koji su imali moć da utiču i upravljaju prenosom i odabirom informacija" (Šmigić, 2025, str. 396). Važnost ove teorije ogleda se upravo u svemu navedenom, što se može kratko reći da: „Odlučujući o tome šta je važno, mediji postavljaju agendu za sadržaj unutar sopstvenih stranica. Na primjer, mogu da utiču na promjenu stava o nekom pitanju, kao što je rat" (Kassed & Mustaffa, C. S., 2017, str. 6). U kontekstu ovog istraživanja, teorija postavljanja dnevnog reda omogućava ispitivanje obima i učestalosti izvještavanja o vanrednim izborima u Republici Srpskoj 2025. godine, kao i tematskih prioriteta koje portali RTRS i BN izdvajaju u svojim naslovima.

Drugi dio analize predstavlja teoriju uokviravanja (*Framing*), razvijenu kroz radove Gofmana (Goffman, 1974) i kasnije primjenu u medijskim studijama (Entman, 1993), ukazuje na to da mediji ne samo da biraju koje teme da istaknu, već i kako ih predstavljaju. Osnovna pretpostavka teorije uokviravanja jeste da se jedno pitanje može posmatrati

iz različitih perspektiva i tumačiti kao ono koje ima implikacije na više vrijednosti ili razmatranja. „Uokviravanje se odnosi na proces kroz koji ljudi razvijaju određenu konceptualizaciju nekog pitanja ili preusmjeravaju svoje razmišljanje o tom pitanju" (Chong & Druckman, 2007, str. 104). Posebno zanimljivo kod ove teorije jeste to da se često dovodi u vezu sa korijenima u psihologiji i sociologiji (Scheufele & Tewksbury, 2007, str. 11), ali i to da je uokviravanje „ključna aktivnost u izgradnji društvene stvarnosti jer pomaže u oblikovanju perspektive kroz koje ljudi posmatraju svijet" (Hallahan, 1999, str. 207). Sama teorija uokviravanja ima nekoliko „okvira". Samsudin, citirajući različite autore, navodi da su to okvir konflikta, ljudskog interesa, ekonomskih posljedica, ali i moralni okvir i okvir odgovornosti (Samsudin, 2020, str. 387), koji pokazuju sveobuhvatnost ove teorije. Za razliku od teorije postavljanja dnevnog reda, koja se prvenstveno odnosi na pitanje šta će biti istaknuto, teorija uokvirivanja usmjerena je na pitanje kako će određeni događaj ili tema biti predstavljeni. Mediji izborom već pomenutih „okvira" kroz riječi, naglašavanjem pojedinih aspekata i njihovim povezivanjem sa određenim vrijednostima, odgovornostima, konfliktima ili problemima mogu ponuditi specifičan način tumačenja događaja. U okviru ovog istraživanja teorija uokvirivanja primjenjuje se kroz analizu vrijednosnog tona i dominantnih interpretativnih okvira izbornih naslova. Analizom tona utvrđuje se da li je naslov formulisan u pozitivnom, negativnom ili neutralnom/informativnom kontekstu, dok se analizom interpretativnih okvira ispituje perspektiva kroz koju su predstavljeni izborni događaji i politički akteri. Na taj način omogućava se razlikovanje vrijednosne obojenosti naslovne poruke od načina na koji je njeno značenje organizovano i predstavljeno.

U okviru ovog istraživanja teorija postavljanja dnevnog reda zadržava se kao teorijska osnova za razumijevanje selekcije i učestalosti tema u medijskom izvještavanju. McCombs i Shaw (1972) ukazali su na značaj medija u određivanju tema kojima se u javnom prostoru posvećuje pažnja. Ipak, važno je razlikovati medijsku agendu od javne agende. Analizom sadržaja medijskih naslova moguće je utvrditi koje su teme bile zastupljenije u izvještavanju posmatranih portala, ali se bez istraživanja publike ne može zaključiti da su upravo te teme postale prioriteti javnosti. U skladu s tim, teorija postavljanja dnevnog reda u ovom radu služi kao teorijski okvir za analizu tematske zastupljenosti, a ne kao osnova za dokazivanje efekata medija na publiku.

Centralni teorijski pristup istraživanja predstavlja teorija uokviravanja (Framing), čiji se temelji povezuju sa radom Ervinga Gofmana (Goffman, 1974), dok je njena primjena u proučavanju medijskog sadržaja značajno razvijena kroz rad Roberta Entmana (Entman, 1993). Uokviravanje se odnosi na proces selekcije i isticanja pojedinih aspekata stvarnosti, čime se određenom događaju ili pitanju daje specifično značenje. Prema Entmanu (1993), uokviravanje podrazumijeva izdvajanje određenih elemenata opažene stvarnosti i njihovo isticanje u komunikacijskom tekstu, tako da se podstiče određena definicija problema, tumačenje uzroka, moralna procjena ili prijedlog rješenja.

U kontekstu izbornog izvještavanja, uokviravanje se može ispoljiti kroz način na koji se predstavljaju politički akteri, izborni proces, institucije, rezultati i eventualni sporovi. Isti izborni događaj može biti predstavljen kao političko nadmetanje, pitanje odgovornosti, problem institucionalnog funkcionisanja ili događaj od značaja za svakodnevni život građana. Zbog toga analiza interpretativnih okvira omogućava uvid u to koji aspekti izbornog događaja dobijaju posebno mjesto u naslovu i kakva se perspektiva njegovog tumačenja nudi čitaocu.

Za potrebe ovog istraživanja, posebno je važno razlikovati interpretativni okvir od tona naslova. Ton se odnosi na opštu vrijednosnu obojenost naslovne poruke i može biti pozitivan, negativan ili neutralan. Interpretativni okvir, s druge strane, označava perspektivu kroz koju se događaj predstavlja, odnosno način na koji se određuju problem, odgovornost, sukob, posljedice ili ljudska dimenzija događaja. Stoga, negativan ton ne mora automatski

značiti da je naslov uokviren kao sukob, niti pozitivan ton nužno podrazumijeva okvir odgovornosti ili ljudskog interesa.

U operacionalizaciji interpretativnih okvira moguće je osloniti se na generičke okvire koje su razvili Semetko i Valkenburg (2000): okvir konflikta, ljudskog interesa, ekonomskih posljedica, moralnosti i odgovornosti. Njihova primjena u ovom istraživanju zahtijeva prilagođavanje izbornom kontekstu i jasno definisanje pokazatelja na osnovu kojih se svaki okvir prepoznaje u naslovu. Pošto je jedinica analize kratka naslovna forma, okvir se kodira samo kada za njegovo prepoznavanje postoji dovoljno jasan tekstualni pokazatelj. U slučajevima kada naslov ne sadrži dovoljno informacija za pouzdano prepoznavanje okvira, koristi se kategorija „okvir nije moguće odrediti na osnovu naslova".

Primjena teorije uokvirivanja u ovom radu ne podrazumijeva utvrđivanje stvarnih efekata na publiku, već analizu načina na koji su izborni sadržaji predstavljeni u medijskim naslovima. Na taj način moguće je identifikovati dominantne obrasce medijskog predstavljanja i uporediti njihovu zastupljenost na dva analizirana portala.

Polazeći od definisanog predmeta, cilja i teorijskog okvira istraživanja, formulisana su sljedeća istraživačka pitanja:

- IP1: Koje tematske kategorije dominiraju u naslovima portala RTRS i BN tokom vanrednih izbora 2025. godine i kakve su razlike u njihovoj zastupljenosti?
- IP2: Kakav ton preovladava u naslovima portala RTRS i BN i u kojoj mjeri se dva portala razlikuju u vrijednosnom predstavljanju izbornih događaja i aktera?
- IP3: Koji interpretativni okviri dominiraju u naslovima dva analizirana portala?
- IP4: Koje su sličnosti i razlike u obrascima medijskog uokviravanja izbornih sadržaja na portalima RTRS i BN?
- IP5: Na koji način odabrani primjeri izbornih naslova ilustruju različite obrasce predstavljanja izbornih događaja i političkih aktera na portalima RTRS i BN?

Istraživačka pitanja usmjeravaju analizu na utvrđivanje i poređenje obrazaca prisutnih u medijskom sadržaju. Statističko ispitivanje povezanosti između portala i pojedinih kategorijalnih varijabli koristi se kao dopunski postupak, tamo gdje struktura i raspodjela podataka zadovoljavaju odgovarajuće statističke pretpostavke.

ISTRAŽIVAČKA GRAĐA I METODE

Istraživanje je zasnovano na kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi sadržaja, uz primjenu komparativne metode. Kvantitativni pristup korišćen je za utvrđivanje učestalosti i procentualne zastupljenosti tematskih kategorija, tona i interpretativnih okvira u naslovima portala RTRS i BN. Kvalitativni pristup primijenjen je u tumačenju načina na koji su pojedini izborni događaji i politički akteri predstavljeni u naslovima, kao i u obrazlaganju karakterističnih primjera uočenih tokom analize.

Osnovna metoda istraživanja jeste analiza sadržaja, koja omogućava sistematsko i objektivizovano proučavanje medijskih poruka na osnovu unaprijed definisanih kategorija i pravila kodiranja (Neuendorf, 2017). U istraživanju je primijenjena i komparativna metoda, budući da se porede naslovi dva onlajn medija različitog institucionalnog i uređivačkog profila, javnog servisa RTRS i privatnog medija BN. Komparativni pristup omogućava utvrđivanje sličnosti i razlika u tematskoj zastupljenosti, tonu i interpretativnom uokviravanju izbornih sadržaja.

Istraživačku građu čine naslovi novinarskih tekstova objavljenih na zvaničnim onlajn portalima RTRS-a i BN-a, koji se direktno odnose na vanredne izbore za predsjednika Republike Srpske održane 23. novembra 2025. godine. Analiziran je period od 1. novembra 2025. do 1. decembra 2025. godine, čime su obuhvaćeni period izborne kampanje, predizborna tišina, izborni dan i postizborni period. U navedeni vremenski okvir uključeni su sadržaji koji se odnose na kandidate i njihove aktivnosti, izbornu kampanju, izborni

proces i rezultate izbora, aktivnosti institucija, kao i izjave i saopštenja relevantnih aktera neposredno povezane sa izbornim procesom.

Jedinica analize predstavlja pogodan materijal za ispitivanje tematske zastupljenosti i načina uokviravanja izbornih sadržaja, jer omogućava analizu tema koje se ističu, tona kojim se događaji predstavljaju i interpretativnih perspektiva prisutnih u naslovima.

U uzorak su uključeni svi naslovi koji ispunjavaju sljedeće kriterijume: (1) direktno se odnose na vanredne izbore za predsjednika Republike Srpske 2025. godine; (2) objavljeni su na zvaničnom portalu RTRS-a ili BN-a; i (3) objavljeni su u periodu od 1. novembra do 1. decembra 2025. godine. U istraživanje nisu uključeni sadržaji[1] koji se odnose na političke događaje ili aktere koji nisu neposredno povezani sa navedenim izbornim procesom.

Izbor portala RTRS i BN zasniva se na njihovoj kontinuiranoj produkciji informativnog sadržaja i vidljivosti u javnom prostoru Republike Srpske, kao i na mogućnosti poređenja različitih uređivačkih i institucionalnih profila. Uključivanjem javnog servisa i privatnog komercijalnog medija omogućava se komparativni uvid u način oblikovanja izbornih naslova. Izbor ova dva portala ne podrazumijeva pretpostavku o njihovoj političkoj pristrasnosti, niti je cilj istraživanja utvrđivanje političke orijentacije medija. Fokus istraživanja usmjeren je na formalno i sadržinsko oblikovanje naslova, odnosno na učestalost tema, ton i dominantne vrijednosne i emocionalne elemente, posmatrane kroz teorijski okvir postavljanja dnevnog reda i uokviravanja.

Veličina uzorka obuhvata sve naslove koji zadovoljavaju navedene kriterijume tokom definisanog perioda. Uzorak čini ukupno 378 naslova, od čega 240 naslova portala RTRS i 138 naslova portala BN. Uzorak nije bio unaprijed određen jednakim brojem naslova po portalima, već je obuhvatio sve sadržaje koji su ispunili definisane kriterijume u posmatranom periodu. Prilikom komparacije korišćene su apsolutne frekvencije i procentualni udjeli unutar svakog portala, kako bi se omogućilo poređenje strukture sadržaja bez poistovjećivanja većeg broja objava sa većim intenzitetom pojedinačne kategorije. Razlika u veličini uzorka uzeta je u obzir kao metodološko ograničenje istraživanja.

Osnovna tehnika prikupljanja podataka jeste sistematsko evidentiranje i kodiranje medijskog sadržaja. Za svaki analizirani naslov bilježe se datum objave, portal na kojem je naslov objavljen i vrijednosti unaprijed definisanih istraživačkih varijabli. Svi naslovi evidentiraju se u zasebnim bazama za RTRS i BN , čime se omogućava naknadno poređenje rezultata dva portala.

Istraživačke varijable operacionalizovane su u skladu sa predmetom i ciljevima istraživanja. Osnovne varijable obuhvataju portal, datum objave, tematsku kategoriju, ton naslova i dominantni interpretativni okvir. Varijabla portal označava pripadnost naslova jednom od dva analizirana medija, RTRS ili BN, dok datum objave određuje vremenski okvir analiziranog sadržaja. Tematska kategorija pokazuje koji aspekt izbornog procesa je istaknut u naslovu. Ton označava opštu vrijednosnu obojenost naslovne poruke, dok inter-

1 Kao primjer sadržaja koji nije obuhvaćen analizom može se navesti tekst: „Stanivuković optužio Igora Dodika za podmetanje laži, pozivajući ga da se ne krije kao mali Milin, nego da izađe na megdan", objavljen 1. novembra 2025. godine. Iako se u naslovu pojavljuju politički akteri koji su bili povezani sa izbornim procesom, njegov dominantni predmet je međusobni politički sukob, a ne vanredni izbori za predsjednika Republike Srpske. Shodno unaprijed definisanom kriterijumu, ovakvi sadržaji nisu uključeni u analizirani korpus. Još jedan primjer sadržaja koji nije uključen u analizirani korpus jeste tekst: „Osnovni sud vratio CIK-u dopis Suda BiH u vezi sa Dodikom", objavljen 4. novembra 2025. godine. Iako se u naslovu navodi Centralna izborna komisija BiH i politički akter koji je neposredno povezan sa izbornim kontekstom, njegov dominantni predmet je postupanje pravosudnih institucija u vezi sa konkretnim pravnim pitanjem, a ne vanredni izbori za predsjednika Republike Srpske. Stoga, ovaj sadržaj nije ispunio kriterijum direktne tematske povezanosti sa predmetnim izbornim procesom i nije uključen u analizirani uzorak.

pretativni okvir upućuje na perspektivu kroz koju je predstavljeи događaj, akter ili pitanje.

Tematska zastupljenost posmatra se u vezi sa teorijom postavljanja dnevnog reda, ali se ne tumači kao neposredan dokaz uticaja medija na javnu agendu. Ton i interpretativni okvir analiziraju se kao dvije odvojene kategorije: prva pokazuje vrijednosnu obojenost naslova, a druga način na koji je događaj značenjski organizovan i predstavljen.

Zavisne varijable obuhvataju:

Tematska kategorija

Tematska varijabla pokazuje koji se aspekti izbornog procesa najčešće ističu u naslovima. Kategorije su:

- kandidati;
- kampanja;
- izborni proces;
- rezultati izbora;
- institucije;
- drugo.

Kandidati obuhvataju naslove u kojima je primarni fokus na kandidatu, odnosno njegovoj kandidaturi, izjavama, aktivnostima ili odnosu prema drugim kandidatima. Kampanja obuhvata izborne skupove, kampanjske aktivnosti i poruke, promociju kandidata u kontekstu kampanje, aktivnosti stranaka i druge sadržaje neposredno povezane sa predizbornom kampanjom. Sve što se odnosi na samo odvijanje izbora: biračka mjesta, glasanje, izlaznost, otvaranje/zatvaranje biračkih mjesta, tok izbornog dana, nepravilnosti tokom glasanja i slično, spada u izborni proces. Rezultati izbora obuhvataju naslove koji se odnose na objavljene ili preliminarne rezultate glasanja, broj osvojenih glasova, pobjedu ili poraz kandidata, prebrojavanje glasova i neposredne reakcije političkih aktera na objavljene rezultate. Izlaznost birača i tok glasanja svrstavaju se u kategoriju izbornog procesa, osim kada se izričito razmatraju u kontekstu objavljenih izbornih rezultata. Institucije obuhvataju sadržaje u kojima su institucije dominantan predmet izvještavanja u kontekstu izbornog procesa[2]. Kategorija drugo koristi se samo za sadržaje koji se ne mogu opravdano svrstati u neku od prethodno definisanih kategorija.

Ton naslova – vrijednosno predstavljanje

Ton predstavlja način na koji se događaj, akter ili pojava predstavljaju u naslovu. Kategorije su:

- neutralan/informativan;
- negativan;
- pozitivan.

Ton naslova označava dominantnu vrijednosnu obojenost naslovne poruke i kodira se u tri kategorije: neutralan/informativan, negativan i pozitivan. Neutralan/informativan ton obuhvata naslove koji prvenstveno prenose podatke o događaju, bez jasno izražene pozitivne ili negativne vrijednosne konotacije. Negativan ton obuhvata naslove u kojima se kroz izraze, ocjene ili način predstavljanja naglašavaju sukob, optužbe, neuspjeh, problem, prijetnja ili nepovoljna procjena. Pozitivan ton obuhvata naslove u kojima se naglašavaju podrška, uspjeh, napredak, pobjeda, afirmacija ili druga pozitivna vrijednosna značenja. Kodiranje se zasniva isključivo na sadržaju i formulaciji naslova, a ne na političkom stavu kodera ili procjeni vjerodostojnosti iznesenih tvrdnji. Sama činjenica da naslov govori o političkom sukobu ne znači automatski da je negativan, već se procjenjuje njegova dominantna vrijednosna konotacija.

Dominantni interpretativni okvir odnosi se na perspektivu kroz koju je u naslovu

2 Primjer za većinu obrađenih naslova je upravo institucija Centralna izborna komisija (CIK).

predstavljen izborni događaj, politički akter ili pitanje. Za potrebe istraživanja korišćene su kategorije prema Semetko i Valkenburg (2000):

• Okvir konflikta – obuhvata naslove u kojima se u prvi plan stavljaju sukob, suprotstavljeni interesi, neslaganje, političko nadmetanje, optužbe ili međusobni obračun političkih aktera.

• Okvir odgovornosti – obuhvata naslove u kojima se određeni akter, institucija ili politički subjekt predstavlja kao odgovoran za nastanak, rješavanje ili posljedice određenog problema ili događaja.

• Okvir ljudskog interesa – obuhvata naslove koji izborni događaj predstavljaju kroz lične priče, iskustva, emocije i posljedice po pojedince ili određene društvene grupe. Za potrebe ovog istraživanja navedeni okvir prilagođen je specifičnostima izborne tematike, te su njime obuhvaćeni i naslovi koji se odnose na neposredno učešće građana u izbornom procesu, uključujući izlaznost birača, otvaranje i zatvaranje biračkih mjesta, kao i stanje na terenu tokom izbornog dana. Ovakvo proširenje predstavlja odstupanje od izvornog određenja okvira ljudskog interesa, a zasniva se na značaju koji navedene informacije imaju za građane kao neposredne učesnike izbornog procesa.

• Okvir ekonomskih posljedica – obuhvata naslove u kojima se izborni događaji ili političke odluke povezuju sa ekonomskim posljedicama, materijalnim položajem građana, privredom, zaposlenošću, ulaganjima ili ekonomskim razvojem.

• Moralni okvir – obuhvata naslove u kojima se događaj ili politički akter predstavljaju kroz moralne ocjene, vrijednosti, principe, etičku ispravnost ili neispravnost postupaka.

• Okvir nije moguće odrediti na osnovu naslova – koristi se kada naslov ne sadrži dovoljno informacija da bi se pouzdano identifikovao neki od navedenih interpretativnih okvira.

Svaki naslov razvrstava se u jednu dominantnu kategoriju, odnosno u okvir koji je najizraženiji u njegovoj formulaciji. U slučajevima kada je u naslovu prisutno više elemenata, kodira se onaj koji je u najvećoj mjeri istaknut. Ukoliko nije moguće utvrditi dominantnu perspektivu bez oslanjanja na sadržaj samog teksta, naslov se svrstava u kategoriju „okvir nije moguće odrediti na osnovu naslova". Ovakav postupak posebno je važan zbog kratke forme naslova i potrebe da se izbjegne pripisivanje značenja koja nisu jasno sadržana u analiziranoj jedinici.

Kodiranje cjelokupnog istraživačkog materijala sproveo je jedan istraživač, na osnovu unaprijed definisanih kategorija i pravila kodiranja. Zbog toga u istraživanju nije sprovedena međukoderska provjera pouzdanosti, odnosno nije bilo moguće izračunati koeficijent slaganja između više kodera. Ova okolnost predstavlja metodološko ograničenje istraživanja, posebno kod varijabli koje zahtijevaju interpretativnu procjenu, kao što su ton i dominantni interpretativni okvir. Radi smanjenja subjektivnosti, kodiranje je zasnovano na unaprijed definisanim kriterijumima, a u analizu su uključeni samo oni elementi koji su prepoznatljivi u samom tekstu naslova.

Za obradu prikupljenih podataka primijenjene su deskriptivne i inferencijalne statističke tehnike. Deskriptivna statistika obuhvatila je izračunavanje frekvencija i procenata, čime je utvrđena zastupljenost pojedinačnih tematskih kategorija, kategorija tona i interpretativnih okvira u naslovima portala RTRS i BN. Radi ispitivanja statističke značajnosti razlika između analiziranih portala primijenjen je hi-kvadrat test nezavisnosti (χ^2), kojim je ispitivana povezanost između varijable portal i kategorijalnih varijabli: tematske kategorije, tona naslova i dominantnog interpretativnog okvira (Agresti, 2019). U slučajevima u kojima očekivane frekvencije nisu zadovoljavale pretpostavke za primjenu Pearsonovog hi-kvadrat testa, korišćena je Monte Carlo procjena statističke značajnosti. Jačina utvrđene povezanosti procjenjivana je pomoću Cramerovog V koeficijenta. Statistička značajnost razmatrana je na nivou $p < 0,05$. Rezultati su prikazani kroz apsolutne frekvencije i procentualnu zastupljenost kategorija, odvojeno za svaki portal.

REZULTATI

Analizom sadržaja objavljenog na portalima RTRS i BN u posmatranom periodu obuhvaćeno je ukupno 378 medijskih naslova, od čega je 240 naslova objavljeno na portalu RTRS, a 138 na portalu BN. Dobijeni rezultati omogućavaju poređenje načina na koji su dva portala tematski usmjeravala pažnju publike, te vrednosno oblikovala sadržaj.

Prva analizirana varijabla odnosila se na temu naslova, pri čemu su sadržaji razvrstani u šest kategorija: kandidati, kampanja, izborni proces, rezultati izbora, institucije i drugo. Rezultati su prikazani u Tabeli br. 1.

Tema	RTRS	RTRS %	BN	BN %
Kandidati	60	25%	33	23,91%
Kampanja	47	19,58%	22	15,94%
Izborni proces	71	29,58%	40	28,99%
Rezultati i izborna mjerenja	56	23,33%	26	18,84%
Institucije	4	1,67%	17	12,32%
Drugo	2	0,83%	/	/
Ukupno	**240**	**100%**	**138**	**100%**

Tabela br. 1. Tematska zastupljenost izbornih sadržaja na portalima RTRS i BN

Analiza tematske zastupljenosti pokazuje da je na portalu RTRS najzastupljenija kategorija izborni proces, sa 71 naslovom, odnosno 29,58% ukupnog uzorka ovog portala. Slijede kandidati sa 60 naslova (25%), rezultati izbora sa 56 naslova (23,33%) i kampanja sa 47 naslova (19,58%). Institucije su zastupljene u četiri naslova (1,67%), dok su dva naslova (0,83%) svrstana u kategoriju „Drugo".

Na portalu BN takođe je najzastupljenija kategorija izborni proces, sa 40 naslova, odnosno 28,99%. Slijede kandidati sa 33 naslova (23,91%), rezultati izbora sa 26 naslova (18,84%), kampanja sa 22 naslova (15,94%) i institucije sa 17 naslova (12,32%). U analiziranom uzorku BN-a nije zabilježen naslov svrstan u kategoriju „Drugo".

Poređenje pokazuje da je izborni proces imao gotovo identičan udio na oba portala: 29,58% na RTRS-u i 28,99% na BN-u. Najizraženija razlika uočava se u zastupljenosti institucionalnih tema, koje su na BN-u činile 12,32%, dok su na RTRS-u bile zastupljene sa 1,67%. RTRS je imao veći udio naslova o kampanji i rezultatima izbora, dok je udio naslova o kandidatima bio približno sličan na oba portala. Ovi podaci ukazuju na razlike u strukturi tematskog izvještavanja, ali sami po sebi ne predstavljaju dokaz uticaja medija na javnu agendu.

Radi utvrđivanja statističke značajnosti razlika u tematskoj zastupljenosti između analiziranih portala, primijenjen je hi-kvadrat test nezavisnosti. Rezultati su pokazali postojanje statistički značajne povezanosti između portala i tematske kategorije ($\chi^2 = 20{,}550$; df = 5; p = 0,0006, Monte Carlo procjena). Vrijednost Cramerovog V koeficijenta iznosila je 0,233, što ukazuje na povezanost slabijeg do umjerenog intenziteta.

Druga analizirana varijabla odnosila se na ton naslova, koji je klasifikovan kao neutralan/informativan, negativan ili pozitivan. Rezultati su predstavljeni u Tabeli br. 2.

Ton	RTRS	RTRS %	BN	BN %
Neutralan/informativan	76	31,67%	33	23,91%
Negativan	65	27,08%	74	53,62%
Pozitivan	99	41,25%	31	22,46%
Ukupno	**240**	**100%**	**138**	**100%**

Tabela br. 2. Ton naslova na portalima RTRS i BN

Rezultati analize tona pokazuju da je na portalu RTRS najzastupljeniji pozitivan ton, koji je zabilježen u 99 naslova, odnosno 41,25% ukupnog uzorka. Neutralan/informativan ton prisutan je u 76 naslova (31,67%), dok je negativan ton zabilježen u 65 naslova (27,08%).

Na portalu BN najzastupljeniji je negativan ton, prisutan u 74 naslova, odnosno 53,62% uzorka. Neutralan/informativan ton zabilježen je u 33 naslova (23,91%), dok je pozitivan ton prisutan u 31 naslovu (22,46%).

Poređenje pokazuje da je pozitivan ton na RTRS-u zastupljen za 17,96 procentnih poena više nego na BN-u, dok je negativan ton na BN-u zastupljen za 26,54 procentna poena više nego na RTRS-u. Neutralan/informativan ton, takođe je češći na RTRS-u, sa razlikom od 8,59 procentnih poena. Dobijeni podaci ukazuju na različite obrasce vrijednosnog predstavljanja izbornih sadržaja na dva portala.

Kako bi se utvrdilo da li su uočene razlike u tonu naslova između portala statistički značajne, primijenjen je hi-kvadrat test nezavisnosti. Rezultati su pokazali statistički značajnu povezanost između portala i tona naslova ($\chi^2 = 27{,}601$; $df = 2$; $p < 0{,}001$). Vrijednost Cramerovog V koeficijenta iznosila je 0,270, što ukazuje na povezanost umjerenog intenziteta.

Interpretativni okvir	RTRS, n	RTRS, %	BN, n	BN, %
Konflikt	39	16,25%	18	13,04%
Odgovornost	59	24,58%	43	31,16%
Ljudski interes	96	40,00%	44	31,88%
Ekonomske posljedice	6	2,50%	1	0,72%
Moralnost	23	9,58%	20	14,49%
Nije moguće odrediti	17	7,08%	12	8,70%
Ukupno	240	100,00	138	100,00

Tabela br. 3. Dominantni interpretativni okviri u naslovima portala RTRS i BN

Analiza dominantnih interpretativnih okvira pokazuje da je u naslovima oba portala najzastupljeniji okvir ljudskog interesa, koji je evidentiran u 40,00% naslova RTRS-a i 31,88% naslova BN-a. Na portalu RTRS ovaj okvir čini najizraženiji način predstavljanja izbornih događaja, dok je na portalu BN gotovo podjednako zastupljen i okvir odgovornosti, sa 31,16% naslova. Okvir odgovornosti na RTRS-u zastupljen je u 24,58% naslova, dok okvir ljudskog interesa na BN-u bilježi 31,88%.

Kada je riječ o ostalim interpretativnim okvirima, konfliktni okvir zastupljeniji je na portalu RTRS (16,25%) nego na portalu BN (13,04%), dok je okvir moralnosti izraženiji na portalu BN (14,49%) u odnosu na RTRS (9,58%). Okvir ekonomskih posljedica najmanje je zastupljen na oba portala, sa 2,50% naslova RTRS-a i 0,72% naslova BN-a. U kategoriju „Nije moguće odrediti", svrstano je 7,08% naslova RTRS-a i 8,70% naslova BN-a.

Radi utvrđivanja statističke značajnosti razlika u zastupljenosti dominantnih interpretativnih okvira između dva portala, primijenjen je Pearsonov hi-kvadrat test. Rezultati pokazuju da ne postoji statistički značajna povezanost između portala i dominantnog interpretativnog okvira ($\chi^2(5, N = 378) = 7{,}205$; $p = 0{,}206$). Vrijednost Cramerovog V koeficijenta iznosi 0,138, što ukazuje na slab intenzitet povezanosti. Prema tome, iako su uočljive određene razlike u procentualnoj zastupljenosti pojedinih interpretativnih okvira, one nisu dostigle nivo statističke značajnosti.

DISKUSIJA

Rezultati istraživanja pokazuju da između portala RTRS i BN postoje određene sličnosti, ali i izražene razlike u načinu predstavljanja izbornog procesa. Iako oba analizirana medija djeluju u istom društveno-političkom i izbornom kontekstu i najveću pažnju posvećuju samom izbornom procesu, način na koji su teme predstavljene razlikuje se. Takav nalaz potvrđuje opravdanost komparativnog pristupa, jer pokazuje da isti događaj o kojem izvještavaju oba medija ne proizvodi nužno identičan medijski narativ.

Posmatrano iz perspektive teorije postavljanja dnevnog reda (*agenda-setting*), rezultati pokazuju da je izborni proces predstavljao centralnu temu na oba portala. Na RTRS-u je nepunih 30% analiziranih naslova pripadalo ovoj kategoriji, dok je na BN-u taj udio iznosio skoro isti procenat. Visoka zastupljenost ove teme očekivana je imajući u vidu karakter posmatranog perioda, koji je obuhvatio predizbornu kampanju, sam izborni dan i period nakon objavljivanja izbornih rezultata. Međutim, način raspoređivanja ostalih tema ukazuje na različite uredničke prioritete.

RTRS je veći prostor posvetio kandidatima, kampanji i rezultatima izbora, dok je BN imao relativno veću zastupljenost sadržaja koji se odnose na institucije. Posebno je značajno što su na RTRS-u kandidati bili zastupljeni u četvrtini ukupnog uzorka, dok je BN nešto više pažnje posvetio institucionalnom aspektu izbornog procesa. Iz perspektive teorije postavljanja dnevnog reda, ove razlike ukazuju na različito određivanje prioriteta unutar istog događaja. Dakle, nije riječ samo o tome da su izbori bili predmet izvještavanja, već i o tome koji aspekti izbora dobijaju veću medijsku vidljivost.

Ovakav nalaz može se povezati sa shvatanjem koje iznosi Bogdanić (2016), prema kojem mediji svojim izborom tema određuju o kojim će se pitanjima u javnosti raspravljati i koja će pitanja biti percipirana kao važna. U tom smislu, rezultati istraživanja pokazuju da teoriju postavljanja dnevnog reda ne treba posmatrati samo kroz prisustvo određene teme, već i kroz njenu relativnu zastupljenost u odnosu na druge teme. Razlike između RTRS-a i BN-a stoga ukazuju na postojanje različitih uređivačkih prioriteta u selekciji izbornih sadržaja.

Još izraženije razlike uočavaju se kada je riječ o teoriji uokvirivanja (*framing*). Analiza tona pokazala je da je na RTRS-u najzastupljeniji pozitivan ton, koji se pojavljuje u nešto više od 40% naslova, dok je na BN-u dominantan negativan ton, sa više od polovine analiziranih naslova. Istovremeno, neutralan/informativan ton na RTRS-u je zastupljeniji nego na BN-u. Ovakva distribucija ukazuje na različite načine interpretativnog predstavljanja izborne stvarnosti.

Posebno je značajna razlika u zastupljenosti pozitivnog i negativnog tona. Na RTRS-u pozitivan ton predstavlja najčešći obrazac, dok je negativan ton zastupljen u nešto više od četvrtine analiziranih naslova. Kod BN-a je situacija gotovo obrnuta: više od polovine naslova ima negativan ton, dok je pozitivan ton prisutan u manje od četvrtine sadržaja. To znači da, iako oba portala izvještavaju o istim izborima, publici nude različito vrijednosno obojene prikaze događaja.

Ovi nalazi odgovaraju osnovnoj logici teorije uokviravanja, prema kojoj mediji ne prenose stvarnost samo kroz izbor činjenica, već određene aspekte stvarnosti izdvajaju, naglašavaju i povezuju sa određenim interpretacijama. Despotović i Jevtović (2019) ukazuju upravo na značaj selekcije i isticanja informacija, pri čemu određeni način predstavljanja može usmjeravati interpretaciju događaja. U konkretnom istraživanju, razlika između pretežno pozitivnog tona na RTRS-u i pretežno negativnog tona na BN-u, ukazuje na različito uokviravanje izbornih aktera i događaja.

Pri tome, rezultate ne treba tumačiti kao dokaz da jedan portal nužno „utiče" na publiku više od drugog. Analizom sadržaja moguće je utvrditi obrasce medijskog predstavljanja, ali ne i direktno izmjeriti stvarni efekat tih obrazaca na stavove i ponašanje publike. Ipak,

nalazi pokazuju da postoje različiti komunikacijski obrasci koji publici mogu ponuditi različite interpretativne perspektive istog političkog događaja.

Pri tumačenju kategorija tona važno je naglasiti da oznake „pozitivan" i „negativan" ne predstavljaju nužno vrijednosni sud o samom događaju, već se odnose na način njegovog predstavljanja u naslovu, uključujući izbor opisa, izraza i drugih elemenata kojima se određeni događaj ili akter prikazuje u pozitivnom, negativnom ili neutralnom kontekstu. Tako je, na primjer, naslov „Podrška Blanuši, vrijeme je da Srpska krene naprijed" svrstan u kategoriju pozitivnog tona, jer kroz izraze „podrška" i „krene naprijed" kandidata i njegov politički pravac predstavlja afirmativno, poželjno i vrijednosno pozitivno. Nasuprot tome, naslov „Mat na BN TV – Karan moli Boga da izgubi izbore" svrstan je u negativan ton jer formulacija „izgubi izbore" naglašava poraz i nepovoljan ishod, dok način predstavljanja aktera nosi negativnu vrijednosnu konotaciju. Prema tome, kodiranje tona zasnovano je na dominantnom načinu predstavljanja u naslovu, a ne na objektivnoj procjeni toga da li je sam događaj pozitivan ili negativan. I kod RTRS-a se razlike u tonu mogu uočiti kroz način na koji su akteri i izborni događaji predstavljeni u naslovima. Tako je naslov „Karan: 'Dr Miroslav Zotović' – Institut izvrsnosti kojim se Srpska diči" svrstan u kategoriju pozitivnog tona, jer izraz „Institut izvrsnosti kojim se Srpska diči" nosi jasno afirmativnu vrijednosnu konotaciju i ističe uspjeh, kvalitet i ponos u vezi sa predstavljenom institucijom. Nasuprot tome, naslov „Odbijena žalba na javnu nabavku CIK-a vezanu za uslugu transporta izbornog materijala" svrstan je u neutralan ton, budući da prvenstveno prenosi informaciju o konkretnom događaju, bez izraženih vrijednosnih ocjena, emocionalno obojenih izraza ili direktnog favorizovanja, odnosno negativnog predstavljanja aktera. Kao primjer negativnog tona može se izdvojiti naslov „Kovačević Stanivukoviću: Napisati čak 93 riječi i da baš sve budu laž može samo politički Pinokio", u kojem se kroz izraze „sve budu laž" i „politički Pinokio" direktno problematizuje i negativno vrednuje politički akter, čime naslov dobija izraženo negativno i konfliktno usmjerenje. Ovi primjeri pokazuju da se ton u istraživanju ne određuje prema tome da li je sam događaj pozitivan, negativan ili neutralan, već prema dominantnom načinu njegovog medijskog predstavljanja, odnosno izboru izraza, opisa i vrijednosnih konotacija sadržanih u naslovu.

Dobijeni rezultati ukazuju na to da su ljudski interes i odgovornost dominantni interpretativni okviri u naslovima oba analizirana portala, iako postoje određene razlike u njihovoj procentualnoj zastupljenosti. Izraženija zastupljenost okvira ljudskog interesa na portalu RTRS, kao i nešto veća zastupljenost okvira odgovornosti na portalu BN, ukazuju na različite naglaske u načinu predstavljanja izbornih događaja. Ipak, s obzirom na to da statistički test nije utvrdio značajnu povezanost između portala i dominantnog interpretativnog okvira, ove razlike treba posmatrati kao deskriptivne tendencije, a ne kao dokaz statistički značajnog razlikovanja uređivačkih pristupa. Pri tumačenju zastupljenosti okvira ljudskog interesa potrebno je imati u vidu da je ovaj okvir za potrebe istraživanja prilagođen specifičnostima izborne tematike. Pored izvornog određenja, obuhvaćeni su i naslovi koji se odnose na izlaznost birača, rad biračkih mjesta i stanje na terenu tokom izbornog dana. Ovakva operacionalizacija mogla je doprinijeti većoj zastupljenosti ovog okvira u analiziranom uzorku.

Različiti interpretativni okviri mogu se jasnije sagledati kroz konkretne primjere iz analiziranog korpusa. Okvir konflikta prepoznaje se u naslovima koji u prvi plan stavljaju suprotstavljene političke aktere, optužbe i međusobne polemike. Takav primjer na portalu RTRS predstavlja naslov „Kovačević Stanivukoviću: Napisati čak 93 riječi i da baš sve budu laž može samo politički Pinokio", u kojem se kroz direktno obraćanje i optužujuću formulaciju naglašava sukob političkih aktera. Sličan obrazac prisutan je i u naslovu portala BN „Mat na BN TV – Karan moli Boga da izgubi izbore", koji političko nadmetanje predstavlja kroz naglašavanje suprotstavljenih interesa i mogućeg poraza kandidata.

Okvir odgovornosti može se prepoznati u naslovima u kojima se određenom političkom

akteru ili instituciji pripisuju zasluge, odgovornost ili posljedice određenih postupaka. Primjer je naslov portala BN „Dodikova politika najviše štete nanijela Srbima", u kojem se konkretnoj politici pripisuje odgovornost za negativne posljedice. Sličan način predstavljanja prisutan je i u naslovu „Blanuša: Vlast mora da služi domaćim poljoprivrednicima", u kojem se naglašava obaveza političkih struktura prema određenoj društvenoj grupi.

Okvir ljudskog interesa posebno je vidljiv u naslovima koji političke događaje povezuju sa konkretnim pojedincima, njihovim iskustvima ili životnim okolnostima. Primjer iz korpusa RTRS-a predstavlja naslov: „Dodik i Karan podržali akciju u Derventi za pomoć Maji Glišić", koji izborni kontekst povezuje sa konkretnom osobom i humanitarnom aktivnošću. Na portalu BN sličan element prisutan je u naslovu „Laktaši: Prijavila MUP-u, neko glasao u ime njene porodice", koji izborni događaj predstavlja kroz iskustvo pojedinca i moguće posljedice po porodicu.

Okvir ekonomskih posljedica prepoznaje se u naslovima koji političke odluke i izborne poruke povezuju sa materijalnim položajem građana, privredom ili ekonomskim razvojem. Primjer sa portala RTRS jeste naslov „Karan: Mladi su temelj uspješne Srpske, višemilionska ulaganja u studentski standard", dok se na portalu BN izdvaja naslov „Blanuša o poskupljenju struje: Nije narod raja da plaća danak vaših pljački!". U oba slučaja političke poruke predstavljene su kroz ekonomske teme, iako se razlikuju po vrijednosnom tonu.

Moralni okvir prisutan je u naslovima koji izborni proces predstavljaju kroz vrijednosne sudove, moralne principe i ocjene političkog djelovanja. Primjer je naslov RTRS-a: „Poruka SNSD iz Bileće: Izbor jednostavan – glasati za Srpsku ili za Šmita", u kojem se politički izbor predstavlja kroz vrijednosnu podjelu. Na portalu BN takav pristup prepoznaje se u naslovu: „Na izborima kazniti vlast odgovornu za brojne afere!", gdje se izborna odluka povezuje sa moralnom procjenom postupanja vlasti.

Navedeni primjeri pokazuju da se izborni događaji ne predstavljaju samo kroz informisanje o njihovom toku, već i kroz različite interpretativne perspektive: sukob, pripisivanje odgovornosti, lične i društvene posljedice, ekonomska pitanja i moralne vrijednosti. Na taj način analiza interpretativnih okvira dopunjuje rezultate o tematskoj zastupljenosti i tonu naslova, omogućavajući potpunije razumijevanje načina na koji su izborni sadržaji predstavljeni na dva analizirana portala.

Posebno je značajna relativno niska zastupljenost okvira ekonomskih posljedica na oba portala, što ukazuje na to da ekonomska dimenzija izbornih događaja nije bila izražen način njihovog predstavljanja u naslovima analiziranog korpusa. Istovremeno, razlike u zastupljenosti konfliktnih i moralnih okvira pokazuju da su ovi načini interpretacije bili prisutni, ali nisu predstavljali dominantne obrasce u ukupnom skupu analiziranih naslova.

U cjelini posmatrano, rezultati ukazuju na prisustvo više interpretativnih perspektiva u naslovima oba portala, pri čemu nijedan od analiziranih okvira ne pokazuje statistički potvrđenu povezanost sa pripadnošću određenom portalu. Time se potvrđuje značaj analize interpretativnih okvira kao dopune analizi tematske zastupljenosti i evaluativnog tona naslova, jer se na taj način ne utvrđuje samo o čemu mediji izvještavaju i kakav ton koriste, već i iz koje perspektive predstavljaju političke događaje.

Primjena teorije uokviravanja omogućava da se izborni naslovi ne posmatraju samo kao kratke informativne formulacije, već i kao poruke u kojima se određeni aspekti političke stvarnosti izdvajaju i stavljaju u prvi plan. U naslovima koji naglašavaju sukob, čitalac se usmjerava ka odnosu suprotstavljenih aktera; u naslovima koji naglašavaju odgovornost, pažnja se usmjerava na pitanje ko je odgovoran za određeni događaj ili problem; dok se kroz okvir ljudskog interesa, ekonomskih posljedica ili moralnosti izborni sadržaji povezuju sa drugim društvenim i vrijednosnim dimenzijama.

Pri tumačenju ovih nalaza, potrebno je imati u vidu ograničenja analize naslova kao kratke forme. Naslov često ne sadrži sve informacije koje se nalaze u cjelovitom novinarskom tekstu, zbog čega nije uvijek moguće pouzdano utvrditi širi interpretativni kontekst.

Iz tog razloga, okvir je kodiran samo kada su njegovi pokazatelji dovoljno jasno prisutni u naslovu. U slučajevima u kojima to nije bilo moguće, korišćena je kategorija „nije moguće odrediti na osnovu naslova". Ovakav pristup smanjuje mogućnost proizvoljnog pripisivanja značenja i omogućava metodološki opreznije tumačenje rezultata.

Komparacija RTRS-a i BN-a dodatno ukazuje na značaj institucionalnog i uređivačkog položaja medija. RTRS kao javni servis i BN kao privatni medij djeluju unutar različitih institucionalnih i ekonomskih okvira, što predstavlja važan kontekst za razumijevanje uočenih razlika. Međutim, samo na osnovu analiziranih naslova nije moguće tvrditi da su upravo vlasnička ili institucionalna struktura direktni uzrok utvrđenih razlika. One predstavljaju mogući kontekst za različite uređivačke obrasce, ali bi za dokazivanje uzročno-posljedične veze bilo potrebno dodatno istraživanje koje bi uključilo, između ostalog, uređivačke politike, intervjue sa novinarima i urednicima ili širu analizu medijskog sistema.

Komparativna analiza ima dodatnu vrijednost: ona ne posmatra izborno izvještavanje izolovano, već omogućava da se isti izborni događaj sagleda kroz dva različita medijska sistema i uređivačka pristupa.

Sa stanovišta društvenog značaja, dobijeni rezultati ukazuju na potrebu za razvijanjem medijske pismenosti i kritičkog čitanja izbornih sadržaja. Publika se ne susreće samo sa informacijom o tome šta se dogodilo, već i sa načinom na koji je taj događaj odabran, naslovljen i interpretiran. Razumijevanje tih mehanizama posebno je važno tokom izbornih perioda, kada medijski sadržaji imaju povećanu ulogu u oblikovanju javnog diskursa.

U tom smislu, istraživanje ne treba posmatrati kao ocjenjivanje pojedinačnog medija, već kao empirijski prikaz različitih obrazaca izbornog izvještavanja. Njegova vrijednost nalazi se upravo u tome što omogućava da se razlike između dva portala iskažu kroz mjerljive pokazatelje, a ne samo kroz subjektivni utisak o njihovom izvještavanju.

OGRANIČENJE ISTRAŽIVANJA

Prilikom tumačenja rezultata potrebno je uzeti u obzir nekoliko metodoloških ograničenja. Prvo, istraživanje obuhvata dva onlajn portala i vremenski ograničen period izvještavanja, zbog čega se nalazi ne mogu generalizovati na cjelokupno medijsko izvještavanje o izborima u Republici Srpskoj. Drugo, broj analiziranih naslova nije jednak na oba portala, jer je uzorak formiran na osnovu **svih** sadržaja koji su ispunili unaprijed definisane kriterijume u posmatranom periodu. Ova razlika uzeta je u obzir kroz poređenje procentualnih udjela unutar svakog portala.

Treće, jedinicu analize predstavlja naslov, a ne cjelokupan novinarski tekst. Zbog toga pojedini interpretativni elementi, koji su detaljnije razvijeni u tekstu, nisu nužno vidljivi u naslovu. Analiza, stoga, omogućava zaključivanje o načinu predstavljanja sadržaja na nivou naslova, ali ne i o svim aspektima cjelokupnog novinarskog izvještavanja.

Četvrto, kodiranje je sproveo jedan istraživač, bez međukoderske provjere pouzdanosti. Iako su kategorije definisane unaprijed, mogućnost subjektivne procjene posebno je prisutna kod određivanja tona i interpretativnog okvira. Ovo ograničenje uzeto je u obzir prilikom tumačenja nalaza. Konačno, istraživanje ne obuhvata publiku, pa se na osnovu dobijenih rezultata ne mogu izvoditi zaključci o stvarnom uticaju analiziranih naslova na stavove, percepcije ili izborne odluke građana.

ZAKLJUČAK

Istraživanje medijskih naslova portala RTRS i BN tokom vanrednih izbora za predsjednika Republike Srpske 2025. godine pokazalo je da su oba portala najveću pažnju posvetila temi izbornog procesa, čija je zastupljenost bila gotovo identična: 29,58% na RTRS-u i

28,99% na BN-u. Ipak, razlike su uočene u zastupljenosti ostalih tematskih kategorija. RTRS je veći udio naslova posvetio kandidatima, kampanji i rezultatima izbora, dok je BN imao znatno veći udio institucionalnih tema. Statističko ispitivanje pokazalo je da postoji značajna povezanost između portala i tematske kategorije, što ukazuje na razlike u strukturi tematskog izvještavanja dva analizirana medija.

Analiza tona pokazala je različite obrasce vrijednosnog predstavljanja izbornih sadržaja. Na portalu RTRS, najzastupljeniji je bio pozitivan ton, sa 41,25% naslova, dok je na portalu BN dominirao negativan ton, sa 53,62%. Statističkim ispitivanjem utvrđena je statistički značajna povezanost između portala i tona naslova ($\chi^2(2, N = 378) = 27,601$; $p < 0,001$; $V = 0,270$). Ovaj rezultat ukazuje na to da razlike u vrijednosnom predstavljanju izbornih događaja između dva portala nisu samo deskriptivne, već su potvrđene i statističkim testom.

Analiza dominantnih interpretativnih okvira omogućava dodatno razumijevanje načina na koji su izborni sadržaji predstavljeni kroz različite perspektive, kao što su konflikt, odgovornost, ljudski interes, ekonomske posljedice i moralnost. Dobijeni nalazi ukazuju na zastupljenost više interpretativnih obrazaca, pri čemu su ljudski interes i odgovornost među najčešće evidentiranim okvirima. Ipak, statističko ispitivanje nije pokazalo statistički značajnu povezanost između portala i dominantnog interpretativnog okvira ($\chi^2(5, N = 378) = 7,205$; $p = 0,206$; $V = 0,138$). Zbog toga uočene razlike u procentualnoj zastupljenosti pojedinih okvira treba posmatrati kao deskriptivne tendencije, a ne kao dokaz statistički značajnog razlikovanja portala.

Doprinos istraživanja ogleda se u komparativnom sagledavanju naslovnog predstavljanja istog izbornog događaja na dva medija različitog institucionalnog i uređivačkog profila. Rezultati pokazuju da se mediji ne razlikuju samo prema temama kojima posvećuju pažnju, već i prema vrijednosnom tonu kojim predstavljaju izborne događaje i političke aktere. Istovremeno, analiza interpretativnih okvira omogućava uvid u perspektive kroz koje se izborni sadržaji organizuju i predstavljaju čitaocima.

Ipak, rezultate je potrebno posmatrati u granicama primijenjenog istraživačkog postupka. Analiza sadržaja naslova omogućava utvrđivanje obrazaca medijskog predstavljanja, ali ne i dokazivanje njihovog stvarnog uticaja na stavove, percepcije ili ponašanje publike. Takođe, istraživanje obuhvata dva portala i vremenski ograničen period, a kodiranje je sproveo jedan istraživač, bez međukoderske provjere pouzdanosti. Buduća istraživanja trebalo bi da obuhvate veći broj medija, duži vremenski period, analizu cjelovitih novinarskih tekstova i ispitivanje publike, kako bi se potpunije sagledao odnos između medijskog predstavljanja izbornih događaja i njihovog prijema u javnosti.

Datum	Naslov	Tematska kateogrija	Ton naslova	Dominantni interpretativni okvir
07.11.	CIK BiH: Ostajemo posvećeni vršenju svojih zakonom propisanih ovlašćenja i dužnosti	Institucije	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
07.11.	CIK BiH: Dopisivanje pravosudnih organa preko nas urušava povjerenje javnosti u pravosuđe i vladavinu prava	Institucije	Negativan	Okvir odgovornosti
07.11.	Sutra počinje kampanja za prijevremene predsjedničke izbore u Srpskoj (VIDEO)	Kampanja	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
08.11.	DNEVNIK 2: U Republici Srpskoj počela kampanja za prijevremene predsjedničke izbore	Kampanja	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti

08.11.	Izbori prilika da se stane na put samovolji neizabranog stranca (VIDEO)	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
08.11.	Karan: Mladi su temelj uspješne Srpske, višemilionska ulaganja u studentski standard	Kandidati	Pozitivan	Okvir ekonomskih posljedica
09.11.	Dodik i Karan u Teslići: Izgraditi srpski duhovni centar (FOTO/VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
09.11.	Karan: BiH nema imovinu, ona pripada entitetima (VIDEO)	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
09.11.	Dodik i Karan posjetili Kolo srpskih sestara „Sveta Marija Magdalina" u Petrovu; Za vrtić 20.000 KM (FOTO/VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir ekonomskih posljedica
10.11.	Dodik i Karan posjetili višečlanu porodicu Krunić na Sokocu	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
10.11.	Dodik i Karan obišli firmu „Invest gradnja" na Sokocu; Stabilno poslovno okruženje doprinosi razvoju (FOTO/VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
10.11.	Dodik i Karan posjetili firmu „Pauer" u Rogatici; Firma poput ove nacionalno bogatstvo (FOTO/VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
11.11.	Karan: „Dr Miroslav Zotović" – Institut izvrsnosti kojim se Srpska diči (VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
11.11.	Odbijena žalba na javnu nabavku CIK-a vezanu za uslugu transporta izbornog materijala	Institucije	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
11.11.	Kovačević Stanivukoviću: Napisati čak 93 riječi i da baš sve budu laž može samo politički Pinokio	Drugo	Negativan	Okvir konflikta
11.11.	Cvijanović poručila Stanivukoviću: Starim manipulacijama prikrivaš nove; Ti si mali manipulator i falsifikator (VIDEO)	Drugo	Negativan	Okvir konflikta
12.11.	Karan posjetio Centar za porodicu „Kuća radosti" (FOTO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
13.11.	Karan: Izraz „funkcionalniji Ustav BiH" – zamka unitarista i građanista	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
13.11.	Dodik i Karan posjetili desetočlanu porodicu Jovanović u višegradskom selu Greben (FOTO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
13.11.	Dodik i Karan u Rudom posjetili pogon fabrike „Kontejn emboks" – primjer formule uspjeha i ostanka mladih (FOTO/VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
14.11.	Dodik i Karan posjetili fabriku za pocinčavanje u Srebrenici	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
14.11.	Dodik, Karan na otvaranju novog proizvodnog pogona preduzeća „Ekoboks" u Potočarima (FOTO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti

14.11.	Dodik, Karan i Budimir u Milićima posjetili zgradu Policijske stanice u izgradnji; Srpska se gradi (FOTO/ VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
15.11.	Karan: OHR napravio antidejtonsku, antiustavnu BiH	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
15.11.	Dodik i Karan podržali akciju u Derventi za pomoć Maji Glišić (FOTO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
15.11.	Dodik i Karan posjetili Sajam mesa u Dvorovima: Srpska ima dovoljno hrane (VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
15.11.	Savić: Izbori – posljednji čin predstave u režiji Šmita i Marfija	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
16.11.	Dodik i Karan u Trebinju: Svi moramo da stanemo u odbranu Republike Srpske	Kandidati	Pozitivan	Moralni okvir
16.11.	Blanuša: Beskompromisna borba protiv korupcije i kriminala	Kandidati	Pozitivan	Moralni okvir
16.11.	Poruka SNSD iz Bileće: Izbor jednostavan – glasati za Srpsku ili za Šmita	Kampanja	Negativan	Moralni okvir
16.11.	Đajić: Glasajmo za Karana jer nemamo pravo na neizvjesnost	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
16.11.	DNEVNIK 2: Dodik i Karan u Nevesinju s privrednicima	Kandidati	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
16.11.	Dodik-Karan: Želimo da ostvarimo pobjedu u Gacku (FOTO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
16.11.	Uz Dodika i Karana Srpska je sigurna i snažna	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
16.11.	Karan: BiH živi neustavnim životom, više ne postoji njen ustav (VIDEO)	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
16.11.	Karan: Nevesinje pokazatelj kakvo je obrazovanje potrebno za razvoj privrede	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
16.11.	Dodik i Karan u Nevesinju s privrednicima: Srpska nastavlja ekonomski rast (FOTO/VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir ekonomskih posljedica
16.11.	Dodik i Karan u Nevesinju posjetili firmu PVC Savić (FOTO)	Kandidati	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
16.11.	Karan: Dejton je rješenje, problem su oni koji ga podrivaju	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
17.11.	Dodik: 23. novembra biramo sigurnost, znanje i ustavobranitelja	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
17.11.	Karan: Na izborima ćemo pobijediti neustavnost	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
17.11.	Blanuša: Prioritet – zaštita nacionalnih interesa Srpske	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
17.11.	Cvijanović: Siniša Karan – najbolja politička ponuda	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
17.11.	Karan: Narod bira između politike očuvanja Srpske i politike njenog rušenja	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta

17.11.	Karan: 23. novembra još jedna bitka koju će Srpska dobiti	Kampanja	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
17.11.	Dodik: Biramo Sinišu Karana – sigurnost i naš put naprijed	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
17.11.	Đajić: Ne smijemo dozvoliti ekperiment, glasajmo za Karana	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
17.11.	Karan: 23. novembra Srpska treba da kaže „da" putu slobode, ustavnosti i razvoja	Kampanja	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
17.11.	Vranješ: Na djelu pokušaj prekrajanja izborne volje srpskog naroda bošnjačkim glasovima po „Šmitovom receptu"	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
17.11.	Mazalica: Blanuša kandidat po mjeri Bošnjaka	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
18.11.	Dodik: Pobijediće Srpska i Karan (VIDEO)	Kampanja	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
18.11.	Karan: Prijedor je danas jedan od stubova SNSD-a	Kandidati	Pozitivan	Nije moguće odrediti
18.11.	Blanuša: Javni resursi i institucije da budu u interesu građana	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
18.11.	Đajić: Borimo se za stabilnost; Apel građanima da ne prodaju budućnost svoje djece	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
18.11.	Dodik: Prijedor razumije da Srpska mora imati predsjednika koji zna zakon (FOTO)	Kampanja	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
18.11.	Cvijanović: Pobijediće Srpska!	Kampanja	Pozitivan	Nije moguće odrediti
18.11.	Blanuša: Očekujem značajnu podršku Zvorničana	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
18.11.	Karan: 23. novembra branimo dostojanstvo, uzurpator ne može biti iznad naroda	Kampanja	Negativan	Okvir odgovornosti
18.11.	Dodik: Čovjek koji brani Srpsku – Siniša Karan	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
18.11.	Karan: Borba za institucije je borba za Srpsku	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
18.11.	Dodik: Karan – ustavobranitelj Srpske i garant stabilnosti	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
18.11.	Karan: Narod prije tri godine izabrao „narodnog predsjednika"	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
18.11.	Dodik: Srpska u Kozarskoj Dubici diše punim plućima	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
18.11.	Košarac: Šarović i opozicija u Srpskoj partneri Sarajeva i Šmita	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
18.11.	Glasanje na izborima za predsjednika Srpske u ambasadama u Beogradu, Berlinu, Beču i Konzulatu u Minhenu	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
18.11.	Karan u posjeti kompaniji „Lanako": Visoko obrazovanje da bude u funkciji privrede (VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
18.11.	Kalinić: Siniša Karan neće, poput Šarovića, prizivati ostanak protektorata	Kandidati	Pozitivan	Okvir konflikta

18.11.	Dodik: Šarović potvrdio ono što odavno znamo – postoji otvorena koalicija Šmit–Sarajevo–opozicija iz Srpske	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
18.11.	CIK: Objavljen poziv za javnu nabavku sistema za biometrijsku identifikaciju birača i skeniranje listića	Institucije	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
18.11.	Siniša Karan – garant sigurnosti i napretka	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
18.11.	Karan i Milunović potpisali sporazum – saradnja i kroz komunikaciju i razmjenu informacija (VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
19.11.	Karan: Narod će glasati za Republiku Srpsku	Kampanja	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
19.11.	Karan: Republika Srpska je ekonomski održiva i gradi ključne infrastrukturne projekte (VIDEO)	Kandidati	Pozitivan	Okvir ekonomskih posljedica
19.11.	Karan: Dejton ni nakon 30 godina nema jedinstveno tumačenje u BiH (VIDEO)	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
19.11.	Karan: Strane intervencije ne mogu da pobijede narodnu volju	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
19.11.	Blanuša: Promjenama mladim ljudima vratiti optimizam	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
19.11.	Šulić: Gradiška, Srbac, Laktaši i Prnjavor –bastion podrške SNSD-u	Kampanja	Pozitivan	Nije moguće odrediti
19.11.	Lazarević: Biračima nudim jedinstvo i novu pozitivnu energiju	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
19.11.	Omladina RSS podržava Sinišu Karana za predsjednika Srpske	Kampanja	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
19.11.	Rod Blagojević: Narod treba da podrži Sinišu Karana i odbaci one zbog kojih Srpska decenijama pati	Kampanja	Negativan	Okvir ljudskog interesa
19.11.	Karan: Srbac je još jednom pokazao da čuva Srpsku	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
19.11.	Predizborna tribina SNSD-a u Prnjavoru; Dodik: Ova lokalna zajednica ogledalo privrednog napretka Srpske (FOTO)	Kampanja	Pozitivan	Okvir ekonomskih posljedica
19.11.	Kovačević: Tražimo da se ispita snimak i utvrdi ko je odgovoran; U nedjelju očekujemo pobjedu (VIDEO)	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
19.11.	Karan: BiH je stvorena sistemom agregacije i spajanjem dva entiteta (VIDEO)	Kandidati	Negativan	Okvir odgovornosti
19.11.	Karan: Tradicionalne veze sa Rusijom biće ojačane u svim segmentima	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
19.11.	Budimir: Obezbjeđujemo izborni materijal, do sada nije bilo incidenata	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
19.11.	Karan u Banjaluci sa studentima o ustavnom položaju Republike Srpske u dejtonskoj BiH	Kandidati	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa

20.11.	Završni skup SDS-a u Banjaluci; Blanuša: Srpska može i mora bolje (FOTO)	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
20.11.	Karan: Ne damo Republiku Srpsku i slobodu (FOTO)	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
20.11.	Dodik: Karan je uvijek bio tu kada je bilo teško (FOTO)	Kandidati	Pozitivan	Moralni okvir
20.11.	Završna tribina SNSD-a u Banjaluci; Važno je da građani izađu na izbore i daju podršku ljudima u koje imaju povjerenje, a to je Siniša Karan (FOTO/VIDEO)	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
20.11.	Blanuša: Zaštititi domaće proizvođače	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
20.11.	Karan: Ulaganjima značajno podignut studentski standard	Kandidati	Pozitivan	Okvir ekonomskih posljedica
20.11.	RSS pozvala da se glasa za Karana koji je pokazao rodoljublje u odbrani Srpske	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
20.11.	SNSD poziva građane da ne nasjedaju na podvale: Glas za Karana je glas za Dodika, za Srpsku i glas protiv Šmita	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
20.11.	Skoko: Gacko i cijela Hercegovina da odlučno podrže Sinišu Karana	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
20.11.	Kovačević: SNSD bez kalkulacija preuzeo odgovornost, a opozicija umjesto interesa naroda odabrala sopstveni interes	Kampanja	Negativan	Okvir odgovornosti
20.11.	Jošić izražava zabrinutost: Sumnjiva lica dolaze u Doboj	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
20.11.	Karan: Srpska uvijek spremna za partnerstva u okvirima međunarodnog prava	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
20.11.	Blagojević: Bošnjačko političko Sarajevo želi da Srbima oduzme pravo da izaberu predsjednika	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
21.11.	Karan prisustvovao Manjačkom prelu	Kandidati	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
21.11.	Blanuša: Ovo su odlučujući izbori – na ovom ispitu ne smijemo da padnemo	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
21.11.	Kovačević: Glas za Karana odbrana prava našeg naroda da sam bira, glas za druge podaničko prihvatanje nametanja volje	Kampanja	Negativan	Moralni okvir
21.11.	Uz Ramu Isaka i političko Sarajevo se umiješalo u prijevremene izbore u Srpskoj (VIDEO)	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
21.11.	Karan: Branimo pravo da sami odlučujemo o svojoj zemlji (VIDEO)	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
21.11.	„Panteri" podržali Karana: Neće nam FBiH birati predsjednika	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
21.11.	Mazalica: U nedjelju se ne bira između dva kandidata, nego se šalje poruka Šmitu	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta

21.11.	Stevandić: „Šmitovim" izborima hoće da nas zavade i sukobe u cilju uništenja Srpske (VIDEO)	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
21.11.	Cvijanović: U Sarajevu vlast i opozicija smrtno posvađani – složni samo oko podrške Blanuši	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
21.11.	O izborima u Republici Srpskoj bi da odlučuje i sarajevski SDP	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
21.11.	U Doboju pravo glasa ima 62.876 birača, Petrovu 6.241, a Stanarima 7.547	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
21.11.	Savić: Pobjeda Karana je pobjeda Srpske i poruka Šmitu da ide kući	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
21.11.	Blanuša podržao zahtjeve ranije penzionisanih policajaca	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
21.11.	Koalicija „Pod lupom": Zabilježeno ukupno 50 izbornih nepravilnosti	Izborni proces	Negativan	Moralni okvir
21.11.	Obavezno poštovanje izborne tišine	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Moralni okvir
21.11.	Ko je Ramo Isak, čovjek koji se miješa u izbore u Srpskoj (FOTO)	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
21.11.	Goganović: Nećemo dozvoliti da bilo ko bira predsjednika Srpske osim građana	Izborni proces	Pozitivan	Okvir konflikta
21.11.	Karan: Srpska se odlučno odupire unitarnoj BiH	Kandidati	Negativan	Okvir ljudskog interesa
21.11.	Karan: Ministarstvo realizovalo velike projekte i investicije	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
21.11.	Sutra predizborna tišina	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
21.11.	Mazalica: Razgradnja osnovnih principa uspostavljenih za mir	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
21.11.	Blagojević: Podrška SNSD-u je podrška integritetu Dejtonskog sporazuma	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
21.11.	Matijašević: Vitalni nacionalni interes – pobjeda Milorada Dodika i Siniše Karana	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
22.11.	IZBORNA NOĆ NA RTRS – nedjelja od 19 časova (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
22.11.	Građani Srpske sutra na prijevremenim izborima biraju predsjednika (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Goganović: Pobjeda Karana je pobjeda predsjednika Dodika i Srpske!	Rezultati izbora	Pozitivan	Moralni okvir
23.11.	Babalj pozvao Blanušu da proglasi pobjedu i izvede narod pred Palatu	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir odgovornosti
23.11.	Fizički napadnut član biračkog odbora u Brčkom?	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
23.11.	Đurđević: Niko u Bijeljini neće pobijediti sa velikom razlikom	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Đokić: Pobjeda Karana za stabilnost i dalji razvoj Srpske	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa

23.11.	Adžić: Karan u Gradišci pobijedio za 1.022 glasa	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Karan ubjedljivo vodi u Doboju	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Petrović: Karan pobijedio u Trebinju	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	CIK: Izlaznost 35,78 odsto (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Kovačević: Ponavljaju najcrnji scenario (VIDEO)	Rezultati izbora	Negativan	Okvir konflikta
23.11.	Kovačević: Prednost Siniše Karana oko 9.000 glasova, SDS scenario dogovorio sa Šmitom (VIDEO)	Rezultati izbora	Negativan	Okvir konflikta
23.11.	Nešković: Trend za Blanušu pozitivan (VIDEO)	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Konačna izlaznost po gradovima i opštinama	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	MUP Srpske: Izborni dan protekao mirno	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	SDS: Trendovi koje dobijamo sa terena optimistični (VIDEO)	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Stanovništvo Republike Srpske na prijevremenim izborima biralo predsjednika: Ko će od šest kandidata u Palatu Republike? (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
23.11.	U Ambasadi BiH u Beogradu glasalo 29,41 odsto birača	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
23.11.	Kovačević: Sigurni smo u pobjedu Siniše Karana (VIDEO)	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir odgovornosti
23.11.	U 19 časova zatvorena birališta	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
23.11.	Pod lupom: Izlaznost i dalje 26 odsto, ponavljaju se nepravilnosti i propusti	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Izlaznost u Bijeljini 32,33 odsto do 17 časova	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Pregled dana: SNSD proglasio pobjedu Karana; CIK: Karan osvojio najviše glasova (FOTO/VIDEO)	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	DNEVNIK 2: Ko će od šest kandidata u Palatu Republike?	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Nema prijavljenih incidenata tokom izbornog dana u Trebinju	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	CIK BiH: Izlaznost do 15 časova 26 odsto	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	MUP Srpske: Prijavljen incident u Laktašima, žena tvrdi da je neko glasao umjesto nje	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Izlaznost do 15 časova u sedam hercegovačkih lokalnih zajednica	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Istočni Drvar: Do 15.00 časova izlaznost 38,74 odsto	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	U Ambasadi BiH u Beogradu do 15 časova glasalo 23 odsto birača	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa

23.11.	Pogledajte izlaznost na izborima u Srpskoj do 15 časova	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Minić obavio svoju građansku dužnost	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
23.11.	Birači glasaju i u diplomatsko-konzularnim predstavništvima BiH	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Đokić glasao u Brčkom	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
23.11.	Pod lupom: Izlaznost niža nego 2022., ponavljaju se nepravilnosti iz prethodnih izbornih ciklusa	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Dodik: Izbori prilika da narod porazi Šmita (VIDEO)	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
23.11.	CIK BiH: Izlaznost do 11.00 časova 9,76 odsto	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Koalicija „Pod lupom": Izborni dan protiče mirno, ali uz nekoliko nepravilnosti	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	U Banjaluci do 11.00 časova glasalo 11,61 odsto građana	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	MUP Republike Srpske: Glasanje se odvija mirno, do podne bez incidenata	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Najveća izlaznost u Doboju, najmanja u Stanarima	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Siniša Karan obavio svoju građansku dužnost u Banjaluci	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
23.11.	Dodik svoju građansku dužnost obavio u Laktašima	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
23.11.	Izlaznost u Hercegovini manja nego ranijih godina	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	CIK BiH: Nije otvoreno biračko mjesto u Koricanima kod Kneževa	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Izlaznost birača u Bijeljini manja nego na prethodnim izborima	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Širom Srpske građani na prijevremenim izborima biraju predsjednika (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Zbog loših vremenskih prilika pojedina biračka mjesta nisu otvorena na vrijeme	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Blanuša glasao u Banjaluci	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
23.11.	Cvijanović glasala u Banjaluci	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
23.11.	U Bileći i LJubinju otvorena sva biračka mjesta	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	U svih šest opština u Istočnom Sarajevu birališta otvorena na vrijeme (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	MUP Srpske: Izborni dan počeo bez incidenata na biračkim mjestima	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	19.00 – IZBORNA NOĆ NA RTRS (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti

23.11.	Orendi: Biračka mjesta u Brčkom otvorena na vrijeme, gužvi još uvijek nema (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Paleksić: Glasanje u Doboju počelo na vrijeme, izbori teku bez većih problema (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Dukić: Jedno biračko mjesto u Kneževu nedostupno zbog snijega	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Trebinje: Otvorena sva biračka mjesta (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Na vrijeme otvorena 183 biračka mjesta u Bijeljini (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Škondrić: Sva biračka mjesta u Prijedoru otvorena na vrijeme	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Malinić: Izbori u Banjaluci bez prijavljenih problema (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Otvoreno glasačko mjesto u Ambasadi BiH u Beogradu	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Građani Srpske na prijevremenim izborima biraju predsjednika	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Dan poslije izbora: Odgovor Šmitu i uvertira za 2026. godinu (VIDEO)	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	RTRS, 21.00 –Drugi ugao: Dan poslije izbora - odgovor Šmitu i uvertira za 2026. godinu	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Dodik: Karan je pobijedio Šmita i Sarajevo; Oko 20.000 bošnjačkih glasova za Blanušu (VIDEO)	Rezultati izbora	Negativan	Okvir konflikta
24.11.	Zbog čega opozicija krivicu za poraz ponovo traži u navodnoj krađi glasova? (VIDEO)	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
24.11.	Tadić: Rezultat izbora jasna poruka Šmitu da pakuje kofere i ide iz BiH	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir konflikta
24.11.	Za SNSD izbori završeni, SDS ne priznaje poraz (VIDEO)	Rezultati izbora	Negativan	Moralni okvir
24.11.	DNEVNIK 2: Zbog čega opozicija krivicu za poraz ponovo traži u navodnoj krađi glasova?	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
24.11.	CIK objavio nove podatke: Karan 50,31 odsto glasova, Blanuša 48,36	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Stevandić: „Operacija Šmit" osujećena na izborima (VIDEO)	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir konflikta
24.11.	Karan: Zahvalnost Orbanu na čestitkama, slijedi nastavak saradnje	Rezultati izbora	Pozitivan	Moralni okvir
24.11.	Cvijanović: Prijevremeni izbori nisu test, već izbori pod drugačijim okolnostima (VIDEO)	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir odgovornosti
24.11.	Dodik: Bošnjaci dali podršku Blanuši (VIDEO)	Rezultati izbora	Negativan	Okvir koflikta
24.11.	Dodik: Za nas su ovi izbori završeni i potvrđeni od CIK-a (VIDEO)	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Blanuša: Ovi izbori još nisu gotovi	Rezultati izbora	Negativan	Okvir ljudskog interesa

24.11.	Kojić: Karanova pobjeda - veliko „ne" Šmitu, Bošnjacima i neustavnom Sudu BiH	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir konflikta
24.11.	Orban čestitao Karanu pobjedu na izborima	Rezultati izbora	Pozitivan	Moralni okvir
24.11.	Deđanski: Karanova pobjeda trijumf odbrane nacionalnog interesa	Rezultati izbora	Pozitivan	Moralni okvir
24.11.	Vujičić: Birajući Karana građani izabrali stabilnost, a ne političku avanturu	Rezultati izbora	Pozitivan	Moralni okvir
24.11.	Ko je pobijedio u kom gradu Republike Srpske?	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
24.11.	Matijašević: Pobjeda Siniše Karana je od nacionalnog značaja	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	CIK objavio podatke: Karan 50,30 odsto glasova, Blanuša 48,37 (VIDEO)	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Šolaja o rezultatima izbora: Vlast zadržala kontinuitet, opozicija nije uspjela da ostvari prodor prema biračima (VIDEO)	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
24.11.	Petrić: Izuzetno mala izlaznost; Na biračkom spisku jedva milion birača (VIDEO)	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Izborni dan protekao mirno, izbori na biračkom mjestu u Kneževu 30. novembra	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Karan predsjednik Republike Srpske; SDS ne priznaje pobjedu SNSD-a	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
25.11.	Lakapel: Pobjeda Siniše Karana – pobjeda naroda, suvereniteta i Milorada Dodika	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir odgovornosti
25.11.	Rezultati izbora nepromijenjeni: Siniša Karan u odnosu na Branka Blanušu u prednosti za 8.431 glas (VIDEO)	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
25.11.	Košarac: Pokušaj izbora glavnog pregovarača - ćorav posao dvije „trojke"	Rezultati izbora	Negativan	Okvir konflikta
25.11.	Aulić: Opozicija očajan prognozer – godinama predviđa tuđe padove, a ne primjećuje sopstvene	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
25.11.	Kecmanović: Pobjeda Karana ima bumerang efekat za progonitelje Dodika	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir konflikta
25.11.	Rusija o izborima u Srpskoj: Građani podržali politiku Dodika	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
25.11.	Karan: Proslava 25. novembra zloupotreba istorijskog datuma s ciljem negacije Dejtona	Rezultati izbora	Negativan	Okvir konflikta
25.11.	Stanić: Totalno pogrešan pristup opozicije u analizi rezultata izbora u Srpskoj	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti

26.11.	Kovačević: Pobjeda Karana je najbolja platforma za stabilizaciju Republike Srpske (VIDEO)	Rezultati izbora	Pozitivan	Moralni okvir
26.11.	CIK: Karan ispred Blanuše za 8.466 glasova	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
26.11.	Vulin: Karan će pokazati hrabrost i nepokolebljivost u odbrani interesa Srpske	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
26.11.	CIK: Počinje brojanje nepotvrđenih glasačkih listića	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
27.11.	CIK prebrojao, opozicija ne priznaje: Šta se krije iza pokušaja da se izbori ponove tamo gdje su ubjedljivo izgubili? (VIDEO)	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
27.11.	Stanivuković: Za nas izbori nisu završeni	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
27.11.	CIK: Karan ima 8.407 glasova više od Blanuše	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
27.11.	Košarac: Blanuša ponizio sve one koji su dali život za Republiku Srpsku	Rezultati izbora	Negativan	Moralni okvir
28.11.	Hoće li uvođenje izbornih tehnologija zakomplikovati buduće izborne cikluse? (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
28.11.	CIK objavio nove rezultate – Karan u prednosti za 9.537 glasova u odnosu na Blanušu	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
28.11.	Ko i zašto želi iračke izborni scenario u BiH?!	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
29.11.	Srpska opet pobijedila; Dijalog i unutrašnji dogovor jedini način za rješavanje problema u BiH (VIDEO)	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
29.11.	CIK objavio nove rezultate: Karan u prednosti za 9.745 glasova u odnosu na Blanušu	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
29.11.	Dodik: Pobijedila je Republika Srpska, ali borba nije završena	Rezultati izbora	Pozitivan	Moralni okvir
30.11.	CIK: Karan u prednosti nad Blanušom za 9.773 glasa	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
30.11.	Kneževo: Birači u Koricanima bojkotovali izbore (VIDEO)	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
30.11.	U Koricanima do 15.00 časova nijedan birač nije glasao	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
30.11.	Nijedan mještanin Koricana nije glasao do 11.00 časova (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
30.11.	Dodik: Narod još jednom pokazao kome vjeruje kad je najteže	Rezultati izbora	Pozitivan	Moralni okvir
30.11.	Mještani Koricana danas glasaju za predsjednika Srpske (VIDEO)	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa

PRILOG br. 1. – Tabela analiziranih naslova portala RTRS

Datum	Naslov	Tematska kategorija	Ton naslova	Dominantni interpretativni okvir
04.11.	Crnadak poručio: Idemo na izbore da ozdravimo Srpsku	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
07.11.	Sutra počinje izborna kampanja za predsjednika RS	Kampanja	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
08.11.	U Srpskoj počinje izborna kampanja za predsjednika RS	Kampanja	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
08.11.	Banjaluka: SNSD počeo predizbornu kampanju	Kampanja	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
08.11.	SDS počeo kampanju: „Nećemo trgovati interesima Srpske"	Kampanja	Pozitivan	Okvir odgovornosti
08.11.	Blanuša: Drugačija Srpska je moguća, predugo čekamo	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
08.11.	Stanivuković: Kada Blanuša pobijedi počeće epoha pravde	Kandidati	Pozitivan	Moralni okvir
08.11.	Idemo hrabro naprijed – da Srpska bude ponosna	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
10.11.	Vukanović pita Karana da li ima hrvatsku domovnicu	Kandidati	Negativan	Okvir odgovornosti
11.11.	Promjene u Srpskoj su neophodne jer vladajuća koalicija politiku mijenja preko noći	Kampanja	Negativan	Okvir ljudskog interesa
11.11.	Zbog Dodikovog govora mržnje u CIK stigle prijave	Kandidati	Negativan	Okvir odgovornosti
11.11.	Svojim postupcima Dodik najveću štetu nanosi Srpskoj	Kandidati	Negativan	Okvir odgovornosti
11.11.	Odraz njegove politike su mržnja, sukob i podjele	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
12.11.	Dodikova politika najviše štete nanijela Srbima	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
12.11.	prof. dr Branko Blanuša: Ovo nisu obični izbori, nego izbori između ponosa i poniženja!	Kandidati	Negativan	Okvir odgovornosti
13.11.	„Samo kukavice preko noći brišu ono što napišu"	Kandidati	Negativan	Okvir odgovornosti
13.11.	Evo koga je kaznila Centralna izborna komisija BiH	Institucije	Negativan	Okvir odgovornosti
14.11.	Crnadak: Blanuša vodi 10,8% ispred Dodikovog Karana	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
15.11.	CIK BiH raspisao tender: Stiže nova tehnologija za izbore	Institucije	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
15.11.	Svi koji glasaju za Karana glasaju za hrvatske interese...	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta

15.11.	Moramo pokrenuti talas promjena u Srpskoj - građani žele sigurnost!	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
16.11.	Republici Srpskoj hitno trebaju političke promjene	Kampanja	Negativan	Okvir odgovornosti
16.11.	20 godina SNSD vlasti dovelo je do pustošenja Srpske	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
16.11.	Upoznajte „novog" predsjednika Republike Srpske	Kandidati	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
16.11.	Blanuša bez pompe na terenu, Dodikov Karan statista	Kandidati	Pozitivan	Okvir konflikta
16.11.	Zaštititi nacionalne interese i vratiti ponos našem narodu	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
17.11.	Blanuša o poskupljenju struje: Nije narod raja da plaća danak vaših pljački!	Kandidati	Negativan	Okvir ekonomskih posljedica
17.11.	Republici Srpskoj treba nova, poštena i odgovorna vlast!	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
18.11.	Poziv građanima da izađu na izbore i glasaju za Blanušu	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
18.11.	NF: Prvi korak ka promjenama je pobjeda Blanuše	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
18.11.	SNSD kažnjen 30 000 maraka zbog jezika mržnje	Institucije	Negativan	Nije moguće odrediti
18.11.	Izbor jasan: Branko Blanuša čovjek iz naroda, Dodikov Karan poslučnik režima	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
18.11.	SNSD kažnjen i zbog zloupotrebe djece u političke svrhe	Institucije	Negativan	Nije moguće odrediti
19.11.	Opozicija protiv „mandžurijskog kandidata" u RS	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
19.11.	Dr Milan Blagojević: Sudijska i CIK-ovska samovolja	Institucije	Negativan	Okvir konflikta
19.11.	Izbor između iste vlasti i Blanušinih promjena	Kandidati	Pozitivan	Moralni okvir
20.11.	Na izborima kazniti vlast odgovornu za brojne afere!	Kampanja	Negativan	Moralni okvir
20.11.	Stanivuković: Karan da objasni slučaj „kokain" na UKC-u	Kandidati	Negativan	Moralni okvir
20.11.	Blanuša: Vlast mora da služi domaćim poljoprivrednicima	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
20.11.	Podrška Blanuši, vrijeme je da Srpska krene naprijed	Kandidati	Pozitivan	Nije moguće odrediti
20.11.	Mat na BN TV – Karan moli Boga da izgubi izbore	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
20.11.	Dejan Kojić objasnio zašto podržati Blanušu	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
20.11.	Srpska može i mora bolje	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
21.11.	Karan za 11 dana 57 puta prikazan na RTRS-u, Blanuša samo 2 puta	Kandidati	Negativan	Okvir odgovornosti
21.11.	Aleksandar Trifunović: Zašto ću glasati za Blanušu	Kandidati	Pozitivan	Nije moguće odrediti
21.11.	Mnogo nepravilnosti uoči prijevremenih izbora u Srpskoj	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa

21.11.	Naše društvo traži reset, ova vlast hitno treba da ode	Kampanja	Negativan	Okvir ljudskog interesa
21.11.	U nedjelju mnogo važan dan, glasamo za Branka Blanušu	Kampanja	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
21.11.	Blanuša otkrio koji prvi zakon će inicirati u NSRS	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
21.11.	Svakom građaninu je jasno da aktuelna vlast mora otići	Kampanja	Negativan	Okvir ljudskog interesa
21.11.	Blanuša za Tanjug: Dejtonski sporazum treba sačuvati, protiv je njegovog „raspakivanja"	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
21.11.	Blanušina pobjeda je početak kraja Dodikovog režima	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
21.11.	Izađite na izbore: Mi ne smijemo da padnemo na ovom ispitu!	Kampanja	Pozitivan	Moralni okvir
22.11.	U Republici Srpskoj u 7.00 časova počela predizborna tišina	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Prijedor: Otvorena biračka mjesta, manje poteškoće	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	GIK: Biračka mjesta u Semberiji otvorena su na vrijeme	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	U Višegradu sva biračka mjesta otvorena na vrijeme	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Novi Grad: Otvorena biračka mjesta, Podgrmeč u mraku	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	U Banjaluci većina biračkih mjesta otvorena na vrijeme	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Istočno Sarajevo: Glasanje na vrijeme, problemi sa strujom	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Glasanje bez problema protiče u Doboju, Modriči i Teslići	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Otvorena birališta u Foči, Rogatici, Čajniču, Novom Goraždu	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Prijevremeni predsjednički izbori: brojna biračka mjesta bez struje	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Oglasio se i CIK o izlaznosti, evo koliko je građana glasalo po opštinama i gradovima Srpske	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	IZŠ SDS-a: U Bijeljini do podne izašlo 15,36% birača	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Početak izbornog dana miran, uz nekoliko odstupanja	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Oglasio se MUP: Bez incidenata na glasačkim mjestima	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Posmatrači upoznali CIK sa teškim nepravilnostima	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Izlaznost na izborima u opštinama i gradovima Srpske do 15 časova	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	„Pod lupom": Niska izlaznost, ponavljaju se nepravilnosti	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	CIK BiH: Do 15 časova glasalo 26% birača u Srpskoj	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa

23.11.	Izlaznost na izborima u opštinama i gradovima Srpske do 17 časova	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Laktaši: Prijavila MUP-u, neko glasao u ime njene porodice	Izborni proces	Negativan	Moralni okvir
23.11.	Stanivuković: Ovo je praznik demokratije	Izborni proces	Pozitivan	Okvir odgovornosti
23.11.	Šta su kandidati za predsjednika poručili nakon glasanja	Kandidati	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
23.11.	Zatvorena biračka mjesta – izlaznost birača u Srpskoj	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
23.11.	Izborna noć na BN TV	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Prvi nezvanični rezultati izbora za predsjednika RS	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
23.11.	Na izbore u Srpskoj izašlo tek 35% glasača	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
23.11.	Napad u Brčkom, povrijeđen član biračkog odbora	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
23.11.	Babalj: Branko, izađi pred Palatu i sačuvaj volju naroda	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
23.11.	Kovačević tvrdi: Karan pobijedio na izborima u Srpskoj	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir odgovornosti
23.11.	SDS i SNSD PROGLASILI POBJEDU: SDS tvrdi da ima nekoliko stotina glasova više od SNSD-a i da čeka 21 hiljadu iz inostranstva	Rezultati i izborna mjerenja	Neutralan/ informativan	Moralni okvir
23.11.	Oglasio se CIK: Blanuša 47,81%, Karan 50,89%	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
23.11.	Ukrali ste i ovaj put, to svi znaju! Režim neće otići lako!	Rezultati izbora	Negativan	Moralni okvir
24.11.	SNSD je ozbiljno kažnjen i to nema veze sa rezultatom	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
24.11.	CIK: Karan u blagoj prednosti, čekaju se i listići iz inostranstva	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
24.11.	Mediji: Karan je možda pobijedio, ali je Dodik izgubio	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
24.11.	Već viđeno – krađa i ovaj put u Doboju, Zvorniku i Laktašima	Izborni proces	Negativan	Okvir odgovornosti
24.11.	Blanuša odnio ubjedljivu pobjedu u Banjaluci	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Zvornik grad slučaj kada su izbori u pitanju	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
24.11.	Kriminalna hobotnica neće predati vlast demokratskim putem	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
24.11.	Izbore u Laktašima, Doboju i Zvorniku treba ponoviti	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Izbori iz ugla pravnog stručnjaka Milana Blagojevića	Izborni proces	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
24.11.	Prednost Karana na pojedinim biračkim mjestima budi sumnju u regularnost izbora	Rezultati izbora	Negativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Minić dobio kritike, poražen i u kraju i na glasačkom mjestu	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti

24.11.	CIK BiH: Tri novčane kazne za SNSD i Karana	Institucije	Negativan	Moralni okvir
24.11.	Upaljeni crveni alarmi za reakciju CIK-a i pravosuđa odmah!	Institucije	Negativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	Pod lupom: Ne možemo potvrditi ko je predsjednik Srpske	Rezultati izbora	Negativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	SDS: Izbori su gotovi tek kada se ponove u tri grada u Srpskoj	Izborni proces	Negativan	Okvir odgovornosti
24.11.	Najveći gradovi Srpske su izabrali prof. dr Blanušu	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir odgovornosti
24.11.	Bahatost SNSD-a je kažnjena na izborima u Srpskoj	Rezultati izbora	Negativan	Okvir konflikta
24.11.	Dokumentovan niz neregularnosti na izborima u Doboju	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa
24.11.	„Glasovi ljudi koji žive u inostranstvu i nisu glasali dopisani su Karanu"	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
24.11.	Nemaju podršku, ovo je njihov kraj, a mi ćemo istrajati	Kampanja	Negativan	Okvir odgovornosti
25.11.	CIK BiH putem pošte primio glasove pet dana nakon izbora	Institucije	Negativan	Okvir ljudskog interesa
25.11.	Šehić: Jedini koji proglašava pobjedu na izborima je CIK	Institucije	Neutralan/ informativan	Moralni okvir
25.11.	Jutarnja kafa i razgovor sa prof. dr Brankom Blanušom	Kandidati	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
25.11.	SNSD je blizu kraja, morali su krasti da ostanu na vlasti	Rezultati izbora	Negativan	Moralni okvir
25.11.	Bodiroga Stevandiću: Narod te neće, ne brukaj se više!	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
25.11.	Kriminalna hobotnica krala je identitet građana na izborima	Izborni proces	Negativan	Okvir konflikta
25.11.	SDS Prijedor: Građani siti lažnih obećanja SNSD-a	Kampanja	Negativan	Okvir konflikta
25.11.	„Blanuša je stvarni i moralni pobjednik vanrednih izbora"	Rezultati izbora	Pozitivan	Moralni okvir
25.11.	SNSD privatna partija – u izbornoj noći samo sinovi funkcionera	Kampanja	Negativan	Okvir odgovornosti
25.11.	„Ukoliko CIK legalizuje pljačku, dolazimo pred CIK"	Institucije	Negativan	Okvir odgovornosti
26.11.	Šta je ovo: Tročlano predsjedništvo Republike Srpske?!	Institucije	Negativan	Okvir odgovornosti
26.11.	CIK: Stigli glasovi putem pošte na izborima u Srpskoj	Institucije	Neutralan/ informativan	Nije moguće odrediti
26.11.	Emisija „Globalno": Ko je pobjednik izbora u Srpskoj?	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
26.11.	Krađa na izborima u Laktašima i Zvorniku pod lupom Komisije	Institucije	Negativan	Okvir odgovornosti
26.11.	Dobio sam rezultate glasanja i tri grada, to je brutalna krađa	Rezultati izbora	Negativan	Okvir odgovornosti
26.11.	Laktaši: Svjedok izborne krađe dao iskaz u policiji	Izborni proces	Negativan	Okvir odgovornosti
26.11.	U Trebinju najgori rezultati SNSD-a u zadnjih 20 godina	Rezultati izbora	Negativan	Okvir ljudskog interesa

26.11.	Blanuša pobijedio u većim mjestima, to je dobar vjetar u leđa	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir odgovornosti
27.11.	Iz MUP-a RS neće da kažu koliko su dokumenata izdali tokom izbornog vikenda	Institucije	Negativan	Okvir odgovornosti
27.11.	TI BiH poziva CIK da ispita sumnje na izborne prevare	Institucije	Negativan	Okvir odgovornosti
27.11.	Blanuša: Desila se izborna krađa, insistiraću da se utvrdi činjenično stanje	Izborni proces	Negativan	Okvir odgovornosti
27.11.	Viđene su izborne neregularnosti i to treba ispitati	Izborni proces	Negativan	Okvir odgovornosti
27.11.	U CIK stigle žalbe za nabavku sistema za skeniranje listića	Institucije	Negativan	Okvir odgovornosti
27.11.	Blanuša je ostvario izvanredan rezultat, opozicija sada mora mnogo toga da uradi	Rezultati izbora	Pozitivan	Okvir odgovornosti
28.11.	Jedini normalni izlaz iz ove situacije je ponavljanje izbora u Doboju, Zvorniku i Laktašima	Izborni proces	Negativan	Okvir odgovornosti
28.11.	Profesor Blanuša je svijetlo lice Srpske, čestit i neuprljan	Kandidati	Pozitivan	Okvir odgovornosti
28.11.	Dodik više nema nikakve funkcije ni veze sa državom	Institucije	Negativan	Okvir odgovornosti
28.11.	U Doboju, Zvorniku i Laktašima desila se izborna krađa u režiji režima, koji ne želi da ode!	Izborni proces	Negativan	Okvir odgovornosti
29.11.	Novi rezultati: Mala razlika između Karana i Blanuše	Rezultati izbora	Neutralan/ informativan	Okvir ljudskog interesa
29.11.	Ako Karan dođe, kod Dodika ipak ostaje „palica”	Kandidati	Negativan	Okvir konflikta
30.11.	Blanuša: Karan nije predsjednik, izbori nisu gotovi	Rezultati izbora	Negativan	Okvir ljudskog interesa
30.11.	Vlast najavila miting „Odbranimo Doboj, Zvornik i Laktaše”?!	Izborni proces	Negativan	Moralni okvir
30.11.	U Koričanima kod Kneževa do 15h niko nije glasao	Izborni proces	Negativan	Okvir ljudskog interesa

PRILOG br. 2. – Tabela analiziranih naslova portala BN

LITERATURA I IZVORI

Agresti, A. (2019). An introduction to categorical data analysis (3rd ed.). Wiley.

Bogdanić, A. (2016). *Razmatranje novinarskog diskursa i teorije medija: Uvod u teoriju novinarnosti*. Komunikološki koledž u Banjaluci.

Chong, D., & Druckman, J. N. (2007). Framing theory. *Annual Review of Political Science, 10*, 103–126. https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.10.072805.103054

Despotović, Lj., & Jevtović, Z. (2019). *Geopolitika medija*. Kairos; Kultura Polis.

Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication, 43*(4), 51–58. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x

Fürst, S. (2020). In the service of good journalism and audience interests? How audience metrics affect news quality. *Media and Communication, 8*(3). https://doi.org/10.17645/mac.v8i3.3228

Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Harvard University Press.

Hagar, N., & Diakopoulos, N. (2019). Optimizing content with A/B headline testing: Changing newsroom practices. *Media and Communication, 7*(1). https://doi.org/10.17645/mac.v7i1.1801

Hallahan, K. (1999). Seven models of framing: Implications for public relations. *Journal of Public Relations Research, 11*(3), 205–242.

Kassed, H., & Mustaffa, C. S. (2017). Agenda setting theory and international news: A comparative analysis of news articles coverage on Iraq War in Malaysian English newspapers. *SHS Web of Conferences, 33*, 1–8. https://doi.org/10.1051/shsconf/20173300081

McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly, 36*(2), 176–187. https://doi.org/10.1086/267990

Neuendorf, K. A. (2017). The content analysis guidebook (2nd ed.). SAGE Publications.

Nickl, P., Moussaïd, M., & Lorenz-Spreen, P. (2025). The evolution of online news headlines. *Humanities and Social Sciences Communications, 12*, Article 364. https://doi.org/10.1057/s41599-025-04514-7

Samsudin, D. (2020). Understanding the models of framing analyses approaches in media framing studies. *Proceedings of the 2020 International Conference on Media Studies*, 385–389. https://doi.org/10.5220/0009159503850389

Semetko, H. A., & Valkenburg, P. M. (2000). Framing European politics: A content analysis of press and television news. *Journal of Communication, 50*(2), 93–109. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2000.tb02843.x

Šmigić, J. N. (2025). Teorija agende na društvenim mrežama: Da li algoritam upravlja informacijama? *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini, 55*(4). https://doi.org/10.5937/zrffp55-60327

INTERNET IZVORI

Zvanična stranica onlajn medija Radio-televizije Republike Srpske - РТРС - Радио Телевизија Републике Српске

Zvanična stranica onlajn medija BN televizije - BN

MEDIA FRAMING OF ELECTORAL COMMUNICATION: A COMPARATIVE ANALYSIS OF RTRS AND BN ONLINE HEADLINES DURING THE 2025 SNAP ELECTIONS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Author: ŽELJANA ĐAJIĆ
Email: zeljanadjajic0906@gmail.com
Mentor: Full Prof. Siniša Atlagić
Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: Media headlines in the online environment represent an important element in shaping public discourse, as the selection and emphasis of particular aspects of events may offer specific perspectives for their interpretation. This paper analyses headlines published by the Radio Television of the Republic of Srpska (RTRS) and BN Television (BN) during the 2025 snap elections for the President of the Republic of Srpska.

The Aim: The aim of the study is to identify and compare thematic priorities, headline tone, and dominant interpretative frames in the election-related headlines of the two online portals.

Materials and Methods: The research is based on a quantitative and qualitative content analysis of 378 headlines published on the RTRS and BN portals between 1 November and 1 December 2025. Content analysis and a comparative method were applied, focusing on thematic categories, headline tone, and dominant interpretative frames.

Results: The electoral process was the most prominent topic on both portals. Differences were observed in the distribution of other thematic categories and in headline tone: positive tone was the most frequent on RTRS, whereas negative tone predominated on BN. The most prevalent interpretative frame on RTRS was "human interest," and the same pattern was observed on BN. Similarly, "economic consequences" was the least represented frame on both media outlets.

Conclusion: The findings indicate different patterns of thematic selection and evaluative presentation of electoral events across the two analysed portals. The study contributes to understanding how electoral communication is shaped at the level of media headlines, while acknowledging that content analysis alone cannot establish the actual effects of media messages on audiences.

Keywords: media headlines; electoral communication; framing; tone; snap elections; RTRS; BN.

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.016 УДК 342.738:004.738.5(4-672EU)

ZAŠTITA PODATAKA O LIČNOSTI KAO PARAMETAR TRŽIŠNE KONKURENCIJE NA DIGITALNIM TRŽIŠTIMA: PRAVNO-EKONOMSKA ANALIZA

Autor: MARIJANA MARJANOVIĆ
e-mail: marijanamarjanovic98@gmail.com
Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Razvoj digitalnih tržišta doveo je do toga da podaci o ličnosti postanu značajan izvor tržišne moći digitalnih platformi. Na tržištima na kojima korisnici usluge često ne plaćaju novcem, već ustupanjem svojih podataka, zaštita podataka o ličnosti dobija značaj koji prevazilazi zaštitu privatnosti i postaje relevantna i sa aspekta prava konkurencije.

Cilj: Cilj rada je da ispita da li i u kojoj meri zaštita podataka o ličnosti predstavlja parametar tržišne konkurencije na digitalnim tržištima, kao i da analizira značaj zaštite podataka u proceni tržišne moći i zloupotrebe dominantnog položaja.

Materijal i metode: U radu su primenjeni normativno-dogmatski, uporednopravni i pravno-ekonomski metod, uz analizu relevantnih propisa Evropske unije i Republike Srbije, sudske prakse i relevantne naučne literature.

Rezultati: Analiza ukazuje da zaštita podataka o ličnosti predstavlja jedan od faktora koji može uticati na procenu tržišne moći i konkurentskih odnosa na digitalnim tržištima, posebno u uslovima poslovnih modela zasnovanih na obradi velikih količina podataka.

Zaključak: Efikasna regulacija digitalnih tržišta zahteva koordinisanu primenu pravila zaštite podataka o ličnosti i prava konkurencije, uz razvoj institucionalne saradnje i prilagođavanje tradicionalnih instrumenata prava konkurencije specifičnostima digitalne ekonomije.

Ključne reči: zaštita podataka o ličnosti; pravo konkurencije; digitalna tržišta; tržišna moć; digitalne platforme; pravno-ekonomska analiza

UVOD

Digitalizacija privrede i razvoj digitalne ekonomije doveli su do poslovnih modela u kojima podaci o ličnosti predstavljaju jedan od značajnih ekonomskih resursa, dok digitalne platforme svoju tržišnu snagu u značajnoj meri zasnivaju na njihovom prikupljanju i obradi. Podaci o ličnosti imaju ekonomsku vrednost zbog mogućnosti njihove ponovne upotrebe i primene u različitim poslovnim procesima, uključujući ciljano oglašavanje i prilagođavanje usluga potrebama korisnika (Paskaleva, 2024, str. 110–111). Za razliku od tradicionalnih tržišta, na kojima se konkurencija prvenstveno posmatra kroz cenu, digitalna tržišta karakterišu specifične tržišne strukture, kao što su višestrane platforme[1],

1 Višestrane platforme (engl. *multi-sided platforms - MSPs*) predstavljaju organizacije koje stvaraju ekonomsku vrednost prvenstveno omogućavanjem neposredne interakcije između dve ili više različitih grupa povezanih korisnika. Njihova osnovna karakteristika nije proizvodnja dobara ili pružanje usluga u tradicionalnom smislu, već organizovanje i olakšavanje transakcija između različitih strana koje koriste platformu (Hagiu & Wright, 2015). Međutim, u literaturi se češće koristi termin „ dvostrane platforme" (engl. *two-sided platforms*) (Crémer et al., 2019, str. 21).

mrežni efekti[2] i ekonomija obima[3], kao i poslovni modeli u kojima korisnici uslugu često ne plaćaju novcem, već svoje podatke ustupaju kao deo odnosa sa pružaocem usluge. U takvim okolnostima, način prikupljanja i korišćenja podataka može imati značaj, ne samo za zaštitu prava korisnika, već i za konkurentske odnose na tržištu.

Pravo zaštite podataka o ličnosti i pravo konkurencije tradicionalno su se razvijali kao dve zasebne pravne oblasti sa različitim regulatornim ciljevima. Dok je pravo zaštite podataka o ličnosti prvenstveno usmereno na zaštitu prava i interesa pojedinaca u vezi sa obradom njihovih podataka, pravo konkurencije teži očuvanju i podsticanju procesa konkurencije i sprečavanju ponašanja kojima se narušava funkcionisanje tržišta (Abate et al., 2024, str. 8–9). Ipak, razvoj digitalnih tržišta doveo je do njihovog sve izraženijeg dodira, budući da se poslovni modeli velikih digitalnih platformi često zasnivaju na prikupljanju i obradi značajnih količina podataka, dok koncentracija podataka može biti povezana sa tržišnom snagom i uslovima konkurencije (Abate et al., 2024, str. 6).

U tom kontekstu, odnos zaštite podataka o ličnosti i prava konkurencije ne može se posmatrati niti tako da se ove dve oblasti potpuno razdvoje u situacijama u kojima njihovi efekti dolaze u neposredan dodir, niti tako da se njihovi regulatorni ciljevi poistovete. Jedan od mogućih pristupa polazi od toga da privatnost, odnosno nivo zaštite podataka, na digitalnim tržištima može predstavljati element kvaliteta usluge i dimenziju necenovne konkurencije (Abate et al., 2024, str. 12). Istovremeno, potrebno je očuvati zasebne funkcije i pravne standarde prava konkurencije i prava zaštite podataka, uz njihovu koordinaciju u situacijama u kojima je to potrebno za pravilnu ocenu tržišnog ponašanja (Crémer et al., 2019).

Poseban značaj za ovu temu ima presuda Suda pravde Evropske unije u predmetu *Meta Platforms Inc. and Others v Bundeskartellamt* (C-252/21).[4] Predmet je pokazao da pitanja koja se odnose na obradu podataka o ličnosti i usklađenost takve obrade sa pravilima zaštite podataka mogu biti relevantna u postupku u kojem se ispituje zloupotreba dominantnog položaja. Time je otvoren prostor za bliže razmatranje odnosa između dva regulatorna sistema, ali bez njihovog međusobnog poistovećivanja (CJEU, 2023, paras. 47–56).

Predmet ovog rada jeste analiza odnosa između zaštite podataka o ličnosti i prava konkurencije na digitalnim tržištima, sa posebnim osvrtom na značaj podataka o ličnosti u stvaranju i održavanju tržišne moći digitalnih platformi. Cilj rada je da ispita da li i u kojoj meri zaštita podataka o ličnosti predstavlja parametar tržišne konkurencije, kao i da analizira značaj obrade podataka i nivoa zaštite privatnosti za procenu tržišne moći i mogućih oblika zloupotrebe dominantnog položaja.

Polazi se od hipoteze da zaštita podataka o ličnosti na digitalnim tržištima, pored svoje primarne funkcije zaštite osnovnih prava i sloboda pojedinaca, može imati i relevantnu konkurentsku dimenziju. Njena relevantnost za procenu konkurencije na tržištu ne proizlazi iz same činjenice obrade podataka, već iz okolnosti da način prikupljanja, obrade i

---

2 Mrežni efekti (engl. *network effects*) predstavljaju ekonomsku pojavu u kojoj vrednost ili korisnost proizvoda, odnosno usluge za pojedinačnog korisnika raste sa povećanjem broja drugih korisnika koji koriste isti proizvod ili uslugu. U literaturi se razlikuju direktni mrežni efekti, koji nastaju između korisnika iste mreže, i indirektni mrežni efekti, koji proizlaze iz rasta broja komplementarnih proizvoda ili različitih grupa korisnika povezanih putem platforme (Xiong et al., 2018).

3 Ekonomija obima (engl. *economies of scale*) označava smanjenje prosečnih troškova po jedinici proizvoda ili usluge usled povećanja obima proizvodnje odnosno poslovanja (Nikolić & Mojašević, 2023, str. 262).

4 Judgment of the Court (Grand Chamber) of 4 July 2023, *Meta Platforms Inc and Others v Bundeskartellamt - Case C-252/21*. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62021CJ0252, pristupljeno: 25.7.2026.

korišćenja podataka može biti povezan sa tržišnom snagom, kvalitetom usluge ili drugim elementima konkurentskog procesa.

Na osnovu takvog polazišta, autor zastupa stav da zaštitu podataka o ličnosti ne treba posmatrati kao samostalan kriterijum za utvrđivanje dominantnog položaja niti kao automatski osnov za intervenciju prava konkurencije. Njena konkurentska relevantnost postoji onda kada se, u konkretnom slučaju, može utvrditi veza između postupanja sa podacima, tržišne snage učesnika na tržištu i efekata takvog postupanja na konkurentski proces. Istovremeno, povredu pravila zaštite podataka ne treba poistovećivati sa povredom prava konkurencije, već je potrebno očuvati institucionalnu autonomiju oba regulatorna sistema i obezbediti njihovu koordinaciju kada je to neophodno za pravilnu ocenu ponašanja učesnika na tržištu.

Radi ostvarivanja postavljenog cilja, u radu će biti primenjeni normativno-dogmatski, uporednopravni i pravno-ekonomski metod, uz analizu relevantnih izvora prava Evropske unije i Republike Srbije, sudske i regulatorne prakse i savremene domaće i strane naučne literature.

PODACI O LIČNOSTI KAO IZVOR TRŽIŠNE MOĆI U DIGITALNOJ EKONOMIJI

Specifičnosti digitalnih tržišta

Razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija i ubrzana digitalizacija privrede doveli su do nastanka tržišnih struktura koje se u značajnoj meri razlikuju od tradicionalnih tržišta. Digitalna ekonomija počiva na intenzivnoj upotrebi podataka, digitalnih platformi i tehnološke infrastrukture koja omogućava povezivanje i interakciju velikog broja korisnika. U takvom okruženju podaci mogu predstavljati važan resurs u stvaranju ekonomske vrednosti, budući da njihova obrada omogućava unapređivanje proizvoda i usluga, prilagođavanje ponude korisnicima i razvoj poslovnih modela zasnovanih na personalizaciji i oglašavanju (Paskaleva, 2024, str. 108–110).

Digitalna ekonomija podrazumeva privredni ambijent u kojem digitalne tehnologije, podaci i mrežna povezanost imaju centralnu ulogu u stvaranju vrednosti i organizovanju tržišnih odnosa. Povećani značaj podataka posledica je, između ostalog, mogućnosti da se oni kontinuirano prikupljaju, obrađuju i koriste u različitim fazama poslovanja (Spalević et al., 2018, str. 30).

Jedan od najznačajnijih oblika organizovanja digitalnih tržišta predstavljaju digitalne platforme. Njihova ekonomska funkcija nije nužno ograničena na proizvodnju ili neposredno pružanje određene usluge, već se sastoji u omogućavanju interakcije između različitih grupa korisnika. Zbog toga platforme mogu zauzimati posredničku poziciju između različitih strana tržišta i ostvarivati vrednost upravo organizovanjem i koordinacijom tih interakcija (Crémer et al., 2019, str. 4). Platforma, prema tome, deluje kao posrednik koji organizuje susret ili transakciju između grupa čiji su interesi međusobno povezani. Kod višestranih platformi vrednost usluge za jednu grupu korisnika zavisi, makar delimično, od broja i aktivnosti korisnika na drugoj strani. Zbog toga se poslovanje platforme ne može u potpunosti razumeti posmatranjem samo jedne grupe korisnika, već je potrebno sagledati odnose između svih strana koje platforma povezuje.[5]

5 Višestrano tržište (engl. *multi-sided market*) označava tržišnu strukturu u kojoj platforma posreduje između dve ili više grupa korisnika čija je tražnja međusobno zavisna. Višestrana platforma (engl. multi-sided platform) jeste konkretan privredni subjekt koji organizuje tu interakciju. Razlika je važna: tržište predstavlja okvir konkurencije, dok je platforma učesnik koji na tom

Kod višestranog tržišta nije dovoljno posmatrati svaku grupu korisnika odvojeno. Potrebno je sagledati ukupnu strukturu odnosa koje platforma organizuje, uključujući međuzavisnost tražnje na različitim stranama i način na koji platforma raspoređuje ukupnu naknadu između njih. Na primer, platforma može korisnicima ponuditi besplatan pristup usluzi, dok prihod ostvaruje naplaćivanjem oglašavanja privrednim subjektima koji žele da pristupe toj grupi korisnika. To ne znači da je cena za korisnike jedne strane ekonomski nevažna: smanjenje broja korisnika može umanjiti vrednost platforme za oglašivače, a time i prihod koji platforma ostvaruje na drugoj strani. Upravo međuzavisnost grupa korisnika i povezanost cena koje im se naplaćuju predstavljaju važne osobenosti višestranog tržišta (OECD, 2009, str. 28–29).

Dodatnu specifičnost predstavljaju tržišta na kojima se usluge jednoj strani korisnika pružaju bez neposredne novčane naknade. Ovakav poslovni model u ekonomskoj literaturi označava se kao „tržište nulte cene" (engl. *zero-price market*). Nulta cena, međutim, ne znači da na tržištu ne postoji ekonomska razmena. U višestranim poslovnim modelima platforma može subvencionisati jednu stranu tržišta, dok vrednost ostvaruje na drugoj strani – između ostalog, kroz oglašavanje i korišćenje podataka korisnika. Podaci i pažnja korisnika u takvim modelima mogu predstavljati oblik nenovčane ekonomske protivčinidbe, iako njihova ekonomska priroda nije identična ceni u klasičnom smislu (Crémer et al., 2019, str. 44).

Na digitalnim tržištima značajnu ulogu imaju i mrežni efekti. Reč je o pojavi kod koje vrednost proizvoda ili usluge za korisnika zavisi od broja drugih korisnika iste ili povezane usluge. Na višestranim tržištima posebno su značajni indirektni mrežni efekti: veći broj korisnika na jednoj strani povećava vrednost platforme za korisnike na drugoj strani, a rast druge grupe može povratno povećati privlačnost platforme za prvu. Na primer, veći broj korisnika može privući oglašivače, dok veći broj oglašivača može povećati relevantnost sadržaja i prihode platforme. Takva međuzavisnost može stvarati pozitivnu povratnu spregu i doprineti bržem rastu platforme (OECD, 2009, str. 28–29).

Pored mrežnih efekata, značajne karakteristike pojedinih digitalnih tržišta predstavljaju ekonomija obima i ekonomija opsega (Crémer et al., 2019, str. 2). Dok se ekonomija obima ispoljava kroz smanjenje prosečnih troškova usled povećanja obima poslovanja, ekonomija opsega podrazumeva smanjenje troškova koje nastaje korišćenjem istih resursa, tehnologije ili distributivnih kanala za pružanje različitih proizvoda ili usluga (Nikolić & Mojašević, 2023, str. 262). Njihov značaj posebno dolazi do izražaja kod digitalnih platformi, kod kojih povećanje broja korisnika i obima poslovanja može doprineti efikasnijem korišćenju postojeće tehnološke infrastrukture, dok se prikupljeni podaci mogu koristiti u različitim poslovnim aktivnostima. U takvim uslovima, rast platforme može doprineti akumulaciji podataka, ali sama količina prikupljenih podataka ne znači nužno i veću ekonomsku vrednost. Ona može zavisiti od njihove raznovrsnosti, kvaliteta, ažurnosti i mogućnosti povezivanja i upotrebe u različitim poslovnim aktivnostima. Kada takvi resursi omogućavaju efikasnije poslovanje ili prednosti koje konkurenti teško mogu da repliciraju, ekonomija obima i opsega, u sadejstvu sa mrežnim efektima, može doprineti jačanju tržišne pozicije

tržištu posluje; na istom višestranom tržištu mogu se takmičiti različite platforme. Na primer, kompanija Microsoft je višeproizvodna firma, ali njeni pojedinačni proizvodi (poput Windows-a ili Xbox-a) strukturno funkcionišu kao višestrana tržišta (Galli & Parcu, 2024, str. 8). OECD razlikuje ukupni nivo cene, odnosno zbir naknada koje plaćaju strane, od strukture cene, odnosno načina na koji je taj iznos raspoređen između njih. Zato nulta cena za jednu grupu ne znači da platforma ne ostvaruje prihod, već može biti deo poslovnog modela u kojem se prihod ostvaruje na drugoj strani (OECD, 2009, str. 28–29). Marković-Bajalović ukazuje da se kod definisanja relevantnog tržišta mora uzeti u obzir međusobni uticaj tražnje na različitim stranama višestranog tržišta (2016, str. 269–270).

postojećih platformi, koncentraciji tržišta i povećanju barijera za ulazak novih konkurenata (Schweitzer & Welker, 2021, str. 111–112). OECD, međutim, ukazuje da takve tendencije nisu neizbežne: diferencijacija platformi i mogućnost istovremenog korišćenja više platformi mogu ograničiti učvršćivanje tržišnih pozicija i olakšati korisnicima da rasporede svoje aktivnosti između različitih pružalaca usluga (OECD, 2009, str. 35).

Međutim, ni mrežni efekti, ni ekonomija obima i opsega sami po sebi ne predstavljaju dokaz postojanja dominantnog položaja ili antikonkurentskog ponašanja. Njihov značaj proizlazi iz načina na koji deluju zajedno sa drugim karakteristikama digitalnih tržišta, kao što su barijere za ulazak na tržište, troškovi promene platforme, mogućnost istovremenog korišćenja više platformi (engl. *multi-homing*) i pristup podacima. Kod višestranih platformi tržišna moć mora se procenjivati uzimajući u obzir međuzavisnost strana, jer promena uslova na jednoj strani može uticati na tražnju i mogućnost naplate na drugoj strani (OECD, 2009, str. 37–38). U tom smislu, tržišni udeo i broj korisnika predstavljaju važne, ali ne i samodovoljne pokazatelje. Potrebno je ispitati i da li konkurenti mogu pravovremeno da uđu na tržište ili prošire poslovanje, kao i da li postojeće prednosti platforme predstavljaju stvarne prepreke za konkurentski pritisak (Marković–Bajalović, 2016, str. 178–189). Navedene karakteristike pokazuju da se konkurentska prednost na digitalnim tržištima ne može sagledavati isključivo kroz cenu. Podaci, kvalitet usluge, tehnološke mogućnosti, mrežni efekti i drugi necenovni elementi mogu biti ključni za konkurentski proces. Iz perspektive ovog rada, upravo se u toj promeni strukture konkurencije otvara pitanje da li i u kojoj meri nivo zaštite podataka o ličnosti može predstavljati relevantan, ali ne i samostalan, parametar tržišne konkurencije.

PODACI O LIČNOSTI KAO EKONOMSKI RESURS

U digitalnoj ekonomiji podaci o ličnosti ne predstavljaju samo informacije koje imaju značaj za ostvarivanje prava pojedinca, već mogu imati i izraženu ekonomsku vrednost. Njihova vrednost proizlazi iz mogućnosti da se oni prikupljaju, povezuju, analiziraju i koriste u različitim poslovnim procesima. Na taj način podaci mogu predstavljati ključni resurs za razvoj i unapređivanje proizvoda i usluga, personalizaciju ponude i ostvarivanje prihoda od oglašavanja (Paskaleva, 2024, str. 108–111).

Njihov značaj posebno dolazi do izražaja kod digitalnih platformi koje raspolažu velikim količinama informacija o korisnicima. Obrada takvih podataka omogućava bolje razumevanje ponašanja i preferencija korisnika, prilagođavanje sadržaja i usluga, kao i preciznije usmeravanje oglašavanja. Podaci, prema tome, ne predstavljaju samo rezultat korišćenja digitalne usluge, već mogu postati proizvodni činilac za stvaranje dodatne vrednosti u drugim delovima poslovnog modela digitalne platforme (Paskaleva, 2024, str. 108–109).

Za razliku od tradicionalnih materijalnih resursa, podaci se njihovom upotrebom ne iscrpljuju. Isti podaci mogu biti korišćeni više puta i u različitim poslovnim procesima, pri čemu njihova ponovna upotreba može biti ostvarena uz relativno nizak marginalni trošak. U tom smislu, podaci imaju karakteristike nerivalskog resursa, jer njihovo korišćenje od strane jednog subjekta ne sprečava njihovo korišćenje od strane drugih subjekata (OECD, 2015, str. 179). Međutim, nerivalnost podataka ne znači da su oni u praksi slobodno dostupni svim tržišnim učesnicima. Privatne odluke i poslovni interesi mogu dovesti do ograničavanja pristupa podacima, uključujući i situacije u kojima kompanije ne omogućavaju konkurentima pristup podacima koje su same prikupile (Paskaleva, 2024, str. 110). Ova osobenost podataka dobija poseban značaj kada se posmatra iz perspektive tržišne konkurencije. Sama veličina baze podataka ne mora predstavljati prepreku ulasku ili širenju konkurenata. Međutim, kontrola nad značajnim skupovima podataka može

postati konkurentski relevantna ukoliko određeni tržišni učesnik raspolaže podacima kojima konkurenti ne mogu pristupiti pod uporedivim uslovima, odnosno ukoliko takva kontrola omogućava ostvarivanje prednosti koje je teško replicirati. Zbog toga se konkurentski značaj podataka ne može procenjivati samo prema njihovoj količini, već i prema njihovoj relevantnosti, kvalitetu, mogućnosti kombinovanja i načinu na koji se koriste u poslovanju.

Posebnu ekonomsku karakteristiku podataka predstavljaju eksternalije koje mogu nastati njihovim prikupljanjem i obradom. Kada jedan učesnik prikuplja, obrađuje ili razmenjuje podatke o pojedincima, posledice takvog postupanja mogu se odraziti i na druga lica, pre svega kroz uticaj na njihovu privatnost. Zbog toga tržište podataka ne proizvodi samo koristi za subjekta koji podatke prikuplja i koristi, već može stvarati i troškove koji nisu u potpunosti uključeni u njegovu privatnu ekonomsku kalkulaciju (Paskaleva, 2024, str. 110).

Ova karakteristika podataka značajna je i iz perspektive pravno-ekonomske analize. Ukoliko se ekonomska vrednost podataka posmatra odvojeno od troškova i rizika koji nastaju njihovom obradom, može se izgubiti iz vida činjenica da ekonomska korist za platformu ne mora odgovarati ukupnom društvenom efektu takvog poslovnog modela. Upravo se na tom mestu otvara prostor za povezivanje ekonomskog posmatranja podataka sa pravilima koja štite privatnost i druga prava pojedinaca.

Podaci ne predstavljaju sami po sebi dokaz tržišne moći. Njihov konkurentski značaj zavisi od toga da li omogućavaju unapređenje usluge, bolje razumevanje korisnika, efikasnije oglašavanje ili druge prednosti koje konkurenti teško mogu da repliciraju.

Kod digitalnih platformi može nastati povratna sprega između broja korisnika i količine podataka. Veći broj korisnika omogućava prikupljanje više podataka, dok veća količina i raznovrsnost podataka može omogućiti platformi da unapredi uslugu i dodatno privuče korisnike. Zbog toga podaci, u kombinaciji sa drugim karakteristikama digitalnih tržišta, mogu doprineti jačanju tržišne pozicije platforme.

Ova povratna sprega može biti naročito izražena na višestranim tržištima. Veći broj korisnika na strani koja ne plaća novčanu naknadu može povećati privlačnost platforme za oglašivače, dok veći obim oglašavanja i prihoda može omogućiti dodatna ulaganja u tehnologiju, personalizaciju i razvoj usluge. Istovremeno, podaci prikupljeni o korisnicima mogu unaprediti mogućnost ciljanja oglasa i učiniti platformu privlačnijom za oglašivače. Na taj način se prednost na jednoj strani tržišta može preneti na drugu stranu, a zatim ponovo ojačati položaj platforme prema korisnicima. Konkurentski značaj takvog modela ne proizlazi samo iz količine prikupljenih podataka, već iz njihove upotrebe za unapređenje usluge, privlačenje različitih grupa korisnika i ostvarivanje prihoda na povezanim stranama tržišta (Paskaleva, 2024, str. 108–111).

Abate et al. (2024) ukazuju da koncentracija velikih količina podataka kod velikih digitalnih kompanija može biti relevantna za analizu tržišne moći, imajući u vidu da prikupljanje i korišćenje podataka može doprineti jačanju tržišne pozicije i biti povezano sa mogućnošću ostvarivanja antikonkurentskih efekata (str. 6). Ipak, podaci nisu jedini faktor. Njihov značaj mora se posmatrati zajedno sa mrežnim efektima, ekonomijom obima, ekonomijom opsega, barijerama za ulazak na tržište, mogućnošću promene platforme i tehnološkim kapacitetima.

Na digitalnim tržištima konkurencija se ne odvija samo kroz cenu. Kada se usluga pruža bez neposredne novčane naknade, kvalitet, funkcionalnost i način obrade podataka mogu postati značajni elementi konkurentskog izbora. U tom smislu, privatnost može predstavljati necenovni parametar konkurencije. Abate et al. (2024) ukazuju na to da, kada se učesnici na tržištu nadmeću i kroz nivo zaštite podataka koji pružaju korisnicima, privatnost može predstavljati deo kvaliteta usluge i osnov konkurentske diferencijacije (str. 15).

Za potrebe konkurentske analize, iz navedenog proizlazi da nije dovoljno utvrditi da

platforma prikuplja ili obrađuje podatke o ličnosti. Potrebno je ispitati: prvo, na kojim stranama tržišta platforma posluje i kakva međuzavisnost postoji između njihovih korisnika; drugo, koje podatke platforma prikuplja, iz kojih izvora ih pribavlja i da li ih povezuje ili koristi između različitih usluga; treće, da li takva obrada stvara prednost koju konkurenti ne mogu pravovremeno ili pod uporedivim uslovima da ponove; i četvrto, da li se ta prednost odražava na uslove pristupa tržištu, izbor korisnika, kvalitet usluge ili mogućnost konkurenata da se takmiče. Ovaj rad na taj način predlaže analitički okvir za utvrđivanje konkurentske relevantnosti obrade podataka. Navedeni elementi ne predstavljaju novi pravni test niti zamenjuju kriterijume za utvrđivanje dominantnog položaja i zloupotrebe, već služe da se identifikuje da li postoji dovoljno konkretna veza između obrade podataka i konkurentskog procesa.

Da bi se izbeglo svođenje ove analize na puko uzimanje u obzir poslovnih uslova konkurenta, potrebno je razlikovati tri nivoa ocene. Prvo, utvrđuje se da li obrada podataka predstavlja deo poslovnog modela i kakvu ekonomsku funkciju ima. Drugo, ispituje se da li kontrola nad podacima ili način njihovog povezivanja stvara prednost koja je značajna u odnosu na postojeće i potencijalne konkurente, uzimajući u obzir mogućnost pribavljanja uporedivih podataka, troškove i vreme potrebne za njihovo prikupljanje, kao i mogućnost korisnika da pređu na druge usluge. Treće, mora se utvrditi da li je takva prednost posledica konkretnog ponašanja dominantnog učesnika i da li može da ograniči konkurentski pritisak, pogorša kvalitet ili izbor korisnika ili oteža ulazak i širenje konkurenata. Tek kada se ovi elementi povežu, obrada podataka dobija objašnjivu ulogu u konkurentskoj analizi; sama činjenica da konkurent raspolaže većom bazom podataka ili nudi drugačije uslove privatnosti nije dovoljna za zaključak o povredi prava konkurencije.

Mišljenja smo, međutim, da zaštita podataka ne treba da bude posmatrana kao samostalan kriterijum za utvrđivanje dominantnog položaja. Njena konkurentska relevantnost postoji samo kada se može utvrditi konkretna veza između načina obrade podataka, tržišne snage i efekata takvog postupanja na konkurentski proces. Zato povreda pravila zaštite podataka ne znači automatski i povredu prava konkurencije. U svakom pojedinačnom slučaju potrebno je posebno ispitati konkurentske efekte konkretnog ponašanja. Na taj način zaštita podataka može biti relevantna za pravo konkurencije, ali ne zamenjuje njegove sopstvene kriterijume i ciljeve. Upravo ova granica predstavlja osnov za dalje razmatranje odnosa između ova dva regulatorna sistema.

ODNOS ZAŠTITE PODATAKA O LIČNOSTI I PRAVA KONKURENCIJE

Različiti regulatorni ciljevi

Zaštita podataka o ličnosti i pravo konkurencije imaju različite neposredne ciljeve, iako se u određenim situacijama mogu odnositi na istog pojedinca. Pravo zaštite podataka prvenstveno štiti prava i slobode fizičkih lica u vezi sa obradom njihovih podataka, dok pravo konkurencije nastoji da očuva konkurentski proces i spreči ponašanja kojima se narušava funkcionisanje tržišta. Razlike u ciljevima uslovljavaju i različite regulatorne okvire i načine primene ova dva pravna režima (Abate et al., 2024, str. 8–10).

U digitalnoj ekonomiji dodir između ovih oblasti postaje izraženiji. Digitalne platforme koriste podatke kao važan element svojih poslovnih modela, dok koncentracija velikih količina podataka može biti povezana sa tržišnom snagom i konkurentskim odnosima. Zbog toga se ista poslovna praksa može posmatrati iz različitih regulatornih perspektiva, ali se njena pravna ocena ne može automatski preneti iz jednog sistema u drugi (Abate et al., 2024, str. 6).

Privatnost kao parametar kvaliteta na digitalnim tržištima

Na tržištima na kojima se usluga pruža bez neposredne novčane naknade, cena sama po sebi ne može obuhvatiti sve relevantne dimenzije konkurencije. Kvalitet usluge, izbor i drugi necenovni elementi mogu imati značajnu ulogu. U takvim okolnostima privatnost može predstavljati jedan od elemenata kvaliteta na kojem se platforme međusobno razlikuju i takmiče (Abate et al., 2024, str. 15). To znači da pogoršanje nivoa zaštite privatnosti, u određenim okolnostima, može imati konkurentski značaj. Međutim, takva ocena zahteva analizu konkretnog ponašanja i njegovog uticaja na konkurentski proces. Sama činjenica da učesnik na tržištu obrađuje velike količine podataka nije dovoljna da bi se zaključilo da postoji povreda prava konkurencije.

Po mišljenju autora, privatnost zato treba posmatrati kao mogući necenovni parametar konkurencije, a ne kao samostalan kriterijum tržišne moći. Njena relevantnost zavisi od veze sa konkretnim ponašanjem učesnika na tržištu, njegovom tržišnom snagom i posledicama tog ponašanja po konkurenciju.

Konvergencija zaštite podataka o ličnosti i prava konkurencije

Potreba za povezivanjem prava zaštite podataka i prava konkurencije proizlazi iz činjenice da se njihovi ciljevi u digitalnom okruženju mogu dodirivati, ali se ne poklapaju. Abate et al. (2024) ukazuju da određene regulatorne intervencije mogu istovremeno imati pozitivne ili negativne efekte na ciljeve druge oblasti. Zbog toga se u konkurentskoj analizi mogu uzeti u obzir pitanja zaštite privatnosti kada su povezana sa konkurentskim procesom, dok se pri oblikovanju pravila zaštite podataka mogu uzeti u obzir i njihovi potencijalni efekti na tržišne strukture i konkurenciju (str. 7).

Ovakav pristup ne znači stvaranje jedinstvenog regulatornog sistema. Naprotiv, različiti ciljevi i pravni standardi zahtevaju očuvanje institucionalne autonomije oba regulatorna sistema, uz njihovu saradnju kada je za pravilnu ocenu konkretnog slučaja potrebno istovremeno sagledati pitanja zaštite podataka i konkurencije. Posebno je značajno što se u praksi mogu pojaviti situacije u kojima zaštita privatnosti i zaštita konkurencije vode sličnom rezultatu, ali i situacije u kojima određena mera pogoduje jednom cilju, a otežava ostvarivanje drugog. Zbog toga se u svakom konkretnom slučaju mora proceniti stvarni efekat mere ili ponašanja, umesto da se pretpostavi njihova potpuna usklađenost.

Iz perspektive ovog rada, konvergencija zaštite podataka i prava konkurencije ne znači njihovo poistovećivanje. Ona podrazumeva da se tamo gde postoji stvarna povezanost između obrade podataka i konkurentskog procesa ta povezanost uzme u obzir, ali da svaka oblast zadrži sopstvene pravne kriterijume i institucionalne funkcije. Time se postavlja osnova za analizu presude Suda pravde EU u predmetu *Meta Platforms v Bundeskartellamt*, koja predstavlja ključni primer takvog dodira dva regulatorna sistema.

PRAKSA SUDA PRAVDE EVROPSKE UNIJE

Predmet Meta Platforms Inc. and Others v Bundeskartellamt

Poseban značaj za razmatranje odnosa zaštite podataka o ličnosti i prava konkurencije ima presuda Suda pravde Evropske unije u predmetu *Meta Platforms Inc. and Others v Bundeskartellamt, C-252/21*. Postupak je proistekao iz odluke Bundeskartellamt-a od 6. februara 2019. godine, kojom je društvu *Meta* zabranjeno da korišćenje društvene mreže *Facebook* u Nemačkoj uslovljava obradom podataka korisnika prikupljenih izvan te mreže, bez njihove saglasnosti. Sporno je bilo povezivanje podataka prikupljenih tokom korišćenja

Facebooka sa podacima iz drugih usluga grupe *Meta*, uključujući *Instagram* i *WhatsApp*, kao i sa podacima prikupljenim na internet stranicama i u aplikacijama trećih lica (CJEU, 2023, paras. 23–31).[6]

Bundeskartellamt je smatrao da *Meta* ima dominantan položaj na tržištu društvenih mreža za privatne korisnike u Nemačkoj i da je korišćenje tog položaja omogućilo nametanje uslova obrade koje korisnici nisu mogli stvarno da odbiju, a da istovremeno ne izgube pristup *Facebooku* u ponuđenom obliku. Organ je takvo postupanje kvalifikovao kao eksploatativnu zloupotrebu dominantnog položaja: konkurentskopravni problem nije bio samo u obimu prikupljenih podataka, već u tome što je dominantni položaj mogao biti iskorišćen za nametanje uslova koji ne bi nužno opstali u uslovima delotvorne konkurencije (CJEU, 2023, paras. 32–36).

Meta je osporila odluku pred Višim regionalnim sudom u Diseldorfu, koji je Sudu pravde EU uputio zahtev za prethodno odlučivanje. Zbog toga uloga Suda pravde nije bila da neposredno utvrdi da li je *Meta* izvršila zloupotrebu dominantnog položaja, već da protumači pravo EU i odgovori da li nacionalni organ za zaštitu konkurencije može, u okviru postupka po članu 102. UFEU, da razmotri usklađenost obrade podataka sa GDPR-om[7]. Sud je potvrdio da takva incidentna ocena može biti dopuštena kada je neophodna za utvrđivanje zloupotrebe, ali uz obavezu iskrene saradnje sa nadležnim organima za zaštitu podataka i poštovanje njihovih odluka (CJEU, 2023, paras. 47–56).

Značaj presude se, prema tome, ne ogleda u prenošenju opšte nadležnosti za primenu GDPR-a na organe za zaštitu konkurencije, niti u automatskom izjednačavanju povrede GDPR-a sa zloupotrebom dominantnog položaja. Sud je razjasnio da organ za zaštitu konkurencije može uzeti u obzir usklađenost obrade podataka sa GDPR-om samo kao pitanje relevantno za primenu prava konkurencije. Konačna ocena da li konkretno ponašanje ispunjava uslove za utvrđivanje zloupotrebe ostaje u okviru postupka pred nadležnim nacionalnim organima i sudom (CJEU, 2023, paras. 47–56).

Ovakvo shvatanje je posebno značajno na digitalnim tržištima, na kojima se konkurencija ne odvija isključivo kroz cenu. Privatnost može predstavljati element kvaliteta usluge i mogući necenovni parametar konkurencije, naročito kada način obrade podataka predstavlja deo poslovnog modela koji utiče na izbor korisnika i konkurentske odnose (Abate et al., 2024, str. 15).

Mišljenja smo da upravo u tome treba tražiti granicu između dva regulatorna sistema. Pravo zaštite podataka o ličnosti primarno štiti prava i slobode fizičkih lica u vezi sa obradom njihovih podataka, dok pravo konkurencije štiti konkurentski proces i tržišno nadmetanje. Njihova povezanost je zato funkcionalna: zaštita podataka može postati relevantna za antimonopolsku analizu kada je obrada podataka deo poslovnog ponašanja povezanog sa tržišnom snagom ili drugim elementima konkurentskog procesa, ali se povreda pravila o zaštiti podataka ne može automatski kvalifikovati kao povreda prava konkurencije.

Značaj presude za konkurenciju na digitalnim tržištima

Nakon razmatranja činjeničnog i procesnog okvira predmeta, njegov značaj za konkurenciju na digitalnim tržištima potrebno je sagledati kroz ekonomsku funkciju podataka, kvalitet usluge i granice primene člana 102. UFEU[8]. U tom smislu, predmet *Meta* poka-

6 Bundeskartellamt, Decision of 6 February 2019, Facebook, Inc. et al. Case B6-22/16. Dostupno na: https://www.bundeskartellamt.de/SharedDocs/Entscheidung/DE/Entscheidungen/Missbrauchsaufsicht/2019/B6-22-16.pdf?__blob=publicationFile&v=3, pristupljeno: 19.8.2026.

7 *General Data Protection Regulation, Regulation EU 2016/679 of 27 April 2016*, Official Journal of the European Union L 119/1, 4.5.2016.

8 *Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*, OJ C 326, 26.10.2012.

zuje da povezivanje podataka iz različitih izvora može imati poslovnu vrednost, ali da se njegova konkurentskopravna relevantnost ne može pretpostaviti bez ispitivanja tržišne snage i konkretnih efekata takvog postupanja (CJEU, 2023, paras. 24–36).

Takav pristup je naročito značajan zato što se konkurentski problemi na digitalnim tržištima često ne manifestuju kroz povećanje novčane cene. U poslovnom modelu društva *Meta* usluga je korisnicima tradicionalno pružana bez neposredne novčane naknade, dok su podaci o korisnicima predstavljali važan element modela koji se zasnivao na personalizovanom oglašavanju. U takvom modelu prikupljanje i povezivanje podataka ima ekonomsku funkciju, jer omogućava platformi da unapredi poznavanje korisnika i koristi raspoložive podatke u različitim poslovnim procesima (CJEU, 2023, paras. 24–31).

Presuda je zato značajna i sa stanovišta shvatanja kvaliteta kao elementa konkurencije. Na tržištu na kojem korisnik uslugu ne plaća novcem, njen kvalitet može predstavljati jednu od dimenzija nadmetanja između učesnika na tržištu. Ako korisnici vrednuju nivo zaštite privatnosti, način na koji platforma prikuplja, povezuje i koristi njihove podatke može postati element kvaliteta usluge, a time i potencijalni necenovni parametar konkurencije (Abate et al., 2024, str. 15).

Ova razlika proizlazi iz samog pristupa Suda: usklađenost ili neusklađenost postupanja sa GDPR-om može predstavljati važnu indiciju u okviru ukupne ocene, ali organ i dalje mora da ispita da li je dominantni učesnik primenio metode različite od onih koje pripadaju normalnoj konkurenciji i da li je takvo ponašanje sposobno da ometa održavanje ili razvoj konkurencije na tržištu. Drugim rečima, nalaz o neusklađenosti sa GDPR-om može biti relevantan za dokazivanje određenih elemenata slučaja, ali ne zamenjuje dokazivanje zloupotrebe u smislu člana 102. UFEU (CJEU, 2023, paras. 47–49).

Posebno je značajno što Sud nije doveo u pitanje institucionalnu autonomiju organa nadležnih za zaštitu podataka. Naprotiv, naglašena je obaveza saradnje nacionalnih tela za zaštitu konkurencije i organa za zaštitu podataka, uz strogo poštovanje njihovih zasebnih nadležnosti. Kada je nadležni organ za zaštitu podataka već odlučio o istom ponašanju, telo za zaštitu konkurencije mora uzeti takvu odluku u obzir i ne može od nje odstupiti u pogledu nalaza koji pripadaju oblasti zaštite podataka. Istovremeno, ovo telo zadržava mogućnost da iz tih nalaza izvede sopstvene zaključke sa stanovišta prava konkurencije (CJEU, 2023, paras. 56–59).

Za predmet ovog rada posebno je važno što se u slučaju *Meta* prepliću tri nivoa analize: tržišna struktura višestrane platforme, ekonomska vrednost podataka u poslovnom modelu zasnovanom na oglašavanju i pravni uslovi pod kojima korisnik može prihvatiti obradu podataka. Povezivanje podataka iz različitih izvora može povećati mogućnost profilisanja i ciljanja oglašavanja, ali konkurentskopravni značaj takvog postupanja zavisi od toga da li se njime jača tržišna prednost koju konkurenti ne mogu da repliciraju i da li to proizvodi štetne efekte po konkurentski proces. U tome je i konkretan značaj presude za temu ovog rada: obrada podataka nije relevantna samo zato što je obimna ili eventualno protivna GDPR-u, već kada je deo poslovnog ponašanja koje se može povezati sa tržišnom snagom i konkurentskim efektima.

Prema našem shvatanju, upravo ova granica predstavlja najvažniji doprinos presude. Ona ne uvodi novi, samostalan kriterijum konkurencije zasnovan na nivou zaštite privatnosti, već omogućava da se zaštita podataka uzme u obzir kada je deo šireg konkurentskog problema. Takvo rešenje sprečava dva suprotna rizika: s jedne strane, zanemarivanje činjenice da način obrade podataka može doprineti tržišnoj snazi, a sa druge strane, pretvaranje prava konkurencije u instrument opšte kontrole usklađenosti sa propisima o zaštiti podataka.

Posebno je interesantna i povezanost dominantnog položaja sa pitanjem pristanka korisnika. Sud je naglasio da sama činjenica da operator društvene mreže ima dominantan položaj ne sprečava korisnika da valjano da pristanak na obradu podataka. Međutim,

dominantan položaj predstavlja važnu okolnost pri oceni da li je pristanak zaista slobodno dat, jer može uticati na slobodu izbora korisnika i stvoriti očiglednu neravnotežu između lica na koje se podaci odnose i rukovaoca (CJEU, 2023, paras. 147–150). Ovaj deo presude dodatno pokazuje da tržišna snaga može imati značaj i izvan tradicionalne analize tržišnih efekata. Dominantan položaj može uticati na stvarnu mogućnost korisnika da odbije određenu obradu podataka bez gubitka pristupa usluzi. Time se pitanje tržišne moći neposredno povezuje sa uslovima pod kojima korisnik donosi odluke o obradi svojih podataka.

Širi evropski regulatorni razvoj

Povezivanje pitanja podataka i tržišne konkurencije nije ostalo ograničeno na primenu člana 102. UFEU. Razvoj evropskog regulatornog okvira za digitalna tržišta pokazuje da podaci postaju ključni činilac i u okviru ex ante regulacije velikih digitalnih platformi. U tom kontekstu posebno mesto zauzima Akt o digitalnim tržištima (engl. *Digital Markets Act,* dalje: DMA)[9] čiji je cilj obezbeđivanje otvorenosti i pravičnosti tržišta u digitalnom sektoru na kojima su prisutni takozvani „čuvari pristupa" (engl. *gatekeepers)*. Istovremeno, DMA izričito predviđa da se njegova pravila primenjuju ne dovodeći u pitanje primenu članova 101. i 102. UFEU, čime se potvrđuje da *ex ante* regulacija ne zamenjuje tradicionalne instrumente prava konkurencije, već ih dopunjuje (DMA, čl. 1(1), čl. 1(6)).

Poseban značaj za predmet ovog rada ima član 5(2) DMA, kojim se „čuvarima pristupa" zabranjuju određeni oblici obrade, kombinovanja i unakrsnog korišćenja podataka o ličnosti. Ova odredba obuhvata, između ostalog, zabranu kombinovanja podataka iz relevantne osnovne usluge platforme sa podacima iz drugih usluga koje pruža isti *gatekeeper* ili usluga trećih lica, kao i unakrsno korišćenje podataka između različitih usluga. Takvo postupanje dopušteno je jedino kada je krajnjem korisniku ponuđen poseban izbor i kada je on dao pristanak u smislu člana 4. tačke 11. i člana 7. GDPR-a (DMA, čl. 5(2)).

Značaj podataka u okviru DMA, međutim, nije ograničen samo na pravila o njihovom kombinovanju i korišćenju. Prilikom procene da li učesnik na tržištu koji ne ispunjava sve kvantitativne pragove treba da bude određen kao „čuvar pristupa", Komisija može uzeti u obzir mrežne efekte i prednosti zasnovane na podacima, naročito u vezi sa pristupom i prikupljanjem podataka o ličnosti i podataka koji nisu podaci o ličnosti, kao i sa odgovarajućim analitičkim kapacitetima. Pored toga, relevantni mogu biti i efekti ekonomije obima i ekonomije opsega, uključujući one povezane sa podacima (DMA, čl. 3(8)).

Ovakvo regulatorno rešenje pokazuje da evropski zakonodavac podatke ne posmatra isključivo kroz prizmu zaštite privatnosti. Pristup podacima, njihovo prikupljanje i mogućnost njihovog kombinovanja mogu biti povezani sa ekonomskim i strukturnim prednostima koje utiču na osporivost digitalnih tržišta. Sam DMA ukazuje na to da mrežni efekti, prednosti zasnovane na podacima, kao i efekti ekonomije obima i opsega mogu, u kombinaciji sa drugim karakteristikama digitalnih usluga, doprineti učvršćivanju položaja pružaoca osnovnih platformskih usluga i ograničavanju mogućnosti konkurencije (DMA, recital 32).

U tom smislu, DMA predstavlja značajan korak u razvoju regulatornog pristupa digitalnim tržištima, ali ne briše granicu između prava zaštite podataka i prava konkurencije. Njegova pravila pokazuju da određeno postupanje sa podacima može istovremeno imati dimenziju zaštite prava pojedinca i dimenziju tržišne konkurencije. Međutim, te dve dimenzije ne treba poistovećivati. Kako ukazuje van de Waerdt (2025), odnos između zaštite podataka i konkurencije u okviru DMA posebno dolazi do izražaja kod pravila koja uređuju korišćenje i unakrsno korišćenje podataka u ekosistemima *gatekeeper*-a, ali istovremeno ostaje pitanje u kojoj meri član 5(2) DMA donosi samostalnu zaštitu izvan

9 *Digital Markets Act*, Regulation (EU) 2022/1925, OJ L 265/1, consolidated version: 12. 10. 2022.

već postojećeg sistema GDPR-a.

Iz perspektive ovog rada, razvoj DMA potvrđuje širu promenu pristupa regulaciji digitalnih tržišta: tržišna snaga više se ne posmatra isključivo kroz cenu i tradicionalne pokazatelje tržišne strukture, već se u obzir uzimaju i podaci, mrežni efekti, ekonomija obima i ekonomija opsega, kao i mogućnost zaključavanja korisnika i ograničavanja njihovog prelaska na konkurentske usluge. Ipak, to ne znači da zaštita podataka postaje samostalan kriterijum tržišne moći. Njena relevantnost zavisi od konkretne veze između načina obrade podataka, ekonomskih prednosti koje iz takve obrade proizlaze i posledica koje takvo ponašanje ima za konkurentski proces.

Evropski regulatorni razvoj stoga treba razumeti kao funkcionalno približavanje, a ne kao spajanje prava zaštite podataka i prava konkurencije. Pravo zaštite podataka zadržava svoj osnovni cilj – zaštitu prava i sloboda fizičkih lica u vezi sa obradom njihovih podataka – dok pravo konkurencije i dalje polazi od zaštite konkurentskog procesa. DMA se nalazi između ova dva regulatorna pristupa: ne zamenjuje GDPR niti članove 101. i 102. UFEU, već uvodi posebna *ex ante* pravila za ponašanje *gatekeeper*-a koja odgovaraju specifičnostima digitalnih tržišta.

KONKURENTSKA RELEVANTNOST ZAŠTITE PODATAKA O LIČNOSTI U REPUBLICI SRBIJI

Evropski razvoj u oblasti digitalnih tržišta ima značaj i za Republiku Srbiju, imajući u vidu sve veći značaj digitalnih platformi i poslovnih modela zasnovanih na podacima. Rešenja razvijena u pravcu Evropske unije ne mogu se automatski preneti u domaći pravni sistem, ali mogu predstavljati relevantan orijentir za sagledavanje izazova koje digitalizacija postavlja pred postojeći regulatorni okvir.

U Republici Srbiji zaštita podataka o ličnosti i zaštita konkurencije uređene su odvojenim pravnim režimima i poverene različitim institucijama. Zaštita podataka o ličnosti uređena je prvenstveno Zakonom o zaštiti podataka o ličnosti[10], a nadzor nad primenom propisa o zaštiti podataka o ličnosti poveren je Povereniku za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (dalje: Poverenik). S druge strane, zaštita konkurencije uređena je Zakonom o zaštiti konkurencije[11], kao i brojnim podzakonskim aktima, a za primenu pravila zaštite konkurencije nadležna je Komisija za zaštitu konkurencije (dalje: KZK). Takva podela nadležnosti odražava različite regulatorne ciljeve ovih oblasti, zbog čega njihovo međusobno povezivanje u digitalnom okruženju ne podrazumeva njihovo institucionalno ili funkcionalno poistovećivanje.

Istovremeno, institucionalno razdvajanje ne isključuje potrebu za saradnjom. Digitalni poslovni modeli mogu dovesti do situacija u kojima je za pravilnu konkurentsku analizu potrebno razumeti način prikupljanja, povezivanja i korišćenja podataka, dok ocena tih pitanja može zahtevati stručnost i nadležnost organa za zaštitu podataka. Zbog toga bi saradnja Komisije za zaštitu konkurencije i Poverenika mogla biti značajna u slučajevima u kojima postoji neposredna povezanost između obrade podataka i konkurentskog ponašanja. Pri tome, međusobna koordinacija ne bi trebalo da dovede do preuzimanja nadležnosti jednog organa od strane drugog, već do potpunije ocene činjenica relevantnih za primenu sopstvenih propisa.

Domaća praksa već pokazuje da se KZK suočava sa specifičnostima digitalnih platformi. U sektorskoj analizi tržišta digitalnih platformi za posredovanje u prodaji i isporuci pretežno restoranske hrane i ostalih proizvoda, KZK je razmatrala tržišnu strukturu, tržišne udele, mrežne efekte, ekonomiju obima, ulogu podataka, tehnologiju i druge fak-

10 Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, *Sl. glasnik RS,* br. 87/2018.

11 Zakon o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, 51/2009, 95/2013 i 35/2026 - dr. zakon.

tore koji mogu uticati na uslove konkurencije. Nakon preuzimanja brenda *Donesi*, *Glovo* je u junu 2021. godine ostvarivao tržišni udeo od 60–70%, dok je *Wolt* imao 30–40%, što je ukazivalo na visok stepen koncentracije na posmatranom tržištu.[12]

Posebno je značajan postupak koji je KZK pokrenula protiv društva *GlovoApp Technology* u novembru 2022. godine zbog sumnje u zloupotrebu dominantnog položaja. U zaključku o pokretanju postupka razmatrane su, između ostalog, ekskluzivne klauzule, različiti uslovi poslovanja i mehanizmi koji su mogli otežati konkurentima pristup partnerima. Važno je, međutim, naglasiti da je reč o aktu kojim je postupak pokrenut na osnovu sumnje, a ne o konačnoj odluci kojom je utvrđena povreda prava konkurencije. Iako ovaj predmet nije bio usmeren na zaštitu podataka o ličnosti, on pokazuje da se postojeći instituti prava konkurencije primenjuju na tržišta čiju strukturu određuju karakteristike tipične za digitalne platforme.[13]

Značaj navedenog primera nije u tome što bi *Glovo* predstavljao domaći pandan predmetu *Meta Platforms*, već upravo u suprotnosti između ova dva slučaja. Dok je u predmetu *Meta* pitanje obrade podataka neposredno ušlo u konkurentsku analizu, u postupku protiv kompanije *Glovo* fokus je bio na ugovornim i poslovnim praksama platforme prema njenim partnerima. To pokazuje da konkurentski problemi digitalnih platformi ne proizlaze nužno iz podataka, ali i da se oni, kada su povezani sa tržišnom snagom i konkurentskim ponašanjem, ne mogu unapred isključiti iz analize. Iz tog razloga, domaća konkurentska analiza digitalnih tržišta ne bi trebalo da se zasniva isključivo na tržišnom udelu.

Kod digitalnih platformi tržišna snaga može biti povezana sa mrežnim efektima, ekonomijom obima, ekonomijom opsega, kontrolom nad podacima, tehnološkim prednostima, troškovima promene platforme i drugim faktorima koji utiču na mogućnost ulaska i širenja konkurenata. Sama činjenica da određena platforma raspolaže velikom količinom podataka, međutim, nije dovoljna za zaključak o postojanju dominantnog položaja ili njegovoj zloupotrebi. Upravo se na ovom mestu pojavljuje konkurentska relevantnost zaštite podataka o ličnosti. Ukoliko način prikupljanja, povezivanja ili korišćenja podataka predstavlja deo poslovnog ponašanja kojim se stvara ili održava tržišna prednost, pitanje zaštite podataka može postati relevantno za antimonopolsku analizu. Na primer, obimna i teško replicirajuća baza podataka može doprineti unapređenju usluge, preciznijem oglašavanju ili drugim ekonomskim prednostima platforme. Međutim, postojanje takve baze samo po sebi ne dokazuje antikonkurentsko ponašanje. Potrebno je utvrditi konkretnu vezu između podataka, tržišne snage i posledica takvog ponašanja po konkurentski proces.

Prema našem stanovištu, zbog toga ne bi bilo opravdano uvoditi privatnost kao opšti i samostalan kriterijum za utvrđivanje dominantnog položaja u Republici Srbiji. Takav pristup bi zamaglio granicu između prava konkurencije i prava zaštite podataka i mogao bi dovesti do proširenja nadležnosti KZK izvan njene osnovne regulatorne funkcije. Primereniji pristup jeste da se zaštita podataka posmatra kao mogući necenovni parametar konkurencije, čiji značaj zavisi od konkretne tržišne strukture, poslovnog modela i ponašanja učesnika na tržištu. Pri tome, evropsko iskustvo pokazuje da institucionalna autonomija ne mora biti prepreka regulatornoj saradnji. Naprotiv, u slučajevima u kojima se antimonopolska analiza oslanja na pitanja koja pripadaju oblasti zaštite podataka, saradnja KZK

12 Više o tome: KZK, *Izveštaj o sprovedenoj sektorskoj analizi stanja konkurencije na tržištu digitalnih platformi za posredovanje u prodaji i isporuci pretežno restoranske hrane i ostalih proizvoda u periodu 2020–2021. godina,* 2022, str. 9. i 12. Dostupno na: https://kzk.gov.rs/kzk/wp–content/uploads/2023/02/Sektorska–analiza_digitalnih–platformi_dostava–hrane.pdf, pristupljeno: 30. 8. 2026.

13 Komisija za zaštitu konkurencije, Zaključak broj: 5/0-01-758/2022-01 od 2. 11. 2022. Dostupno na: https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2022/11/Zaklju%C4%8Dak-o-pokretanju-postupka-GLOVO.pdf, pristupljeno: 1. 9. 2026.

i Poverenika može doprineti potpunijem sagledavanju činjenica. KZK bi pritom zadržala nadležnost da ocenjuje konkurentske efekte ponašanja, dok bi pitanja zakonitosti obrade podataka ostala u domenu organa nadležnog za zaštitu podataka.

Za Republiku Srbiju iz toga proizlazi potreba za postepenim prilagođavanjem konkurentske politike specifičnostima digitalnih tržišta, a ne nužno za stvaranjem potpuno novog sistema. Poseban značaj imaju razvoj stručnih kapaciteta za ekonomsku i tehnološku analizu digitalnih platformi, preciznije sagledavanje necenovnih parametara konkurencije i institucionalna saradnja u predmetima u kojima se prepliću pitanja tržišne snage i obrade podataka. Takav pristup omogućio bi efikasnu primenu postojećih instituta prava konkurencije na način koji u potpunosti odgovara karakteristikama digitalne ekonomije.

ZAKLJUČAK

Digitalizacija privrede promenila je način na koji se stvaraju i održavaju tržišne prednosti. Na digitalnim tržištima podaci predstavljaju ekonomski resurs koji može doprineti unapređenju proizvoda i usluga, personalizaciji ponude, efikasnijem oglašavanju i drugim poslovnim prednostima. Njihov značaj je posebno izražen kod digitalnih platformi, kod kojih se ekonomska vrednost podataka može povezivati sa mrežnim efektima, ekonomijom obima i opsega i drugim karakteristikama koje utiču na tržišnu strukturu.

Analiza je pokazala da zaštita podataka o ličnosti može imati konkurentsku dimenziju, ali da se njen značaj ne može izjednačiti sa značajem koji ima u okviru sopstvenog regulatornog sistema. Privatnost može predstavljati element kvaliteta usluge i mogući necenovni parametar konkurencije, naročito na tržištima na kojima se usluga pruža bez neposredne novčane naknade. Međutim, njena relevantnost za pravo konkurencije postoji samo kada se može utvrditi konkretna veza između načina obrade podataka, tržišne snage i efekata konkretnog ponašanja na konkurentski proces.

Presuda Suda pravde Evropske unije u predmetu *Meta Platforms Inc. and Others v Bundeskartellamt* predstavlja važnu potvrdu takvog pristupa. Sud je omogućio da se usklađenost ponašanja sa pravilima GDPR-a uzme u obzir u okviru analize zloupotrebe dominantnog položaja kada je takva ocena relevantna za primenu člana 102. UFEU, ali istovremeno nije izbrisao granicu između nadležnosti organa za zaštitu konkurencije i organa za zaštitu podataka. Time je potvrđena mogućnost funkcionalnog povezivanja dva regulatorna sistema bez njihovog poistovećivanja.

Razvoj DMA dodatno pokazuje da se evropski regulatorni pristup digitalnim tržištima udaljava od isključivog oslanjanja na tradicionalne cenovne pokazatelje. Podaci, mrežni efekti, ekonomija obima i ekonomija opsega i druge karakteristike digitalnih platformi postaju relevantne za procenu njihove tržišne pozicije i osporivosti tržišta. Istovremeno, DMA pokazuje da se određena ponašanja velikih digitalnih platformi mogu regulisati unapred, bez čekanja da se kroz dugotrajan postupak *ex post* utvrđuju njihovi konkretni antikonkurentski efekti.

U Republici Srbiji zaštita podataka o ličnosti i zaštita konkurencije uređene su odvojenim pravnim režimima, uz jasno razgraničene nadležnosti Poverenika i Komisije za zaštitu konkurencije. Domaća praksa, uključujući sektorsku analizu digitalnih platformi i postupak protiv društva *GlovoApp Technology*, pokazuje da se tradicionalni instituti prava konkurencije već primenjuju u tržišnom okruženju koje karakterišu mrežni efekti, visok stepen koncentracije i tehnološke prednosti zasnovane na podacima. Budući razvoj regulatornog pristupa trebalo bi zato da bude usmeren na dosledniju primenu postojećih pravila, jačanje stručnih kapaciteta za ekonomsku i tehnološku analizu digitalnih platformi i unapređenje saradnje nadležnih organa, uz očuvanje njihovih zasebnih nadležnosti i pravnih standarda. Zaštita podataka o ličnosti pritom ne bi trebalo da bude uvedena kao

samostalan kriterijum za utvrđivanje dominantnog položaja.

Time se potvrđuje osnovna hipoteza rada: zaštita podataka o ličnosti predstavlja relevantan, ali ne i autonoman parametar tržišne konkurencije na digitalnim tržištima. Njena konkurentska relevantnost ne proizlazi iz same činjenice da učesnik na tržištu prikuplja ili obrađuje podatke, već iz konkretne povezanosti obrade podataka sa tržišnom snagom, poslovnim ponašanjem i efektima na konkurentski proces. Shodno tome, povreda pravila zaštite podataka ne predstavlja sama po sebi povredu prava konkurencije.

Doprinos rada ogleda se u predloženom načinu povezivanja ekonomskih karakteristika digitalnih tržišta sa pravnim kriterijumima konkurentske analize. Umesto da se svaka povreda pravila o zaštiti podataka ili svako raspolaganje velikom količinom podataka tretira kao konkurentski problem, predloženi okvir zahteva da se utvrde funkcija podataka u poslovnom modelu, mogućnost repliciranja prednosti, veza takve prednosti sa tržišnom snagom i konkretni efekti na konkurentski proces. Time se precizira kada zaštita podataka može biti relevantna za primenu prava konkurencije, ali se istovremeno sprečava da ona postane zamena za dokazivanje dominantnog položaja i zloupotrebe.

Po mišljenju autora, najprimereniji regulatorni model jeste funkcionalno povezivanje, a ne spajanje prava zaštite podataka i prava konkurencije. Pravo konkurencije treba da zadrži svoju osnovnu funkciju zaštite konkurentskog procesa i tržišnog nadmetanja, dok pravo zaštite podataka treba da zadrži funkciju zaštite prava i sloboda fizičkih lica u vezi sa obradom njihovih podataka. Kada se njihovi predmeti dodiruju, potrebna je koordinacija, ali uz očuvanje različitih pravnih standarda, ciljeva i nadležnosti.

Za Republiku Srbiju to znači da budući razvoj konkurentske politike prema digitalnim tržištima ne mora nužno da počiva na uvođenju potpuno novih kriterijuma, već na preciznijoj primeni postojećih instrumenata na digitalne poslovne modele, razvoju stručnih kapaciteta i jačanju institucionalne saradnje. Posebno je važno da se podaci prepoznaju kao potencijalni izvor tržišne snage, ali da se njihova konkurentska relevantnost procenjuje na osnovu konkretnih ekonomskih i tržišnih efekata.

Na taj način moguće je istovremeno očuvati dve važne vrednosti: zaštitu osnovnih prava pojedinaca u digitalnom okruženju i efikasno funkcionisanje tržišne konkurencije. Upravo ravnoteža između tih ciljeva predstavlja, po mišljenju autora, jedan od ključnih regulatornih izazova digitalne ekonomije.

IZVORI I LITERATURA

Abate, C., Bianco, G., & Casalini, F. (2024). *The intersection between competition and data privacy*. OECD Roundtables on Competition Policy Papers, No. 310. OECD Publishing, Paris. Dostupno na: https://doi.org/10.1787/0dd065a3-en

Crémer, J., de Montjoye, Y.A., & Schweitzer, H. (2019). Competition policy for the digital era. European Commission. Dostupno na: https://doi.org/10.2763/407537

Galli, N., & Parcu, P. L. (2024). *Market Definition and Multi-Sided Markets: A Primer on the 2024 EU Market Definition Notice*. RSC Working Paper 2024/31.

Hagiu, A., & Wright, J. (2015). Multi-sided platforms. *International Journal of Industrial Organization, Volume 43*, pp. 162–174. Dostupno na:
https://doi.org/10.1016/j.ijindorg.2015.03.003

Marković-Bajalović, D. (2016). *Pravo konkurencije Evropske unije: Opšta pitanja i antitrust*. Sarajevo: T&T concept.

Nikolić, Lj., & Mojašević, A. (2023). *Ekonomija za pravnike.* Niš: Medivest.

OECD. (2009). *Two-Sided Markets*. OECD Policy Roundtables, Competition Committee, DAF/COMP(2009)20. Paris: OECD.

OECD. (2015). *Data-Driven Innovation: Big Data for Growth and Well-Being.* OECD Publishing, Paris. Dos-

tupno na: http://dx.doi.org/10.1787/9789264229358-en
Paskaleva, M. (2024). The economic value of personal data in digital economy. *International Journal of Economic Practice and Policy 21(2),* pp. 106–118. Dostupno na: https://doi.org/10.5937/skolbiz2-54701
Schweitzer, H., & Welker, R. (2021). A legal framework for access to data – A competition policy perspective. In German Federal Ministry of Justice and Consumer Protection & Max Planck Institute for Innovation and Competition (Eds.), *Data Access, Consumer Interests and Public Welfare*, pp. 103–153. Dostupno na: https://ssrn.com/abstract=3693874
Spalević, Ž., Vićentijević, K., & Ateljević, M. (2018). Pravno-ekonomska analiza stepena razvoja digitalne ekonomije. *Trendovi u poslovanju, 6(1)*, str. 29–37.
van de Waerdt, P. J. (2025). Reinforcing data protection and competition through Art. 6(2) of the Digital Markets Act. *International Review of Law and Economics, 82,* 106265. Dostupno na: https://doi.org/10.1016/j.irle.2025.106265
Xiong, Z., Niyato, D., & Wang, P. (2018). *Network Effects. In book: Encyclopedia of Wireless Networks*. Springer International Publishing: Singapur. Dostupno na: https://doi.org/10.1007/978-3-319-32903-1_34-1

Popis ostale istraživačke građe

Bundeskartellamt. (2019). *Decision of 6 February 2019, Facebook, Inc. et al., Case B6-22/16.* Dostupno na: https://www.bundeskartellamt.de/SharedDocs/Entscheidung/DE/Entscheidungen/Missbrauchsaufsicht/2019/B6-22-16.pdf?__blob=publicationFile&v=3
Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. (2012). Official Journal of the European Union, C 326/49, 26. 10. 2012.
Court of Justice of the European Union. (2023). *Meta Platforms Inc. and Others v Bundeskartellamt, Case C-252/21*, ECLI:EU:C:2023:537, judgment of 4 July 2023. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62021CJ0252
European Parliament and Council. (2016). *Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation)*. Official Journal of the European Union, L 119/1, 4. 5. 2016.
European Parliament and Council. (2022). *Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act)*. Official Journal of the European Union, L 265/1, 12. 10. 2022.
Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije. (2022). *Izveštaj o sprovedenoj sektorskoj analizi stanja konkurencije na tržištu digitalnih platformi za posredovanje u prodaji i isporuci pretežno restoranske hrane i ostalih proizvoda u periodu 2020–2021. godina*. Dostupno na: https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2023/02/Sektorska-analiza_digitalnih-platformi_dostava-hrane.pdf
Komisija za zaštitu konkurencije Republike Srbije. (2022). Zaključak o pokretanju postupka protiv društva GlovoApp Technology d.o.o. Beograd, broj 5/0-01-758/2022-01 od 2. novembra 2022. godine. Dostupno na: https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2022/11/Zaklju%C4%8Dak-o-pokretanju-postupka-GLOVO.pdf
Zakon o zaštiti konkurencije. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 51/2009, 95/2013 i 35/2026 – dr. zakon.
Zakon o zaštiti podataka o ličnosti. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 87/2018.

PERSONAL DATA PROTECTION AS A PARAMETER OF MARKET COMPETITION IN DIGITAL MARKETS: A LEGAL AND ECONOMIC ANALYSIS

Author: MARIJANA MARJANOVIĆ
e-mail: marijanamarjanovic98@gmail.com
Faculty of Law, University of Niš

Introduction: The development of digital markets has led to personal data becoming a significant source of market power for digital platforms. In markets where service users often do not pay with money but with the transfer of their data, the protection of personal data acquires an importance that goes beyond the protection of privacy and becomes relevant from the perspective of competition law.

Aim: The objective of the paper is to examine whether and to what extent the protection of personal data is a parameter of market competition in digital markets, as well as to analyze the importance of data protection in the assessment of market power and abuse of a dominant position.

Materials and Methods: Normative-dogmatic, comparative legal, and legal-economic methods were applied in the paper, along with the analysis of relevant regulations of the European Union and the Republic of Serbia, court practice, and relevant scientific literature.

Results: The analysis indicates that the protection of personal data represents one of the factors that can influence the assessment of market power and competitive relations in digital markets, especially in the context of business models based on the processing of large amounts of data.

Conclusion: Effective regulation of digital markets requires coordinated application of personal data protection rules and competition law, along with the development of institutional cooperation and adaptation of traditional competition law instruments to the specifics of the digital economy.

Keywords: personal data protection; competition law; digital markets; market power; digital platforms; legal and economic analysis

https://doi.org/10.63356/stes.soc.2026.017 УДК 004.738.5:338.487(439)

FROM REACH TO AWARENESS: ONLINE BRAND AWARENESS OF A NICHE HUNGARIAN SKINCARE BRAND – THE CASE OF ELYN'S LAB

Author: VANJA VELJANČIĆ
e-mail: veljancicvanja@gmail.com
Corvinus University of Budapest

Introduction: A large online reach does not automatically become brand awareness, which is a particular problem for niche brands competing with established ones. Elyn's Lab, a young Hungarian manufacturer of active-ingredient skincare, illustrates this: a TikTok video of the brand was seen 5.2 million times, yet few consumers know the brand.

Aim: The aim of this paper is to examine why reach does not become awareness for a niche skincare brand and to derive from the literature and the data an online campaign design that can be evaluated.

Materials and Methods: An exploratory single-case study combined an online questionnaire (N = 31, convenience sample, January–February 2026) with secondary data on the retail turnover of cosmetics and toiletries in Hungary (2006–2025), deflated with the price index of personal care products. Awareness was estimated with Wilson confidence intervals; trend and seasonality were estimated from real values. SWOT, Porter's five forces, and PESTEL were used as contextual tools.

Results: Aided awareness was 12.9% (4 of 31; 95% CI 5.1–28.9%), and price and customer reviews were the most important choice factors. Real turnover grew by 3.4% per year in 2006–2025 but only by 1.7% per year in 2019–2025, and most of the nominal growth in 2022–2023 reflected higher prices. Sales peak in the fourth quarter (seasonal index 1.15). Three propositions (reach is not sufficient for awareness; educational content from credible sources supports awareness; reviews and an incentive support the first purchase) are the basis of an ex ante campaign design with indicators and a sample-size-based evaluation plan.

Conclusion: Niche brands should aim at relevant, memorable, and credible exposure of the primary target group rather than at reach alone. The propositions and the campaign design are untested and require a larger sample and a pilot.

Keywords: brand awareness; online marketing; skincare; retinol; edutainment

INTRODUCTION

Background and research problem

Brand awareness is a precondition for a brand to be considered at the moment of purchase (Keller, 1993; Hoyer & Brown, 1990). For small and niche brands, it is also a difficult goal: they have fewer buyers than established brands, and their buyers tend to be slightly less loyal (Ehrenberg et al., 1990), and small firms manage their brands with fewer resources and in a different way than large ones (Berthon et al., 2008). Online channels make it possible to reach large audiences at a low cost, but exposure does not guarantee that

the brand is noticed, remembered and recognised by the people who could actually buy it.

Elyn's Lab illustrates this problem. It is a Hungarian manufacturer of active-ingredient-focused cosmetics, established in 2022 (Elyn's Lab, n.d.), and its main product in this study is a serum with 0.5% retinol. Retinol is one of the best-documented active ingredients against the signs of skin ageing (Mukherjee et al., 2006; Zasada & Budzisz, 2019), but it is photosensitive, so the serum is meant for the night-time routine and has to be used regularly for several months (Mukherjee et al., 2006). A TikTok video of the brand was seen 5.2 million times, whereas in the questionnaire of this study only 4 of 31 respondents had heard of the brand. This gap between reach and awareness is the research problem of the paper.

Aim and research questions

The aim of this paper is to examine, in the case of Elyn's Lab, why a large online reach does not become brand awareness for a niche skincare brand in the Hungarian market, and to derive from the literature and the data an online campaign design that can be evaluated. The following research questions are asked:

- RQ1: How high is the aided awareness of Elyn's Lab in an exploratory sample, and how precisely can it be estimated?
- RQ2: Which factors do the respondents consider when choosing skincare products?
- RQ3: How has the retail turnover of cosmetics and toiletries in Hungary developed in real terms, what is its seasonal pattern, and what does it mean for the timing of marketing activities?
- RQ4: Which characteristics of content and channels could, according to the literature, explain the gap between reach and awareness, and how can they be built into an evaluable campaign design?

The scientific contribution of the paper is a conceptual model of the path from reach to awareness and first purchase for niche brands in a small market, together with a deflated and seasonally analysed picture of the Hungarian cosmetics market in 2006–2025. The practical contribution is a campaign design for Elyn's Lab with measurable indicators and an evaluation plan that states the sample size needed to detect the intended change.

Theoretical background and propositions

Brand awareness and reach

Awareness is the first element of customer-based brand equity: consumers have to be able to recognise or recall the brand in a purchase situation (Keller, 1993). Awareness influences choice, especially for common, repeat-purchase products where consumers tend to choose brands they know (Hoyer & Brown, 1990; Macdonald & Sharp, 2000). Reach (the number of people exposed to a message) is only a measure of exposure; whether the exposure turns into recognition or recall depends on whether the message is noticed, is relevant for the person, and is remembered. This leads to the first proposition: P1: Reach is necessary but not sufficient for brand awareness in the target group.

Edutainment and branded content

Entertainment-education messages combine information with a narrative, and the narrative form can lower resistance to persuasion (Moyer-Gusé, 2008). In branded entertainment, the brand is integrated into the content, and memory for the brand depends on how it is connected to the plot (Russell, 2002). For a product that needs explanation,

such as a retinol serum, an educational narrative is therefore a plausible way to make the brand memorable without direct advertising.

Influencers, eWOM and social proof

The credibility of the source is an important element of social media communication: the value of the message and the credibility of the influencer influence the trust in branded content (Lou & Yuan, 2019), and the effect of influencer posts depends on characteristics such as the number of followers and how distinctive the advertised product is (De Veirman et al., 2017). Electronic word of mouth, such as customer reviews, influences purchase decisions and sales (Chevalier & Mayzlin, 2006; Hennig-Thurau et al., 2004), and consumers' perception of brands is shaped both by communication created by the company and by communication created by other users (Schivinski & Dąbrowski, 2016). This leads to two further propositions: P2: Awareness among the target group is more likely if the content has informational or narrative value and comes from credible sources. P3: The step from awareness to first purchase is supported by customer reviews and an incentive that lowers the perceived risk of the first purchase.

Conceptual model

The propositions are summarised in the conceptual model shown below. The model adds the constraints of niche brands (small budget, low market share and the loyalty of consumers to established brands) as a condition that makes the path from reach to awareness more difficult.

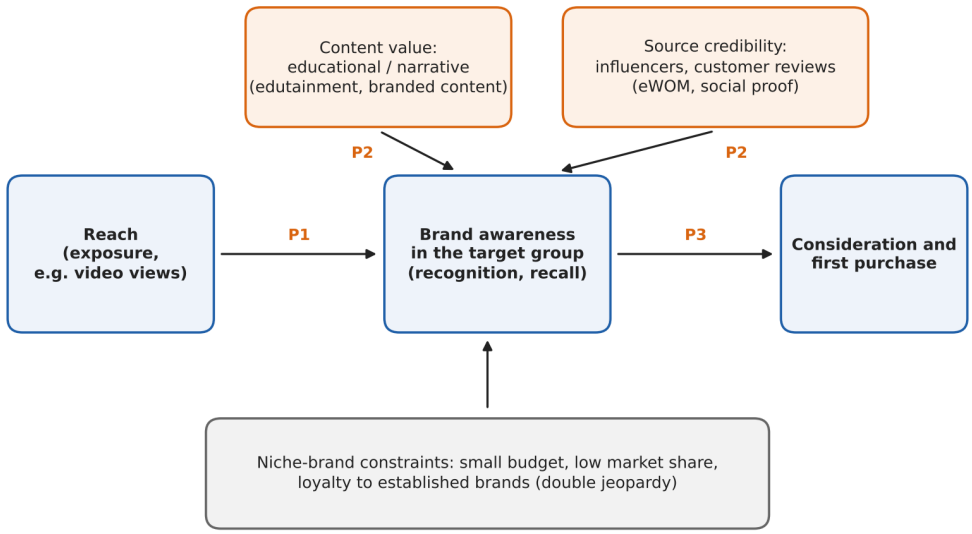

Figure 1 Conceptual model: from reach to awareness and first purchase (P1–P3: propositions)

Target group

The target audience consists of women aged 20–45 who are interested in skin health and consciously choose their skincare products. Two groups are distinguished within this audience, and the division is used throughout the paper: the primary target group is

women aged 30–45, who are already concerned with ageing and wrinkles, and the secondary target group is women aged 20–29, who start to explore skincare and for whom retinol serves as prevention.

MATERIALS AND METHODS

Research design

The study is an exploratory single-case study. It combines primary data from a short online questionnaire with secondary market data, and it uses the literature to formulate propositions that are compared with the data in a descriptive way. The case was chosen because the gap between reach and awareness is visible in it. The research was carried out ex ante: the data were collected in January–February 2026, and the proposed campaign is planned for the period 1 March–28 June 2027. The campaign has not been implemented, so the paper reports no campaign results, and all campaign values (goals, costs, estimated reach) are planned values.

Primary data

The questionnaire covered the age and gender of the respondents, the frequency of using skincare products, the factors considered when choosing them, monthly spending on skincare, the brands used, and awareness of Elyn's Lab (whether the respondent had ever heard of it, which is aided awareness), together with the way the brand was encountered. It was distributed online in target user groups on Facebook, and the data were collected in January–February 2026. The sample consisted of 31 respondents (N = 31) and was a convenience sample (Etikan et al., 2016): respondents were not selected randomly, and women aged 20–29 were over-represented. The data were analysed descriptively, with absolute numbers and percentages, and the precision of the proportions was estimated with 95% Wilson confidence intervals (Brown et al., 2001). Because of the sample size and the lack of cross-tabulated data, no tests of differences between groups were carried out.

Secondary data

Secondary data were the retail turnover of cosmetics and toiletries (current prices, million HUF), yearly for 2006–2025 and quarterly for 2022–2025 (Hungarian Central Statistical Office [KSH], n.d.-a, n.d.-b). The quarterly data are published separately and may differ slightly from the yearly data (the 2025 quarterly sum is 0.3% higher than the yearly value). To obtain real values, the nominal values were deflated with the annual (or quarterly) average of the monthly harmonised index of consumer prices (HICP) for personal care products in Hungary (Eurostat, 2026), expressed in 2025 prices. The trend was described with compound annual growth rates and a log-linear trend, and the existence of a monotonic trend was checked with Kendall's rank correlation. Seasonality was estimated from the real quarterly values by the ratio to the centred moving average, a standard classical decomposition (Hyndman & Athanasopoulos, 2021); the seasonal indices are normalised so that their average is 1. The quarterly series is short (16 quarters), so seasonal indices are based on three observations per quarter and are only indicative.

Contextual analysis

The position of the brand was described with a SWOT analysis, Porter's five forces (Porter, 1980, 2008) and PESTEL. They were used as structured checklists: each factor is

recorded as an observation together with its implication for building awareness, without scoring.

RESULTS

Exploratory survey

Of the 31 respondents, 24 (77.4%, 95% CI 60.2–88.6%) are between the ages of 20 and 29, and 26 (83.9%, 95% CI 67.4–92.9%) are female. Most females aged 20–29 use skincare products daily, and for them the most important factors when deciding which skincare product to buy are price and other customers' reviews (RQ2). The respondents seem to be price-sensitive: 11 respondents (35.5%) spend less than HUF 5,000 per month on skincare products, 13 (41.9%) spend between HUF 5,000 and HUF 10,000, and 7 (22.6%) spend more than HUF 10,000. The big spenders belong to different age groups; only those who are above 50 or under 20 do not spend over HUF 10,000.

The respondents mostly use bigger brands (such as La Roche-Posay, Vichy, Bioderma, CeraVe), while smaller brands similar to Elyn's Lab (such as Geek&Gorgeous, Revox B77, Purito) are less known. Only 4 of 31 respondents (12.9%) had ever heard of Elyn's Lab (RQ1). Because of the small sample, this estimate is imprecise: the 95% confidence interval is 5.1–28.9%, i.e., even its upper bound means that most of the sample did not know the brand. Those who knew the brand encountered it mainly in social media and other online advertisements. This may mean that the online presence of the brand is not strong enough, or that the offline presence (e.g., in dm-drogerie markt stores) needs more emphasis; the questionnaire did not examine purchases in stores, so the second explanation should be tested in further research.

Market demand in real terms

Nominal retail turnover of cosmetics and toiletries rose from HUF 186.5 billion in 2006 to HUF 775.7 billion in 2025, which is a compound annual growth rate of 7.8%. After deflating with the HICP for personal care products, the real turnover rose from HUF 408.6 billion to HUF 775.7 billion (in 2025 prices), a growth rate of 3.4% per year (RQ3; Figure 2). The log-linear trend gives 8.1% per year in nominal terms ($R^2 = 0.98$) and 4.2% per year in real terms (95% CI 3.6–4.8%; $R^2 = 0.93$; Kendall's $\tau = 0.90$, $p < 0.001$). Since consecutive years are correlated (Durbin–Watson = 0.63), the interval is probably too narrow and should be read as indicative.

The real growth was not even. It was 4.2% per year in 2006–2019, but only 1.7% per year in 2019–2025. Real turnover fell in 2019 (−2.1%), 2020 (−2.2%), 2021 (−0.4%) and 2023 (−1.0%). The steepest nominal increases came in 2022 (21.6%) and 2023 (17.1%), but the prices of personal care products rose by 14.8% and 18.3% in these years, so the real growth was 6.0% in 2022 and negative in 2023. In 2024 and 2025, the real growth was 6.6% and 1.8%. The pandemic that started in 2020 can explain only part of the stagnation, because the real decline started already in 2019.

The quarterly data for 2022–2025 show a clear seasonal pattern (Figure 3). The fourth quarter was the highest in each year and the first quarter the lowest. The seasonal indices of the real values are 0.91 for the first, 0.97 for the second, 0.97 for the third and 1.15 for the fourth quarter, i.e., the fourth quarter is about 15% above the average level. A possible explanation is gift buying before Christmas, which has not been tested here.

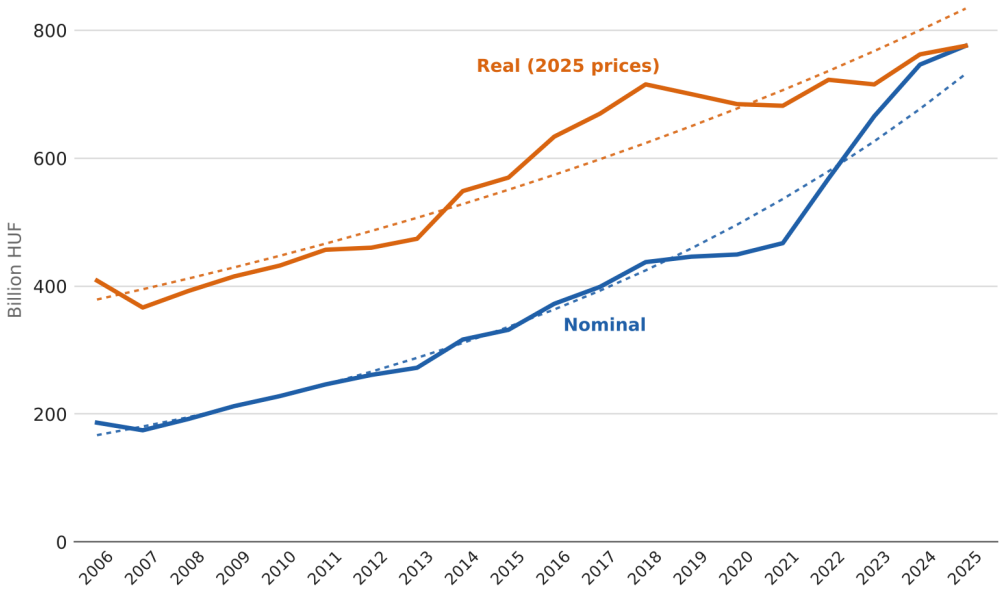

Figure 2 Retail trade turnover of cosmetics and toiletries, yearly, nominal and real values (2025 prices), billion HUF; dotted lines show log-linear trends (KSH, n.d.-a; Eurostat, 2026)

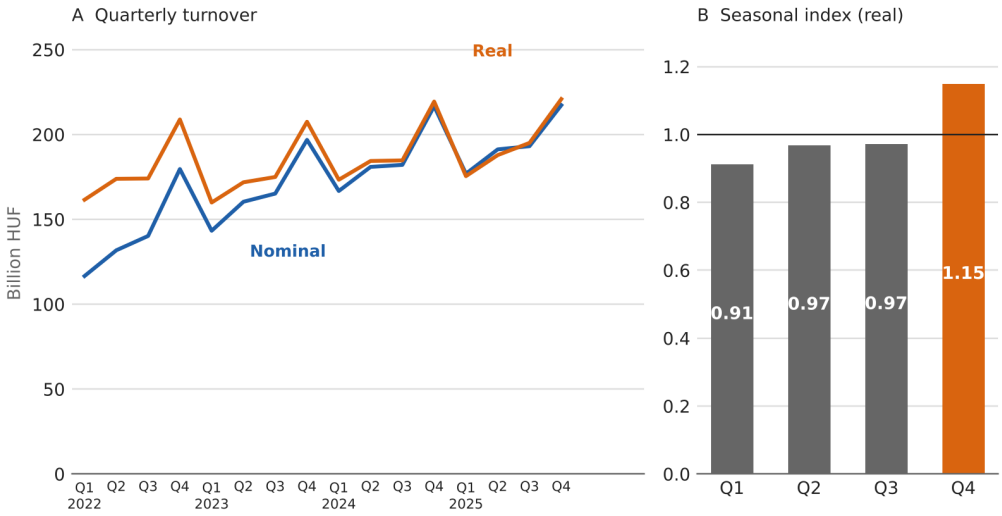
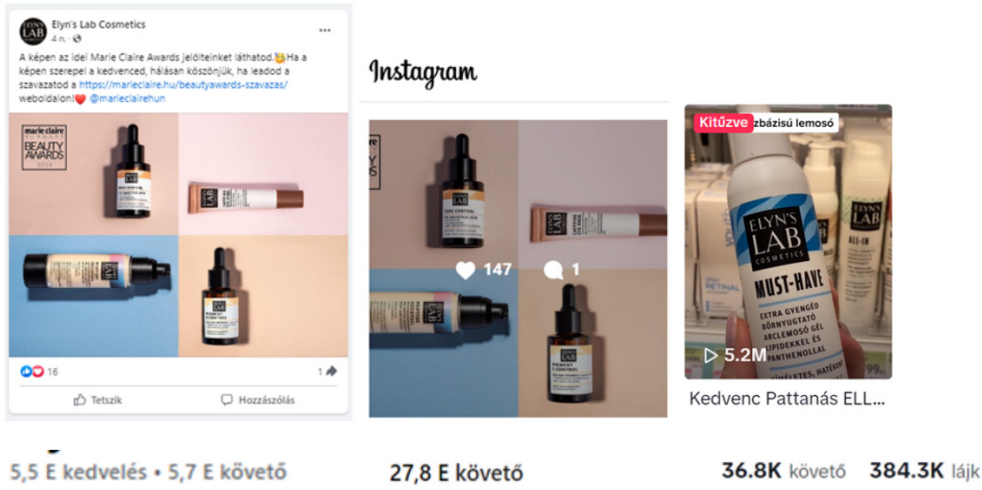

Figure 3 Retail trade turnover of cosmetics and toiletries, quarterly, 2022–2025: (A) nominal and real values (2025 prices), (B) seasonal indices of the real values (KSH, n.d.-b; Eurostat, 2026)

Reach and awareness of Elyn's Lab

STRENGTHS	WEAKNESSES
research-based active ingredients	new small company, not known
water-based products	photosensitivity – can only use retinol at night
TikTok presence – better statistics and engagement	Instagram presence – many followers but not much engagement
very transparent and informative	Facebook presence – even worse engagement
product range – focused	less financial background for R&D
not tested on animals	
price	
webshop is easy to use	
OPPORTUNITIES	**THREATS**
to grow the fanbase	many strong competitors
product range could be expanded (body, hand etc.)	economic instability
vegan products	trends change quickly
sustainable operation	need for constant innovation
dm – special display, special campaign	

Table 1 Elyn's Lab position (SWOT)

(Facebook) – 16 likes, 1 share
(Instagram) – 147 likes, 1 comment
(TikTok) – seen by 5.2 million

Figure 4 Elyn's Lab social media presence

The online presence of the brand is uneven (Figure 4). The TikTok video was seen 5.2 million times, whereas the Instagram post has 147 likes and 1 comment, and the Facebook post has 16 likes and 1 share. The number of views is not the number of unique people, and the views are not limited to Hungary or to the target group. Compared with the 12.9% aided awareness (95% CI 5.1–28.9%), this shows the gap between reach and awareness described in the research problem. Several explanations are possible and cannot be separated with the present data: the video may have reached

people outside the target group or outside Hungary; viewers may have seen it without remembering the brand; the respondents, who were recruited in Facebook groups, may differ from the TikTok audience; or the small sample does not represent the people reached. The data are consistent with P1 (reach does not guarantee awareness), but they do not show why.

Contextual analysis

The contextual analysis is summarised in Table 2. Its main implication is that the brand competes in a market with many alternatives and loyal buyers of established brands, so its communication has to explain why a retinol serum is needed, to use credible sources and to support the first purchase. The primary target group (women aged 30–45) is concerned with ageing and wrinkles and may have a higher willingness to invest in skincare, while the secondary group (women aged 20–29) is influenced by trends, social media and peer recommendations. Most respondents (24 of 31) belong to the secondary group, so the survey results mainly reflect their behaviour.

Factor	Observation	Implication for awareness
Threat of new entrants	Entry needs capital for R&D, manufacturing and regulatory compliance; established brands have loyal customers (Porter, 2008).	Loyalty to established brands has to be overcome by a niche brand.
Substitutes	Other anti-ageing ingredients (vitamin C, peptides, hyaluronic acid), cosmetic procedures and multi-purpose products.	Communication has to explain why retinol is needed.
Suppliers' power	Few suppliers of high-quality retinol could increase their power (assumption, not tested).	Affects costs rather than awareness.
Buyers' power	Informed consumers, many alternatives; respondents are price-sensitive and rely on reviews.	Reviews, social proof and price competitiveness matter.
Rivalry	Many players, from international brands to local start-ups; differentiation is the suggested strategy (Porter, 1980).	Differentiation (water-based formula, active ingredients) has to be made known.
Political	No direct effect on awareness identified in this study.	–
Economic	Spending power affects non-essential purchases; real market growth is moderate (Results).	Price sensitivity; awareness has to be built at a low cost.
Social	Interest in health and wellness and in conscious consumption; some customers may prefer Hungarian brands.	Ingredient transparency and local origin can be communicated.
Technological	Advances in formulation and manufacturing; digital channels.	Digital channels allow measurable communication.
Environmental	Growing demand for animal-friendly and sustainable products.	Can support the message, if true for the product.
Legal	EU Regulation 1223/2009 on cosmetic products (European Parliament & Council of the European Union, 2009).	Claims must stay within the regulation.

Table 2 Contextual analysis: observations and implications for building awareness (Porter, 1980, 2008; European Parliament & Council of the European Union, 2009)

DISCUSSION

Interpretation of the main results

The results are consistent with the propositions in a limited, descriptive way. Regarding P1, the gap between 5.2 million views and 12.9% aided awareness in a small sample suggests that reach alone does not create awareness, in line with the view that awareness requires that the brand is noticed and remembered by the right people (Keller, 1993). Regarding P3, price and customers' reviews were the most important choice factors in the sample, which is in line with research showing that customer reviews influence sales (Chevalier & Mayzlin, 2006). P2 could not be tested with the present data, because the questionnaire did not measure exposure to specific content; it is therefore built into the campaign design as a proposition to be tested.

The market data add two points. First, real growth of the market is moderate (4.2% per year in the long run and 1.7% per year since 2019), so a brand cannot expect to grow only because the market grows; most of the growth of a small brand has to come from a larger share of the market, which is difficult because consumers are loyal to established brands (Ehrenberg et al., 1990). Second, because of the seasonal pattern, the planning horizon of March–June is a low-demand period (seasonal indices 0.91 and 0.97 for the first and second quarters), so the campaign is expected to build awareness and a customer base before the peak, and its direct effect on sales is expected to be smaller than in the fourth quarter. These interpretations come from a small sample and a short quarterly series and have to be treated with caution (see Limitations).

Practical implications: proposed campaign design

This section translates the propositions into a campaign design. It is an ex ante plan for a four-month period (planned for 1 March–28 June 2027) and has not been implemented or tested. The available budget is EUR 50,000. The design is not a prediction of results but a set of testable assumptions.

Goals and indicators

Awareness goal: aided awareness in the target group increases by 30% in relative terms, from 12.9% to approximately 16.8% (3.9 percentage points). This value is a planning assumption, not a forecast, because the baseline comes from a small sample (95% CI 5.1–28.9%). It is therefore to be measured again before the campaign.

Sales goal: sales of the retinol serum are 20% higher in relative terms than a seasonally comparable baseline, i.e., the same months of the previous year if available. Since the real market growth is only about 2–4% per year, most of such an increase would have to come from a larger market share, which makes the goal ambitious and again a hypothesis to be tested.

Indicators: aided awareness in the target group (survey), website visits, click-through rate of the ads, views and completion of the film, coupon use by source, conversion rate (orders divided by visits) and cost per first purchase (spending divided by the number of first purchases).

Strategy and channels

The strategy follows from the insights in Table 3 and the conceptual model: content with educational and narrative value (P2), credible sources (P2, P3) and a trigger for the first purchase (P3). The channel structure is shown in Figure 5.

• Insights	Strategy
Young adults are not concerned about ageing yet	To educate young adults and persuade them that it pays to take care of skin from their 20s
Adult women (30–45) are concerned with ageing and may struggle with mid-life crisis	To focus on adult women as a primary target audience and provide solutions to their problems
Many people already have their favourite skincare products and stay loyal to the brands they like	A powerful trigger for the first purchase is needed

Table 3 Insights and strategy

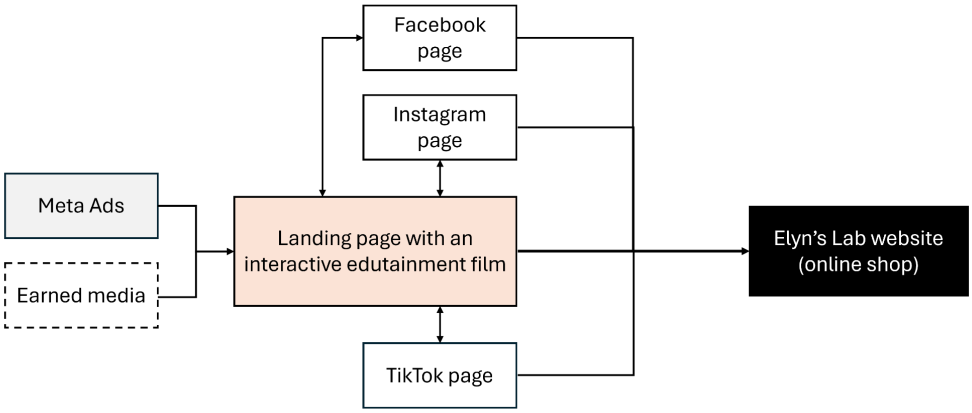

Figure 5 Campaign channel structure

- Interactive educational film: a 15–20 minute film about a woman from the primary target group who is worried about ageing. At certain points, the film stops, and the viewer chooses how the character should proceed, and each choice is followed by a short comment from an expert (a cosmetologist for questions of skin health, a psychologist for questions of well-being). The brand is integrated into the plot in a discreet way (Russell, 2002). At the end, viewers can obtain a discount for the first purchase in exchange for an e-mail address.
- Influencers: two Hungarian beauty influencers whose audience matches the target groups, selected according to the match with the target groups and the credibility of their recommendations, not only the number of followers (De Veirman et al., 2017; Lou & Yuan, 2019). They present the film and the product in reviews and tutorials.
- Paid social media advertising (Meta Ads): promoted posts that link to the landing page with the film. The ads are planned for two of the four months, following the release of the film, to drive traffic while the film is new and to stay within the budget; in the remaining months, the campaign relies on influencers and publications. The audience is women aged 20–45 in Hungary, targeted by interests related to skincare and anti-ageing. The planned budget is EUR 30 per day for two months

(about EUR 1,800); the estimate of the advertising platform for this budget and audience is 18.7–54.2 thousand accounts reached per day, which is a platform estimate and not a result.
- Publications on beauty and lifestyle portals: sponsored articles and interviews, educational content on skincare routines with links to the webshop, and giveaways for readers.

Evaluation design

The evaluation has three parts. (1) Awareness is measured with the same questionnaire before and after the campaign on independent samples. With a baseline of 12.9%, a two-sided test at the 5% level and 80% power, detecting an increase to 16.8% needs about 1,300 respondents per wave, an increase to 20% about 430, and an increase to 25% about 165. Smaller samples can therefore detect only large changes, and the result should be reported with a confidence interval and separately for the primary target group. (2) Sales and conversions are tracked by channel with tagged links and coupon codes, and sales are compared with the same months of the previous year because of seasonality. (3) Engagement and reach indicators are used as process indicators and not as evidence of awareness (P1). A before–after design without a control group cannot completely separate the effect of the campaign from other influences, which is a limitation of the design.

Budget

The planned costs amount to EUR 45,800 out of the available EUR 50,000 (Table 4); the remaining EUR 4,200 (8.4%) is a reserve that is not allocated. The allocation follows the roles in the conceptual model: content creation (the film, EUR 15,000) provides the content value, influencers (EUR 19,000) and portals (EUR 10,000) provide credible sources and additional reach, and advertising (EUR 1,800) drives traffic to the film. The amounts are planning assumptions that have to be confirmed with price quotes and are not derived from market benchmarks.

Type	Planned cost (EUR)
Meta Ads	1,800
Influencers	19,000
Portals and Magazines	10,000
Video Production	15,000
Total	45,800

Table 4 Budget plan (planned values)

Limitations

The study has several limitations. First, the sample of the questionnaire is small (N = 31), non-random and recruited online in Facebook groups, and most respondents are aged 20–29, so the results cannot be generalised to the Hungarian market or to the primary target group, and the confidence intervals are wide. Second, only aided awareness was measured, not unaided recall, and no inferential tests of differences between groups were possible. Third, the questionnaire did not examine purchases in stores, so the conclusions about offline presence are only assumptions. Fourth, the market data cover the retail turnover of cosmetics and toiletries in general, not niche skincare; the deflator is a general price

index of personal care products, and the quarterly series covers only four years. Fifth, the propositions and the conceptual model were not tested statistically, and the explanation of the gap between reach and awareness is not proven. Sixth, the campaign is an ex ante plan: its goals, costs and estimated reach are planned values, and no campaign results exist.

Recommendations and further research

Further research should repeat the questionnaire on a larger sample that includes enough women aged 30–45 (at least about 430 respondents per wave, see above) and should use tests of differences between groups (e.g., awareness by age group) and a regression of the factors of product choice. The explanation for the gap between reach and awareness can be examined with the analytics data of the TikTok video (country and age of viewers). The campaign should first be tested in a pilot phase, and its effect should be measured as described above.

Because of the seasonality of sales, a seasonal campaign should be prepared for the fourth quarter, when demand is about 15% above average, and competition is the highest. If limited-edition products are offered, the scarcity effect (Lynn, 1991) can increase the need to buy them, and an early start of the campaign may be useful because people tend to choose the option presented first (Carney & Banaji, 2012).

CONCLUSIONS

The paper examined why a large online reach did not become brand awareness for a niche Hungarian skincare brand. In the exploratory sample, aided awareness of Elyn's Lab was 12.9% (4 of 31; 95% confidence interval 5.1–28.9%), although a video of the brand was seen 5.2 million times, and price and customers' reviews were the most important factors in choosing skincare products (RQ1, RQ2). The retail turnover of cosmetics and toiletries grew by 3.4% per year in real terms in 2006–2025, but only by 1.7% per year since 2019, and most of the strong nominal growth in 2022–2023 reflected higher prices; sales peak in the fourth quarter (RQ3).

The scientific contribution is a conceptual model with three propositions: reach is necessary but not sufficient for awareness, educational or narrative content from credible sources supports awareness, and reviews and an incentive support the first purchase. The practical contribution is a campaign design with measurable indicators and an evaluation plan that states the sample size needed to detect the intended change (RQ4). The case suggests that niche brands should aim at relevant, memorable and credible exposure of the primary target group rather than at reach alone.

The main limitations are the small convenience sample, the lack of statistical tests of the propositions and the fact that the campaign is an ex ante plan without results. The findings are therefore indicative, and the next step is to repeat the research on a larger sample and to test the campaign design in a pilot.

REFERENCES

Berthon, P., Ewing, M. T., & Napoli, J. (2008). Brand management in small to medium-sized enterprises. *Journal of Small Business Management, 46*(1), 27–45. https://doi.org/10.1111/j.1540-627X.2007.00229.x

Brown, L. D., Cai, T. T., & DasGupta, A. (2001). Interval estimation for a binomial proportion. *Statistical Science, 16*(2), 101–133. https://doi.org/10.1214/ss/1009213286

Carney, D. R., & Banaji, M. R. (2012). First is best. *PLoS ONE, 7*(6), Article e35088. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0035088

Chevalier, J. A., & Mayzlin, D. (2006). The effect of word of mouth on sales: Online book reviews. *Journal of Marketing Research, 43*(3), 345–354. https://doi.org/10.1509/jmkr.43.3.345

De Veirman, M., Cauberghe, V., & Hudders, L. (2017). Marketing through Instagram influencers: The impact of number of followers and product divergence on brand attitude. *International Journal of Advertising, 36*(5), 798–828. https://doi.org/10.1080/02650487.2017.1348035

Ehrenberg, A. S. C., Goodhardt, G. J., & Barwise, T. P. (1990). Double jeopardy revisited. *Journal of Marketing, 54*(3), 82–91. https://doi.org/10.1177/002224299005400307

Elyn's Lab. (n.d.). *Elyn's Lab Cosmetics* [Webshop]. https://www.elynslab.hu

Etikan, I., Musa, S. A., & Alkassim, R. S. (2016). Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics, 5*(1), 1–4. https://doi.org/10.11648/j.ajtas.20160501.11

European Parliament & Council of the European Union. (2009). Regulation (EC) No 1223/2009 of the European Parliament and of the Council of 30 November 2009 on cosmetic products (recast). *Official Journal of the European Union, L 342*, 59–209. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2009/1223/oj

Eurostat. (2026). *Harmonized index of consumer prices: Personal care for Hungary* [Data set]. FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis. Retrieved November 6, 2026, from https://fred.stlouisfed.org/series/CP1210HUM086NEST

Hennig-Thurau, T., Gwinner, K. P., Walsh, G., & Gremler, D. D. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: What motivates consumers to articulate themselves on the Internet? *Journal of Interactive Marketing, 18*(1), 38–52.

Hoyer, W. D., & Brown, S. P. (1990). Effects of brand awareness on choice for a common, repeat-purchase product. *Journal of Consumer Research, 17*(2), 141–148. https://doi.org/10.1086/208544

Hungarian Central Statistical Office. (n.d.-a). *Retail sales by major commodity groups* [Data set]. Retrieved October 1, 2026, from https://www.ksh.hu/stadat_files/bel/en/bel0005.html

Hungarian Central Statistical Office. (n.d.-b). *Retail sales by major commodity groups, quarterly* [Data set]. Retrieved October 1, 2026, from https://www.ksh.hu/stadat_files/bel/en/bel0017.html

Hyndman, R. J., & Athanasopoulos, G. (2021). *Forecasting: Principles and practice* (3rd ed.). OTexts. https://otexts.com/fpp3/

Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing, 57*(1), 1–22. https://doi.org/10.1177/002224299305700101

Lou, C., & Yuan, S. (2019). Influencer marketing: How message value and credibility affect consumer trust of branded content on social media. *Journal of Interactive Advertising, 19*(1), 58–73. https://doi.org/10.1080/15252019.2018.1533501

Lynn, M. (1991). Scarcity effects on value: A quantitative review of the commodity theory literature. *Psychology & Marketing, 8*(1), 43–57. https://doi.org/10.1002/mar.4220080105

Macdonald, E. K., & Sharp, B. M. (2000). Brand awareness effects on consumer decision making for a common, repeat purchase product: A replication. *Journal of Business Research, 48*(1), 5–15. https://doi.org/10.1016/S0148-2963(98)00070-8

Moyer-Gusé, E. (2008). Toward a theory of entertainment persuasion: Explaining the persuasive effects of entertainment-education messages. *Communication Theory, 18*(3), 407–425.

Mukherjee, S., Date, A., Patravale, V., Korting, H. C., Roeder, A., & Weindl, G. (2006). Retinoids in the treatment of skin aging: An overview of clinical efficacy and safety. *Clinical Interventions in Aging, 1*(4), 327–348. https://doi.org/10.2147/ciia.2006.1.4.327

Porter, M. E. (1980). *Competitive strategy: Techniques for analyzing industries and competitors*. Free Press.

Porter, M. E. (2008). The five competitive forces that shape strategy. *Harvard Business Review, 86*(1), 78–93.

Russell, C. A. (2002). Investigating the effectiveness of product placements in television shows: The role of modality and plot connection congruence on brand memory and attitude. *Journal of Consumer Research, 29*(3), 306–318. https://doi.org/10.1086/344432

Schivinski, B., & Dąbrowski, D. (2016). The effect of social media communication on consumer perceptions of brands. *Journal of Marketing Communications, 22*(2), 189–214. https://doi.org/10.1080/13527266.2013.871323

Zasada, M., & Budzisz, E. (2019). Retinoids: Active molecules influencing skin structure formation in cosmetic and dermatological treatments. *Advances in Dermatology and Allergology, 36*(4), 392–397. https://doi.org/10.5114/ada.2019.87443

APSTRAKTI

УДК 711.417.4:351.862(497.11)

RAZVOJNI URBANI REŽIM U OPŠTINI INĐIJA KAO DEOBA RASTA I RAZVOJA

Autor: BOŽIDAR SUDŽUM
e-mail: bozidarsudzum99@gmail.com
Mentor: dr Aleksandar Kovačević
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Uvod: U ovom radu biće analizirana Opština Inđija kroz prizmu teorije urbanog režima koju je Klarens Stoun opisao kao stabilnu neformalnu koaliciju privatnog i javnog sektora sa posebnim osvrtom na razvojni urbani režim koji se oslanja na intenzivnu upotrebu građevinskog zemljišta u cilju ekonomskog rasta. Opština Inđija je postigla izvestan ekonomski rast, što će biti pokazano kroz kvantitativne pokazatelje, ali sa izostankom razvoja kvalitetnih javnih usluga i životne sredine, te samim tim razvoj ne prati ekonomski rast. U velikoj meri taj ekonomski rast je ostvaren kroz intenzivnu upotrebu građevinskog zemljišta, što je obeležje razvojnog urbanog režima.

Cilj: Cilj ovog rada jeste da utvrdi da li u Inđiji postoji razvojni urbani režim, i ako postoji, na koji način se on odražava na održivi razvoj opštine i kvalitet života.

Materijal i metode: Metode koje će biti primenjene u ovom radu obuhvatiće teorijsku analizu urbanog režima i održivog razvoja, analizu i sintezu sadržaja odluka, strateških dokumenata i pravilnika koje je donela Opština uz medijski diskurs i predstavljanje odluka koje su se donosile. Analiza fiskalnih, budžetskih pokazatelja uz stopu zaposlenosti i privrednu aktivnost biće kvanitativni pokazatelji u ovom radu. Period koji će podrazumevati istraživanje je od 2017. godine kada je smanjena komunalna taksa za opremanje građevinskog zemljišta do danas.

Rezultati: Uvidom u analizu regulacionih i strateških planova, odluka i rešenja, došlo se do zaključka da Inđija ima niz problema koji prete da trajno ugroze održivi razvoj opštine. Problemi se najviše odnose na stabilno vodosnabdevanje, pošumljenost i životnu sredinu, saobraćaj i zdravstvo.

Zaključak: Razvojni urbani režim u opštini Inđija je u velikoj meri doprineo privrednom rastu opštine, ali je isključio šire potrebe zajednice zbog značaja koji ima ekonomski kapital.

Ključne reči: urbani režim; Inđija; rast i razvoj

URBAN REGIME IN INĐIJA AS A DIVISION OF GROWTH AND DEVELOPMENT

Author: BOŽIDAR SUDŽUM
E-mail: bozidarsudzum99@gmail.com
Mentor: Aleksandar Kovačević, PhD
Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

Introduction: This paper examines the Municipality of Inđija through the lens of urban regime theory, as conceptualised by Clarence Stone, who defines an urban regime as a stable, informal coalition between the public and private sectors. Particular emphasis is placed on the developmental urban regime, which relies on the intensive use of construction land as a means of stimulating economic growth. The Municipality of Inđija has achieved a certain degree of economic growth, as demonstrated by quantitative indicators. However, this growth has not been accompanied by corresponding improvements in the quality of public services or environmental conditions, suggesting that broader development has failed to keep pace with economic growth. To a considerable extent, this economic growth has been driven by the intensive use of construction land, which represents a defining characteristic of the developmental urban regime.

Aim: To determine whether a developmental urban regime exists in Inđija and, if so, to examine how it affects the municipality's sustainable development and quality of life.

Materials and Methods: The methods employed include a theoretical analysis of urban regime theory and sustainable development, as well as an analysis and synthesis of the content of municipal decisions, strategic documents and regulations, complemented by an examination of media discourse and the decisions adopted by the municipal authorities. An analysis of fiscal and budgetary indicators, together with employment rates and economic activity, will provide the quantitative basis for this research. The study will cover the period from 2017, when the municipal fee for the development of construction land was reduced.

Results: An analysis of regulatory and strategic plans, decisions and rulings has revealed that Inđija faces a number of problems that threaten to permanently undermine the municipality's sustainable development. These problems primarily concern the reliability of the water supply, forest coverage and environmental protection, transport, and healthcare.

Conclusion: The developmental urban regime in the Municipality of Inđija has contributed substantially to local economic growth but has neglected the broader needs of the community due to the dominant role of economic capital.

Keywords: urban regime; Inđija; growth and development

УДК 342.742:347.962.2(497.11)

USTAVNE PROMENE U OBLASTI IZBORA SUDIJA U REPUBLICI SRBIJI

Autor: ANA ORLOVIĆ
e-mail: anaorlovic04@gmail.com
Mentor: asis. dr Aleksa Nikolić, Katedra za javno pravo
Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Nezavisnost sudstva predstavlja jednu od osnovnih ustavnih vrednosti, koja se ostvaruje kroz ulogu sudije. Pitanje izbora sudija postaje posebno bitno u onim ustavnim sistemima u kojima je predviđena stalnost sudijske funkcije. Jednom napravljena greška u postupku izbora kasnije se teško ispravlja, budući da se razlozi za razrešenje sudija po pravilu postavljaju veoma restriktivno, kako bi se obezbedila stalnost sudijske funkcije. Omogućavanjem nezavisnosti i stalnosti sudstva obezbeđuje se i sigurnost ustavnog poretka.

Cilj: Osnovni cilj rada je analiza ustavnih rešenja u načinu postupka izbora sudija. Radom je obuhvaćena pojedinačna analiza prednosti i mana predstavljenih rešenja. Takođe, u samom radu sprovedena je komparativna analiza datih rešenja.

Materijal i metode: Osnovni izvor saznanja podataka u radu predstavljaju pravni akti, pravni dokumenti i relevantna literatura iz oblasti ustavnog prava. Prikupljeni podaci su potom sagledani na kritičkoj osnovi, analizirani, a zatim i upoređeni radi izvođenja što više odgovarajućih zaključaka.

Rezultati: Reforma pravosuđa u Republici Srbiji predstavlja složen i dugotrajan proces. Ustavni Amandmani iz 2022. godine predstavljaju sam vrhunac ove reforme budući da obezbeđuju nazavisnost i stalnost sudstva. Njihov osnovni cilj bio je pokušaj smanjenja političkog uticija na izbor i rad sudija, a ostavljen je prostor potencionalnog posrednog delovanja zakonodavne i izvršne vlasti.

Zaključak: Imajući u vidu značaj sudske vlasti i obezbeđivanja njene nezavisnosti, treba se voditi posebno računa o postupku izbora sudija na sudsku funkciju. Sudije imenuje politički organ ili organ koji izvire iz sudske vlasti. U Republici Srbiji je zastupljen model određivanja sudija od strane pravosudnog saveta, odnosno Visokog saveta sudstva. Zbog toga je veoma važno da država obezbedi, ne samo zadovoljavajući institucionalni pravni okvir, nego i da suštinski omogući izbor najboljih kandidata na tako odgovorne funkcije od strane istaknutih pravnika.

Ključne reči: ustav; sudska vlast; izbor sudija; nezavisnost; stalnost; Republika Srbija

CONSTITUTIONAL CHANGES IN THE PROCESS OF JUDICIAL SELECTION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Author: ANA ORLOVIĆ
e-mail: anaorlovic04@gmail.com
Mentor: Assist. Prof. Aleksa Nikolić
Department of Public Law, Faculty of Law, University of Belgrade

Introduction: Judicial independence represents one of the fundamental constitutional values, which is exercised through the role of judges. The issue of judicial selection becomes particularly important in constitutional systems that provide for the permanence of judicial office. Once a mistake is made in the selection process, it is very difficult to rectify it later, since the grounds for the dismissal of judges are, as a rule, defined very restrictively in order to ensure the permanence of judicial office. By ensuring the independence and permanence of the judiciary, the stability of the constitutional order is also safeguarded.

Aim: The primary objective of this paper is to analyze the constitutional arrangements governing the procedure for the selection of judges. The paper includes an individual analysis of the advantages and disadvantages of the presented solutions. Furthermore, a comparative analysis of the respective solutions is conducted.

Materials and Methods: The primary sources of data used in this paper are legal acts, legal documents, and relevant literature in the field of constitutional law. The collected data were subsequently critically examined, analyzed, and then compared in order to draw as many relevant conclusions as possible.

Results: Judicial reform in the Republic of Serbia represents a complex and long-term process. The 2022 Constitutional Amendments represent the culmination of this reform, as they provide for the independence and permanence of the judiciary. Their primary objective was to reduce political influence over the selection and work of judges. However, they leave room for potential indirect influence by the legislative branch and, through it, by the executive branch.

Conclusion: Given the importance of the judiciary and the need to ensure its independence, particular attention must be paid to the procedure for the selection of judges to judicial office. Judges may be selected by a political body or by a body originating from the judiciary itself. In the Republic of Serbia, the model whereby judges are selected by a judicial council, namely the High Judicial Council, is applied. Therefore, it is of great importance for the state to ensure not only an adequate institutional and legal framework, but also to substantively enable the selection of the best candidates for such highly responsible positions by distinguished legal professionals.

Keywords: constitution; judicial power; election of judges; independence; permanence; Republic of Serbia

УДК 329.13(497.11)(094.5)„1918/1929“

NARODNA RADIKALNA STRANKA U PANČEVU OD 1918. DO 1929.

Autor: MAJDA STARČEV
e-mail: starcevmajda4@gmail.com
Mentor: predavač Nikola Koneski, Regionalni centar za talente Mihailo Pupin u Pančevu
Mentor–Filozofski fakultet u Beogradu, autor–Fakultet političkih nauka u Beogradu

Uvod: Ovaj naučno-istraživački rad bavi se periodom od osnivanja Kraljevine SHS, pa do uvođenja diktature kralja Aleksandra. Pre svega, period je značajan zbog pluralizama koji je u državi u ovo vreme postojao. Svođenje ovakvog istraživanja na lokalni nivo dalo nam je priliku da preciznije uvidimo kakav je bio politički put, pre svega Narodne radikalne, ali i drugih istaknutih stranaka, na nivou Pančeva pa i države, nakon čega je usledila komparacija istih, a onda je izvedeno više zaključaka.

Cilj: Kao prioritete još na početku istraživanja odredili smo odgovore na pitanja prakse i stvarnog rada partije, zatim i sukobe i saradnje sa ostalim partijama, kojih je svakako bilo, i kojima je prva decenija postojanja nove države značajno i obeležena. Cilj je bio odgovoriti na pitanje načina delovanja stranke i metoda koji su doveli do njenog uspeha.

Materijal i metode: Kako bi rad bio što potkrepljeniji izvorima, potrudili smo se da oni budu raznoliki i naučno utvrđeni. Pored relevantne literature, za izradu samog rada korišćeni su mnogobrojni novinski članci, izvori iz nedeljne štampe koja je upoređena između različitih izdavača radi dobijanja šireg konteksta, arhivska građa, ali i usmeni intervjui koji su upotpunili sliku i pokazali nam realnost situacije i događaja.

Rezultati: Kao glavi rezultat izdvojila bih statističko poređenje izbornih rezultata koje nam je potvrdilo uskladjenost na visokom nivou Pančeva sa ostatkom države u izbornim godinama. Pored toga, samo međustranačko ponašanje i ophođenje pokazali su nam jasan pravac u kom je politika, bar donekle nastavila da se razvija.

Zaključak: Nikola Pašić sa svojom strankom u Pančevu ostavlja veliki uticaj. Kroz različite konkretne primere kakve dobijamo zbog istrazivanja na lokalnom nivou, možemo jasnije razumeti kako grad, tako i pokrajinu, a na kraju i čitavu državu, njeno funkcionisanje i atmosferu koja je u njoj vladala u godinama nakon što je osnovana.

Ključne reči: Narodna radikalna stranka; Pančevo; Nikola Pašić; izbori; pluralizam

NATIONAL RADICAL PARTY IN PANČEVO FROM 1918 TO 1929

Author: MAJDA STARČEV
e-mail: starcevmajda4@gmail.com
Mentor: Lecturer Nikola Koneski
Mihailo Pupin Regional Talent Center in Pančevo
Faculty of Philosophy in Belgrade, Faculty of Political Sciences in Belgrade

Introduction: This research paper examines the period from the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (Kingdom of SHS) to the introduction of the royal dictatorship of King Aleksandar Karađorđević. This period is significant because it was characterized by political pluralism. By focusing on the local level, this research provides a more detailed insight into the political development of the People's Radical Party, as well as other major political parties.

Aim: The main objective of this study was to examine the practical activities of the People's Radical Party, as well as its conflicts and cooperation with other political parties. The research also aimed to explain how the party operated and which methods contributed to its political success.

Materials and Methods: To ensure that the study was supported by a wide range of sources, various materials and research methods were used. In addition to relevant scholarly literature, newspaper articles, weekly press publications, archival materials, and oral interviews were analyzed in order to provide a comprehensive picture of the political circumstances and events of the period.

Results: One of the main findings of the study is the statistical comparison of election results, which confirmed a high level of consistency between electoral trends in Pančevo and those observed throughout the country. Furthermore, the analysis of inter-party relations and political behavior provided a clearer understanding of the direction in which political developments evolved during the observed period.

Conclusion: Nikola Pašić and the People's Radical Party had a significant impact on the political life of Pančevo. Through local-level research and the analysis of concrete historical examples, it is possible to gain a better understanding of the city, the province, and, ultimately, the functioning of the country as a whole, as well as the political atmosphere that prevailed in the years following its establishment.

Keywords: People's Radical Party; Pančevo; Nikola Pašić; elections; political pluralism

УДК 658.8:004.738.5(4-672EU)

OD SEO KA GEO: GENERATIVE ENGINE OPTIMIZATION KAO NOVA PARADIGMA DIGITALNOG MARKETINGA

Autor: DANILO ROGIĆ
e-mail: danilo.rogic@student.ef.unibl.org
Mentor: prof. dr Perica Macura
Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Razvoj generativne vještačke inteligencije mijenja način pretraživanja i vidljivost sadržaja na internetu. Tradicionalna optimizacija za pretraživače (SEO) sve više se dopunjuje optimizacijom za generativne sisteme (GEO). Međutim, ostaje nedovoljno razjašnjeno u kojoj se mjeri organsko rangiranje sadržaja podudara sa njegovim citiranjem u generativnim odgovorima.

Cilj: Ispitati povezanost pozicije veb-sadržaja u rezultatima pretraživanja sa njegovom citiranošću u generativnim sistemima, uz pretpostavku da su bolja pozicija i određene karakteristike sadržaja povezane sa većom vjerovatnoćom citiranja.

Materijal i metode: Planirano je komparativno istraživanje rezultata Google pretrage i odgovora generativnih sistema ChatGPT i Perplexity na 10 istovjetnih informativnih upita iz oblasti digitalnog marketinga. Uzorak će obuhvatiti prvih 10 organskih rezultata po upitu, odnosno do 100 posmatranja, pri čemu je jedinica analize pojedinačna veb-stranica za određeni upit. Analiziraće se pozicija, prisustvo autora, datuma objavljivanja. Zavisna varijabla logističkog modela biće citiranost (1 – citirano u najmanje jednom sistemu; 0 – nije citirano), dok će se učestalost citiranja mjeriti brojem sistema koji citiraju stranicu. Primijeniće se deskriptivna statistika i logistička regresija.

Rezultati: Očekuje se procjena stepena preklapanja SEO i GEO vidljivosti i identifikovanje karakteristika povezanih sa vjerovatnoćom citiranja sadržaja.

Zaključak: Očekivani nalazi mogli bi doprinijeti razumijevanju odnosa SEO i GEO pristupa i pružiti osnovu za prilagođavanje strategija digitalnog marketinga generativnim sistemima.

Ključne riječi: optimizacija za pretraživače; optimizacija za generativne sisteme; generativna vještačka inteligencija; digitalni marketing; digitalna vidljivost

FROM SEO TO GEO: GENERATIVE ENGINE OPTIMIZATION AS A NEW PARADIGM OF DIGITAL MARKETING

Author: DANILO ROGIĆ
e-mail: danilo.rogic@student.ef.unibl.org
Mentor: Prof. Perica Macura
Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: The development of generative artificial intelligence is changing online search and content visibility. Traditional search engine optimization (SEO) is increasingly complemented by generative engine optimization (GEO). However, the extent to which organic search rankings correspond to content citations in generative responses remains insufficiently understood.

Aim: To examine the relationship between web content rankings and citation in generative systems, assuming that higher rankings and certain content characteristics are associated with a greater likelihood of citation.

Materials and Methods: A comparative study of Google search results and responses generated by ChatGPT and Perplexity is planned, using 10 identical informational queries related to digital marketing. The sample will include the top 10 organic results per query, yielding up to 100 observations, with an individual web page for a given query as the unit of analysis. Ranking position, presence of authorship information, publication dates, and references will be examined. The dependent variable in the logistic regression model will be citation status (1 – cited by at least one system; 0 – not cited), while citation frequency will be measured by the number of systems citing each page. Descriptive statistics and logistic regression will be applied.

Results: The study is expected to assess the overlap between SEO and GEO visibility and identify content characteristics associated with the likelihood of citation.

Conclusion: The expected findings may contribute to understanding the relationship between SEO and GEO and provide a basis for adapting digital marketing strategies to generative systems.

Keywords: search engine optimization; generative engine optimization; generative artificial intelligence; digital marketing; digital visibility

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

3(082)

НАУЧНО-стручни скуп Студенти у сусрет науци - StES (19 ; Бања Лука ; 2026)
Društvene nauke : zbornik radova / 19. Naučno-stručni skup Studenti u susret nauci - StES 2026, Banja Luka = Social Sciences : proceedings / 19th scientific conference Students encountering science - StES 2026 ; [urednici Dunja Babić, Simona Stojanović]. - Banja Luka : Univerzitet u Banjoj Luci : Studentski parlament Univerziteta, 2026 (Banja Luka : Mikro print). - 324 стр. : илустр. ; 25 cm. - (Društvene nauke, ISSN 2637-1960, ISSN 2637-1944)

Dostupno i na: https://stes.blupress.unibl.org/index.php/soc/issue/view/12. - Радови на срп. и енгл. језику. - Тираж 25. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-99997-45-58-1

COBISS.RS-ID 145053441